

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

КАПІТАН ЛАРИСА ІВАНІВНА

УДК 39: (477.87) «1945–1964»

**ЗАКАРПАТТЯ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПРОБЛЕМИ
ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ У КОНТЕКСТІ РАДЯНІЗАЦІЇ
КРАЮ, 1945–1964 рр.**

дисертація на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – Історія України

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор
РУБЛЬОВ Олександр Сергійович

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	12
1.2. Джерельна база дослідження	40
1.3. Методологія дослідження і термінологічний апарат	47
Висновки до розділу	55
Розділ II. РАДЯНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ	58
2.1. Марксистсько-ленінська індоктринація населення Закарпаття перших радянських років	58
2.2. Беріївська «відлига» у Закарпатті: червневий (1953 р.) пленум Закарпатського обкому КП України	74
2.3. Між лібералізацією й реакцією: суспільно-політичне життя краю другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр..	94
Висновки до розділу	113
Розділ III. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ.....	116
3.1. Регіональна політика щодо угорської національної меншини	116
3.2. Культурно-освітнє життя угорців Закарпаття	130
3.3. Угорська революція 1956 р. та її рецепція у Закарпатті	153
Висновки до розділу	166
Розділ IV. РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ У КОНТЕКСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ	168
4.1. Пошуки стратегії виживання за умов нової влади.....	168
4.2. Інституціалізація Реформатської церкви й спроби зміцнити її становище за доби хрущовської «відлиги»	188
Висновки до розділу	223
Розділ V. РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ У ПОШУКАХ ВЛАСНОГО МІСЦЯ В АТЕЇСТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ.....	226
5.1. РКЦ Закарпаття за умов репресивного тиску тоталітарного режиму	226

5.2. РКЦ Закарпаття в умовах «десталінізації» й нових гонінь на Церкву	248
Висновки до розділу	278
Розділ VI. ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ: ВІД ОФІЦІЙНОГО ДО КАТАКОМБНОГО СТАТУСУ	281
6.1. Пропагандистське забезпечення ліквідації ГКЦ Закарпаття (друга половина 1940-х рр.).....	281
6.2. ГКЦ краю: від статусу домінуючої конфесії до нелегального становища	299
Висновки до розділу	318
Розділ VII. ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ ЗАКАРПАТТЯ 1945– ПОЧАТКУ 1960-х рр.	320
7.1. Літературний процес у краї другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр.	320
7.2. Андрій Патрус-Карпатський – перший керівник Закарпатської філії СРПУ	345
7.3. Сторінки біографії П. Лінтура у контексті етнокультурних процесів у Закарпатті 1940–1950-х років	364
7.4. Інтелектуал європейського рівня в умовах «соціалістичного реалізму» – Федір Потушняк	375
Висновки до розділу	390
ВИСНОВКИ	393
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	405

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасній Україні помітно виросли роль і значення регіональних спільнот, їхніх традицій, звичаїв, самобутності. Своєрідним в цьому плані регіоном є Закарпаття, яке вважається типовим прикордонням або перехідною територією, де упродовж багатьох століть зустрічалися, взаємодіяли або вступали у гострий конфлікт різні політичні, соціальні та етнокультурні сили.

Майже 1000 років край належав до Угорщини (до 1918 р.), а його населення зазнавало потужного мадяризаційного тиску; згодом за наслідками міжнародних угод по завершенню Першої світової війни увійшов до Чехо-Словаччини, нетривалий час 1938/39 рр. мав автономний статус у складі цієї держави й навіть був «українським П'ємонтом» – незалежною Карпатською Україною, яку невдовзі захопила гортістська Угорщина. З 1945 р., згідно з міждержавною угодою між СРСР та Чехословацькою Республікою, увійшов до складу СРСР /УРСР.

У Закарпатті, очевидно, з огляду на пізніше включення регіону до складу СРСР/УРСР, процеси національно-державного розмежування, а згодом модернізації та урбанізації (у формі радянізації) відбувалися за сприятливіших й ліберальніших умов. Тому на теренах краю за радянської доби його історії зберігалися до певної міри моделі міжетнічних взаємин, багаті регіональні традиції та позитивний соціодемографічний баланс.

Історична специфіка Закарпатського регіону дається взнаки й у сучасній Українській державі. Згідно з новітніми напрацюваннями щодо окреслення культурно-цивілізаційного розмежування у Європі між західною, латинською цивілізацією й цивілізацією східною, православною, територія Закарпаття так само, як і терени Східної Галичини, зараховується до західної частини цього міжцивілізаційного двоподілу [987, s.422].

Вітчизняні й закордонні учені провели значну роботу щодо дослідження етнополітичних й етнокультурних процесів в історії Закарпаття. Однак багатоаспектність й недостатня розробленість регіонально-історичних проблем в українській історіографії в цілому та відсутність вичерпної характеристики тенденцій суспільного розвитку і етнокультурних трансформацій у Закарпатті другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., зокрема, доводять необхідність вивчення досвіду суспільної, в тому числі мовнокультурної, міжконфесійної взаємодії на прикладі цього багатонаціонального краю. Це, по-перше, сприятиме процесу наукового осмислення ключових проблем етнічної історії регіону, одного із найбільш своєрідних у Європі як за етнічно строкатим складом населення (з одночасним домінуванням титульної нації – українців), так і розмаїттям конфесій краю; по-друге, допоможе окреслити дискусійні питання, які можуть стати предметом подальших наукових пошуків; по-третє, може згодом стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації духовного й етнокультурного простору України в цілому; по-четверте, багатий і суперечливий закарпатський досвід, його науковий аналіз становитиме значний інтерес для інших прикордонних європейських регіонів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось у рамках наукових тем відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ Головної редколегії «Реабілітовані історією» – «Людина і суспільство у діяльності спецслужб: радянська Україна 1920-1970х рр.» (номер державної реєстрації 0111U006674) та Мукачівського державного університету – “Суспільно-політичне життя на Закарпатті в 1944-2000 рр.” (номер державної реєстрації 0110U000592).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі репрезентативного кола джерел, теоретичних й конкретно-історичних напрацювань й здобутків сучасної вітчизняної й закордонної історіографії здійснити комплексне вивчення етнокультурного розвитку Закарпатського регіону упродовж

перших двох десятиліть його перебування у складі СРСР/УРСР, проаналізувати основні напрями внутрішньої політики нової адміністрації у краї, реконструювати інструментарій владного впливу на марксистсько-ленінську й атеїстичну індоктринацію населення Закарпаття.

Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання таких взаємозумовлених **завдань**:

- з'ясувати сучасний стан історіографічного вивчення проблеми;
- окреслити, систематизувати й класифікувати джерельну базу;
- проаналізувати основні концептуально-теоретичні засади та базовий понятійно-категоріальний інструментарій, які найбільш придатні для об'єктивного висвітлення теми;

- висвітлити процес радянзації суспільно-політичного життя регіону на прикладі марксистсько-ленінської індоктринації населення Закарпатської області окресленого періоду, феномену «беріївської відлиги» 1953 р. як моменту істини щодо правильності/хибності національної й кадрової політики у краї;

- дати характеристику регіональної політики місцевої адміністрації щодо угорського населення області, культурно-освітнього життя представників цієї національної меншини, рецепції у Закарпатті подій Угорської революції 1956 р.;

- окреслити стратегію виживання за нових умов Реформатської церкви Закарпаття, індивідуальну поведінку її керівництва та вірників;

- реконструювати особливості політики влади щодо Римо-католицької церкви регіону у ширшому контексті неоголошеної війни керівництва СРСР проти Ватикану як «центру світової реакції»;

- відстежити ідеологічно-пропагандистську складову владної кампанії щодо ліквідації Греко-католицької церкви Закарпаття, зміни у національній самосвідомості різних верств кліру й вірників ГКЦ, особливості процесу переходу від статусу домінуючої конфесії до нелегального становища;

– охарактеризувати літературно-мистецьке життя Закарпаття за умов радянзації творчого процесу й формалізації його у рамках обласної філії Спілки радянських письменників України;

– максимально персоніфікувати суспільно-політичне, культурно-освітнє й літературне життя краю 1945–1964 рр.;

– з’ясувати індивідуальні позиції представників місцевої інтелігенції, лідерів окремих конфесій, а також (по можливості) урядовців-чиновників.

Об’єктом дослідження стали суспільно-політичні, етноконфесійні й культурно-мистецькі процеси на теренах Закарпатської області УРСР упродовж перших двох десятиліть після включення краю до складу Радянського Союзу.

Предметом дослідження є зміст, особливості й владний інструментарій впливу на етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації регіону 1945-1964 рр.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1945–1964 рр. Нижня межа окреслена включенням краю до складу УРСР (червень 1945 р.); верхня – обмежена вереснем 1964 р. – усуненням з посади М. Хрущова й початком нового етапу політичного розвитку СРСР.

Територіальні рамки дослідження обмежуються територією Закарпатської області у кордонах тогочасної УРСР, але, у разі, коли того вимагає логіка викладу матеріалу, у роботі аналізуються або наводяться як приклад події й процеси, що відбувалися на всій території радянської України, у республіках Прибалтики чи суміжній із Закарпаттям Угорській Народній Республіці.

Методологічна основа дисертації. Спектр питань, поставлених у даній праці, знаходиться у предметному полі таких дисциплін, як історія України, соціальна історія, історія церкви, політологія, соціологія, релігієзнавство, історія повсякденності тощо. Саме тому в процесі роботи застосовано полідисциплінарну методологію, але основний напрям дослідження вівся головним чином у межах конкретної спеціальності –

історії України. Це визначило предмет аналізу, сукупність поставлених завдань і способи їх розв'язання. Також у роботі використовувалися цивілізаційний, діалектичний та історико-антропологічний підходи.

Основними у дисертації стали традиційні принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності, всебічності, репрезентативності антропоцентризму й гуманізму. Всі названі принципи історичного пізнання реалізовувались шляхом застосування як загальнонаукових, так і конкретно-історичних методів. Серед них: аналітико-синтетичний, проблемно-хронологічний, критично-порівняльний, статистичний, а також методи аналогії, систематизації й узагальнення, мікроісторичного і факторного аналізу ситуації.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що на основі аналізу й класифікації джерелознавчого та історіографічного матеріалу в ній вперше:

– здійснено синтетичне розкриття тенденцій суспільного розвитку і етнокультурних трансформацій у Закарпатті другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., що дозволило конкретизувати панораму суперечливого життя населення краю у досліджуваний період на тлі політики радянзації;

– обґрунтовано, що задекларований «диференційований підхід» радянської адміністрації до угорського населення регіону спершу обмежувався переважно намаганням здійснити його марксистсько-ленінську індоктринацію угорською мовою;

– з'ясовано, що кадрова політика щодо угорської й румунської національних меншин Закарпаття зазнала фіаско і вони не лише стійко зберігали власну національну ідентичність, а й виявляли значну опірність заходам радянзації регіону, не поспішаючи рекрутувати своїх представників до місцевого владного істеблішменту;

– проаналізовано нормативно-правову базу й підзаконні акти, на яких ґрунтувалися взаємини радянської адміністрації з неправославними конфесіями краю;

– проаналізовано становище Римо-католицької та Реформатської церков Закарпаття, які за умов ідеологічної монополії атеїстичної держави продемонстрували спроможність виробляти адекватні стратегії виживання та розвитку й попри жорсткі випробування першого радянського двадцятиріччя, штучну ізоляваність від навколишнього світу, обмеженість у своїх віросповідних правах виконували для угорців краю етноконсолідуючу функцію;

– доведено, що пропагандистське забезпечення ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті було менш потужним, ніж на теренах західноукраїнських областей, а латентний спротив ліквідаційним заходам щодо ГКЦ чинили й деякі високопосадовці з місцевих урядовців обласного, округового й районного рівня;

– репрезентовано життєвий і творчий шлях окремих представників закарпатської інтелігенції у ширшому контексті радянської трансформації суспільно-політичного й етнокультурного життя регіону;

– прослідковано механізм і прояви переорієнтації літературного життя краю після 1945 р. із центрально- та західноєвропейських центрів на східноєвропейські тоталітарні взірці;

– обґрунтовано, що складна і трагічна доля А. Патрус-Карпатського, П. Лінтура й Ф. Потушняка була не лише індивідуальною драмою цих непересічних майстрів слова Закарпаття, а й відбивала загальноукраїнські тенденції більшовицької «культурної політики», відповідно до яких брутальної критики зазнавали й вітчизняні майстри слова першої величини;

істотно доповнено:

– характеристику джерельних комплексів й стану наукового опрацювання проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;

– біографічні дані ієрархів, духовенства, представників релігійного активу Реформатської, Римо-католицької й Греко-католицької церков Закарпаття, чиновництва центрального й обласного апарату Ради у справах Російської (Русской) Православної Церкви та Ради у справах релігійних

культів на тлі процесів, з одного боку, збереження етноконфесійної ідентичності традиційних релігійних громад краю, з іншого – владних намагань атеїстичної індоктринації населення області;

– висновок, що з приєднанням Закарпаття до УРСР та СРСР виразною ознакою життя регіону стала перманентна й потужна ідеологізація суспільно-політичного, науково-освітнього, культурно-мистецького життя й навіть побуту краян;

– положення про те, що «Беріївська відлига» 1953 р., яка дезавувала попередню національну політику Кремля насамперед у Прибалтиці й західних областях України, загальмувала курс на русифікацію усіх сфер життя Закарпаття, сприяла реабілітаційним процесам, повернувши чимало репресованих краян;

одержали подальший розвиток положення про те, що:

– серед національних меншин Закарпаття упродовж перших двох десятиліть радянської адміністрації утвердили своє панівне становище росіяни; значне сприяння надавалося владою, з огляду на низку (насамперед зовнішніх) обставин, культурно-освітньому розвитку угорської меншини краю;

– з приєднанням Закарпаття до СРСР/УРСР радянський режим доклав значних зусиль щодо ліквідації неграмотності й загального піднесення культурно-освітнього рівня населення регіону, маючи на меті насамперед полегшення марксистсько-ленінської й атеїстичної індоктринації краян;

– включення літературно-мистецького життя Закарпаття до загальноукраїнського та союзного літературного процесу, що створило передумови для поєднання східно- та центральноукраїнських впливів й місцевої поетичної традиції.

Практичне значення дисертації визначається в науково-теоретичній та суспільно-політичній площинах. Наукові висновки, зроблені дисертанткою під час дослідження, дають підстави сформулювати пропозиції і рекомендації, спрямовані на подальше вивчення й теоретичне осмислення

багатого і суперечливого закарпатського досвіду щодо вирішення проблем етнічних спільнот, а отже стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації етнокультурного простору України в цілому і навіть викликати інтерес європейських регіонів з етнічно строкатим населенням.

Окремі актуальні та дискусійні питання, порушені у дисертаційному дослідженні, можуть стати предметами подальших наукових пошуків. Джерельна база, підготовлена для даної роботи, може слугувати основою для вивчення різних аспектів, зокрема, етнічної історії краю.

Матеріали дослідження сприятимуть глибшому осмисленню та оцінці подій минулого в історії поліетнічного прикордонного регіону України, яким було Закарпаття, упродовж першого двадцятиріччя своєї радянської біографії. У науково-дослідній площині результати наукового пошуку будуть корисними у подальших дослідницьких опрацюваннях історії Закарпаття ХХ ст. й ширше – регіональної історії України; у навчально-методичній сфері – можуть бути використаними для читання лекцій та спецкурсів з новітньої історії нашої держави, історичної регіоналістики, історичного краєзнавства, релігієзнавства, політології, а також підготовки навчальних програм з окремих нормативних курсів і спецкурсів.

Достовірність отриманих результатів забезпечена поглибленим вивченням історіографії теми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження відбувалася на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях; щорічних науково-практичних конференціях Мукачівського державного університету, наукових семінарах кафедри суспільних дисциплін МДУ. Текст роботи

обговорювався на засіданнях відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, а також на спільному засіданні цього відділу з відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, на якому був рекомендований до захисту. Окремі результати наукового пошуку доповідалися на засіданні кафедри суспільних дисциплін та Вченій раді Мукачівського державного університету.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 27 публікаціях, 21 з яких – у фахових виданнях (13,7 др. арк.), визначених ДАК МОН України, у 2 одноосібних (42 др.арк.) монографіях. Загальний обсяг публікацій становить 59,6 др. арк.

Структура дисертації. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, який визначили мета й основні завдання. Дисертація складається зі вступу, семи розділів поділених на 19 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (1046 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 528 стор., основний текст – 404 сторінки.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Перебіг національного самоусвідомлення й самоідентифікації закарпатських русинів-українців почали привертати увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників ще у 1920-х рр., але системно новітня історія Закарпаття стала досліджуватися з його приєднанням до УРСР/СРСР. Нами окреслено наступні етапи історіографії історії Закарпаття. Перший, пропагандистсько-популяризаторський, етап радянської історіографії можна окреслити межами середини 1940-х – середини 1950-х рр.; другий етап – друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр., в рамках якого вивчення радянської біографії краю здійснювалося на формально наукових засадах, у форматі марксистсько-ленінської парадигми. Пострадянський період, 1990-ті – 2010 рр., третій етап історіографії історії Закарпаття, характерний появою досліджень соціально-політичного, духовно-культурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків й дискусіями довкола русинської проблематики, якій приділяється гіпертрофована увага.

Першою значною працею в українській марксистській історіографії стала надрукована у Харкові 1929 р. монографія «Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис» авторства Олександра Бадана (1894–1937), члена керівництва Компартії Закарпатської України [331]. У роботі з погляду ранньої української марксистської історіографії («скрипниківщини») висвітлено соціально-економічна ситуація й перебіг національних процесів у краї.

З приїздом в УСРР навесні 1924 р. акад. М. С. Грушевський ініціював підготовку низки порайонних збірників ВУАН, присвячених минулому історичних регіонів України. Восени того ж року було отримано згоду Державного видавництва України (ДВУ) на публікацію й «приступлено до виготовлення перших збірників: київський мав вийти весною 1925 р., восени чернігівський, за ними збірник Полудневого Лівобережжя (Переяславщина – Полтавщина – Слобідщина), Правобічної України, Західної України, Полудневої України і Чорномор'я і т. д.» [490, с.VI]. Масштабний задум був реалізований лише частково: були опубліковані два збірники – «Київ та його околиця в історії та пам'ятках» (1926), «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали» (1928), підготовлений, але невиданий том «Полуднева Україна» [491], активно готувався й збірник «Західна Україна», що у ньому мало бути представлене Закарпаття (планувалися статті В. Гаджеги, І. Панькевича, закарпатського комуністичного діяча І. Мондока). Зміна національної політики Кремля в УСРР перекреслила задум цього та інших порайонних збірників. Чимало авторів цього масштабного проекту М. С. Грушевського стали жертвами репресій [837, с.252-253].

Окрім української точки зору на події у регіоні, ситуація у Закарпатті привертала увагу й зацікавлених закордонних спостерігачів. Так, перебігу процесу націотворення у Закарпатті значну увагу приділив французький історик і публіцист, автор низки праць, присвячених Україні, Рене Мартель (1893–1976).

У його книзі «Прикарпатська Україна» («La Ruthénie subcarpathique», 1935) [1010], зокрема, йшлося про невпинне зростання українського національного руху у краї: «Молоді люди (маю на увазі тих, хто вчаться у школах), більше не тримаються росіян. Вони «en bloc» (гуртом, масово. – Л. К.) навертаються до українства, приєднуючись до цього великого національного руху. Цей факт визнають усі безсторонні свідки. Отже, великоросійський рух навряд чи має майбутнє на Закарпатській Русі [...]. Конструктивний динамізм [...] чітко проступає у багатьох деталях життя

[українського] табору [...]. Цей табір підносить і рухає вперед величезна хвиля національної і народної віри, воля пристрасна й наполеглива водночас, що характеризує український національний рух на (Закарпатській) Русі та в Галичині [...]» [640, с.467].

Майбутній єпископ Мукачівської єпархії Греко-католицької церкви Закарпаття Іван Маргітич (1921–2003) пригадував початки свого національного усвідомлення: «Особисто моя національна свідомість почала формуватись уже в третьому класі народної школи в рідному селі Велика Чингава (тепер Боржавське). Саме в той час до нас прибув новий учитель Микола Медвідь, родом з Рахівщини. Він заснував у селі товариство «Просвіта», а серед молоді, у першу чергу – шкільної, молодіжну організацію «Пласт» [...]. У горожанській школі в Севлюші (Виноградіві) «Пласт» розвивався успішно. Майже всі вчителі були українцями: Ревай, Ворон, Реваєва, Ком'ятій та ін. [...] Чи можна було вважати себе не українцем за таких сприятливих умов?» [317, с.161].

Українське спрямування домінувало і в Хустській гімназії, до якої майбутній владика вступив 1935 р.: «Не дивлячись на мішаний педагогічний колектив Хустської гімназії (чехи, угорці, росіяни-білоемігранти, «тоже рускіє» з місцевих русинів-українців /П. Лінтур, Олас/, українці – галичани й закарпатці. – Л. К.), її можна вважати українською, бо українська, тобто – руська, мова була не тільки мовою руських підручників, але вважалася рідною в усіх класах, а російська вивчалася тільки з п'ятого класу, як чужа, поряд з німецькою. Учні, в тому числі й русофільської орієнтації, називали уроки руської мови та літератури уроками українськими, і вони дійсно такими були. Руські (підкарпатські) письменники вважалися українськими, як і письменники з Великої України [...]. Учні, які вважали себе українцями, мали переконання, що слова «русин» та «українець», як і «Русь» та «Україна» – синоніми і в історичному, і в мовознавчому аспектах. Підручники з історії були українськими [...]» [317, с.161].

Автохтонний характер цієї стрімкої українізації русинів-українців Закарпаття (й насамперед їхньої молоді генерації) у міжвоєнному часі підкреслює й активна участь представників місцевої інтелігенції в утвердженні української мови не лише у краї, а й у всеукраїнському форматі. Зокрема таким активним поборником ідеї виступав письменник, публіцист, літературний критик, збирач фольклору, громадсько-культурний діяч Закарпаття Василь Гренджа-Донський (1897–1974). У своїй творчості 20–30-х рр. він рішуче перейшов на тогочасну літературну мову й фонетичний правопис. Брав участь в обговоренні проекту «Українського правопису» (Х., 1926), адресував правописній комісії листа, в якому сповіщав, що «Закарпаття приймає новий фонетичний правопис, вичищений і пересіяний від усяких полонізмів, русизмів, мадяризмів, щоб один народ мав свій єдиний літературний правопис» [878].

Наступний етап історіографічного опрацювання історії Закарпаття був синхронізований з виходом Червоної/Радянської армії на територію краю восени 1944 р. й актуалізованою проблемою його майбутньої державної приналежності. Визрівання політичного рішення радянського керівництва попереджало/супроводжувало низка історико-пропагандистських публікацій. Отже, перший етап радянської історіографії історії Закарпаття можна характеризувати саме як пропагандистсько-популяризаторський й датувати його другою половиною 1944 р. – початком 1950-х рр., тобто першим радянським п'ятиріччям в історії краю.

8 серпня 1944 р. у «Радянській Україні» була надрукована стаття акад. К. Воблого та старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Стецюк «Закарпатська Україна» [421]. 22 грудня 1944 р. у тому ж центральному органі ЦК КП(б)У з'явилася публікація директора Інституту історії України АН УРСР проф. М. Н. Петровського під назвою «Закарпатська Україна: Історична довідка» [758]. Завершувалася стаття очільника академічної інституції радянської України знаковими рядками: «Майже дев'яцот років стійко, самовіддано боровся народ

Закарпатської України проти ярма угорських загарбників, борюся за свою народність, культуру, мову, за право возз'єднання з іншими українськими землями [...]. Яка ж буде воля закарпатських українців? [...]. Цю волю виголосив Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. І воля ця – возз'єднатись із своєю матір'ю – Радянською Україною, жити в дружній сім'ї Радянського Союзу» [758]. Особливу вагомість цієї публікації надавав статус Миколи Неонівича не лише як керівника академічного інституту, а й водночас радника й історика-експерта щойно відновленого Наркомату закордонних справ УРСР [972, с.323].

У пропагандистську кампанію щодо «возз'єднання» Закарпаття включився й Максим Рильський. 24 грудня 1944 р. у «Радянській Україні» з'явилася його стаття «За торжество справедливості», у якій згадувалися «вікопомні битви» Радянської армії узимку 1944/45 рр. й визволення нею закарпатських теренів [825; 826].

Знаючи уже про рішення першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (26 листопада 1944 р.) [284], відомий вітчизняний літератор наголошував, що «воля народу має визначити його долю», яку він сам без вагань вбачав саме у «сім'ї великій, вольній, новій» [825].

Цікаво, що публікації М.Н.Петровського передувала не випадковий лист учительки з Ужгорода Марини Коцьки, що у ньому в унісон усім попереднім пропагандистським публікаціям стверджувалося: «Наступив час, коли й ми, жінки Ужгорода, можемо одверто приєднати свій голос до звернення народу Закарпатської України. І жінки кажуть: «Прийміть і нас до своєї великої сім'ї, брати наші – росіяни та українці» [...]» [611].

Наступного року була написана інша пропагандистська стаття про Закарпаття «Наша споконвічна земля», авторство якої належало поету-орденоносцю, заступнику Голови РНК УРСР Миколі Бажану [332].

До потужної пропагандистської кампанії долучилися й літературознавці, у колі зацікавлень яких (майже) несподівано опинилася

історія літературних зв'язків між Великою Україною та Закарпаттям. Показова у цьому відношенні стаття Івана Пільгука (1899–1984) у журналі «Українська література» 1945 р. під промовистою назвою «Шляхи культурного єднання Закарпаття з Великою Україною» [763]. До такої ж категорії літератури можна зарахувати й доповідь в Ужгороді 9 січня 1946 р. тогочасного секретаря Закарпатського обкому КП(б)У з ідеології Г. Пінчука «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі і завдання інтелігенції» [764]. П'ятій річниці входження Закарпаття до складу УРСР присвячувалася стаття провідного співробітника Інституту історії України АН УРСР Ф. П. Шевченка [959]. Він же виступив рецензентом брошури викладача Ужгородського державного університету В. І. Неточаєва, в якій йшлося про боротьбу за радянську владу на Закарпатті [484; 960].

Піонерською на той час (1951 р.) була розвідка ученого секретаря Інституту слов'янознавства АН СРСР (м. Москва) І. М. Мельникової щодо обставин включення Закарпатської України до Чехословаччини 1919 р. [667]

1954 р. у Москві з'явилася праця І. Ф. Євсєєва «Народні комітети Закарпатської України – органи державної влади» [527], що не лише приурочувалася до десятиліття радянзації Закарпаття, а й мала на меті зайвий раз легітимізувати народні комітети краю, а відтак й підтвердити законність їхнього рішення про «возз'єднання» Закарпаття з радянською Україною у складі СРСР.

Поява монографії І. Ф. Євсєєва започаткувала другий етап радянської історіографії Закарпаття, на якому вивчення біографії краю здійснювалося на формально наукових засадах, але у форматі марксистсько-ленінської парадигми. У центрі уваги дослідників опинилися три головні теми: вплив Жовтневої революції на Закарпаття й боротьба за радянську владу у краї; соціальне становище трудящих регіону; створення народних комітетів та їхня діяльність щодо приєднання Закарпаття до СРСР/УРСР. Характерно, що закарпатську тематику почали розробляти окремі історики у Києві та Львові [527; 959-960]), до яких з середини 1950-х рр. активно долучилися й історики

з Ужгорода – викладачі й перші випускники історичного факультету Ужгородського державного університету – І. М. Гранчак, В. І. Ілько, М. М. Лелекач, В. І. Неточаєв, Б. І. Співак, М. В. Троян та ін. [556-557; 625-627; 695; 698-700; 702; 868; 901-902]. Безперечним внеском цих праць стало залучення у дослідницьке поле нової фактографії й оригінальних джерел, хоча вибір архівного матеріалу був переважно однобічним, а його інтерпретація відбувалася у рамках офіційної радянської ідеології [539, с. 35-36].

Літературному процесу у Закарпатті радянських часів було присвячено декілька праць. Зокрема, постать видатного закарпатського інтелектуала, літератора, археолога й філософа Федора Потушняка висвітлена у монографії В. Л. Микитася [670]. Видання готувалося до 50-річчя Ф. Потушняка, але було надруковане через рік після його смерті – 1961 р. Спробою проаналізувати творчість закарпатських літераторів повоєнної доби позначена книга І. П. Вишневського 1963 р. «Традиції та сучасність: [Про розвиток літератури на Закарпатті]» [402].

Низка вищезгаданих розвідок спільно з напрацюваннями з історії Галичини, Волині й Буковини стали основою для першої спроби з марксистських позицій висвітлити історію західноукраїнських земель – від найдавніших часів до середини 1960-х рр. Такою синтетичною працею стала колективна монографія 1968 р. «Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» [898], сама назва якої слугувала стрижневою ідеологічною тезою видання, що їй підпорядковувався як вибір матеріалу, так і його трактування [539, с.36].

Історіографія соціалістичного будівництва в Закарпатті повоєнного періоду є досить багатою за кількістю досліджень. У радянській історіографічній спадщині проблема розглядалася, переважно, крізь призму ідеї «будівничої, творчої роботи» й винятково позитивних досягнень [391; 614; 867; 967; та ін.]. Такий некритичний підхід був властивий, зокрема,

працям А. М. Ігната, В. В. Гомонная про культурно-освітні здобутки радянської влади у регіоні [552-553; 478].

Наукові конференції до «круглих дат» дозволяли презентувати історіографічні здобутки вітчизняних науковців, у яких радянська біографія Закарпаття трактувалася винятково у жорстких рамках офіційної ідеології. Однією з перших таких конференцій була наукова сесія в Ужгороді 29 червня – 2 липня 1967 р., присвячена 50-річчю Жовтневої революції, під назвою «Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття». Більшість виступів її учасників, опублікованих 1970 р., стосувалися саме радянської історії краю [391]. Характерно, що формально науковий захід мав подвійне ідеологічне навантаження – довести безальтернативність приєднання регіону до СРСР/УРСР й «розквіт» краю у складі цього державного утворення й водночас делегітимізувати заплановану на 1968 р. у Чехословацькій Соціалістичній Республіці наукову конференцію «Про юридичне становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословацької республіки». Аналогічне змістовне наповнення мали й матеріали республіканської наукової конференції «Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади» (Ужгород, 1970) [867].

Знаковою подією у вітчизняній історіографії (й не лише радянської доби) стала реалізація масштабного й безпрецедентного проекту 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» – дітища академіка П. Т. Тронька [899-900]. Видання здійснювалося у рамках відродженого історичного краєзнавства України й генетично (хоча й не декларуючи цього) було пов'язане з вищезгаданим задумом акад. М. С. Грушевського публікації порайонних збірників. 1969 р. з'явився друком черговий том цієї серії, присвячений Закарпатській області, який, попри ідеологічно-пропагандистську спрямованість видання, містив потужний інформаційний матеріал щодо історії і сучасності усього краю, його обласного, районних центрів з характеристиками районів, селищ міського типу й найвизначніших історичних сіл. Крім того, по кожному району за алфавітом подавалися

короткі довідки історико-економічного характеру щодо всіх центрів сільських Рад, з переліком населених пунктів у цих сільрадах [559]. На момент публікації том «Закарпатська область» зафіксував події перших двадцяти – двадцяти п'яти років перебування краю в складі УРСР краю з виразним акцентом на позитивних досягненнях за цей час.

Ідеологічні канони у царині міжетнічних взаємин істотно гальмували дослідження проблем цього напрямку [539, с.48], але саме цей аспект історії радянського багатонаціонального Закарпаття був актуальним.

1968–1969 рр. у рамках Міжнародної комісії з вивчення народної культури Карпат й прилеглих до них областей (МККК) у Закарпатті проводилися польові дослідження співробітників сектору народів зарубіжної Європи Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР, які мали на меті вивчення етнокультурних процесів національних меншин Прикарпаття й Закарпаття (болгар, угорців, німців, словаків), основна етнічна територія яких перебувала за межами СРСР, історії культурних взаємозв'язків, перспектив їхнього подальшого розвитку. 1969–1970 рр. в окремих селах Закарпаття провадилися стаціонарні роботи. 1970 р. у журналі «Советская этнография» було надруковано розвідку І. М. Гроздової та Т. Д. Филимонової «Венгры и немцы Советского Закарпатья: по материалам полевых исследований 1968-1969 гг.» [489].

1972 р. у Москві Інститутом етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР був надрукований «Карпатский сборник» – перше видання у серії «Ethnographia carpatica» [587], що у ньому було вміщено три статті за результатами вищезгаданих досліджень у Закарпатті: І. М. Гроздової «Етнічна специфіка угорців Закарпаття» [488]; Н. М. Граціанської «Сучасні культурно-побутові процеси у словаків Закарпаття» [485]; Т. Д. Филимонової та М. Ф. Шин (Ужгород) «До питання про етнокультурний розвиток німців Закарпаття» [923]. Щодо етнічних особливостей закарпатських угорців І. Гроздова, зокрема, зауважувала, що вони «повсюдно зберігають свою національну специфіку, мають виразну національну свідомість [...]».

Дослідниця стверджувала: «Як відомо, мова – одне з головних означень етнічної спільноти, а угорці зберігають свою мову навіть там, де становлять виразну меншість серед інонаціонального населення» [488, с.95]. Т. Филимонова й М. Шин оцінювали чисельність німців Закарпаття на осінь 1939 р. у 17-18 тис. осіб, констатуючи, що їм не вдалося віднайти даних про чисельність цієї групи упродовж 1940-1944 рр., однак твердили, що наприкінці війни німців краю поменшало принаймні наполовину через виїзд до Німеччини. Останнє пояснювалося «дезорієнтованістю гітлерівською пропагандою» й співробітництвом з нацистами. Про радянські репресії, зрозуміло, не йшлося. Так само не з'ясовувалися мотиви зміни закарпатськими німцями власної національності у повоєнний період на угорську, чеську, словацьку чи українську [923, с.119].

Закарпатські матеріали збірника викликали невдоволення Закарпатського обкому КП України, який 10 травня 1973 р. ухвалив постанову «Про помилки у статтях, опублікованих в «Карпатском сборнике»». Авторам закидалися «неправильність й суб'єктивізм» в оцінці минулого «і особливо сучасного Закарпаття», брак критики «антинаукових та буржуазно-націоналістичних концепцій», недостатній наголос на різючих змінах «в політичному і духовному житті трудящих області», які були результатом «торжества ленінської національної політики КППС», тощо [298, с.507-508]. Ця постанова істотно загальмувала вивчення етнополітичних та етнокультурних процесів у Закарпатті. Чи не поодиноким винятком були дві статті українського етнографа Л. О. Ткаченко 1971 й 1974 рр. – «Методика дослідження етнічних процесів: на матеріалах Закарпаття» та «Динаміка етнічного складу населення Закарпаття» [890-891].

У статистико-демографічному дослідженні В. П. та С. І. Копчаків 1977 р., поряд з демографічними й соціальними, принагідно описувалися етнополітичні та етнокультурні процеси у Закарпатті 1870–1970 рр., наводилися дані про загальну чисельність населення краю, етнічний склад, особливості міграцій [604]. В історіографії ця праця оцінюється як

«найпомітніше дослідження 1970-х рр.» з цієї тематики [539, с.49].

1973 р. в Ужгороді було опубліковано колективну монографію «Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття», у якій викладалася історія краю від найдавніших часів до сучасності [967]. Радянській добі присвячувалися три останніх розділи, що у них подавалися тенденційно підібрані факти, ігнорувалися реальні етнополітичні й етнокультурні процеси, назрілі проблеми регіону. До позитивів видання можна зарахувати першу спробу аналізу історії культури краю упродовж 1850-1944 рр. До кінця 1980-х рр. книга вважалася базовим посібником з історії Закарпаття [539, с.36-37, 49-50].

У радянській історіографії історії Закарпаття важливою складовою була антирелігійна тематика, якій присвячувалися збірники документів, науково-популярні видання, збірники у форматі «усної історії», спогади на замовлення влади, навіть монографії [287; 318; 366; 429; 828]. Серед монографій переважала тематика, спрямована проти Греко-католицької церкви; серед авторів – М. М. Болдижар [368-371], який 1982 р. у Київському державному університеті захистив докторську дисертацію «Антинародна діяльність уніатської церкви: На матеріалах Ужгородської унії» [1029]. Аналогічні викривальні видання, спрямовані проти Реформатської церкви Закарпаття, були нечисленними. Можна згадати, наприклад, брошуру Аладара Сиксая «Правда про реформатську церкву» [858].

Антирелігійна тематика радянської історіографії історії Закарпаття «органічно» вписувалася у загальний контекст загальносоюзних (в тому числі перекладних) й республіканських видань на цю ж тематику, у якій домінувала антиватиканська й антиуніатська складова, – пропагандистські атеїстичні праці В. П. Бондаренка [375], П. С. Карманського [583-586], І. Р. Лаврецького [620], В. К. Осечинського [714], М. О. Парнюка [737-738], Д. Л. Похилевича [799-801], П. П. Теличка [883-884], М. М. Шейнмана [961], А. З. Шиш [963-964] та ін. З 1948 р. у науково-атеїстичному обігу активно використовувався російськомовний переклад антикатолицької книжки

британського літератора й філософа Авро Менхеттена (1914–1990) «Ватикан: Католическая церковь – оплот мировой реакции» (оригінальне лондонське видання 1947 р. мало стриманішу назву – «The Catholic Church against the Twentieth Century» /«Католицька церква проти двадцятого століття»/) [668]. Останнє видання, зокрема, активно використовувалося у атеїстичному вихованні студентів Ужгородського державного університету.

Напрацювання радянської історіографії історії краю були підсумовані у монографії 1987 р. ужгородського ученого Д. Д. Данилюка «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985)» [498].

Практично до кінця існування СРСР вітчизняних учених й дослідників суміжних з Закарпаттям країн «соціалістичного табору» зобов'язували догми радянської історіографії, що базувалася на «єдино правильному ученні» – марксизмі-ленінізмі. Такий «твердокам'яний» фундамент, здавалось би, вже апріорі мав гарантувати такій історіографії не лише об'єктивність, а й громадянську позицію та прогресивність. Однак по суті радянська історіографія значною мірою продовжувала реакційні й великодержавницькі традиції дореволюційної російської історіографії та історіософії з їхнім месіанством та ксенофобією. Безперечно, це спричиняло латентний конфлікт між ученими Чехословаччини та Угорщини, з одного боку, й СРСР – з іншого, в оцінці історичних подій у Закарпатті, особливо щодо «угорських» й «чехословацьких» сторінок минулого краю [539, с.17].

У переважній більшості наявних у радянській історіографії публікацій усіляко вихвалялася «ленінська національна політика КПРС», нав'язливо пропагувалася російська культура, інтернаціоналізм й радянський патріотизм, проте потрібно визнати, що окремі питання політичного й культурного розвитку українців, угорців, румунів, німців й словаків Закарпаття тією або іншою мірою висвітлювалися [див., напр.: 343; 485; 488-489; 613; 879; 890-891; 923; 968].

Опонувала радянським виданням зарубіжна немарксистська історіографія.

Одним з перших закордонних відгуків на радянську повсякденність «возз'єданого» краю й репресивні дії сталінської адміністрації щодо Греко-католицької церкви Закарпаття, зокрема, убивство тоталітарним режимом владики ГКЦ краю Теодора Ромжі, стала змістовна публікація у інсбрукському релігійно-культурному кварталнику «Життя і слово» 1948/1949 рр. під назвою «Голгота Унії в Карпатській Україні: Трилітня діяльність останнього єпископа др. Теодора Ромжі», підписана криптонімом «Р.Н.» [827, с.327-348].

1956 р. у Лувені (Бельгія) з'явилася друком праця «L'incorporation de l'Ukraine Subcarpathique à l'Ukraine Soviétique 1944–1945» («Приєднання Закарпатської України до радянської України 1944–1945»), що її автором був уродженець с. Бедевля на Тячівщині, учасник Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України Василь Маркус (1922–2012), підпис якого стоїть під Маніфестом про возз'єднання Закарпаття з Україною [1009]. Внаслідок переслідувань комуністичного режиму він опинився в еміграції на Заході. Виразно усвідомлюючи усі негативи тоталітарного комуністичного владарювання (обмеження прав людини, скасування свободи слова, русифікація, перманентні репресії, знищення ГКЦ та ін.), В. Маркус, тим не менше, зробив наголос на позитивних моментах прилучення краю до СРСР та УРСР, насамперед стратегічних – з погляду соборності українських земель. Крім того, він зауважив, що цим кроком було покладено край спробам панівних націй (чехів та угорців) створити особливу «рутенську» або «карпато-русинську» націю; зазнали невдачі спроби російських білоемігрантів звести нанівець український характер краю; розпочався різновид «українізації» Закарпаття; входження карпато-українців у систему всеукраїнських соціальних, культурних та економічних процесів і структур мало наслідком формування всеукраїнської ментальності, реального почуття єдності й ідентичності з усім українським народом; тощо [1009, р.90-91; 655, с.77-80]. Попри об'єктивну й зважену у цілому позицію автора, його оцінки

розходилися з радянськими ідеологемами, а тому праця була піддана доволі брутальній критиці в «Українському історичному журналі» [528].

В 60-х роках було опубліковано дослідження В. Маркуся «Нищення Греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945-1950 рр.» [654], з'явилася двотомна праця «Нариси історії церкви Закарпаття» (Рим, 1967; перевидання – 1997 р.) [755-756], а також дослідження «Ісповідники віри нашої сучасності: причинок до мартиролога Української католицької церкви під совітами» [754] авторства о. Атанасія Пекаря, ЧСВВ (1922–2011).

1978 та 1979 рр. двома виданнями з'явилася англійська праця американського проф. Павла-Роберта Магочія «The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948» («Формування національної ідентичності: Підкарпатська Русь, 1848–1948») з концептуалізацією тези, що «русини», в тому числі закарпатські русини-українці, є окремим східнослов'янським народом у Центральній Європі [1004-1005]. 1994 р. праця з'явилася в авторизованому українському перекладі [643].

Грунтовну критику концепції П. Магочія подав Іван Лисяк-Рудницький у розлогій рецензії 1983 р. [640]. Він зауважував, що у міжвоєнній Підкарпатській Русі русинофільська орієнтація була найслабшою у порівнянні з проросійською та проукраїнською, що було невипадково: «Ідея, що русини стануть четвертою східнослов'янською нацією – поряд із росіянами, білорусами й українцями – була ілюзією без будь-яких етнічних та історичних підстав. Кілька місцевих діячів могли нею забавлятися, деякі чеські політики – протегувати їй задля власної вигоди, угорські ревізіоністи – потайки підтримувати [...], але вона ніколи не могла стати реальністю. Русинофільська концепція була штучним витвором, нездатним викликати дух безкомпромісної відданості й самопожертви, що є ознакою кожного справжнього національно-визвольного руху. Ідея, заради якої ніхто ніколи не хотів ставити на карту своє життя, на терезах історії важить мізерно мало» [640, с.459]. Для теми нашого дослідження методологічне значення має спростування І. Лисяком-Рудницьким твердження П. Магочія, мовляв, «ще й

1945 р. російська та русинська орієнтації були зовсім живими», а рівновагу порушив радянський режим, підтримавши лише «українську орієнтацію»: «Я не погоджуюся з цим і стверджую, що русофільська та русинофільська орієнтації до початку 1930-х років уже майже вмерли і що перемога українського національного руху була результатом динаміки внутрішнього розвитку закарпатського суспільства, а не втручання зовнішнього «*deus ex machina*». Радянський режим після 1945 р. не наклав української ідентичності населенню Закарпатської області – він лише закріпив наслідки попереднього саморозвитку цієї місцевості» [640, с.465].

З відновленням державної незалежності України 1991 р. зникли колишні ідеологічні обмеження й табуовані теми досліджень. Водночас для переважної більшості науковців Закарпаття, які спеціалізувалися з історії регіону, перехід на нові методологічні позиції означав глибокий внутрішній конфлікт. Частина з них, наприклад, М. М. Болдижар, які зробили собі ім'я на критиці «злочинної ролі» Греко-католицької церкви Закарпаття, залишили цю невдячну тематику й повернулися обличчям до вивчення державно-правових аспектів історії краю новітньої доби [372-374]. Подібну позицію зайняв І. І. Мигович, спектр наукових інтересів якого радянських часів коливався від критики ідеології сучасного хасидизму до викриття ідеології й політичної практики «уніатського клерикального націоналізму» [711, с.71, 82]. Публіцистична брошура І. Миговича та М. Макари «Карпатами поріднені: Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин» (2-ге вид., доп. – Ужгород, 1999) тлумачила українсько-словацькі взаємовпливи у форматі радянського патріотизму й політичного русинства [539, с. 55].

Професор Ужгородського державного університету М. П. Тиводар 1990–1995 рр. надрукував низку статей у матеріалах конференцій, узагальнивши їх у збірнику праць «Закарпаття: народознавчі роздуми» [886]. Аналізуючи основні етапи етнічної історії Закарпаття, він виокремив її радянсько-українську фазу 1945–1991 рр., охарактеризувавши її як

антиукраїнську, оскільки, на його думку, уся державна політика спрямовувалася «на підрив українського національного менталітету, нищення всього комплексу народної традиційної культури, її поглинання советською російськомовною і російськозорієнтованою культурою» [539, с.51].

Пострадянський період в історіографії Закарпаття характеризується вивченням соціально-політичного й духовно-культурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків й дискусіями довкола русинської проблематики, синхронізуючись з формуванням науково-освітньої інформаційної інфраструктури, впровадженням новітніх методологічних підходів (гендерного, мікроісторичного, соціально-антропологічного) [539, с.55-56].

1997 р. в Ужгороді було опубліковано матеріали чергової науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті» [506]. Серед статей, вміщених у виданні, окремі висвітлювали проблеми етнополітичного й етнокультурного розвитку населення Закарпаття 1944–1991 рр.: І. М. Гранчак – «Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945–1996 рр.)» [483, с.83-97]; В. В. Марина – «Этнокультурный ренессанс румынов Закарпатья» [652, с.110-115]; Гайніш Й. Й. – «Словаки Закарпаття» [446, с.130-137]; Г. В. Павленко – «Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр.» [724, с.160-164]; тощо. В той же час окремими статтями у регіональних виданнях й у вигляді брошур були опубліковані дослідження І. І. Грибанича, Ф. А. Кулі та Г. В. Павленка з історії німців Закарпаття, репресій радянської влади щодо них та німецькомовної освіти у краї тощо [486; 616; 723].

Одночасно конкуренція українського та русинського проектів у регіональній закарпатській історіографії викликала конфронтацію, що утруднила або й унеможливила роботу наукових колективів, досягнення компромісів – вкрай необхідних для написання збалансованих синтетичних

колективних праць [539, с.18-19], що позначилося, зокрема, на другому й третьому томах «Нарисів історії Закарпаття».

В останні десятиліття у вітчизняній історіографії з'явилися праці, автори яких змістили наголоси в інтерпретації подій і заходів влади повоєнного періоду [363; 976 та ін.], зробили акцент на специфіці взаємодії влади та західноукраїнської інтелігенції, особливо в сфері духовного життя [841, с.211-241; 848; 974], що дало можливість науковцям переосмислити також тенденції етнокультурного розвитку Закарпаття після війни. Проте поставленого нами питання науковці торкалися лише фрагментарно [478; 539; 542; 612; 619].

Широкий спектр проблем політичного, соціально-економічного та національно-культурного розвитку України 1945–1953 рр., а також наступних десятиліть історії республіки аж до розпаду Радянського Союзу ґрунтовно проаналізовано у піонерських з погляду вивчення еволюції тоталітарної системи працях відомого волинського ученого В. К. Барана – «Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр.», «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи», «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)» та ін. Для дослідника характерне панорамне бачення подій, перебіг складних процесів у повоєнній УРСР, який він вивчає вже понад двадцять років поспіль, висвітлюється у ширшому контексті еволюції усієї радянської системи [346-349; 496]. Останнім часом учений звертається й до історії першої радянізаційної доби на західноукраїнських теренах 1939–1941 рр. [350]

Комплексне дослідження життя та діяльності західноукраїнської гуманітарної інтелігенції від часу входження регіону до складу Радянського Союзу та УРСР й до початку 1960-х років здійснено у монографії чернівецької дослідниці проф.Т. В. Марусик «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.)» [659]. У роботі значна увага також приділена перебігу процесів радянізації культурно-мистецького й конфесійного життя у Закарпатському регіоні, згадується доля

окремих представників літературно-мистецької еліти краю (Й. Бокшая, Ю. Гойди, П. Лінтура, А. Патрус-Карпатського, Ф. Потушняка та ін.), керівництва Греко-католицької церкви (Т. Ромжі, М. Мурані, О. Хіри).

У підготовленому колективом закарпатських авторів під керівництвом проф. М. М. Болдижара третьому томі «Нарисів історії Закарпаття» (2003), який охоплює період 1946–1991 рр., здійснено спробу зважено й об'єктивно дослідити становлення радянської адміністрації у регіоні у повоєнний період, розвиток промисловості, аграрно-виробничих й соціальних відносин на селі, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, охорони здоров'я, медицини, освіти й науки, культури і мистецтва, а також проаналізувати взаємини між державою й численними конфесіями краю [682]. Однак внаслідок відсутності чіткої концепції видання, ідеологічної різновекторності цей том, як і його попередник, присвячений історії Закарпаття 1918–1945 рр. [681], викликав численні критичні зауваження [466; 916].

Широкий спектр наукових зацікавлень історією Закарпаття новітньої доби й ґрунтовність досліджень засвідчує завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України проф. С. В. Віднянський. У сфері його наукового пошуку – формування державних структур, громадсько-політичне життя краю 1920–1930-х рр.; політичні й національні процеси, політика Праги у Підкарпатській Русі; формування української національної ідентичності; культурно-освітня й наукова діяльність української еміграції у Чехо-Словаччині 1921–1945 рр.; українське питання у політиці країн Центрально-Східної Європи міжвоєнної доби; історичний досвід та уроки Карпатської України; Угорська революція 1956 р. та її рецепція у Закарпатті тощо [403-405; 407-416]. Окрема розвідка відомого ученого присвячена репресивним діям нової радянської адміністрації щодо угорців й німців регіону 1944–1945 рр. [406]

У розділі «Національна політика Праги у Підкарпатській Русі»

С. В. Віднянський так підсумовує розвиток русинів-українців Закарпаття міжвоєнної доби: «Українська громада Закарпаття була живим політичним організмом, що перебував у стадії становлення. Якщо, згідно з результатами парламентських виборів, у 1924 р. український напрям мав в краї 12,4 % прихильників, а русофільський – 62 %, то вже через десять років їх співвідношення змінилося на користь українського – 36,6 % проти 35,2 % [...]. За роки перебування у складі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.), насамперед завдяки трьом важливим факторам – більшій політичній свободі, значним державним інвестиціям на розбудову краю, зокрема культурну, а також активній діяльності в Закарпатті українських емігрантів, які в міжвоєнні роки підтримувалися Прагою, значна частина корінного населення Підкарпатської Русі – Карпатської України пройшла шляхом самоусвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від прийняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р. про з'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішнє положення угорських русинів», до [...] проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель» [...]» [414, с.302-303]

Значна увага історико-пропагандистській складовій ідеологічного обґрунтування закономірності входження території Закарпаття до Радянської України й СРСР у складних умовах суспільно-політичного життя республіки 1940–1950-х рр., зокрема у контексті відображення російсько-українських стосунків, приділена в україномовній версії монографії 2008 р. колишнього старшого наукового співробітника Інституту історії України АН України, нині канадського історика з Університету Вікторії С. Єскельчика «Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (оригінальна англійська версія 2004 р. – «Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination») [529; 1027].

С. Єкельчик зауважує, що після того, як радянсько-чехословацький договір, підписаний у червні 1945 р., легітимізував перехід Закарпаття до Радянського Союзу й його «невід'ємної складової» – УРСР, радянська адміністрація розпочала фінансування «українізації» культурно-освітнього життя регіону аж до створення Ужгородського державного університету восени 1945 р. Однак, учений водночас слушно констатував, що «історичне возз'єднання» додало республіканським урядовцям безліч різних проблем: «З одного боку, закарпатські вчителі, які вітали об'єднання, здивувалися, коли з'ясували, що у школах об'єднаної української держави не вчать української історії. З іншого боку, Києву довелося мати справу з місцевими культурними сепаратистами, як-от професором-фольклористом Петром Лінтуром, котрий «уникав» назви Україна й уживав натомість традиційне позначення – Закарпатська Русь» [529, с.93-94]. Водночас С. Єкельчик наголошував, що «надійна східноукраїнська творча інтелігенція відігравала неабияку роль у «радянській» західноукраїнських пропам'ятних практик» і всі західні українці мали засвоїти нову парадигму, означену доктриною російського домінування, що відводила «українській історичній мітології підпорядковану роль», а саме: «У часи Сталіна українці могли вшановувати своє минуле, доки воно доповнювало, а не змагалось з російською імперською історією» [529, с.99].

У дослідження «Імперія пам'яті» С. Єкельчика вмонтовані фрагменти, що засвідчують вплив окремих уродженців Східної України, які навчалися в Ужгородському державному університеті, на піднесення/формування національної самосвідомості їхніх колег-студентів – закарпатських «автохтонів» [529, с.264].

2008 р. з'явилася друком колективна праця «Закарпаття в етнополітичному вимірі», підготовлена колективом авторів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України під керівництвом проф. М. І. Панчука. У роботі на великому фактичному матеріалі розкриваються зміст, характер та результати владної політики за

різних державних утворень щодо етнічної сфери Закарпатського регіону. Особливий наголос зроблено на аналізі сутності й перебігу етнополітичних процесів у Закарпатті у контексті загальних суспільних змін за часів радянського режиму та за умов незалежної України [539]. Розділ VII цієї колективної монографії – «Закарпаття в складі Української РСР» – написаний авторитетними дослідниками В. Котигоренком та В. Войналовичем [539, с.378-525].

Серед праць сучасних вітчизняних політологів та істориків, які вивчають феномен «політичного русинства» на прикладі Закарпаття, слід назвати насамперед провідного ученого з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України проф. О. М. Майбороду. Серед його праць на цю тему слід згадати розвідку 1999 р. ««Політичне русинство»: Закарпатська версія периферійного націоналізму» [647], у якій, зокрема, дається авторське визначення термінів «русинофільство», «українофільство», «русофільство», «політичне русинство» [647, с.7-9]. «Політичне русинство» піддавалося свого часу гострій критиці у працях чл.-кор. НАН України О. В. Мишанича (1933–2004) «Від підкарпатських русинів до закарпатських українців» (1991), «Карпати нас не розлучать» (1993), ««Энциклопедия Подкарпатской Руси» і що за нею» (2002) [673-674], виступах акад. НАН України Г. А. Скрипник [864].

Конфесійний чинник сучасного русинського націоналізму в українському Закарпатті та його історичну генезу проаналізовано у статті О. М. Майбороди та Н. С. Рубльової [648]. Автори зауважують, що сучасна риторика «політичного русинства», спрямована, зокрема, проти А. Волошина і його українофільства, впливає зі зближення «політичного русинства» з РПЦ («Русской Православной Церковью»), яка упереджено ставиться до незалежної Української держави й ладна підтримувати будь-які сили, що їй опонують. У цьому відношенні «політичне русинство» не лише проявляється як одна з течій «русинофільства», а й набуває прикмет «русофільства» [648, с.11].

Попри те, що більшість русинів Закарпаття належать до УПЦ Московського патріархату, проросійський характер цієї конфесії не зміцнив неукраїнськості русинів. Так, під час Всеукраїнського перепису населення у грудні 2001 р. тих мешканців Закарпаття, які задекларували свою етнічність як «русин», виявилось лише близько 10 тис. з 1 млн 254 тис. населення області [807]. Натомість українцями себе визнали 1 млн 10 тис. жителів краю. Отже, на думку авторів, здобутки «русинофільства», а з ним й «політичного русинства» виглядають мінімальними [648, с.11-12].

Надзвичайно змістовною є розлога рецензійна стаття методологічного спрямування колишнього (2004–2006) відповідального редактора щорічника «Україна модерна» (Львів) й викладача кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського університету (2006–2007) (з 2007 р. викладач, бібліотекар Центрально- й Східноєвропейського центру ім. Петра Яцика Торонтського університету у Канаді) Ернеста Гийдела під промовистою назвою «Рутенія über alles», вміщена 2007 р. в «Україні модерній» [467]. У ній подано зважену оцінку «русиноформуючій» енциклопедичній творчості Івана Попа й Поля Магочія – російськомовній «Энциклопедии Подкарпатской Руси» (2001), упорядкованій І. Попом, й двом англomовним виданням «Енциклопедії історії і культури русинів» (2002; 2005 – переглянуте й доповнене видання) – спільного упорядкування цих авторів.

Е. Гийдел наголошує, що галицький вплив на розвиток української орієнтації у Закарпатті міжвоєнної доби був ослабкий, тому не варто його перебільшувати, натомість «успіх тут українства на кінець 1930-х рр. був, головним чином, наслідком діяльності місцевих інтелектуалів та ліберальних умов Чехо-Словацької Республіки, а не мітичних дойчмарок чи галичан-емігрантів». Щодо повоєнної національної політики радянського режиму у регіоні він зауважує: «Те, що було надважким завданням для розпорошених українських сил, із легкістю вирішили в 1945 р. репресивні механізми тоталітарної держави, яка трактувала русинофільство чи русофільство як

реакційні, контрреволюційні явища. Проте, називаючи це «українізацією», Іван Поп робить підміну понять. Насправді цей процес зводився, по суті, до формального запису «українець» у паспорті і супроводжувався потужною русифікацією (в тому числі й масовими поселеннями росіян-військовослужбовців [...])» [467, с.205, 208].

Монографія викладача Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Ігоря Буркута «Русинство: минуле і сучасність» (2009) [383] присвячена дослідженню етноніму «русин» і його поступовій заміні новою самоназвою – «українець». Основна увага дослідника приділяється особливостям боротьби різних етнонаціональних орієнтацій серед корінного східнослов'янського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у XIX–XX ст., а також становленню політичного русинства у сучасну добу. У монографії чітко розмежовується плідна робота активістів русинських організацій Закарпаття зі збереження духовних скарбів автохтонного населення краю й діяльність заполітизованих структур, які ставлять вимогу незалежності «Республіки Підкарпатська Русь».

Українськими ученими останніми роками серйозно розробляються проблеми державної політики щодо Церкви та релігійних конфесій в Україні 1940–1980-х рр., державно-церковних взаємин, настроїв віруючих, їхніх намагань відстоювати власні права на декларовану державою свободу совісті тощо. Фрагментарно у цих дослідженнях висвітлений комплекс проблем й стосовно території Закарпатської області УРСР першого повоєнного двадцятиліття.

Серед піонерів цієї проблематики провідні учені Інституту історії України НАН України Ю. З. Данилюк та О. Г. Бажан, яким належить кілька ґрунтовних монографій з цієї проблематики. У їхніх дослідженнях складні державно-церковні взаємини 1940–1980-х рр. розглядаються також у ширшому контексті опозиційного руху загалом в УРСР [339; 501].

Характерно, що з відновленням державної незалежності України значною мірою синхронізувалися історико-релігієзнавчі дослідження власне

в Україні та в закордонному українознавстві, яке отримало потужний імпульс з відкриттям вітчизняних архівів (в тому числі) для зарубіжних учених. Прикладом у цьому відношенні може бути ґрунтовна праця «The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)» (1996) відомого дослідника історії Церкви в СРСР та УРСР канадського ученого українського походження Б. Боцюрківа (1925–1998) [981], сьомий розділ якої спеціально присвячений історії ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті [981, р.213-228]. 2005 р. ця праця знаного дослідника з'явилася в українському перекладі [380].

У монографії В. А. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» (2005) репрезентовані результати авторського комплексного дослідження політики Комуністичної партії й радянської держави щодо релігії та релігійних інституцій в УРСР упродовж 40–60-х рр. ХХ ст. [424]. На значному фактичному матеріалі у роботі розкривається природа, зміст та характер еволюції цієї політики, специфіка її застосування не лише на різних історичних етапах, а й стосовно усіх найголовніших конфесій, які побутували в Україні цього часу – Русской Православной, Греко-католицької, Римо-Католицької, Реформатської церков, протестантських деномінацій та юдейських спільнот. Аналізуються політичні механізми здійснення релігійної політики, її правовий інструментарій, а також методи тоталітарної держави задля викорінення інституційованої релігійності та квазі-атеїстичої індоктринації населення тодішньої УРСР. Окремі підрозділи дослідження В. А. Войналовича (4.2. «Возз'єднавча» акція режиму на Закарпатті і сталінська політика радянзації краю; 6.3. Державно-управлінський інструментарій обмеження релігійно-соціальної активності Реформатської церкви Закарпаття) присвячені безпосередньо висвітленню державно-церковних взаємин у краї [424, с.389-424, 647-667]. Становищу Реформатської церкви Закарпаття присвячено окрему статтю цього ж автора [423].

У працях дослідника з Інституту історії України НАН України П. М. Бондарчука вивчаються соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін у релігійній свідомості населення УРСР 1940–1980-х рр. Певна увага у роботах ученого присвячена й ситуації у Закарпатті цього періоду [377-378].

Історії репресивних дій радянської адміністрації щодо кліру та вірних Греко-католицької церкви Закарпаття й незламному опору греко-католиків краю присвячені праці О. Довганича й О. Хланти, Стефана й Даниїла Бендасів, В. Фенича, Ю. Волошина, В. Дмитрука, Л. Пушкаша та інших українських і зарубіжних учених [357-358; 509; 518; 813; 919-920].

Вищезгадані напрацювання закарпатських істориків, а також інші дослідження з історії репресивних дій тоталітарного режиму проти греко- й римо-католиків Закарпаття, кліру і вірних протестантських конфесій краю, усього загалу репресованих краян значною мірою реалізовані у двох книгах обласного тому всеукраїнського проекту науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», інших публікаціях з цієї тематики [276; 516; 821-822].

Окремі публікації сучасних ужгородських істориків Р. Офіцинського й М. Тиводара присвячені постаті й науковій спадщині видатного закарпатського інтелектуала ХХ ст. Федора Потушняка [720; 798; 888]. Спадщину Петра Лінтура досліджує й активно пропагує завідувач кафедри російської літератури Ужгородського національного університету І. М. Сенько [852-857].

Цінні своєю біобібліографічною інформацією роботи про заснований 1945 р. в обласному центрі Закарпаття Ужгородський державний університет і його історичний факультет- від моменту організації й до сьогодні, включно зі списками професорсько-викладацького складу, усіх випускників стаціонарного (з 1951 р.) й заочного (з 1952 р.) відділень, переліком докторських і кандидатських дисертацій, підготовлених викладачами й випускниками університету тощо, опублікував його викладач, доцент М. В. Олашин [711; 713; 762].

Традиції, успадковані від порайонних збірників М. С. Грушевського, конструктивних ідей багатотомного видання «Історії міст і сіл Української РСР», знаходять продовження й подальший розвиток у працях відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. У монографіях завідувачки відділу проф. Я. В. Верменич ґрунтовно й плідно розробляються теоретико-методологічні проблеми вітчизняної історичної регіоналістики, здійснений концептуальний аналіз локальної історії як наукового напрямку [394-396]. Останнім часом дослідниця вивчає зарубіжний і вітчизняний досвід, пов'язаний з питаннями лімології й кордонознавства [397-398].

З огляду на традиційно прикордонний статус Закарпаття важливим для теми нашого дослідження є наступне зауваження проф. Я. В. Верменич: «Зіткнення на пограниччях різних систем цінностей і різних поведінкових стереотипів зобов'язує використовувати у соціальному аналізі як традиційні підходи й пояснювальні схеми, так і порівняно нові напрацювання сучасної регіоналістики, зокрема, орієнтовані на розробку територіальних вимірів соціокультурної еволюції, створення узагальнених портретів регіонів, аналіз регіональних ідентичностей і особливо – соціального самопочуття окремої людини » [397, с.86].

Етнополітичний розвиток Закарпаття повоєнного періоду у розрізі історії окремих національних меншин краю, етноконфесійної політики радянської адміністрації висвітлений останнім часом у низці дисертаційних досліджень. Йдеться насамперед про роботи В. В. Марини, О. О. Мальця, О. В. Лешко, П. П. Федаки та ін. [1030-1031; 1033-1035; 1042] Кандидатське дослідження П. П. Ференца присвячено формуванню української національної ідентичності у міжвоєнному Закарпатті [1043].

Угорська національна меншина Закарпаття з погляду наукового опрацювання її повоєнної радянської історії й політики влади щодо неї перебувала у сприятливішому становищі. Окремі публікації на цю тематику (зокрема й авторства П. Магочія) епізодично з'являлися в етнологічних

виданнях у США, Канаді й Угорщині ще у 1980-х – на початку 1990-х рр. [1006; 1019-1020].

Розвиток досліджень з проблем угорської меншини відбувався у Закарпатті на тлі створення фактичної національно-культурної автономії угорців. Вимоги з боку угорської національної меншини зумовлювали полемічний тон окремих публікацій серії «Закарпатської книги» видавництва «Intermix» (Будапешт – Ужгород) й «Закарпатського Угорського Наукового Товариства», а також щорічника Берегівського педагогічного інституту «Acta Academiae Beregsasiensis» (нині Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II) [539, с.56]

Публікація угорських авторів, в тому числі й закарпатських, репрезентують угорський погляд на кардинальну трансформацію життя регіону з приєднанням його до СРСР, висвітлюють історію угорськомовної освіти краю, зокрема, й за радянських часів, розвиток угорського письменництва [978; 982; 990-993; 1018]. Окремо представлена тематика репресій комуністичної адміністрації щодо греко-католицьких священнослужителів регіону [979; 980; україномовну версію див.: 357; 358], а також їхніх колег з Реформатської церкви Закарпаття [994].

За умов процесів євроінтеграції відкрилися можливості безперешкодних контактів між угорською діаспорою й Угорщиною, що уможливило координацію наукових досліджень з проблем закордонних угорців. Нагромаджений упродовж 1990-х рр. досвід сприяв тому, що Угорська Академія наук ухвалила 2000 р. створити окремий науково-дослідний Інститут етнонаціональних досліджень, метою якого було здійснення фундаментальних й прикладних досліджень угорських меншин у центральноевропейських країнах [539, с. 57]. Одним із спільних проєктів Інституту етнонаціональних досліджень УАН з українськими колегами (Науково-дослідним інститутом політичної регіоналістики Ужгородського національного університету) стала публікація вищезгаданого українсько-

угорського видання «Закарпаття 1919-2009 рр.: історія, політика, культура» [542].

Для нашої теми дослідження становлять також значний інтерес наукові досягнення російських колег. Так, наприклад, ролі Закарпаття у міжнародній геополітиці часів Другої світової війни й відразу по її завершенні присвячена монографія В. В. Мар'їної «Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина: 1939-1945 гг.» [663] й стаття С. В. Мошкіна «Закарпатье – «случайное» приобретение Сталина» [678, с.145-156].

Розвідки петербурзького ученого М. В. Шкаровського присвячені взаєминам РПЦ з державною владою СРСР 1940-х – середини 1960-х рр., зокрема, ним опублікована ґрунтовна монографія «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг.» [965-966], що дозволяє виразніше уявити загальнодержавний контекст антирелігійної політики влади у Закарпатському регіоні 1944-1964 рр. Низку досліджень з міжвоєнної історії рідного краю надрукував А. І. Пушкаш (1923-2008). Серед його праць на цю тему стаття «Судьбы Закарпатского региона между двумя мировыми войнами» [811, с.238-274] та остання монографія ученого 2006 р. «Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918-1945» [812].

Опубліковані дослідження дисертантки присвячені окремим аспектам ідеологічної, політико-виховної роботи нової радянської адміністрації у регіоні, зокрема, щодо представників місцевої інтелігенції, культурно-освітнім заходам влади, ліквідації неписьменності й запровадженню загальної освіти; стратегії виживання Римо-католицької, Реформатської церков регіону за умов здійснення радянізації; культурно-освітній політиці щодо національних меншин краю тощо [566; 568-580]. В окремій праці проаналізовано трансформацію літературно-мистецького життя Закарпаття після 1944 р., створення й діяльність обласної філії Спілки письменників України, долі її засновників – А. Патрус-Карпатського, П. Лінтура, Ф. Потушняка [567].

У монографії «Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944-1964 рр.» підсумовано попередні напрацювання здобувача, зокрема, досліджуються особливості етнокультурного розвитку регіону у загальному контексті радянської західноукраїнських земель, приєднаних до УРСР 1939-1945 рр. Проаналізований процес марксистсько-ленінської індоктринації населення краю упродовж його першого радянського двадцятиліття, специфіка владної політики щодо духовенства й вірних Римо-католицької, Греко-католицької, Реформатської церков регіону. Реконструйовані обставини утворення й специфіка діяльності Закарпатської філії СПУ тощо [582].

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, можна стверджувати, що в історіографії 1990-х – 2010 рр. відсутня достатньо адекватна й всебічна характеристика етнокультурних процесів у Закарпатті перших двох десятиліть радянської доби. Попри те, що сучасні дослідники цієї проблематики значно критичніше ставляться до висвітлення названих проблем у порівнянні з їхніми попередниками, у їх дослідженнях також виявляється дещо однобічний підхід, і науковці, уникаючи докладного розгляду цих питань, обмежуються декларативними заявами.

Отже, вищенаведений історіографічний огляд засвідчує, що заявлена нами тема наукового пошуку у наявній історіографії висвітлена лише фрагментарно, а відтак вимагає системного й систематичного опрацювання.

1.2. Джерельна база дослідження

Значну увагу у роботі приділено комплексу неопублікованих документальних матеріалів, які зберігаються у фондах центральних та одного

обласного (Державного архіву Закарпатської області) архівів України й значною мірою вперше вводяться у науковий обіг.

У дослідженні використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема, у фонді 2 (Рада Міністрів Української РСР) зберігається листування з Радою Міністрів СРСР, міністерствами Союзу й Української РСР з питань розвитку й роботи середніх, середніх спеціальних й вищих навчальних закладів, інших установ системи Міністерства освіти УРСР; листування з творчими спілками республіки та ін. Матеріали фонду 166 (Міністерство освіти УРСР), зокрема, містять урядові постанови з питань народної освіти; доповідні записки Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти; звіти вищих педагогічних навчальних закладів, в тому числі Ужгородського державного учительського інституту; рішення, довідки та доповідні записки виконкомів районних і міських рад до планів мережі шкіл Закарпатської області, звітну документацію Закарпатського облвню; тощо.

У матеріалах фонду 4648 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР – до 1965 р. існували окремі апарати Уповноваженого Ради у справах релігійних культів та Уповноваженого Ради у справах Російської («Русской») православної церкви) містяться надзвичайно цінні матеріали, серед яких: інструктивні листи й вказівки Ради у справах релігійних культів (РСРК) та Ради у справах РПЦ (РСРПЦ) при Раді Міністрів СРСР; інформації, доповідні записки й довідки Уповноважених РСРК та РСРПЦ по УРСР, які направлялися до вищих урядових й партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці; інформаційні звіти Уповноважених РСРК та РСРПЦ по УРСР; інформаційні звіти обласних уповноважених обох Рад; інструктивні листи й вказівки Уповноважених РСРК та РСРПЦ обласним уповноваженим; інформації, довідки й доповідні записки обласних уповноважених РСРК та РСРПЦ щодо релігійної обстановки, процесів і

явищ, які відбувалися у релігійних громадах; тощо. Комплекс цих документів дозволяє реконструювати (анти)релігійну політику влади загалом по СРСР, на республіканському (УРСР) рівні й на території Закарпатської області. Матеріали фонду також з певною умовністю (з огляду на одностороннє висвітлення подій апаратом РСРК та РСРПЦ) дозволяють уявити стан релігійних громад, їхньої ієрархії на прикладі Римо-католицької, Реформатської, Греко-католицької й Православної церков Закарпаття окресленого періоду.

У фонді 4849 (Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР) серед інших матеріалів наявні документи про навчальну й науково-дослідну роботу Ужгородського державного університету, роботу державних екзаменаційних комісій у ньому, професорсько-викладацький та студентський склад цього вищого навчального закладу та ін.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) опрацьовані справи фонду 1 (Центральний Комітет Компартії України, 1917–1991 рр.) – оп. 1 (Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України, 1917–1971 рр.); оп. 23 (Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина), 1941–1959 рр.); оп. 24 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина), 1950–1967 рр.); оп. 50 (Документи конференцій, пленумів і бюро обкомів, надісланих до ЦК Компартії України, 1941–1947 рр.); оп. 51 (Документи конференцій, пленумів і бюро обкомів, надісланих до ЦК Компартії України, 1941–1947 рр.); оп. 52 (Документи конференцій, пленумів і бюро обкомів, надісланих до ЦК Компартії України, 1949–1955 рр.); оп. 53 (Документи конференцій, пленумів і бюро обкомів, надісланих до ЦК Компартії України, 1956–1967 рр.); оп. 70 (Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України, 1941–1967 рр.).

Матеріали ЦДАГО України дозволили докладніше з'ясувати загальну лінію політичного керівництва радянської України першого повоєнного двадцятиліття (1945–1964 рр.), її кон'юнктурні зміни, пов'язані з пізньою

сталінською добою у житті Радянського Союзу, а згодом й часами хрущовської «відлиги», а також специфіку застосування цього загального політичного курсу республіканського компартійного керівництва (санкціонованого Кремлем) щодо Закарпатської області УРСР. Матеріали Закарпатської обласної організації КП(б)У – КП України (засідань бюро обкому, пленумів і конференцій обласної партійної організації, зібрань партійно-радянського активу) уможливили докладнішу реконструкцію суспільно-політичного життя регіону 1944–1964 рр., з'ясування практичної реалізації у Закарпатті цього часу загальних настанов республіканського й союзного Центрив.

У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України) опрацьовано справи фонду 590 (Спілка письменників України /СПУ/), що дозволило проаналізувати суспільно-політичний й творчий контекст функціонування Спілки радянських письменників України означеної доби, її взаємини з обласними письменницькими організаціями, специфіку створення 1946 р. Закарпатської філії СРПУ, діяльність її перших членів, наступне поповнення письменницькими силами; перебіг реабілітаційних процесів другої половини 1950-х рр. та ін. У ЦДАМЛМ України опрацьовано також особові справи закарпатських літераторів – Юрія Гойди, Вілмоша Ковача, Пйотра Лінтура, Андрія Патрус-Карпатського, Олександра Маркуша, Федора Потушняка, Михайла Томчанія, Павла Цибульського та ін., що дозволило ретельно реконструювати специфіку літературно-художнього життя Закарпаття першого повоєнного двадцятиліття у загальному контексті радянзації регіону.

Опрацьовано низку справ з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), завдяки чому вдалося виразніше уявити роль сталінських структур державної безпеки у проведенні системного «очищення» краю від політичних діячів й урядовців попередніх режимів, нелояльних до Радянського Союзу елементів, зокрема духовенства

й вірних Римо-католицької й Реформатської церков Закарпаття; реконструювати залаштунковий механізм «самоліквідації» й «возз'єднання» Греко-католицької церкви регіону з Російською (Русской) православною церквою.

У фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) опрацьовано матеріали ф. 1 (Закарпатський обком Компартії України); ф. Р-195 (Виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих); деякі інші матеріали.

Матеріали ДАЗО дали можливість простежити як загальні настанови керівництва Комуністичної партії (більшовиків) України – КП України щодо агітаційно-масової, пропагандистської та кадрової роботи у краю, проведення політичних кампаній, лінії поведінки стосовно духовенства й вірних різних конфесій, національних меншин Закарпаття, контактів його мешканців із закордоном, так і специфіку реалізації цих настанов республіканського Центру місцевим партійно-радянським керівництвом; номенклатурну політику Закарпатського обкому КП України; радикальні культурно-освітні зміни у житті регіону; політичні настрої населення тощо.

Матеріали, які зберігаються у фондах центральних та обласного архівів, суттєво доповнюють опубліковані документи і матеріали, що містяться у відповідних збірниках.

У представницькому тритомнику документів і матеріалів «Культурне життя в Україні: Західні землі», підготовленому співробітниками Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (Львів) у середині 1990-х рр., перші два томи якого висвітлюють період 1939–1966 р., фрагментарно представлені й документи з історії Закарпаття, його культурно-мистецького життя перших повоєнних десятиліть та впливу на нього радянських ідеологем [277-278]. Серед видань останніх років, які характеризуються новітніми підходами до висвітлення проблематики геополітичного становища регіону міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст., системних перетворень радянської адміністрації у Закарпатті перших

десятиліть, слід згадати насамперед збірник архівних документів і матеріалів «Тернистий шлях до України: Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» (2007) [301].

Кілька збірників документів присвячено загальному процесу знищення тоталітарною владою Греко-католицької церкви в Україні. Йдеться насамперед про видання «Нескорена Церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу» (2001) [288] та двотомник «Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки» (2006) [281-282]. Добірку документів з історії ліквідації Ужгородської унії надрукував Ю. Волошин [283].

Директиви ЦК КПРС щодо антирелігійної політики Радянського Союзу повоєнного часу вміщено, зокрема, у збірнику документів і матеріалів «КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду» [285]. Ширший контекст державно-церковних взаємин, насамперед органу державного управління – «Совета по делам Русской православной церкви» при РНК/РМ СРСР – з керівництвом одержавленої РПЦ, висвітлений у двотомнику «Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945-1970 гг.» [291-292]

Загальна характеристика суспільно-політичної ситуації в СРСР, зокрема, національної політики на новоприєднаних у 1939–1945 рр. територіях, в тому числі у Закарпатті, й боротьби у верхньому ешелоні радянського керівництва щодо «правильного курсу» у цій ділянці внутрішньої політики Радянського Союзу, подана у збірнику документів «Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы» [279].

Новітнє видання «Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949: Архівні документи і матеріали» (2011) ілюструє масовий нелегальний перехід громадян Карпатської України (Підкарпатської Русі) в СРСР, спровокований наслідками березневої 1939 р.

окупації краю та втраченою надією на мирну розбудову своєї щойно створеної Карпато-української державності, й їхнє утримування у тюрмах й таборах тоталітарного СРСР [272].

2012 р. у Будапешті було надруковано збірник матеріалів «Примусова висилка до СРСР: Угорські депортовані у застінках КДБ: рік 1956-й» («Kényszerkirándulás a Szovjetunióba: Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956») [999]. Це спільна праця київського історика Олександра Пагірі (уродженця Закарпаття) та його угорського колеги Міклоша Горвата, дослідника воєнної історії, професора Будапештського католицького університету імені Пейтера Пазманя. До видання увійшов 141 документ, які розповідають про 860 угорських громадян, в тому числі 25 жінок і 9 неповнолітніх, яких радянська держбезпека депортувала до СРСР під час Угорської революції 1956 р., розмістивши у тюрмах Ужгорода, Мукачева, Стрия та деяких інших міст на заході УРСР. Видання надруковане лише угорською мовою, оскільки українська версія книги не була профінансована.

Збірники документів і матеріалів суттєво доповнюють окремі публікації або ж збірники спогадів безпосередніх учасників подій.

Для характеристики передісторії періоду, що розглядається у роботі, важливими є спогади Президента Карпатської України о. Августина Волошина, які містять цінний матеріал щодо характеристики національного самоусвідомлення закарпатських русинів-українців й, зокрема, греко-католицького духовенства краю [308; 309].

Першорядне значення для розуміння перебігу складних процесів у передвоєнному Закарпатті (Підкарпатській Русі) та й Закарпатській області повоєнного часу має щоденник Василя Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [310]. Картину національного й етнокультурного життя регіону передвоєнних та повоєнних років, складні процеси у його етноконфесійному житті доповнюють спогади єпископа І. Маргітича [317], о. О. Хіри, інших священнослужителів різних конфесій Закарпаття, які зазнали репресивних ударів тоталітарного режиму [312]. Єдиний виняток на

цьому тлі становлять провладні спогади колишнього ігумена Ужгородського монастиря оо. Василіан Юрія (Богдана) Мересія, який піддався репресивно-ідеологічному тиску тоталітарного режиму [318].

Погляди радянської політичної еліти на суспільно-політичну ситуацію у повоєнному житті Радянського Союзу, боротьбу у верхньому ешелоні політичного керівництва СРСР після смерті Й. Сталіна, перебіг подій у прикордонні з багатонаціональним населенням, яким було і є Закарпаття, складні взаємини з «капіталістичним» Заходом, непрості відносини з «братніми соціалістичним країнами» (насамперед Угорщиною й Польщею) виразно й водночас суб'єктивно висвітлюють мемуари українського радянського (1938–1949) та загальносоюзного компартійного лідера М. Хрущова [320-321].

Таким чином, наявні архівні документи, опубліковані збірники документів і матеріалів, а також історико-мемуарні видання з заявленої проблематики засвідчують цілковиту достатність й забезпеченість неопублікованими та опублікованими джерелами виконання теми нашого дослідження.

1.3. Методологія дослідження і термінологічний апарат

Т Розв'язати означені у роботі завдання і досягти поставленої мети дозволило залучення масиву різнопланових архівних документів і матеріалів, адже кількість і якість джерел – цих клітин суспільної пам'яті, що несуть у собі зерна достовірної інформації про минуле, є запорукою переосмислення, оцінки історичних фактів і процесів, а також їх неупередженої характеристики. Джерельною базою дисертації є комплекс архівних матеріалів, опублікованих джерел, серед яких збірники документів і

матеріалів, історико-мемуарні видання, значний обсяг яких у процесі роботи над темою дисертації було виявлено і залучено до наукового обігу вперше.

теоретико-методологічну основу монографії становить сукупність принципів і методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах й спрямовані на об'єктивне, всебічне вивчення подій, фактів та явищ суспільного життя у їхньому щільному взаємозв'язку та суперечливій взаємодії. Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, які вивчають зовнішню й внутрішню політику Радянського Союзу після завершення Другої світової війни у контексті повоєнного біполярного поділу світу й «холодної війни», а згодом суперечливої й непослідовної хрущовської «відлиги», а також учених, котрі розробляють питання радянської (анти)релігійної політики, проблеми регіональної історії або історичної регіоналістики України.

Ґрунтовний аналіз заявленої у дисертації проблеми став можливим завдяки інструментальному використанню загальних принципів наукового пізнання: системності, що дозволило реконструювати складний механізм контроверсійної взаємодії влади і суспільства на прикладі територіальної громади Закарпаття упродовж першого радянського двадцятиріччя в історії краю; об'єктивності, який передбачає незаангажований підхід дослідника до вивчення тих або інших історичних явищ і подій минулого, верифікацію історіографічних оцінок своїх попередників.

Об'єктивність, як засадничий принцип наукової роботи, передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації з досліджуваних проблем, неупередженість оцінок та узагальнень. Такий підхід гарантує уникнення будь-яких елементів заідеологізованості та (майже) повне дистанціювання від політичної кон'юнктури. Дотримання засад об'єктивності й незаангажованості тим більше необхідне, оскільки у

недавньому радянському минулому вітчизняна історія була об'єктом перманентних політико-ідеологічних маніпуляцій, а більшість дослідників, особливо «пожовтневої історії», вимушено виконували соціальне замовлення компартійної верхівки, яке корегувалося «від з'їзду до з'їзду» КПРС/КПУ. Зрозуміло, що це унеможлиблювало об'єктивне висвітлення подій, а офіційна історіографія, здавалось, запозичувала у радянської літератури казенний метод «соціалістичного реалізму», застосування якого в історичній науці спричиняло аберацію висвітлення історичного шляху України, що поділявся на «темне дожовтнєве минуле» й «світле пожовтнєве сьогодення» – на прикладі Закарпаття такою рубіжною датою, з якої брало відлік «світле сьогодення», слугував або жовтень 1944 р. (здобуття території краю радянською армією), або червень 1945 р. – офіційне приєднання Закарпаття до СРСР/УРСР.

Грунтуючись на принципі історизму, дисертантка висвітлювала й аналізувала події регіональної історії Закарпаття в їхній хронологічній послідовності – як результат дії історичних закономірностей й причинно-наслідкових зв'язків. Це дозволило, зокрема, з'ясувати конкретно-історичні умови етнокультурного розвитку регіону з моменту включення Закарпаття до складу СРСР/УРСР й до смерті Й. Сталіна, а згодом – за доби «хрущовської відлиги», розглянути розвиток подій та явищ окресленого періоду на теренах краю як динамічний і суперечливий процес, уникаючи при цьому необґрунтованої модернізації історичного розвитку.

Реалізуючи у роботі принципи системності й всебічності, здобувач прагнула досліджувати проблему етнокультурного розвитку Закарпатської області 1944-1964 рр. як певну цілісність з численними елементами – складовими – у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними по лінії внутрішньої організації цієї системи й водночас у системі складних взаємозв'язків у вимірі Центр – периферія (УРСР, Київ – Закарпаття, Ужгород).

Використання принципу репрезентативності допомогло дисертантці виокремити із великої кількості нагромадженого у процесі наукового пошуку емпіричного матеріалу найбільш сутнісні для висвітлення теми елементи й поряд із цим уникнути залучення другорядної і малозначущої інформації.

Дисертаційне дослідження ґрунтується також на засадах антропоцентризму й гуманізму. Відтак у центрі аналізу історичних подій перебуває людина як головна дійова особа історичного процесу. Саме такий підхід, на нашу думку, забезпечує утвердження гуманістичних принципів наукового дослідження, чим відверто нехтувала радянська історіографія.

Базуючись на окреслених вище методологічних засадах, дисертантка обрала й адекватний їм методичний інструментарій дослідження. Його наріжним каменем стала теорія пізнання, що послуговується універсальними методами наукового аналізу й синтезу. Їхнє застосування дозволило проникнути у сутність процесів і явищ, вивчити їхні сторони, ідентифікувати події, з'ясувати характерні риси та зробити необхідні висновки й узагальнення.

Досліджуючи тему, дисертантка використовувала й методи групування та типологізації. Це дозволило класифікувати однорідні події та явища, забезпечити належну логіку викладу матеріалу, уникнувши непотрібного дублювання. Використання зазначених методів дозволило, зокрема, виокремити типи поведінкової стратегії закарпатської інтелігенції щодо нової, радянської адміністрації краю – від категоричного несприйняття до стовідсоткової колаборації. Відповідно структувалися й групи закарпатського римо-католицького, реформатського й греко-католицького духовенства.

Серед загальнонаукових методів пізнання у пропонованому дослідженні значне місце належить індуктивному та дедуктивному методам. Їхнє застосування дало змогу нагромадити необхідний емпіричний матеріал та забезпечити обґрунтування теоретичних положень за результатами наукового пошуку. Використовуючи ці методи, здобувач, з одного боку, на основі

емпіричного матеріалу сформулювала теоретичні положення й дефініції, з іншого – проілюструвала та аргументувала загальні поняття конкретними фактами.

Важливе місце у дисертаційній роботі належить спеціальним історичним методам. Так, ретроспективний (історико-генетичний) метод дозволяє виокремити характерні риси й тенденції історичних подій, простеживши їх виникнення й еволюцію на попередніх етапах історичного розвитку. Принцип єдності історичного й логічного спонукав дисертантку до висвітлення основних аспектів теми у проблемно-хронологічному плані та до використання відповідного методу дослідження. Це дало можливість у загальній широкій темі виокремити декілька важливих блоків – проблем та проаналізувати їх у хронологічній послідовності та логічній завершеності.

Застосування порівняльно-історичного методу дозволило з'ясувати сутність явищ, які вивчалися, за схожістю й відмінністю притаманних їм ознак, а відтак, зробити відповідні узагальнення. Так, на основі історичної компаративістики вдалося з'ясувати особливості проведення у регіоні загальносоюзних й республіканських ідеологічно-пропагандистських кампаній другої половини 1940-х – 1950-х рр.; специфіку владного інструментарію ліквідації Греко-католицької церкви Закарпаття – у порівнянні з аналогічним галицьким «сценарієм». Особливості багатонаціонального прикордонного краю зумовлювали більшу увагу місцевої влади до потреб національних меншин (насамперед угорців та румунів), які (потреби) звично ігнорувалися у решті регіонів УРСР.

Використовувався у дисертації й метод контент-аналізу. Зокрема, доцільність його застосування у роботі пов'язана з опрацюванням значного масиву республіканської (УРСР) й обласної преси Закарпатської області. Якщо у загальнореспубліканських часописах, завдяки цьому методу, було з'ясовано частотність появи друкованих матеріалів, присвячених різним аспектам життя радянського Закарпаття досліджуваного періоду, то обласна преса (насамперед «Закарпатська правда» й «Советское Закарпатье»)

аналізувалася під кутом зору частоти появи певних, тематично об'єднаних інформаційно-пропагандистських статей, зорієнтованих на обслуговування кон'юнктурних ідеологічних кампаній влади та їхніх регіональних модифікацій. Йдеться насамперед про тематичні блоки публікацій, пов'язаних з вихвалянням «геніальних праць товариша Й. Сталіна», у першу чергу «Короткого курсу історії ВКП(б)» й «Економічних проблем соціалізму в СРСР»; тавруванням «зрадницької ролі» Греко-католицької церкви, в тому числі в історії Закарпаття; боротьбою з «безрідними космополітами»; перманентним поборюванням «українського буржуазного націоналізму» та – місцева специфіка – «угорського буржуазного націоналізму»; тощо. Використовувався метод контент-аналізу й у більш нейтральному контексті – задля з'ясування регулярності появи на шпальтах республіканської/обласної преси публікацій знакових постатей у культурно-мистецькому житті Закарпаття (А. Патрус-Карпатського, Ю. Гойди, І. Чендея, П. Лінтура та ін.).

З аналогічною метою метод контент-аналізу було застосовано й щодо стенограм засідань пленумів й бюро Закарпатського обкому КП(б)У – КП України, нарад обласного активу. Це дозволило не лише з'ясувати найважливіші напрямки й механізм марксистсько-ленінської й атеїстичної індоктринації населення регіону у ланцюгу Центр (Москва, Кремль) – республіка – Закарпаття – трудовий колектив/навчальний заклад – конкретна людина, а й виявити доволі стійке коло осіб з місцевої інтелектуальної еліти, які перманентно піддавалися критиці за ті або інші ідеологічні прорахунки, помилки, а то й «злочини» (А. Патрус-Карпатський – після арешту й засудження, П. Лінтур, В. Неточаєв, Ю. Гойда, Ф. Потушняк та ін.).

Специфіка досліджуваної теми зумовила використання дисертанткою й просопографічного методу, щільно пов'язаного з історичною біографістикою. Йдеться про дослідження певної особи в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням, а також створення «колективних біографій», коли йдеться про певну групу осіб, пов'язаних тими або іншими зв'язками (професійна діяльність, конфесійна

приналежність, родинні стосунки тощо). Зокрема, це стосується наведеної у дисертації узагальненої характеристики такої професійної групи, як професорсько-викладацький склад Ужгородського державного університету; конфесійних спільнот кліру й активу віруючих Греко-католицької, Римо-католицької й Реформатської церков Закарпаття.

Попри обмежений обсяг дисертації, значна увага у роботі зверталася на адекватну передачу індивідуальних рис особистості окремих керівників партійних та радянських органів регіонально-обласного рівня – Івана Дмитровича Компанця, Івана Михайловича Ваша, Івана Івановича Туряниці, Івана Георгійовича Гарагонича та деяких інших; обласних функціонерів апарату Ради у справах Руської Православної Церкви Антона Григоровича Шерстюка чи Ради у справах релігійних культів Михайла Федоровича Распутька, їхніх московських (Іван Васильович Полянський, Олексій Олексійович Пузін) чи київських керівників (Павло Семенович Ходченко, Петро Якимович Вільховий); очільників конфесій Закарпаття цієї доби – Адальберта Генче (Реформатська церква Закарпаття), Яноша Месароша (Римо-католицька церква), Олександра Мочарка (ЕХБ); літераторів Закарпаття – Андрія Патруса-Карпатського, Юрія Гойди, Федора Потушняка, Петра Лінтура та ін.; представників професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету – Йосипа Олексійовича Дзендзелівського, Івана Гавриловича Коломійця, Івана Івановича Ленарського, Володимира Івановича Неточаєва, студентського складу УЖДУ – Василя Кушніра; тощо.

Проблематика, що досліджується, спонукала дисертантку вдаватися й до часткового використання досить поширеного в сучасній історичній науці структурного методу. Це дозволило, зокрема, провести диференційований аналіз взаємовідносин двох категорій греко-католицького духовенства краю – невоzz'єданого, яке залишилося вірним своїй конфесії, й новонаверненого на православ'я; й, у свою чергу, виокремити у складі священнослужителів РПЦ Закарпатської області дві категорії кліру – так зване «староправославне»

й «новоправославне» духовенство, опозиційно (за освітою, вихованням й цивілізаційно) налаштовані одне проти одного.

Метод абстрагування використовувався у процесі генералізації зібраного емпіричного матеріалу, визначення головних й визначальних явищ, що дозволило глибше розкрити предмет дослідження та сформулювати теоретичні положення дисертації.

Опрацьовуючи різножанрові історичні джерела, здобувач застосовувала апробовані методи архівної евристики, критичного порівняння й верифікації різнопланових документів. Це дозволило виявити автентичні документи, оцінити їхню репрезентативність, наблизитися до адекватного розуміння явищ і процесів, які стали об'єктом дослідження.

З огляду на комплексний характер теми, її щільний взаємозв'язок з історичною демографією, антропологією, соціологією, етнологією, релігієзнавством, історією педагогіки у дослідженні застосовані й певні міждисциплінарні підходи, базовані на використанні окремих даних та методик означених вище наук. Це забезпечило вищий рівень повноти і багатогранності вивчення основних аспектів теми дисертаційної праці.

Отже, в основі дисертації лежать традиційні й новітні методологічні засади та адекватні їм оптимальні методи, звернення до яких забезпечило всебічне розкриття предмету дослідження.

Для кращого розуміння окремих термінів, що часто вживаються у тексті дисертації, пропонується їхнє авторське тлумачення:

«Мадяризація» – процес добровільного або примусового переходу на угорську мову й засвоєння угорської культури неугорськими народами.

«Мадярон» – особа неугорського або змішаного етнічного походження, яка орієнтується на угорську мову й культуру.

«Радянізація»/«советизація» – прийняття суспільно-політичної системи, заснованої на моделі Радянського Союзу. Впровадження (переважно насильницьке) способу життя та ментальної моделі, згідно зі стандартами СРСР.

«Тоталітаризм» – політична система, в якій держава утримує абсолютну владу над суспільством та намагається контролювати усі аспекти публічного та особистого життя громадян/підданих.

«Індоктринація» – процес впровадження ідей, ставлень, пізнавальних стратегій чи професійної методології. У Радянському Союзі процес індоктринації марксистсько-ленінської ідеології з її суттєвими сталінськими, а згодом й хрущовсько-брежнєвськими модифікаціями мав примусово-насиленницький характер й набував ознак перманентних ідеологічних кампаній.

Висновки до розділу

Проблеми історії Закарпаття новітньої доби, проблеми етнополітичного та етнокультурного розвитку регіону, зокрема, перебіг національного самоусвідомлення й самоідентифікації закарпатських русинів-українців, починають привертати увагу вітчизняних дослідників ще у 1920-х рр. Знаковою подією стала публікація 1929 р. у Харкові монографії О. Бадана «Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис». Певна увага приділялася регіону й у нереалізованому збірнику під керівництвом М. Грушевського «Західна Україна». Події у краї й процеси націотворення перебувають у полі зору у 1930-х рр. й закордонних дослідників, зокрема, французького українознавця Р. Мартеля.

Системно новітню історію Закарпаття почали досліджувати з його приєднанням до УРСР/СРСР. Однак здійснювалося це винятково у форматі марксистської парадигми. Сукупність наявних у радянській історіографії публікацій не подавала об'єктивної характеристики етнополітичних та етнокультурних процесів у Закарпатті радянських часів. У переважній більшості праць цього періоду глорифікувалася «ленінська національна політика КПРС» пропагувалася «передова» російська культура, успіхи у всіх

сферах життя краю, натомість оминалися «гострі кути» – радянська репресивна й антирелігійна політика, хоча фрагментарно висвітлювалися також питання політичного й культурного розвитку українців, угорців, румунів, німців й словаків Закарпаття.

Опонувала радянській історіографії історії Закарпаття закордонна немарксистська історіографія, представлена дослідженнями з історії правничих аспектів входження краю до складу СРСР/УРСР, перших кроків радянзації регіону; репресивної політики влади щодо національних меншин й релігійних спільнот краю; процесів етнополітичного й етнокультурного розвитку тощо (праці В. Маркуся, І. Лисяка-Рудницького, П. Магочія, А. Пекаря та ін.).

З відновленням державної незалежності України 1991 р. зникли колишні ідеологічні обмеження й табузовані теми досліджень. Водночас для переважної більшості науковців Закарпаття, які спеціалізувалися з історії регіону, перехід на нові методологічні позиції означав глибокий внутрішній конфлікт. Пострадянський період в історіографії Закарпаття характеризується вивченням соціально-політичного й духовно-культурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків й дискусіями довкола русинської проблематики, якій приділяється гіпертрофована увага. Дослідження з проблем соціально-політичного та культурного життя національних меншин Закарпаття відбувалося синхронно з формуванням науково-освітньої інформаційної інфраструктури, впровадженням новітніх методологічних підходів (гендерного, мікроісторичного, соціально-антропологічного).

Водночас у вітчизняній історіографії 1990-х – 2010 рр. відсутня достатньо адекватна й всебічна характеристика етнокультурних процесів у Закарпатті перших двох десятиліть радянської доби. Сучасні дослідники цієї проблематики значно критичніше ставляться до висвітлення названих проблем, аніж їхні попередники, проте у їхніх працях виявляється дещо односторонній підхід до з'ясування етнополітичних й етнокультурних процесів

у регіоні, спрямовуваних і керованих комуністичним тоталітарним режимом, і науковці, уникаючи докладного розгляду цих питань, обмежуються декларативними заявами. Історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що заявлена тема наукового пошуку у наявній історіографії висвітлена лише фрагментарно, а відтак вимагає системного й систематичного опрацювання.

Отже, вищенаведений історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що заявлена нами тема наукового пошуку у наявній історіографії висвітлена лише фрагментарно, а відтак вимагає системного й систематичного опрацювання. Виявлені й проаналізовані дисертанткою архівні документи, опубліковані збірники документів і матеріалів, а також історико-мемуарні видання з заявленої нами проблематики засвідчують цілковиту достатність й забезпеченість неопублікованими та опублікованими джерелами виконання теми дослідження.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність принципів і методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах й спрямовані на об'єктивне, всебічне вивчення подій, фактів та явищ суспільного життя у їхньому взаємозв'язку та взаємодії. Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, які вивчають зовнішню й внутрішню політику Радянського Союзу після завершення Другої світової війни у контексті повоєнного біполярного поділу світу й «холодної війни», а згодом суперечливої й непослідовної хрущовської «відлиги», а також учених, котрі розробляють питання радянської (анти)релігійної політики, проблеми регіональної історії або історичної регіоналістики України.

З огляду на комплексний характер теми у дослідженні застосовані й міждисциплінарні підходи, базовані на використанні окремих даних та методик. Це забезпечило належний рівень повноти і багатогранності вивчення основних аспектів теми дисертаційної праці.

РОЗДІЛ II

РАДЯНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

2.1. Марксистсько-ленінська індоктринація населення Закарпаття перших радянських років

Гуманітарний аспект наслідків «радянзації» Західної України визначався значною мірою сутністю офіційної політики в сфері духовного життя суспільства. А вона відповідала формулі 1920–1930-х років: партійно-державна монополія на розвиток освіти і культури. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже всі освітні, наукові, культурні й ідеологічні установи, влада в післявоєнний період ініціювала розбудову духовного життя у Західній Україні в потрібному для себе напрямі, який можна окреслити стислим терміном – «радянська культура».

Облік і контроль були стрижневим гаслом радянської економічної й суспільно-політичної моделі. Важливим знаряддям державної політики щодо підданих СРСР виступала їхня паспортизація [442]. З включенням Закарпаття до складу УРСР/СРСР аналогічна процедура була поширена й на територію краю. 16 квітня 1946 р. в обласній пресі була опублікована обов'язкова постанова Закарпатського облвиконкому «Про встановлення паспортного режиму на території Закарпатської області», згідно з якою усі громадяни, які мешкали у містах, селищах, округових центрах, в місцях розташування МТС та промислових підприємств, у десятиденний термін мали прописатися в органах міліції за місцем постійного мешкання [295]. Згодом з'явилася стаття «Радянський паспорт», автор якої заступник начальника Управління МВС Закарпатської області підполковник міліції Ю. Мирний прагнув надати цій кампанії значення урочистої події: «У радянському паспорті символізується

велич нашої Батьківщини [...] Молоді громадяни Закарпатської області з великою радістю одержують радянський паспорт [...]. Радянський паспорт – безстроковий, п'ятирічний, річний або тимчасове посвідчення – є основним і єдиним документом і свідчить про те, що власник його є громадянином великого Радянського Союзу.» [671].

1947 р. тимчасові паспорти почали міняти на постійні. У графі паспорта «національність» особам, які ідентифікували себе як «русини», як і всім іншим громадянам етноукраїнського походження, робився запис: «українець/українка». Надалі етнонім «русини» в офіційному дискурсі вже не вживався. Зрештою, влада докладала зусиль для виведення з обігу термінів, які б позначали регіональну окремішність українців Закарпаття (на кшталт «карпатоукраїнський народ», «закарпатський народ») чи окремі субетноси української нації (наприклад, «гуцули», «гуцульський народ»). Так, у виступі на зборах обласного партійного активу 18 лютого 1947 р. редактор обласної російськомовної газети «Закарпатская Украина» В. В. Фесенко, критикуючи термінологічні огріхи окружної преси краю, наголошував: «Выражение «гуцульский народ» – неправильное. Этим страдают многие наши окружные газеты. Когда еще Закарпатье не было воссоединено с Украиной, тогда еще можно было сказать «закарпатский народ», а теперь, когда Закарпатье входит в состав УССР, весь народ украинский и нельзя употреблять это выражение – «гуцульский народ», «закарпатский народ» и т. д., ведь народ единый – украинский» [139, арк.37].

З ужитку директивно (формально – «на прохання трудящих») виводилися також давні угорські, німецькі чи румунські назви окремих населених пунктів, вони або українізувалися, або радянізувалися [558, с.392, 643–645].

В атмосфері загального піднесення, ейфорії від перемоги владні структури одразу приступили також до «виховання» та «перевиховання» місцевої інтелігенції, напрям «роботи» з якою, особливо в західних областях УРСР, зокрема в Закарпатській, визначила доповідь М. Хрущова на

XIII пленумі ЦК ВКП(б) [659, с.18]. Радянська влада використовувала різні методи - від навернення на свій бік до ідеологічних переслідувань, системного залякування й репресій.

Керуючись директивними настановами ЦК ВКП(б), зокрема постановою «О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)», Міністерство освіти УРСР, його низові органи при допомозі обкомів й райкомів КП(б)У у 1946/47 навчальному році провели значну роботу у галузі марксистсько-ленінського виховання учителів і керівних працівників відомства і в доповідній записці Управління кадрів Міністерства освіти УРСР «Про стан добору, розстановки та розподілу педагогічних і керівних кадрів шкіл та відділів народної освіти УРСР» [24, арк.251-274], підготовленій до засідання Колегії Міністерства освіти УРСР 14 травня 1947 р. йшлося: «Переважна більшість учителів і керівних працівників народної освіти вивчають Сталінську енциклопедію основних знань в галузі Марксизму-Ленінізму - «Короткий курс історії ВКП(б)» [...]. У Львові, Києві, Харкові, Ужгороді і інших містах УРСР вчителі навчаються у вечірньому Університеті Марксизму-Ленінізму [...].

На допомогу учителям і керівним працівникам, вивчаючим історію і теорію більшовизму, в всіх областях України силами лекторських бюро Обкомів КП(б)У і професорсько-викладовського складу вишів читались лекції і доповіді на теми: 1. Про міжнародний стан; 2. Про новий п'ятирічний план; 3. Про дружбу народів СРСР; 4. Партія більшовиків - організатор і натхненник наших перемог; 5. Ушинський - батько російської педагогіки; 6. Основні риси діалектичного матеріалізму та ін.

Багато лекцій прочитано по окремих розділах «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Добре організована лекційна робота в Ворошиловградській, Дрогобицькій, Київській і Закарпатській областях» [24, арк.267].

Щодо Закарпаття у меморандумі ще зауважувалося наступне: «В Закарпатській області в поточному році прочитано понад 1 200 лекцій та доповідей.

Переважна більшість педагогічних і керівних працівників досить активно працює над підвищенням свого теоретичного рівня і культури, про що свідчать такі окремі відгуки учителів.

Так, наприклад, учитель Рахівської середньої школи тов. МАГЕЛА сказав: «Ми довго чекали правдивого слова, справжньої науки і дочекались її. Те, що ми тут чули, - велика різниця від того, чим труїли нам голови у вищих школах представники буржуазної науки». Учитель м. Берегове тов. ПЕТРУШКА після циклу прослуханих ним лекцій заявив: «Я до останнього часу вважав, що примат матерії є бог, але, вислухавши лекції на семінарі, я бачу, що стара наука, якою нас пічкали в буржуазних університетах, була неправдива. Щира подяка Микиті Сергійовичу Хрущову, що дбає про вірний світогляд закарпатської інтелігенції, яка після цього буде ще ретельніше працювати разом з усім радянським народом по будівництву комунізму» [...]» [24, арк.267-268]. Щоправда, щирість висловів цих «новонавернених» у марксистсько-ленінсько-сталінську ідеологію закарпатських інтелігентів слід піддавати серйозним сумнівам – вони лише висловлювали на власний манер те, чого бажала від них влада, адже інтелігенція в післявоєнний період не була однорідною соціальною групою. Цей факт і визначив амплітуду ставлення її представників до влади – одна частина (конформістська) почала пристосовуватися до обставин, інша (колаборантська) – служити владі, третя (дисидентська) – вдало приховувати в собі неприязнь.

У полі зору й під жорстким контролем Закарпатського обкому партії, насамперед ідеологічних відділів перебував Ужгородський державний університет, його професорсько-викладацький й студентський колектив, який у перші роки існування значною мірою комплектувався надісланими зі Сходу (насамперед з центральних й східних областей республіки) кадрами

(викладацькими і студентськими), але з бігом часу дедалі більше укорінювався у місцеве середовище.

На партійних зборах в Ужгородському державному університеті з приводу постанови ЦК КП(б)У «Про стан парторганізації в Київському університеті ім. Т. Шевченка» комуністи, відзначивши значні недоліки в керівництві свого вузу з боку партбюро, наголосили, що «со стороны студентов наблюдаются элементы чуждой идеологии», а «со стороны преподавательского состава еще не изжиты элементы аполитичности, деличества и кастовой замкнутости» [218, арк.7-9].

Потужну хвилю напруження у повоєнному радянському суспільстві викликала поява «Закритого листа ЦК ВКП(б) про справу професорів Ключової і Роскіна» (16 липня 1947 р.), адресованого номенклатурі союзного рівня й ЦК Компартій союзних республік [319, с.126–154; 526, с.422; 609, с.126–154]. ЦК КП(б)У прийняв його як керівництво до дії й використовував задля «патріотичного виховання» науковців, професорсько-викладацького складу вищої школи, усієї інтелігенції республіки.

В Ужгороді в рамках заходів Закарпатського обкому КП(б)У у зв'язку із згаданим закритим листом в державному університеті були проведені закриті збори первинної парторганізації. Зібрання, яке попередньо «готував» лектор обкому, пройшло за загальноприйнятим на той час сценарієм. Виступали «свідомі» члени партії, піддаючи критиці викладачів – «вихованців» буржуазних університетів (насамперед Празького) з прищепленою у їхніх стінах буржуазною ідеологією, які у своїй практичній роботі, мовляв, припускалися помилок й навіть не прагнули їх усувати. Комуністи наголошували на необхідності поліпшення ідейно-виховної роботи серед студентів та викладачів вузу, щоб створити атмосферу «нетерпимости к чуждой идеологии и их носителям» [218, арк.63-64].

3 жовтня 1947 р. Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв рішення «Про хід обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) по справі професорів Ключової і

Роскіна у парторганізаціях вузів й науково-дослідних інститутів Української РСР», яким підбивалися підсумки цієї масштабної кампанії [126, арк.9-13].

Після ухвалення постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах» виховна робота з інтелігенцією набрала жорсткіших форм. Було вирішено «переглянути професорсько-викладацький склад вузів, особливо кафедр суспільних наук, звільнивши від роботи відверто неблагонадійних, відомих своїм ворожим ставленням до радянської влади. Встановити суворий контроль і нагляд за виступами та викладацькою діяльністю осіб, які не бажають переозброїтись, і викритих у протягуванні ворожих теорій та концепцій позбавляти можливості вести викладацьку роботу, виступати з лекціями і статтями в пресі» [180, арк.9].

Неухильному контролю підлягали навчальні плани, програми, підручники. В практику вводилося постійне стенографування лекцій задля попередження несанкціонованого відхилення від партійних директив [218, арк.54-57].

Особливий контроль і нагляд було встановлено за тими викладачами, які, на думку ідеологічного керівництва, могли перебувати під впливом «ворожої ідеології», адже вони могли «спотворювати» ідеологію партії у молодіжному студентському середовищі. Щоб отримати можливість працювати за нових умов, науково-педагогічна інтелігенція мала «ідейно роззброїтись й переродитись». Стосовно історичної науки особливу увагу радянські ідеологи звертали на боротьбу з «прихильниками школи Грушевського», адже, на їх думку, «концепція Грушевського – зняряддя в руках реакції в боротьбі проти Радянської України, в боротьбі проти Радянського Союзу... Грушевський – це видатний і замаскований шпигун німецької воєнщини ще з 1914 р., який відкрив шлях німецькому імперіалізму на Україну» [659, с.124-126, 159-165, 193-195].

Випробуваний ще у довоєнний період метод відсторонення від викладацької діяльності так званої «старої імперської професури».

використовувався і в Закарпатті.

Засуджені ідеологічно шкідливі позиції історика П. Сміяна стали причиною звільнення його з посад декана історичного факультету, завідувача кафедрою історії народів СРСР Ужгородського державного університету. Науковець викликав гнів владних структур тим, що допустив подвійну помилку, оскільки, мовляв, поділяв позиції школи Грушевського щодо безбуржуазності українського народу й «ігнорував вирішальну роль братерської допомоги великого російського народу й роль В. І. Леніна й Й. В. Сталіна у визволенні України від німецьких окупантів у 1918 році». Його стаття «Украинские буржуазные националисты – враги украинского народа» в № 34 газети «Молодь Закарпаття» стала причиною подання секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину інформації «О некоторых фактах проявления враждебной идеологии в Закарпатской области». На думку партійних ідеологів, історик зігнував істотний момент в історії українського націоналізму – його переродження в українсько-німецький націоналізм, агентуру гітлерівського режиму, англо-американської реакції, «підпалювачів нової світової війни». Редакторів газети, в якій було опубліковано статтю, за рішенням бюро обкому оголошено догану, а щодо автора рецензії на політично шкідливу статтю, секретаря обкому комсомолу, постало питання про неможливість його подальшого перебування на посаді [218, арк.13-17].

Федір Михайлович Потушняк (1910–1960), викладач кафедри археології та етнографії УжНУ, член Спілки радянських письменників України, та Петро Василівич Лінтур, заввідділом мистецтва Закарпатського облвиконкому, які виступили на захист колеги, теж стали об'єктами нищівної критики й були звинувачені в епігонстві реакційно-ідеалістичної філософії мракобісся та містицизму [137, арк.183].

Цю тенденцію можна було спостерігати в усіх вищих навчальних закладах України [182; 183; 659, с.134].

Повсюдно, в тому числі і в Закарпатті, відбувалися загальноміські

збори інтелігенції, які повинні були накреслити шляхи боротьби з «неблагонадійними» кадрами. На цих заходах партійні функціонери піддавали гострій критиці тих, хто в своїй діяльності «проявляли аполітичність, буржуазний об'єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом» [218, арк.49-52; 220, арк.36-42].

1 серпня 1947 р. в Ужгороді пройшли загальноміські збори інтелігенції, участь в яких, попри те, що професорсько-викладацький склад університету, вчителі шкіл, службовці та «учасники важливих політичних заходів (хлібозаготівлі)» перебували у відпустках, взяли близько 400 осіб. Виступ П. Лінтура, заввідділу мистецтва облвиконкому, був сприйнятий партійним чиновником (заввідділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У) як такий, що мав характер необґрунтованих закидів на адресу редакцій друкованих органів обкому КП(б)У, в яких нібито «решающее слово по вопросам литературы и истории присвоили себе люди, якобы не компетентные и даже не честные», й мав на меті «доказать интеллигенции города несуществующие гонения против местных писателей». Такий виступ, на думку чиновника, був дуже небезпечний й неминуче вів до «разжигания антагонизма между местной интеллигенцией и приехавшей из восточных областей СССР» [219, арк.28]. Звичайно, були виступи, в яких лунала гостра критика творчості письменників Закарпаття – Ф. Потушняка, А. Патрус-Карпатського (1917–1980), П. Лінтура, які, мовляв, «стоять на перешкоді в благородному та патріотичному прагненні трудящих Закарпаття», а Ф. Потушняк ще й «не крокує з народом і до цих пір знаходиться в полоні буржуазної ідеології, не звільнився від вантажу своїх старих грубих помилок націоналістичного змісту» [219, арк.29].

Метою зборів було «мобілізувати інтелігенцію міста на боротьбу за підвищення свого ідейно-політичного рівня, викриття ідеологічних помилок і зокрема буржуазного націоналізму». Збори, за оцінкою партійних функціонерів, відіграли «велику виховну роль, але [їхній] недолік у тому, що

письменники не визнали своїх помилок й розіграли роль незаконно обвинувачених» та серед присутніх було чимало «місцевих товаришів, які ще недостатньо оволоділи марксистсько-ленінською наукою», що зумовило ідеологічно не зовсім відповідний зміст окремих промов [219, арк.29-30]. На аналогічних вересневих зборах, де були присутні 520 осіб, вищезгаданий недогляд був усунутий – заздалегідь визначені промовці, а їхні виступи попередньо «перевірені відділом пропаганди» обкому КП(б)У. Результатом відрежисованого «жвавого обговорення» стала резолюція, в якій виголошувалася потреба «озброєння інтелігенції марксистсько-ленінською теорією, усунення недоліків у викладанні історії України у вузах та школах» [220, арк.18-19].

Продовження виховної роботи з професорсько-викладацьким складом вузів здійснювалось в рамках директивних положень постанови Ради Міністрів від 27 липня 1948 р. «О состоянии и мероприятиях по улучшению научно-исследовательской работы в вузах УССР» і наказом № 167 від 4 серпня 1948 р. передбачалося «развернуть на кафедрах и Ученых советах деловую критику научных работ, сосредоточить внимание на сути исследований, их идейно-политическом характере, борьбу с низкопоклонством и раболепием перед иностранщиной, безыдейностью и аполитичностью» [222, арк.7-14].

Заклики «вести непримиренну боротьбу з космополітизмом, низькопоклонством перед західною культурою, ліквідувати недооцінку діяльності радянської науки та культури в розвитку світової цивілізації» на практиці обернулися фактичною забороною на використання ворожих, ідеологічно шкідливих праць, творів тобто доробку науковців, літераторів, які йшли в розріз з офіційною ідеологією. Цензура стала вагомим чинником забезпечення «ідейної чистоти» та впровадження принципів марксистсько-ленінської методології.

Упродовж 40–50-х років ХХ ст. ці принципи «успішно» втілювалися у життя на Закарпатті. Із серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася

організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут зовсім не було. У 1946 р. за рішенням Закарпатського обласного комітету партії було створено комісію в складі 8 осіб для «очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури» [220, арк.3]. Найбільш небезпечними з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа, який в Закарпатті мав чималу єпархію.

У 1947 р. здійснили черговий перегляд бібліотечних книжкових та журнальних фондів з вилученням літератури, яка не відповідала спеціальній постанові ЦК КП(б)У про покращення викладацької і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах [220, арк.26-29]. Всі газети, книги та інша друкована продукція були охоплені попереднім цензорським контролем.

Упродовж 11–17 червня 1947 р. за вказівкою обкому КП(б)У Обласне управління у справах літератури та видавництв (облліт) провело величезну роботу по перевірці бібліотек. Було вилучено 120 081 примірник, з яких 9 881 примірник - із церковних та монастирських бібліотек. Всі вилучені екземпляри – «це видання українсько-німецьких націоналістів – «Просвіти», «Вісника», «Культурно-просветительського общества им. Духновича», угорські видання, в яких брудна лайка проти Радянського Союзу, фашистська пропаганда, вихваляння націоналістів». Повторна перевірка бібліотеки Мукачівського монастиря дала можливість «в келіях і підвалах виявити шкідливу літературу – твори В. Андрієвського «З минулого: Від гетьмана до директорії» (Берлін, 1923), М. Андрусяка «Історія України» (Прага, 1941) та видання «Вісника» з портретом Тютюнника» [220, арк.20]. Після обстеження роботи наказом начальника Головліту УРСР начальнику Закарпатського облліту було оголошено подяку «за успішне очищення літературних фондів від ворожої літератури» [220, арк.20].

В контексті потужної ідеологізації населення краю певним дисонансом на тлі загального русифікаційного річища виглядав виступ 25 грудня 1949 р. на VI пленумі Закарпатського обкому КП(б)У редактора обласної української газети «Закарпатська правда» О. Д. Шабаліна. Виступаючи в обговоренні доповіді «Про стан ідеологічної, масово-політичної й культурно-освітньої роботи в області», О. Д. Шабалін заперечував «теоретикам» з місцевих русофілів: «У нас є ще такі «теоретики», що кажуть: на Закарпатті українську газету читати не будуть. І через це розповсюдили тільки 16 тис. примірників з 25 тис. Справа не в тому, що я редактор української газети і відстоюю її інтереси. Українська газета «Закарпатська правда», орган обкому КП(б)У – вона несе слово партії на рідній мові в маси, робить нашу загальну партійну справу [...] Скільки писала «Правда» про Закарпатську область? Один – два рази в місяць. Республіканські газети теж рідко пишуть. А наші обласні газети відбивають все життя нашої області, через них ми доходимо до найширших мас, до їх свідомості» [144, арк.206-207].

Незвично виглядає також абзац з ухвали бюро Закарпатського обкому КП(б)У від 29 березня 1951 р. «О работе Ужгородского государственного университета» (звичайно ж російською мовою): «Бюро обкома партии считает ненормальным такое положение, когда большинство дисциплин в университете читается не на украинском языке, хотя многие преподаватели свободно владеют украинским языком» [147, арк.204].

Однак таке зауваження було лише винятком, натомість правилом – некомпетентне втручання обласної компартійної номенклатури у перебіг й спрямування навчального процесу в Ужгородському університеті.

Так, наприклад, у доповіді «Про стан та заходи щодо поліпшення ідеологічної роботи в області» секретаря Закарпатського обкому КП(б)У Івана Дмитровича Компанця на пленумі обкому 6 грудня 1951 р. значну увагу було приділено недолікам у роботі Ужгородського державного університету, його ректорату, партійного бюро у світлі останніх «сталінських

настанов», ідеологічних рішень ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Брутальної критики зазнали й окремі викладачі дисциплін суспільствознавчого циклу.

«В лекции на тему «Освободительная война 1648 года» тов. НЕТОЧАЕВ допустил ряд методологического порядка ошибок и извращений, – наголошував секретар обкому. – Например, тов. НЕТОЧАЕВ говорит, что «в битве под Корсунем проявился героизм отдельных представителей украинского народа, казацкой старшины», «Хмельницкому надо было искать где-то поддержку после ухода татар от него, для усиления своей армии, и он решил обратиться к России» ».

Проте, на думку І. Д. Компанця, висловлену нелітературною російською мовою, повинен був показати споконвічну дружбу двох народів: «[...] Буржуазия и ее холуи стараются оплевать дружбу народов. Ведь известно, что буржуазия и ее холуи смазывают роль Богдана Хмельницкого как патриота, сына украинского народа» [146, арк.26].

Насамкінець керівник Закарпатського обкому давав настанови лекторові, про що саме слід розповідати студентській аудиторії: «В лекциях тов. НЕТОЧАЕВУ следует убедительно рассказывать студентам о том, что одним из остатков старого капиталистического мира в нашей стране есть буржуазный национализм, мешающий упрочению дружбы между народами СССР, и что борьба за преодоление идеологии буржуазного национализма является неотъемлемым условием борьбы за укрепление дружбы и морально-политического единства нашего советского общества» [146, арк.27].

Завдяки характерній для доби пізнього сталінського тоталітаризму системі перманентного відвідування лекцій суспільствознавчого циклу та їхнього вибіркового стенографування окремі виклади В. Неточаєва стали предметом ретельного вивчення представниками ректорату університету й «громадських організацій», тобто насамперед партбюро, й некомпетентного, але агресивного коментування. Відтак Володимиру Івановичу Неточаєву закидалося, наприклад, що у лекції на тему «Розвиток феодално-кріпацьких відносин на Україні у XIV–XV ст. Боротьба народних мас проти соціально-

національного гноблення» він припустився помилок методологічного характеру – недостатньо висвітлив зв'язки українських земель з північно-російськими («северо-русскими») землями, деякі питання теми «викладав з буржуазно-об'єктивістських позицій», як, наприклад, проблему виникнення міст. В іншій лекції на злободенну тоді тему «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. й приєднання України до Росії» він також, мовляв, припустився «великих методологічних помилок» – не розкрив національно-визвольний характер боротьби й – як наслідок – неправильно охарактеризував діяльність Богдана Хмельницького, не з'ясував докладно «усієї складності боротьби українського народу 1648–1654 рр. як визвольної війни проти іноземного гноблення й антифеодальної боротьби селянства» [102, арк.27-28].

«Поживну речовину» для вищезгаданого й аналогічних виступів очільників компартійної номенклатури області з критикою «ідеологічних збочень» у лекціях викладачів Ужгородського державного університету постачала, зокрема, університетська багатотиражка «За більшовицькі кадри». Так, спершу в одній зі статей видання різко розкритикувало осіб, які на партійних зборах піддали сумніву «ідеологічну витриманість» лекцій Володимира Івановича. А вже через кілька днів у тій же газеті була оприлюднена стаття протилежного змісту – «Про серйозні методологічні помилки старшого викладача тов. Неточаєва В. І.» [708].

Аналізуючи зміст публікацій багатотиражки Ужгородського університету, орган ЦК КП(б)У «Радянська Україна» повчально зауважувала на адресу її редакції, що наведені у вищезгаданій статті факти свідчать, що В. Неточаєв припустився не методологічних помилок, а «грубих ідеологічних перекручень» [...]» [708].

29 березня 1952 р. на засіданні бюро Закарпатського обкому партії серед інших знову розглядалося й питання «Про роботу партійної організації Ужгородського державного університету». Партійному осередку провідного вищого навчального закладу області закидалася недостатня увага до питань

роботи кафедр суспільних наук, хоча, на думку керівництва обкому, «у деяких лекціях окремих викладачів» (серед яких згадувалися прізвища В. І. Неточаєва, Ф. М. Потушняк, І. І. Басса та ін.) «мали місце серйозні помилки» [153, арк.245]. Один з критикованих – завідувач кафедри української літератури Іван Іванович Басс (1907–1984) – того ж навчального року залишив Ужгородський державний університет, перейшовши на посаду старшого наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у Києві [865].

Як наголошувалося у звіті керівництва Ужгородського державного університету про роботу у 1951/52 навчальному році, «великі методологічні помилки, припущені у лекціях старшого викладача кафедри історії СРСР тов. Неточаєва, стали предметом спеціального обговорення кафедри історії СРСР й громадських організацій та отримали належну оцінку у республіканській пресі» [102, арк.28].

Характерно, що саме у розпалі критики його «методологічних помилок» як викладача 16 травня 1952 р. Володимир Іванович Неточаєв захистив кандидатську дисертацію на тему «Селянський рух на Україні наприкінці XVI й у першій чверті XVII ст.» [1035] Однак жорсткі обвинувачення на його адресу таки вплинули на відтермінування формалізації цього захисту – науковий ступінь кандидата історичних наук йому присуджено ВАК СРСР лише через рік – 8 червня 1953 р. [713, с.72]

У доповіді на пленумі Закарпатського обкому КП України 12 січня 1953 р. секретар обкому Іван Михайлович Ваш у черговий раз звертав увагу на «серйозні недоліки» у науково-дослідній роботі Ужгородського університету, викладачі суспільних кафедр якого, на думку промовця, «не дали жодної розробки з питань історичного минулого Закарпаття, про культурні зв'язки Закарпаття з Росією, про шляхи соціалістичної перебудови області, а також з питань історії СРСР та УРСР» [154, арк.88].

Серйозні претензії висував Іван Михайлович до науково-популярних статей професорсько-викладацького складу університету. На вістрі критики

знову опинився старший викладач кафедри історії СРСР В. Неточаєв, зауваженням на адресу якого було присвячено два абзаци доповіді секретаря обкому. На думку останнього, популярні пропагандистські статті в обласних часописах назагал були низького рівня й рясніли «ідеологічними помилками». Як негативний приклад наводилася публікація В. Неточаєва «Приєднання України до Росії на Переяславській Раді – результат віковичної дружби російського й українського народів», що її вмістила обласна російськомовна газета «Советское Закарпатье» 16 грудня 1952 р. у рубриці «На допомогу пропагандисту й агітатору».

Й далі цитуємо мовою оригіналу оцінку І. М. Вашем цієї публікації: «...[...] не раскрыто историческое значение дружбы украинского и русского народов, не показано совместной борьбы русского и украинского народов против общих классовых врагов – царизма, помещиков и капиталистов, а также против внешних врагов. Автор статьи не показал тех огромных социалистических преобразований и успехов, достигнутых Советской Украиной в хозяйственном и культурном строительстве благодаря повседневной заботе и помощи Центрального Комитета нашей партии, Советского правительства и лично великого Сталина [...]» [154, арк.96].

Отже, у повоєнні роки система моральних настанов суспільства була в прямій залежності від лінії ВКП(б), соціально-економічної, освітньої політики держави, і кампанії ідеологічного контролю інтелектуальної свободи у 40–50 роках ХХ ст. на теренах УРСР мали згубні наслідки не лише для інтелігенції, а й затримали розвиток вітчизняної наукової думки, збіднювали українську національну культуру.

З метою насадження сталінської ідеології моральній обробці піддавалась насамперед інтелігенція. Ідеологічні кампанії носили в основному загальносоюзний характер. Вони планувалися відповідно до вказівок ЦК ВКП(б), спускалися згори до республіканського керівництва, яке розробляло власні постанови й рішення, які мали чітко виконувати обласні партійні організації.

Науково-педагогічна інтелігенція потребувала, з точки зору влади, особливої пильності. Радянські ідеологи, покладаючи обов'язок формувати молоде покоління саме на професорсько-викладацький склад вузів (в Закарпатті - Ужгородський державний університет), застосовували найрізноманітніші методи політико-адміністративного тиску, морально-психологічного контролю.

У єдиному в краї вузі, як і у всіх вищих навчальних закладах України, була створена і функціонувала «підсистема страху», що базувалася на постійних «проробках» і «чистках» професорсько-викладацького й студентського складів. На університетських і факультетських партійних зборах, засіданнях кафедр і рад факультетів, зборах викладацького складу, різноманітних «нарадах» та «засіданнях» викривалися і таврувалися «носії ворожої ідеології».

На підставі аналізу архівних матеріалів, автор приходить до висновку, що в ході «радянзації» Закарпаття суперечливі і деколи незрозумілі в своїй непослідовності заходи влади роздвоїли свідомість краян. Найбільше ці процеси зачепили саме науково-педагогічну інтелігенцію, у значної частини якої розвилися такі якості, як максималізм, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія, а в іншій утвердилося прагнення до творчої діяльності. З одного боку, вони були щасливі усвідомленням визволення від фашистського режиму, з іншого – з'явилась недовіра, розчарування, а згодом і страх перед владою. Професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість, що призвело до нівелювання ролі викладача як особистості в житті вищої школи та суспільства.

Участь науково-педагогічної інтелігенції Закарпаття в політико-ідеологічних кампаніях мала безпосереднє та опосередковане спрямування, активні і пасивні форми, які стали для багатьох з них умовою виживання і професійної життєдіяльності.

2.2. Беріївська «відлига» у Закарпатті: червневий (1953 р.) пленум Закарпатського обкому КП України

Відразу після смерті тоталітарного диктатора СРСР Й. В. Сталіна Г. М. Маленков поєднував дві ключові посади – секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Та протиборотство нових лідерів і проголошення «колективного керівництва» не допускало надмірної концентрації влади в одних руках. Тоді ж, у березні 1953 р., Г. М. Маленков склав із себе обов'язки секретаря ЦК КПРС, залишившись головою Ради Міністрів СРСР. Немає сумніву, що в боротьбі за владу він прагнув опертися на урядовий апарат, вважаючи його впливовішим. Окремі історики твердять, що саме Г. М. Маленков започаткував критику «культу особи», політику реформування радянського суспільства. Ще в березні 1953 р., на засіданні Президії ЦК КПРС він вказував на «великі ненормальності», що були в минулому [348, с.116-117].

Аналогічну ставку на державний апарат, точніше – на керовані ним органи внутрішніх справ і державної безпеки, зробив Л. П. Берія. Після смерті Й. В. Сталіна він став другою особою у керівництві державою: у переліку перших заступників голови Ради Міністрів СРСР він значився першим, в списку членів Президії ЦК КПРС – другим, відразу за Г. М. Маленковим, з яким він утворював тимчасовий, але потужний владний дуумвірат. Водночас Л. П. Берія очолював об'єднане Міністерство внутрішніх справ (з колишніх МВД та МГБ). Саме він запропонував провести деякі реформи, які стосувалися внутрішньої і зовнішньої політики і, за які його згодом, після арешту, брутально критикували.

В оцінці діяльності Л. П. Берія зустрічаються діаметрально протилежні підходи: перший, традиційний, розглядає його як кривавого вбивцю і підступного інтригана, жертвами якого стало чимало чесних партійців, який вводив в оману «самого» Сталіна, тощо; інший, модерністський, визнає в

ньому радикального реформатора і видатного десталінізатора, який мав «програму оздоровлення країни» чи навіть прагнув до «підриву сталінської системи», «відмови від неї» і т. п. Наближеною до другої точки зору є позиція знаного дослідника тоталітарної доби та її злочинів в Україні С. І. Білоконя, який щодо беріївської «відлиги» 1953 р. зауважував: «Народ тоді не довідався, а, щиро кажучи, й тепер не дуже знає, що це саме Берія, наш благодійник, ініціював здійснення реабілітацій, для так званих національних республік лобював кар'єрні інтереси націоналів і ще багато чого іншого [...]. (але- Л.К.) усіх тодішніх високопосадовців [...] об'єднав страх, тваринний страх перед викриттям, тому так легко й швидко найрухливішому й найініціативнішому з них Хрущову пощастило організувати змову [...]» [364, с.103].

Обидва вищезгадані підходи потребують певних коректив. Визнаючи злочини Л. П. Берії, не можна перекладати на нього всю відповідальність за терор і репресії, за акції каральних органів, «вибілювати» за рахунок нього інших керівників партії, держави та систему в цілому. З іншого боку, ми маємо більше підстав говорити про Л. П. Берію не як про радикального реформатора, а як тверезого прагматика, який розумів необхідність певних (доволі радикальних) змін й пристосування системи до нових обставин.

Відмінність у визначеннях – не радикальний реформатор, а тверезий прагматик – доволі істотна, адже дозволяє уникнути перебільшень й обмежитися в оцінюванні політика реальними кроками, які він зробив [348, с.117-119].

Отже, утворивши з Г. М. Маленковим кон'юнктурний владний дуумвірат, Л. П. Берія за мовчазної згоди Голови Ради Міністрів СРСР запропонував і почав здійснювати програму трансформації найодіозніших підвалин тоталітарного режиму, але відступатися від тоталітарних засад самої системи не збирався. Ще менш готовими були до цього, як, зрештою, й до будь-яких серйозних змін інші члени Президії ЦК, яких відверто лякав зростаючий потік доповідних записок Л. Берії до Президії ЦК, що у них

викладався його реформаторський курс. Але заперечувати принципово вони не наважувалися, оскільки власні ініціативи Л. П. Берія попередньо погоджував з Г. М. Маленковим, який і вносив їх до порядку денного для обговорення. Відтак на самому засіданні Президії ЦК можна було сперечатися лише по дрібницях або ж просити відкласти на якийсь час розгляд того або іншого питання [322, с.46].

26 травня 1953 р. Президія ЦК КПРС, за ініціативою Л. П. Берія, оформленою у відповідній доповідній записці, ухвалила постанову «Питання західних областей Української РСР». Промовистий документ не лише перекреслював усю дотогочасну політику Кремля у західному регіоні підрадянської України, а й розставив декілька виразних акцентів щодо недоліків: 1) мають місце чисельні «факти бруталного викривлення ленінсько-сталінської національної політики», а саме: «У керівному партійно-радянському активі кадри працівників із західних українців складають незначну частку, а майже усі керівні посади у партійних й радянських органах зайняті працівниками, яких відряджено із східних областей УРСР та з інших республік Радянського Союзу». Наводився приклад: з 311 керівних працівників обласних, міських і районних партійних органів західних областей України нараховувалося лише 18 осіб з західноукраїнського населення (5,8 %) [279, с.46-47]; 2) суцільна недовіра компартійної адміністрації до місцевої інтелігенції. Так, з 1 718 осіб професорсько-викладацького складу 12 вищих навчальних закладів Львова представників західноукраїнської інтелігенції серед них нараховувалося лише 320 осіб (18,6 %), серед керівників цих вищих шкіл не було жодного уродженця регіону, з 25 заступників директорів лише одна особа репрезентувала західноукраїнську інтелігенцію [279, с.47]; 3) таке «ненормальне явище» як переведення викладання переважної більшості навчальних дисциплін у вищій та середній спеціальній школі західного регіону України на російську мову й відповідно – ігнорування мови титульної нації республіки, що зрозуміло, давало аргумент «ворожим

елементам», котрі характеризували такі дії як політику русифікації [279, с.47].

Очевидно, що ЦК КПРС, з огляду на вищенаведене, змушений був визнати керівництво західними областями України з боку ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР «незадовільним». Ця констатація потягнула за собою й організаційні висновки: з посади першого секретаря ЦК КПУ був усунутий й відкликаний у розпорядження ЦК КПРС Л. Г. Мельников [642, с.90–95, 229] як такий, що «не забезпечив [належного] керівництва». Його наступником на посаді очільника парторганізації республіки став О. І. Кириченко, до того другий секретар ЦК Компартії України [279, с.47].

Зрештою, й особистий ворог Лаврентія Павловича – Микита Сергійович Хрущов – згодом визнавав, що вищезгаданий меморандум, як і наступна доповідна про становище у Прибалтиці мали рацію: «Записку Берии о руководящих кадрах Украины мы обсуждали в ЦК КПСС. [...] Идея Берии состояла в том, что местные, национальные кадры якобы не допускаются к руководству, что их не выдвигают. [...] В его предложениях далеко не все было неправильным. ЦК КПСС и сам к тому времени взял курс на выдвижение национальных кадров. И мы приняли решение, что в республиках пост первого секретаря ЦК должен занимать местный человек, а не присланный из Москвы русский [...]» [320, с.165]

Відтак одним з головних завдань усієї партійної організації України на найближчий період визначалося «рішуче оздоровлення політичного стану західних областей України». ЦК КП України, а також Львівський, Дрогобицький, Тернопільський, Станіславський, Волинський, Рівненський, Закарпатський, Ізмаїльський й Чернівецький обкоми КП України зобов'язувалися провести «докорінну перебудову усієї партійно-політичної роботи у західних областях України», аби найближчим часом усунути перераховані вище недоліки [320, с.165].

Серед інших організаційно-партійних заходів цією ж постановою Президії ЦК КПРС ЦК Компартії України доручалося провести найближчим

часом пленуми обкомів та міськкомів західних областей республіки, на яких обговорити постанову ЦК КПРС й доповідну записку Л. П. Берії від 16 травня 1953 р. про недоліки у роботі колишніх органів МГБ УРСР по боротьбі з націоналістичним підпіллям у західних областях України, та розробити конкретні заходи щодо реалізації постанови ЦК КПРС [320, с.48].

Згідно з цим рішенням Президії ЦК КПРС, 2–4 червня 1953 р. у Києві відбувся пленум ЦК Компартії України, який довів до відома його делегатів волю московських керівників країни й перетворився на трибуну обговорення давніх притлумлених й замовчуваних проблем у царині державно-партійної, кадрової й національно-мовної політики сталінського тоталітарного режиму, насамперед, у західних (але й не лише західних) областях республіки, в тому числі й на Закарпатті. 4 червня 1953 р. пленум обрав О. І. Кириченка першим секретарем ЦК Компартії України [642, с.95].

3 червня 1953 р. на пленумі в обговоренні доповіді О. І. Кириченка й рішень Президії ЦК КПРС виступив голова Закарпатського облвиконкому Іван Іванович Туряниця. Він наголосив, що постанова ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «є об'єктивною і своєчасною» і викриває «помилки Центрального Комітету КП України, особливо його першого секретаря тов. Мельникова і Ради Міністрів УРСР у справі порушення ленінсько-сталінської національної політики і недотримання партійних принципів підбору, розстановки і виховання кадрів» [123, арк.245-246].

Виголосивши ритуальне пропагандистське кліше, що, мовляв, вищезгадані помилки серйозно гальмували ведення успішної боротьби з «найлютішими ворогами українського народу», серед яких «почесне» перше місце посідала «агентура американо-англійського імперіалізму» – український буржуазний націоналізм, Іван Іванович конкретизував вищезгадані дещо абстрактні тези на прикладі свого рідного Закарпаття: «Ця шкідлива політика відбилась і на нашій області. Правда, порівнюючи з західними областями, в Закарпатській області питання підбору, розстановки і виховання кадрів стоїть трохи краще, але ще далеко від задовільного. Якщо

номенклатурні посади з місцевого населення в 1944-1946 рр. були зайняті майже на 100 %, то тепер цей процент по різних причинах не вище 46 % [...]. Укомплектованість посад з місцевих кадрів по окремих групах характеризується такими даними. По відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів - 41 %, по відділу пропаганди і агітації - 40 %, по школах і вузах - 37,7 %, по адміністративному відділу - 35,2 %. По планово-фінансовому і торговому відділу - 51,2 %, по промисловому і транспортному відділу - 25,4 %, а по сільськогосподарському відділу справа значно краще - 70 %» [123, арк.246-247].

Промовець зауважив на помилковості позиції окремих міністерств УРСР, які спрямовували до Закарпаття працівників без спеціальності, яких і так був надлишок у краю. Дещо краще виглядала ситуація у сільському господарстві області, хоча й тут не бракувало кадрових проблем – надсилання зі сходу керівників колгоспів та їхнє призначення на посади дивним чином не враховувало мовної специфіки регіону: «В нашій області нараховується 264 колгоспи. В цих колгоспах головами працюють 231 чоловік з місцевого населення, а 33 чол. з приїжджих товаришів. Це півбіди. Біда, товариші, в тому, що в колгоспах села Мужієва, Добросілля і других головами колгоспів є товариші, які не володіють мадярською мовою, а колгоспники цих сіл не знають іншої мови, крім мадярської» [123, арк.247].

Мізерним у Закарпатті був відсоток місцевих уродженців на апаратних посадах: «В апараті обкому партії з 86 працівників з місцевого населення числиться 13 чоловік, з них перший секретар обкому партії, завідувачів і заступників зав. відділами немає жодного чоловіка, один зав. сектором і 10 інструкторів. В апараті облвиконкому і його відділах з 532 чол. місцевих кадрів 82 чол. Краще стоїть справа в апараті окружних і міських виконкомів. Головами працюють по всіх округах і містах Закарпатської області місцеві товариші, а заступниками - лише один чоловік.

Мало у нас ще місцевих кадрів в університеті, учительському інституті та і в технікумах».

Називав І. І. Туряниця й винуватців такої прикрої кадрової ситуації у регіоні: «Проводником такої нещасливої політики на Закарпатті з початку 1948 р. по 1951 р. був перший секретар т. Компанець, який проявляв недовір'я до місцевих кадрів. І не випадково на одному з пленумів обкому партії, в кінці 1951 р., обвинувачуючи місцевих письменників в локаль-націоналізмі, заявив, що ті приїжджі товариші, які допустили помилки в справі висвітлення минулого Закарпаття в пресі, вище стоять духовно, фізіологічно і біологічно від молодих письменників Закарпаття.

Хіба можна було чекати від такого чоловіка правильного проведення ленінсько-сталінської національної політики? Звичайно, що ні» [123, арк.248-249].

Значні хиби відчувалися у взаєминах партійно-урядових структур Закарпатської області з місцевим угорським й румунським населенням: «На Закарпатті, крім українського і російського населення, живе ще 130 тис. чол. мадярської національності і до 30 тис. румунської національності. На великий жаль, в Берегівській окрузі, в якій переважно живуть мадяри, керівники окружкому партії, крім першого секретаря, який знає мадярську мову, майже ніхто мадярської мови не знає. Другий секретар і завідувач сільгоспвідділом, секретар по пропаганді і завідувач відділом пропаганди окружкому - це товариші, які зовсім не володіють мадярською мовою. Чи можуть вони мати потрібні зв'язки з трудящими масами, якщо вони не можуть з ними розмовляти? Звичайно, що ні».

Безрезультатними були неодноразові звернення керівництва облвиконкому до ЦК КП України та Міністерства освіти УРСР щодо необхідності відкриття у великих населених пунктах з поважною кількістю угорського та румунського населення шкіл-десятирічок з угорською й румунською мовами навчання та обов'язковим вивченням української або російської мови. «На великий жаль, – наголошував промовець, – ця справа до цього часу остаточно не вирішена. Можливо, тільки тому, що тов. Мельников сам намагався нам доказати, що люди мадярської і

румунської національності на території Закарпаття є мадяризовані і румунізовані українці.

Я думаю, що таке легковажне відношення до цієї важливої справи є нерозумінням ленінсько-сталінської національної політики [...] Я вважаю, що відкриття середніх шкіл у великих населених пунктах з мадярським і румунським населенням треба провести до нового шкільного навчального 1953/54 року» [123, арк.249-250].

Кінцівка промови Івана Івановича Туряниці була стримано самокритичною: «Товариші, обком і облвиконком теж винні за цей стан в нашій області. Я, як член бюро обкому партії, член пленуму Центрального Комітету КП України і як голова облвиконкому несу відповідальність за допущення грубих недоліків в національній політиці партії Леніна – Сталіна [...] [123, арк.250].

Відповідно до рішень керівних партійних органів у Москві та Києві, 16–17 червня 1953 р. відбувся пленум Закарпатського обкому Компартії України. На порядку денному було єдине питання – «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР», доповідну записку тов. Л. П. Берії до Президії ЦК КПРС та рішення червневого пленуму ЦК КП України». Особливий статус обласному партійному форуму надавала присутність на ньому секретаря ЦК Компартії України по пропаганді І. Д. Назаренка.

Доповідачем на пленумі виступив перший секретар Закарпатського обкому КП України Іван Михайлович Ваш (1904–1966). Уродженець с. Лоза Іршавського району Закарпаття, один з 17 членів Народної Ради Закарпатської України, колишній другий секретар Закарпатського обкому, 1951–1952 рр. – голова облвиконкому, з листопада 1952 р. до січня 1959 р. – перший секретар Закарпатського обкому Компартії України, отже, уособлення наступності революційних традицій краю і тогочасний компартійний функціонер області № 1, здавалося, був ідеальним доповідачем з того єдиного питання, яке стояло на порядку денному.

Віддавши належне ритуальній пропагандистській риториці, у черговий раз подякувавши СРСР за «визволення», «возз'єднання» й «щасливе сьогодні» краю, промовець наголосив, що «постанова ЦК КПРС – це величезна допомога, це програма роботи для Закарпатської обласної партійної організації, яку ми одноставно схвалюємо і якою будемо керуватись, щоб скоріше ліквідувати допущені нами помилки» [156, арк.28].

Але смисловий акцент доповіді першого секретаря обкому Закарпаття полягав, насамперед, в оприлюдненні й засудженні помилок у кадровій політиці в області, відсутності «настирливої роботи по вирощуванню і висуванню кадрів з місцевого населення». Очевидно, жодним чином не засуджувалася національна й кадрова політика державного керівництва СРСР, лише окремі філіппіки пролунали на адресу колишнього першого секретаря ЦК Компартії України Л. Г. Мельникова, вже усунутого з посади. Втім, навряд чи доповідач і більшість присутніх не розуміли, що напрямні зовнішньої й внутрішньої політики СРСР й УРСР, а також організації життя Закарпаття визначалися не у Києві, а у Москві.

Втім, у межах дозволеного І. М. Ваш доволі гостро розкритикував підбір й розстановку керівних кадрів (тобто кількісний і якісний склад партійно-радянської номенклатури) в області станом на червень 1953 р.: «Не можна вважати нормальним, коли з 78 керівних працівників номенклатури ЦК КПРС – місцевих лише 22 чоловіки, а в номенклатурі ЦК КП України з 209 чоловік – місцевих тільки 80. Таке ж становище і в номенклатурі обкому: з 1 918 затверджених відповідальних працівників з місцевого населення працює 878 чоловік, або 45,6 процента [...]. Номенклатура міськкомів і окружкомів партії складається з 6 682 чоловік, заміщено 6 613 чоловік, в тому числі з місцевого населення 4 726 чоловік, або 71,1 %, а по місту Ужгороду – 30 процентів, по місту Мукачєво – 26,3 проценти [...] В апараті обкому партії з його 86 працівників закарпатців нараховувалося лише 13 осіб, включно, щоправда, з першим секретарем. Натомість з місцевих

кадрів не було жодного завідувача відділом або заступника заввідділу» [156, арк.32].

Вищенаведені вражаючі факти набували виразніших обрисів, коли йшлося про конкретні, «особливо вдалі» випадки номенклатурних призначень (загальна характеристика цієї ситуації наведена в тезах виступу І.І.Туряниці). Так, наприклад, у колгоспі «Комсомолец» села Мужієво на Берегівщині з ледь не стовідсотково угорським населенням й угорською розмовною мовою головою колгоспу й секретарем парторганізації опинилися відповідно товариші Поведьонк і Повод, анальфabetи в угорській, які з колгоспниками-угорцями спілкувалися, очевидно, жестами й специфічною «інтернаціональною» лексикою «визволителів». Аналогічно добиралися кадри й у промисловості краю, де панувала «шкідлива практика значного заводу кадрів із східних областей України та інших республік». На Рахівській картонній фабриці, крім справді потрібних фахівців зі спеціальною вищою освітою, зі сходу було завезено п'яту частину усіх робітників; начальник будівельно-монтажного поїзда Колосков «імпортував» 156 робітників, що їх можна було з успіхом набрати й підготувати на місці. Торговельні організації області «дійшли до того, що стали виписувати з інших областей працівників прилавку, буфетників, офіціанток» [156, арк.33-34]. Зрозуміло, що у регіоні з надлишком робочої сили такі факти були особливо вражаючими.

Траплялися анекдотичні призначення й на освітянській ниві. Так, об'єднано призначило директором угорської семирічки у м. Берегово якогось Рибальченка, який не лише не володів угорською, а й до призначення на освітянську посаду працював директором млина. Непропорційно мало були представлені уродженці Закарпаття й у професорсько-викладацькому складі Ужгородського державного університету (22 представники з 119 осіб професорсько-викладацького складу), Ужгородського учительського інституту (двоє з 32 осіб), технікумах й училищах області, серед газетярів краю [156, арк.35].

Відповідаючи на запитання, чому так сталося з добором й вихованням кадрів в області, І. М. Ваш покладав усю провину на обласне компартійне керівництво («ми недостатньо дбали», «ми не турбувались» тощо) [156, арк.36], що вочевидь було правдою лише частково, бо ці питання вирішувалися значною мірою у союзному й республіканському «центрах».

Вже майже наприкінці своєї доповіді Іван Михайлович звернув увагу на дразливе культурно-мовне питання (фрагментарно про це згадувалося на прикладі взаємин завезених керівників з місцевим угорським населенням), знову ж таки послуговуючись директивами, викладеними у вищезгаданому меморандумі Л. П. Берії та постанові Президії ЦК КПРС. Вдавшись до критики «у межах дозволеного», доповідач сказав: «На Закарпатті живуть, головним чином, українці, і цілком зрозуміло, що вони краще знають українську мову, ніж іншу. Але в наших учбових закладах, в роботі партійних, радянських і громадських організацій часто ігнорується українська мова і тим самим порушується тісний зв'язок наших кадрів і громадських організацій з широкими колами трудящих».

Здавалося, наголошував перший секретар обкому, у спеціальних навчальних закладах і вищих школах Закарпаття, де навчаються переважно українці (навіть завезені зі східних областей УРСР), природно було б викладати українською мовою. Втім, «чомусь більшість предметів викладається російською мовою», наприклад: «В державному університеті з 119 професорів і викладачів читають на українській мові лише 40 чоловік. Останні – на російській мові. В Хустському лісотехнікумі, у Виноградівському політехнікумі, в Берегівській фельдшерській школі, в Мукачівському кооперативному технікумі, в Ужгородському училищі прикладного мистецтва, в Ужгородському музичилищі і в Мукачівському сільськогосподарському технікумі всі спеціальні предмети викладаються російською мовою. В вузах і технікумах області всі масово-політичні і культурно-освітні міроприємства (збори, наради, засідання, вечори

самодіяльності і т. ін.) як правило проводяться лише російською мовою» [156, арк.37-38].

Не домінувала українська й у близькій серцю партноменклатурі й архіважливій з погляду потреб індоктринації марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології населенню регіону лекційно-пропагандистській роботі. Так, у першому півріччі 1953 р. штатні лектори обкому партії прочитали 213 лекцій, що розподілялися у мовному трикутнику області, за нашими підрахунками, таким чином: 138 (64,8 %) російською; 58 (27,2 %) українською; 17 (8 %) угорською [156, арк.38].

Цікаво, що у промові на пленумі першого секретаря обкому наголос на потребі ліквідувати упосліджений статус української мови у краю не урівноважувався з тактичних міркувань реверансами на адресу мови «старшого брата». Натомість зробили це особи, які виступали в обговоренні доповіді.

Так, наприклад, секретар Закарпатського обкому ЛКСМУ Г. М. Коструб, згадавши, що в Ужгородському державному університеті – «найбільшому учбовому закладі Закарпаття» – «має місце грубе перекручення політики нашої партії в національному питанні», й навряд чи розуміючи, що це не «перекручення», а «нормальна», звична національна політика ВКП(б) – КПРС, відразу зробив сервілістичний реверанс на адресу «видатної нації» (за Сталіним): «Український народ безмежно любить свого старшого брата – великий російський народ, – зв'язаний з ним нерозривними узами братерства і дружби. З величезною любов'ю опановує наша молодь скарбниці російської національної культури, оволодіває великою мовою великого народу. Одночасне опанування російської культури є могутнім поштовхом для розвитку української радянської соціалістичної культури. Вивчення російської мови необхідно кожному радянському юнакові і дівчині. Вивчаючи цю мову, вони повинні глибоко оволодівати і рідною українською мовою для того, щоб піднести ще вище національну культуру українського радянського народу». Втім, за словами комсомольського

функціонера, цієї логіки не збагнули окремі керівники, викладачі й наукові працівники Ужгородського університету, адже «українська мова в університеті – на становищі пасинка» [156, арк.63] (очевидно – падчерки).

Ті ж самі сервілістичні нотки простежуються й у кінцівці виступу на пленумі Юрія Андрійовича Гойди – уповноваженого Спілки радянських письменників України по Закарпатській області. Виступ відомого закарпатського літератора у цілому був логічно й раціонально побудований, у ньому наводилося чимало прикрих фактів утискування місцевих літературно-мистецьких й газетярських кадрів з боку приїжджого чиновництва. Зокрема, він зауважив: «Треба сказати, що українська мова також була і є в загоні. Мова народу, який кормив і кормить тих, які ігнорують його гордість – співучу українську мову!» [156, арк.68]. Серйозні претензії висловлював Юрій Андрійович й до земляків, які перебували на чільних номенклатурних посадах у Закарпатті: «Керівники обкому і облвиконкому з місцевого населення тт. Ваш і Туряниця не до кінця відстоювали і боролись за висунення молодих кадрів і на перше заперечення Компанця [...] відмовчувались, а ці люди, Туряниця і Ваш, краще знають місцеві умови і треба було настоювати на висуненні місцевих кадрів. На мій погляд, для того, щоб правильно вирішувати питання в житті Закарпаття, потрібно ввести до складу бюро обкому переважно місцевих людей, які добре знають історичні умови в нашій області, які знають і розуміють корінне населення» [156, арк.70].

Водночас наприкінці промови Ю. А. Гойда змушений був віддати данину владі: «Сила радянської держави у єдності її народів. І тільки любов до великого російського народу, до здобутків культури росіян, до його мови, тільки братня любов між національностями нашого могутнього Союзу, безмежна відданість нашій Радянській Батьківщині завжди повинні бути основою нашого життя» [156, арк.71].

У виступі редактора обласної газети «Закарпатська правда» О. Д. Шабаліна, який загалом підтримав доповідача й попередніх промовців

у їхньому викритті недоліків в організаційно-партійній роботі обласної організації КПУ, були наведені чергові факти утискування місцевих кадрів, надання необґрунтованих переваг «східнякам» та ін., критичний закид був зроблений й на адресу колег – керівників і членів обкому партії – у болючому мовному питанні: «Про помилки в національному питанні правильно записано в рішенні ЦК КПРС, про помилки в тому, що організації на місцях недооцінюють значення вживання на Україні української мови. Такі помилки допустили і у нас. Це перший пленум, коли ми на весь голос почули українську мову, а то було тільки 2–3 чоловіки виступали на українській мові. Навіть ті товариші, що не знають російської мови, і ті виступали російською мовою, писали конспекти і читали їх невиразним голосом» [156, арк.98].

«Це було неправильно, – наголошував Олександр Дмитрович, – тепер видно, що кінець кінцем дійшло і до нас. Дехто з працівників не виступав на українській мові, мотивуючи це тим, що не знає її. Це не виправдання – за вісім років можна було мову вивчити. Тов. Каганович, працюючи на Україні, на комсомольській конференції дав слово вивчити українську мову, і вже на слідуючій конференції говорив українською мовою» [156, арк.98].

Втім, як вже зазначалося, на червневому пленумі Закарпатського обкому КП України 1953 р., поряд з болючими проблемами культурно-освітнього статусу української мови і культури у краї порушувалися й питання ідеологічно-пропагандистської й культурно-освітньої роботи та обслуговування угорського та румунського населення радянського Закарпаття. Йшлося про це у доповіді І. М. Ваша, а також у виступах в обговоренні – секретаря Березівського окружкому КП України П. С. Сірка, завідувача відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому М. С. Пастушенка та деяких інших.

Так, М. С. Пастушенко, відповідаючи на справедливі закиди на адресу обкому партії в ігноруванні потреб угорського населення області, доповів присутнім конкретні заходи щодо усунення згаданих недоліків: «Наприклад,

тільки в минулому році обласним книжково-журнальним видавництвом видано 16 назв книг угорською мовою масово-політичної і художньої літератури. На угорській мові видано майже всі матеріали XIX з'їзду партії.

Зараз в цьому відношенні обком партії порушив перед ЦК КП України такі питання: збільшити тираж обласної газети «Карпаті і газ Сов» на угорській мові на 5 тисяч примірників; про дубляж угорською мовою обласного журналу «Блокнот агітатора» тиражем 1,5 тис. примірників; збільшити періодичність виходу Берегівської окружної газети «Вереш засло» (угорською мовою) з двох разів до трьох разів на тиждень [...]» [156, арк.126]

Промовець висловив сподівання, що присутній на пленумі секретар ЦК КП України І. Д. Назаренко допоможе у розв'язанні цих питань.

Смислові акценти в розгляді питання, резюмовані у стислих тезах, прозвучали в кінці промови керівника області: «Ми мусимо докорінно перебудувати партійно-політичну роботу, рішуче боротися з перекрученням ленінсько-сталінської політики нашої партії, виправити помилки і недоліки, на які вказано в постанові Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. Необхідно ліквідувати порочну практику висування на керівну партійну і радянську роботу переважно працівників із східних областей України та інших республік, покінчити з недооцінкою української мови» [156, арк.41].

Реальний стан речей з представництвом місцевих уродженців у різних секторах владних структур та у культурно-освітній сфері Закарпатської області станом на червень 1953 р. дозволяє уявити наступна таблиця:

Таблиця 2.1.¹

Репрезентативність уродженців Закарпаття у владній та культурно-освітній сфері Закарпатської області станом на початок червня 1953 р.

№№	Назва посад	Загальна кількість	Місцевих уродженців на цих посадах	Питома вага місцевих уродженців
1.	Керівні працівники номенклатури			

¹ Складена за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 4254. – Арк. 9, 32–34, 62, 123 та ін.

	ЦК КПРС	78	22	28,2 %
2.	Керівні працівники номенклатури ЦК КП України	209	80	38,3 %
3.	Керівні працівники номенклатури Закарпатського обкому КП України	1 918	878	45,8 %
4.	Номенклатура обласного, окружних і міських виконкомів Рад	239	158	66,1 %
5.	Номенклатура обкому ЛКСМУ	283	192	67,8 %
6.	Секретарі міськкомів і окружкомів КП України (кількість)	45	10	22,2 %
7.	Апарат Закарпатського обкому Компартії України	86	13	15,1 %
8.	Апарат Закарпатського обласного виконавчого комітету	485	245	50,5 %
9.	Обласна прокуратура	20	10	50 %
10.	Секретарі первинних партійних організацій КП України	818	388	47,4 %
11.	Відповідальні працівники обласного управління МВС	215	74	34,4 %
12.	Відповідальні працівники системи державної торгівлі	92	41	44,6 %
13.	Директори лісгоспів	15	2	13,3 %
14.	Директори радгоспів	8	1	12,5 %
15.	Ужгородський державний університет – професорсько-викладацький склад (осіб)	119	22	18,5 %
16.	Ужгородський учительський інститут – професорсько-викладацький склад (осіб)	32	2	6,3 %
17.	Директори середніх шкіл	76	41	53,9 %
18.	Учителі загальноосвітніх шкіл	7 264	4 052	55,8 %

Як засвідчують матеріали цієї таблиці, корінні мешканці Закарпаття аж ніяк не керували повсякденним життям рідного «визволеного» краю, оскільки на верхніх щаблях владної вертикалі перебували у виразній меншості (особливо у її політичній – компартійній «еліті»), збільшуючи власне представництво лише (і то відносно) на її середніх й нижчих щаблях.

Кількісні параметри співвідношення між приїжджими й місцевими у номенклатурній «Табелі про ранги» щільно були пов'язані з її якісними характеристиками, оскільки й номенклатурники з уродженців Закарпаття як правило ієрархічно були підпорядковані своїм керівникам – «східнякам».

Так, у гостро критичному виступі на пленумі обкому уповноваженого Спілки радянських письменників України по Закарпатській області Юрія Гойди про це було сказано промовисто й без еківоків. Літератор, зрештою, висловлював настрої громадської думки («ідуть же такі розмови»): «Огульне недовір'я до місцевих кадрів треба відмінити як найбільше зло. Що може сказати начальник міліції Кібенко, коли його запитати про кадри? В міліції всі, хто робить чорнову роботу, це місцеві, а офіцери – всі східні.

Чому так трапилось, що з обласного суду вигнали місцевих товаришів. Ідуть же такі розмови, що в міліції працюють приїжджі, судять – приїжджі, і отримується конфуз» [156, арк.68]

Властиво, у доповіді на пленумі наводилися непоодинокі випадки зловживання службовим становищем саме з боку надісланих представників адміністративних органів – міліцейських і державної безпеки (після смерті Й. В. Сталіна, за ініціативою Л. П. Берії, було створено об'єднане міністерство – МВД), які поводитися у Закарпатті як на окупованій території, постачаючи багату поживу для розмов про розперезану поведінку приїжджих зі сходу міліцейських та інших начальників (значною мірою росіян): «В адміністративних органах у нас є ще люди, які нечесно ставляться до своїх обов'язків. Колишні працівники Перечинського відділу МВС Тітов та Алексєєв виключені з партії за те, що займались підробленням показань людей на допитах, компрометуючи чесних громадян як антирадянських людей. Начальник паспортного столу Перечинського відділу міліції Антонов 28 травня цього року, будучи п'яним, безпідставно відібрав паспорт і комсомольський квиток у громадянина Каналош, побив його, потім вилаяв нецензурними словами двох громадян, намагався побити секретаря комсомольської організації колгоспу ім. Шевченка тов. Граб, розігнав робітників пошивочної майстерні [...]. Цей п'яниця, хуліган лише за один день образив до двох десятків людей [...]. Заступник начальника Ужгородського окружного відділу міліції Скорик під час виконання

службових обов'язків напився і разом з начальником Чопського відділу міліції Фроловим образив і побив громадянку Балог [...]» [156, арк.40]

Цікаву кадрову проблему порушив на червневому пленумі Закарпатського обкому КПУ 1953 р. секретар обкому ЛКСМУ Г. М. Коструб. Серед іншого, у промові обласного комсомольського лідера йшлося про нераціональну, на його думку, практику розподілу випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів Закарпаття: «За чотири випуски 1951–1952 рр. [Ужгородський] університет дав країні 395 спеціалістів, з них 169 чоловік з місцевого населення. В області залишилось 281 випускник, 114 товаришів направлені в східні області, серед них 33 – місцевих товаришів. В той же час, такі ж спеціалісти присилались в Закарпаття з інших областей. Слід запитати: яка потреба в такому перетасуванні кадрів? В цьому році розподіл кадрів по волі Міністерства вищої освіти проводиться такий: всього випускників – 149 чоловік, з них місцевих – 51 чоловік, направляється в інші області 23 місцевих [...] Область потребує таких спеціалістів, а їх відсилають звідси. В той же час приїжджають товариші з інших областей, яким доводиться протягом довгого часу ще ознайомлюватись з областю, з виробництвом і т. д.» [156, арк.64]

Незбагненна, на думку секретаря Закарпатського обкому ЛКСМУ, логіка такого «перетасування кадрів» насправді була державною мудрістю московського керівництва країни на ім'я СРСР, яка полягала, зокрема, й у тому, аби шляхом перманентних міжобласних й міжреспубліканських міграцій випускників навчальних закладів, керівних працівників, службовців репресивно-карального апарату оперативно забезпечити радянізацію суспільно-політичного, владно-урядового, культурно-освітнього, мистецького життя Закарпатського регіону – цієї «наймолодшої області» УРСР.

Виступ на пленумі голови Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих І. І. Туряниці до певної міри перегукувався з його промовою на червневому пленумі ЦК КП України у Києві. Промовець у черговий раз

наголосив на серйозних помилках колишнього керівництва республіки у національному питанні, безпідставному переведенні викладання у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах області на російську мову, порушеннях «ленінсько-сталінського принципу підбору, висування і виховання кадрів» й насамперед стрімкому зменшенні питомої ваги закарпатців на керівних посадах свого рідного краю [156, арк.145].

До честі промовця, він не ухилився й від персональної відповідальності за вищезгадані порушення принципів «ленінсько-сталінської» національної й кадрової політики (ймовірно, вплинули й закиди на адресу І. І. Туряниці з боку учасників пленуму - Ю. Гойди та ін.): «Ці самі помилки за останні роки були допущені у нас обкомом партії, його колишнім першим секретарем тов. Компанцем та облвиконкомом, особисто мною» [156, арк.144].

Після арешту 26 червня 1953 р. й (по суті безсудного) засудження до страти Л. П. Берії та його найближчих соратників [913; 279, с.382], здавалося, порушені ним питання щодо нагальної потреби зміни векторів національної політики КППС у національних республіках (в тому числі в УРСР та її західних регіонах, включно з Закарпаттям) канули у Лету. Принаймні, згідно з постановою Президії ЦК КППС від 2 липня 1953 р., меморандуми Л. П. Берії від 8 й 16 травня 1953 р. щодо недоліків у роботі колишніх органів МГБ Литовської та Української РСР по боротьбі з націоналістичним підпіллям у Литві й західних областях України були вилучені з протоколів Президії ЦК, а рішення, ухвалені відповідно до них, скасовані як такі, що сприяють «активізації буржуазно-націоналістичних елементів» [279, с.401]

О. І. Кириченко, який, власне, завдячував своєю посадою першого секретаря ЦК КПУ Лаврентію Павловичу, у промові на пленумі ЦК КППС 3 липня 1953 р. піддав ритуальній критиці вищезгадану доповідну записку арештованого Л. П. Берії щодо ситуації у Західній Україні. Мовляв, у ній з незрозумілих мотивів фігурують такі терміни, як «західноукраїнська інтелігенція», «західноукраїнські кадри», «русаки», «русифікація», «Західна Україна». І це, нібито, у той час, коли в Україні ці слова «давно вже вийшли з

ужитку»! О. І. Кириченко стверджував: «Украинский народ всегда с чувством глубокой любви и уважения относился и относится к великому русскому народу. Берия выкопал эти слова, ему они почему-то оказались нужными, и я здесь прямо должен заявить, что эти слова подходящи для националистов» [279, с.162-163]

Зрештою, перший секретар ЦК КПУ промовляв на пленумі ЦК КПРС у річищі, яке визначив М. С. Хрущов. Усунувши свого політичного конкурента, Микита Сергійович міг собі дозволити стверджувати, що у пропозиціях Л. П. Берії «далеко не все было неправильным» й помилки ЦК КПРС у Прибалтиці й Західній Україні були численні, навіть керівництво партії здогадувалось про це й збиралося вжити якихось неокреслених заходів у невідомій, щоправда, перспективі [320, с.172].

Залишається питанням, наскільки «безкорисливо» у даній ситуації діяв сам М. С. Хрущов, поборюючи «змову» «англійського шпигуна» Л. П. Берії шляхом іншої брудної змови й апелюючи до адептів російського комуністичного «інтернаціоналізму», тобто переважної більшості верхівки партапарату.

Зрештою, попри брудну історію позбавлення влади й фізичного знищення, саме Л. П. Берія започаткував реальну десталінізацію 1953 р., що її з певною дозою умовності можна називати беріївською «відлигою», й намагався надати Комуністичній партії функцій суто політичного інструменту, який би передав управління господарськими питаннями уряду (радянському апарату) й навіть перебував би під певним контролем останнього [592, с.225]. М. С. Хрущов і Г. М. Маленков (якого Хрущов зрештою умовив усунути небезпечного Л. Берію), як речники інтересів партійної номенклатури, протиставили опонентові й конкурентові у боротьбі за владу консервативний варіант, за якого КПРС не лише звично зберігала позиції політичного керівництва – «керівної й спрямовуючої сили», а й контролювала, дублюючи, Раду Міністрів СРСР, підмінюючи собою радянську адміністрацію як таку [279, с.91-92; 320, с.743].

Ініційована Л. П. Берією ухвала Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Про політичний і господарський стан західних областей УРСР», червневий пленум ЦК Компартії України та відповідний форум обласної організації КП України Закарпатської області стали певним «моментом істини», під час якого були оприлюднені численні порушення «ленінсько-сталінської» національної політики у західних областях УРСР, а також виразно висловлені побажання місцевої номенклатури з корінного населення й частково місцевої інтелектуальної еліти щодо адекватного представництва у суспільно-політичному, культурно-освітньому житті краю й дерусифікації цих сфер.

Звичаєм більшості політиків, М. С. Хрущов, знищивши свого політичного конкурента – Л. П. Берію, «творчо» скористався, здавалось би, відкинутими пропозиціями останнього, що містилися у вищезгаданих доповідних записках про ситуацію у західному регіоні України, в тому числі у Закарпатті, та Прибалтиці. Можна стверджувати, що позиція центральної влади СРСР у проведенні національної політики у цих регіонах стала виразно м'якшою, брутальні форми нехтування місцевими кадрами й тримання їх якщо не на задвірках, то принаймні на другому плані, відійшли у минуле. Та й, власне, хрущовська «відлига» загалом генетично походила й продовжувала (щоправда, у консервативнішій формі) ранню беріївську «відлигу» березня – червня 1953 р.

2.3. Між лібералізацією й реакцією: суспільно-політичне життя краю другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.

Певні позитивні економічні й соціальні трансформації у Закарпатті упродовж 1950-х – початку 1960-х рр. сприяли формуванню й зміцненню української національної ідентичності населення регіону, насамперед його

русинської частини. Укріпленню позицій української ідентичності значно сприяло й запровадження української літературної мови у шкільництво та вищу освіту, а також прибуття в область чисельного заgonу україномовної інтелігенції з західних та центральних областей УРСР. Одночасно влада сприяла (принаймні не заважала) дослідженням закарпатських діалектів української мови. Завдяки цьому місцеві лінгвісти (насамперед, Ужгородського державного університету – М. А. Грицак, Й. О. Дзендзелівський, В. І.Добощ, П. М. Лизанець та ін.) досягли значних результатів. У 1955 та 1957 рр. з'явилися друком два «Діалектологічних збірники». Упродовж наступних трьох років (1958, 1960) побачили світ дві перших частини «Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області УРСР» Йосипа Олексійовича Дзендзелівського (1921–2008; завідувач кафедри української мови Ужгородського державного університету 1962–1986 рр.), які лягли в основу його однойменної дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, захищеної 1961 р. у Ленінградському університеті [487; 507-508; 542, с.399; 544; 729].

У мовно-культурній сфері життя Закарпатської області, як і республіки загалом, середини й другої половини 1950-х рр. позначився перелом на користь української мови, яка дещо посилила власні позиції. Принаймні у документації компартійних активів, пленумів, засідань бюро обкому та інших офіційних зібрань вона стає ледь не домінуючою (звично російською промовляють хіба що представники репресивних структур – наприклад, обласні уповноважені КГБ). Й у промовах на регіональних компартійних зібраннях іноді лунають голоси на користь піднесення статусу української мови – зрештою, рідної мови більшості населення Закарпаття.

Так, наприклад, у виступі І. Г. Гарагонича (голова Закарпатського облвиконкому, 1955–1963) на VI пленумі Закарпатського обкому КП України (26–27 липня 1957 р.) пролунав розлогий заклик на захист рідної мови: «На мій погляд, в масово-політичній і культурно-освітній роботі серед населення області наші партійні, радянські, комсомольські, профспілкові і господарські

організації допускають великі помилки, коли вони не рахуються з особливостями Закарпаття. Всі члени обкому партії знають, що Закарпатська область, як в національному складі, так і в інших питаннях має цілий ряд особливостей. Перш за все, мені здається, що наші партійні, радянські і інші організації не приділяють належної уваги вивченню української мови, а також не звертають уваги на розмовну державну мову українську, я маю на увазі розмови з робітниками, виступи на зборах, в діловодстві. Я торкаюсь цього питання тому, що багато товаришів вирости в Закарпатті, знають ту жорстоку боротьбу, яка проходила в Закарпатті по національних питаннях. Ви знаєте, що в Закарпатті була насильна політика мадяризації і чехизації, що колонізатори для закарпатського населення видумували різні неіснуючі нації, як «рутени», «русини», «угро-руси», «карпатороси». Цим самим наносився великий національний роздор серед населення Закарпаття. Все це робилось для того, щоб доказати, що в Закарпатті немає української нації» [159, арк.144].

Іван Георгійович Гарагонич зауважував, що частина місцевої інтелігенції, яка обслуговувала інтереси чеської, а потім угорської влади у краю, опрацьовувала теоретичні побудови, покликані фрагментаризувати українське населення Закарпаття, подати його як «угро-русів», «русинів» й головне – відсепарувати від більшості української нації: «Між іншим, потрібно нагадати, що в Закарпатті є і на сьогодні частина цих «ідеологів», які під всякими міроприємствами намагаються перекручувати українську мову, вони по суті не признають української мови і намагаються замінювати її іншими мовами. Особливо ці факти мають місце серед старої інтелігенції [так] названої «угро-руської нації» » [159, арк.144].

«Партійним організаціям все це потрібно врахувати, – наголошував промовець. – Взяти тільки такий приклад, на якій мові ведеться в окремих організаціях діловодство, вівіски на крамницях, друкування інструкцій, вказівок, виступи окремих товаришів на зборах, викладання в Ужгородському державному університеті? Все це в основному проводиться

на російській мові. Безумовно, нам потрібно шанувати і вивчати мову великого братнього нам російського народу, якою розмовляв Володимир Ілліч Ленін, але недооцінювати на Україні українську мову, і тим більше на Закарпатті – це є прямим порушенням ленінської національної політики. Цим самим ми даємо ворогові ідеологічну зброю, яку він використовує проти нас» [159, арк.144-145].

Попри певну лібералізацію у мовно-культурній сфері життя Закарпаття за часів хрущовської «відлиги», курс владних структур залишався майже так само жорстким стосовно викорінення «українського буржуазного націоналізму». Це можна виразно простежити на прикладі вищезгаданого старшого викладача, а згодом доцента Ужгородського державного університету В. І. Неточаєва.

26 серпня 1960 р. бюро Ужгородського міськкому Компартії України виключило Володимира Івановича Неточаєва із членів КППС «за зв'язок з родиною одного із ватажків [українських] буржуазних націоналістів» [175, арк.111].

15 листопада 1960 р. «справа» доцента кафедри історії СРСР Ужгородського державного університету В. І. Неточаєва розглядалася на засіданні бюро Закарпатського обкому КП України. Було «встановлено», що (вже колишній) член партії В. І. Неточаєв «вступив у зв'язок з громадянкою Бращайко – виходцем із сім'ї реакційного католицького священика, власницею двох великих будинків, з яких один здає в оренду, має патент і займається приватною лікарською практикою» [175, арк.111]. За інформацією «компетентних органів», «родичі Бращайко і її чоловіка під час буржуазного режиму і німецької окупації Західної України і Закарпаття служили в німецьких каральних військах, а також з'являлися запеклими буржуазними націоналістами, з одним із них підтримував тісний зв'язок і сам Неточаєв» [175, арк.111].

Родині Бращайків належить чільне місце в українській історії Закарпаття. Юлій Бращайко (1879–1955), а також його молодший на чотири

роки брат Михайло (1883–1969) відомі постаті серед найвизначніших громадсько-культурних й політичних діячів Закарпаття ХХ ст. У щільній співпраці з Августином Волошиним, Василем Гренджою-Донським, Василем Гаджегою, Юліаном і Федором Реваями та іншими провідними діячами українського руху Закарпаття брати Брацайки стали активними творцями національно-культурного й політичного життя краю 1920–1930-х рр., закладали фундамент української національної ідентичності краю. Крім Юлія й Михайла, доволі відомими у суспільному житті Закарпаття передвоєнного десятиліття ХХ ст. були також їхній брат Антон і сестра Єлизавета [915].

Брати Брацайки ініціювали створення 18 грудня 1918 р. у Мароморош-Сиготі Руської (Української) Народної Ради, яка ухвалила домагатися прилучення Закарпаття до Української держави. Згодом Юлій Брацайко став співзасновником крайового товариства «Просвіта», установчі збори якого відбулися 9 травня 1920 р. в Ужгороді, і був незмінним його головою до 1939 р.

На урочистому Всепросвітянському з'їзді в Ужгороді 17 жовтня 1937 р., який зібрав під синьо-жовті прапори понад 15 тис. закарпатців з понад 300 сіл краю, аби відстояти рідну мову й культуру, Ю. Брацайко при відкритті форуму у своєму вступному слові сказав: «Ми хочемо жити в нашій рідній культурі, хочемо стати господарями нашої прадідної землі, хочемо, щоб у наших культурних і національних справах був лад, щоб ми розвивалися на честь нашого краю, на честь нашого народу! Скликали ми вас, щоб обговорити, вирішити план нашої дальшої культурної праці й боротьби за нашу рідну українську мову, за культуру та за кращу долю. Боріться – поборете!» [915, с.158-159].

Ю. Брацайко спільно з братом Михайлом та о. Августином Волошиним був засновником й одним з лідерів Руської хліборобської партії (1920–1923), що у березні 1923 р. була перетворена на Християнсько-народну партію. У листопаді 1944 р. був заарештований контррозвідкою «СМЕРШ»

4 Українського фронту й невдовзі відправлений до виправно-трудоного табору у Донбасі. Додому повернувся 1946 р., нетривалий час працював у колегії адвокатів, але невдовзі потрапив під заборону на професію. Помер 1955 р. в Ужгороді [513, с.62].

Без всякого сумніву, знайомство й спілкування з цією «націоналістичною» родиною розглядалося радянською адміністрацією краю як виразна ознака нелояльності до режиму.

Під час засідання бюро Закарпатського обкому партії 15 листопада 1960 р. виключеному з лав КПРС В. І. Неточаєву крім «ідеологічно невтриманих зв'язків» з середовищем місцевих «українських буржуазних націоналістів», додатково інкримінувалися й серйозні хиби у викладацькій роботі. Відтак бюро Закарпатського обкому затвердило рішення бюро Ужгородського міськкому КП України від 26 серпня 1960 р., ухваливши: «За те, що підтримує зв'язки з вихідцями із реакційної сім'я католицького священика, і зв'язок з буржуазними націоналістичними елементами, а також відмову порвати ці зв'язки – Неточаєва Володимира Івановича із членів КПРС виключити» [175, арк.112].

Через рік – 30 листопада 1961 р. – бюро Закарпатського обкому КП України знову повернулося до «справи» В. І. Неточаєва. Приводом цього разу була його апеляція до ХХІІ з'їзду КПРС з вимогою переглянути рішення про виключення з партії.

Персональне питання бюро обкому знову розглядало у присутності Володимира Івановича. Зауважувалося, що на момент притягнення до партійної відповідальності він працював доцентом кафедри історії СРСР Ужгородського державного університету. На час розгляду апеляції був безробітним. Згадувалися рішення партійних інстанцій про позбавлення його партквитка «за негідну комуніста поведінку»: 1 червня 1960 р. – ухвала первинної парторганізації Ужгородського держуніверситету; 26 серпня 1960 р. – Ужгородський міськком КП України; 15 листопада 1960 р. –

Закарпатський обком КПУ; 20 травня 1961 р. – ЦК Компартії України – й 18 липня 1961 р. – Комітет партійного контролю при ЦК КПРС.

Закарпатський обком КП України, не маючи наміру реабілітувати Володимира Івановича у партійному відношенні, підтвердив свій попередній вердикт: «У зв'язку з тим, що Неточаєв В. І. не змінив і не бажає змінити свою негідну поведінку, відмовити йому в поновленні членом КПРС» [176, арк.13-14].

Остаточна відмова у партійній реабілітації закрила шлях В. І. Неточаєву до повернення в Ужгородський університет. Наприкінці 1961 р. йому пощастило влаштуватися у Закарпатській обласній бібліотеці (тепер Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека), де він працював на скромних посадах бібліографа й старшого бібліографа. Його лебединою піснею стала активна участь у підготовці обласного тому знакового багатотомного видання «Історії міст і сіл УРСР» [559, с.784]. Безпосередньо його перу у томі належали історичні нариси про райцентр Ракошин й село Невицьке – центр однойменної сільської Ради [559, с.412-421, 663-672], водночас у тексті видання зустрічаються численні посилання на його наукові праці з історії Закарпаття [559, с.27, 83, 117, 171, 276, 318, 327, 403, 466, 494].

Виходу у світ тому «Закарпатська область» Володимир Іванович Неточаєв не дочекався – він помер 31 грудня 1968 р. в Ужгороді у п'ятидесятисемирічному віці. Похований на цвинтарі «Кальварії» [713, с.176].

Жорсткі заходи ідеологічного контролю з боку обласної адміністрації застосовувалися наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х років й щодо представників інших національних, професійних й вікових груп Закарпаття (як місцевих, так і приїжджих). Відповідно до неписаного радянського права позбавлення комуніста квитка члена КПРС неодмінно тягнуло за собою й втрату керівної посади, а то й взагалі роботи.

11 червня 1958 р. бюро Закарпатського обкому КП України розглянуло чергову «персональну справу». Цього разу у поле зору партійної Феміди потрапив директор Закарпатської обласної філармонії Михайло Георгійович Цірікус. Як з'ясувалося, під час перебування студентом Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії він був курінним «української націоналістичної організації «Пласт», після являвся одним з керівників українського націоналістичного товариства «Просвіта» і був призначений комісаром націоналістичного театру «Нова сцена» в м. Хусті. Під час угорської окупації Закарпаття 1942 р. був засуджений як український націоналіст. Зрозуміло, що, вступаючи кандидатом у члени КПРС, про ці сторінки своєї біографії Михайло Георгійович не поширювався.

Відтак бюро обкому затвердило рішення бюро Ужгородського міськкому КП України від 8 червня 1957 р., ухваливши виключити Михайла Георгійовича Цірікуса із кандидатів у члени КПРС «за приховання від партійних органів своєї приналежності в минулому до націоналістичної організації», тобто за «нещирість перед партією» [165, арк.115-116].

Численними були випадки винесення суворих партійних покарань закарпатським комуністам за дотримання релігійних обрядів. Такі репресивні заходи особливо почастишали під час відомої антирелігійної кампанії М. С. Хрущова наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років.

Так, наприклад, 11 жовтня 1960 р. бюро Закарпатського обкому КП України розглянуло «антипартійні вчинки» представника угорської меншості краю – начальника пожежної охорони колгоспу «Шлях до комунізму» Берегівського району Альберта Миколайовича Мезива. Він чотириразово переступив межі дозволеного йому як члену КПРС: у грудні 1954 р. (кандидатом у члени партії) обвінчався у церкві; 1957 р. – охрестив дитину; 21 березня 1960 р. поховав померлу дружину за релігійним обрядом; 2 липня 1960 р. вдруге одружився й обвінчався у церкві. Зрештою, «за неодноразове відправлення релігійних обрядів» його виключили з членів КПРС [175,

арк.11]. Аналогічні санкції неодноразово застосовувалися й до комуністів – місцевих уродженців, які мали сміливість відвідувати синагогу.

Зокрема, 4 листопада 1959 р. первинна партійна організація колгоспу ім. Дзержинського, а 24 листопада того ж року бюро Перечинського райкому КП України виключили з членів КППС «за нечесність перед партією і відправлення релігійних обрядів» Михайла Соломоновича Клайна – на час виникнення «справи» секретаря сільської ради с. Тур'я Поляна. Винуватець, мешканець вищезгаданого села Перечинського району, у дні єврейських релігійних свят виїздив до обласного центру, де відвідував синагогу й відправляв релігійні обряди. 11 січня 1960 р. бюро Закарпатського обкому КП України підтвердило попередні партійні ухвали щодо Михайла Соломоновича [171, арк.13].

Загалом, питання науково-атеїстичної пропаганди, обмежувально-заборонних заходів влади, спрямованих проти віруючих й духовенства різних конфесій були перманентно присутніми у порядку денному засідань пленумів й бюро Закарпатського обкому Компартії України, який слухняно транслиував на рівень області й районів краю, місцевих партійних осередків радянське антирелігійне законодавство й підзаконні акти, які вироблялися у Москві й частково у Києві.

Так, 17 вересня 1957 р. бюро Закарпатського обкому Компартії України розглянуло питання «Про серйозні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді серед населення Закарпатської області» [161, арк.3-10]. Сигнал про нагальну потребу розгляду такого питання надійшов з Києва – Закарпаття (серед інших областей УРСР) у негативному контексті згадувалося у доповідній записці відділу пропаганди і агітації ЦК КП України «Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення Української РСР».

На засіданні бюро обкому наголошувалося, що в умовах прикордонної області «питання про ставлення до релігії, до діяльності церковників стало одним з найголовніших питань ідеологічної боротьби партійних організацій»

[161, арк.5]. В ухвалі з цього питання обґрунтовувалася історична специфіка поліконфесійності регіону й особливості проведення тут атеїстичної пропаганди: «Наша область на протязі століть була ареною боротьби кількох церков (римо-католицької, греко-католицької, іудейської, реформатської і православної). Тому викорінення ідеологічних залишків (поділ трудящих за релігійною ознакою, пережитки буржуазного націоналізму, деякі реакційні традиції тощо) потребує наполегливої, тривалої роботи партійних організацій по комуністичному вихованню трудящих області» [161, арк.3-4].

У документі спростовувалася поширена серед крайової партійно-радянської номенклатури думка, що усе духовенство Закарпаття нині лояльно ставиться до радянської адміністрації й Комуністичної партії: «Це глибока помилка. Духівництво всіх церков на Закарпатті до його возз'єднання з Радянською Україною займало відверто ворожу позицію до Радянського Союзу і Комуністичної партії. Не можна, отже, вважати, що ця позиція могла докорінно змінитися за 12 років існування Радянської влади. Ще й зараз з боку служителів усіх культів є випадки прямої антирадянської діяльності.

Духівництво колишньої греко-католицької церкви в минулому мало постійні зв'язки з греко-католицьким духівництвом США і Канади. Безумовно, що й тепер імперіалісти покладають великі надії на релігію як на єдиний канал для проникнення в нашу країну буржуазної ідеології і протиставлення її комуністичній ідеології» [161, арк.4].

Згадувалося, що в області на той час нараховувалося 710 церков, молитовних будинків, монастирів і скитів; 202 священники, 57 ченців й 314 черниць РПЦ, 32 римо-католицьких священнослужителі, 64 реформатських, 26 проповідників євангельських християн-баптистів, 10 проповідників адвентистів сьомого дня. Усі вони, мовляв, здійснювали «реакційний вплив» на значну частину населення Закарпаття. Особливою активністю вирізнялися греко-католицькі священнослужителі, які повернулися з місць позбавлення волі, здійснювали нелегальні відправи й

«підбурювали віруючих» на організацію колективних вимог щодо відкриття й повернення греко-католицьких храмів [161, арк.4-5].

У постанові наголошувалось: «Атеїстична пропаганда повинна носити войовничий, наступальний характер, викривати реакційну суть всіх релігійних течій на Закарпатті і показувати, кому служить релігія, в чому шкідливість релігійних пережитків, чому точиться боротьба між наукою і релігією і т. д. Цю роботу необхідно проводити не кампанійськи, а систематично, наполегливо, методом переконання, терпеливого роз'яснення та індивідуального підходу до віруючих» [161, арк.8].

Один з заключних пунктів ухвали бюро Закарпатського обкому КП України містив заклик до толерантності щодо віруючих: «При всій гостроті питання атеїстичного виховання бюро обкому КП України рішуче застерігає всіх комуністів від шкідливих методів адміністрування. [...] головним є кропітка, постійна, систематична, продумана масово-політична робота серед населення» [161, арк.10].

Втім, за всю історію СРСР та УРСР й порівняно недовгого радянського періоду історії Закарпаття, попри усі, іноді майже щирі, заклики влади до толерантності й терпимості щодо віруючих, в атеїстичній пропаганді постійно й повсюдно перемагала саме войовничість й адміністрування, а не зваженість й толерантність. Ухвали Закарпатського обкому КП України вже найближчих років лише підтвердили цю істину.

9 лютого 1960 р. на засіданні бюро обкому серед інших розглядалося й питання «Про недоліки і факти перекручень, допущені в Тячівському районі у боротьбі проти ворожої діяльності підпільної секти єговістів» [171, арк.212-213]. Констатувалося, що за останній час Тячівський райком партії провів велику роботу «по викриттю та ідеологічному розгрому ворожої підпільної секти єговістів». Водночас зауважувалося, що у цій роботі/боротьбі допущені «серйозні недоліки, помилки і перекручення» зокрема: у селах Дубове й Широкий Луг окремі партійні й радянські функціонери вдавалися до методів адміністрування щодо віруючих замість того, щоб їх переконувати.

Непоодинокими були випадки, коли віруючих-єговістів ображали, силоміць запрошували у кіно, у кращих традиціях сталінської доби викликали уночі до сільради й затримували до ранку для... проведення «роз'яснювальної роботи» [171, арк.212].

Рішенням бюро обкому «за допущення фактів адміністрування в ідеологічній боротьбі проти сектантів» першому секретарю Тячівського райкому партії І. І. Капітану було оголошено догану, «за поверховість в роботі, спрямованій проти єговістів, і притуплення політичної пильності» партійне стягнення було накладене й на уповноваженого КГБ по Тячівському району Гаврилова [171, арк.213].

У відповідній ухвалі бюро Закарпатського обкому міськкоми й райкоми партії краю зобов'язувалися обговорити цю постанову на своїх засіданнях й вжити заходів до посилення антирелігійної роботи, насамперед спрямовуючи її проти підпільних сект й неухильно керуючись при цьому постановою ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» [171, арк.213].

Насамкінець у постанові обкому містилася жорстка директива партійному активу області, в якій своєрідно (але характерно для радянського режиму) тлумачився принцип «відокремлення Церкви від держави»: «Спрямувати роботу на викриття підривної діяльності керівників-єговістів як агентів американського імперіалізму, найзліших ворогів радянського народу. Ідеологічно розвінчуючи єговістів, необхідно на цій основі розкласти їх організаційно. Завдання полягає в тому, щоб на протязі найближчого часу розкласти всі організаційні форми єговістів і відірвати рядових єговістів від їх ватажків. Необхідно наполегливою роботою по комуністичному вихованню трудящих звести нанівець ідеологічний вплив єговістів [...] і не допустити зростання сект [...]» [171, арк.213-214].

Буквально через два тижні – 25 лютого 1960 р. – бюро Закарпатського обкому КП України розглядало значно важливіше питання – «Про постанову ЦК КПРС «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського

законодавства про культу»» [172, арк.26-29]. Ця Постанова ЦК КПРС й аналогічна постанова ЦК КП України від 19 березня 1960 р. значно активізували загальнодержавну антирелігійну кампанію – відбувається повернення держави до суто адміністративних методів боротьби з релігією й Церквою [377, с.55; 966, с.371].

У рішенні обкому з цього приводу зазначено, що згадані у постанові ЦК КПРС недоліки мають місце й на теренах Закарпаття: з боку державних органів останнім часом послабився контроль за діяльністю духовенства й релігійних об'єднань, що дозволило останнім вийти за межі радянського законодавства й поширити свій вплив на «деяку частину населення області», самовільно будувати церкви й відкривати молитовні будинки [172, арк.26]. У постанові Закарпатського обкому КП України наголошувалося, що порушення духовенством законодавства про культу в області стали можливими, насамперед, через незадовільну роботу уповноваженого Ради в справах Російської православної церкви А. Г. Шерстюка та його колишнього колеги – уповноваженого Ради в справах релігійних культів М. Ф. Распутька: «Вони недостатньо здійснювали контроль за додержанням законів і постанов уряду СРСР, що відносяться до релігійних культів, своєчасно не інформували партійні і радянські органи про факти порушень і, з свого боку, не приймали належних заходів до припинення незаконних дій церковників і сектантів» [172, арк.27]. Одночасно у постанові згадувалися як неприпустимі (засуджені на засіданні бюро обкому 9 лютого 1960 р.) факти адміністрування щодо релігійних об'єднань, священнослужителів та віруючих, які не допомагають, а завдають шкоди «атеїстичному вихованню трудящих і викликають законне невдоволення населення» (сmt. Дубове Тячівського району, с. Липча Хустського району, с. Колодне Іршавського району, м. Мукачево та ін.) [172, арк.27].

Ухвалою бюро Закарпатського обкому від 25 лютого 1960 р. постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. бралася «до неухильного керівництва і виконання». Обласні Уповноважені у справах РПЦ А. Г. Шерстюк та у

справах релігійних культів М. С. Саламатін, а також виконками міських і районних Рад області зобов'язувалися усунути зазначені недоліки й «забезпечити суворий контроль за виконанням радянського законодавства про релігійні культу», попередивши керівників релігійних об'єднань, що органи радянської влади за порушення будуть позбавляти служителів культів права займатися церковною діяльністю і притягати їх до відповідальності» [172, арк.28].

У центрі пильної уваги органів ідеологічного нагляду Закарпатської області, насамперед керівництва обкому Компартії України, перебував, як і в попередні роки, студентський і професорсько-викладацький колектив Ужгородського державного університету – найбільшого інтелектуального осередку краю.

Зокрема, 5 березня 1957 р. на засіданні бюро обкому заслуховувалося питання «Про стан ідейно-виховної роботи серед професорсько-викладацького складу Ужгородського держуніверситету» [160, с.162-165]. Після доповідей секретаря партбюро Куценка й ректора університету І. І. Ленарського було зауважено, що у вихованні професорсько-викладацьких кадрів мають місце «істотні недоліки», зокрема, останнім часом у деяких викладачів університету спостерігалися «нездорові настрої, невірні міркування по питаннях розвитку сучасного суспільства, факти аморальної поведінки, притуплення політичної пильності». Виступи окремих комуністів-викладачів на звітно-виборних партійних зборах мали, мовляв, демагогічний характер й відволікали увагу комуністів від питань поліпшення навчально-виховної роботи серед студентів. Пояснювалося це незадовільним рівнем організаційно-партійної й партійно-масової роботи у вищому навчальному закладі [160, арк.162].

За підсумками розгляду питання було вирішено «посилити керівництво партійною організацією університету», тобто переобрати секретаря партбюро. Ректор і партбюро (нового складу) зобов'язувалися забезпечити піднесення ролі професорсько-викладацького колективу університету в

навчально-виховній роботі серед студентів, а також: «На основі глибокого вивчення рішень XX з'їзду КПРС, грудневого та лютого Пленумів ЦК КПРС підвищити науково-теоретичний рівень викладання суспільних наук, яскраво показувати в лекціях історичну діяльність Комуністичної партії, Радянського уряду, корінні переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. Домогтися наступальної партійності лекцій і семінарських занять, посиливши боротьбу проти проявів і рецидивів буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму та космополітизму. [160, арк.164-165].

Окремо виділялося нагальне завдання професорсько-викладацького складу Ужгородського університету щодо проведення виховної роботи зі студентами у позанавчальний час: «Через викладачів – комуністів і безпартійних – завжди бути в курсі того, чим живуть студенти, своєчасно приходити на допомогу їм, виправляти помилки не після того, як вони розрослися, а запобігати їм. Питання виховання студентської молоді систематично виносити на обговорення вченої ради університету, кафедр, наради викладачів і партійних зборів» [160, арк.165].

11 лютого 1958 р. бюро Закарпатського обкому КП України знову повернулося до розгляду проблем провідного вищого навчального закладу області – цього разу слухалося питання «Про стан наукової роботи в Ужгородському державному університеті» [164, арк.54-58].

Констатувавши певне погирлявання останнім часом наукової роботи в університеті, керівництво обкому все ж таки висловлювало невдоволення відставанням наукової роботи викладачів-суспільствознавців й переважною зорієнтованістю їхньої тематики на минуле: «Аналіз процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, не складає ще основного змісту наукової роботи кафедр політекономії та філософії» [164, арк.55]. Не влаштував обком партії й незадовільний темп підготовки дисертацій багатьма викладачами: «Внаслідок слабкої організації контролю за науковою роботою з боку ректорату, деканів, завідуючих кафедрами і партійної

організації університету окремі викладачі (тт. [В.] Теряєв, Яремчук, [М.] Лелекач, Мерщиков та ін.) незадовільно працюють над дисертаціями, роками не йдуть далі «збору матеріалів» або «написання праці в першому варіанті», по декілька разів замінюють теми своїх досліджень» [164, арк.55].

Докорінному поліпшенню стану справ з науковою роботою професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету мали сприяти «рішучі заходи» ректорату й партбюро щодо поживлення науково-дослідної роботи з гуманітарних наук. Кафедри суспільних дисциплін, у свою чергу, мали зосереджуватися на вивченні процесів, котрі відбуваються у сучасному суспільстві, «узагальненні практики комуністичного будівництва в СРСР і країнах народної демократії, викритті буржуазної ідеології, активно вести боротьбу проти ревізії марксизму-ленінізму на сучасному етапі». Викладачі кафедри політекономії повинні були вивчати й узагальнювати досвід новаторів виробництва й результати діяльності партійних організацій по керівництву роботою передових підприємств та колгоспів. Особливу увагу, на думку керівництва обкому партії, викладачам університету слід було приділити «правильному висвітленню історичного минулого Закарпаття» [164, арк.56-57].

Чергової жорсткої критики зазнало керівництво, професорсько-викладацький колектив й студентський склад Ужгородського державного університету під час ІХ Закарпатської обласної партійної конференції (3–4 лютого 1960 р.).

У звітній доповіді першого секретаря обкому П. К. Щербака констатувалися певні успіхи вищого навчального закладу, серед 212 викладачів якого нараховувалося 9 докторів й 85 доцентів та кандидатів наук, якісно поліпшився, на думку доповідача, склад студентів за рахунок робітничої й селянської молоді. Однак чимало у навчально-виховній роботі Ужгородського університету було й «серйозних недоліків». Викладачі – історики й літературознавці, за словами очільника обкому, за 15 років існування університету «не створили ґрунтовних праць, в яких би з

марксистсько-ленінських позицій правильно оцінювалась спадщина письменників Закарпаття минулого століття», навпаки – деякі з викладачів «намагаються повернути нас до буржуазно-націоналістичних концепцій в оцінці творчості цих письменників» [169, арк.76]. Здебільшого була «повернена в минуле» й тематика спецкурсів й дипломних робіт на історичному й філологічному факультетах, чимало, за твердженням П. К. Щербака, виконувалося «дріб'язкових тем про мовні особливості в окремих населених пунктах, і в той же час майже не плануються теми про соціалістичні перетворення в СРСР і країнах народної демократії, про визвольний рух народів колоніальних країн, боротьбу народів за мир та інші проблеми сучасності» [169, арк.75].

Але найбільше непокоїли першого секретаря обкому «прояви безідейності, аполітичності і навіть ворожих настроїв» серед окремих студентів, що було результатом недостатньої ідейно-виховної роботи з боку викладацького корпусу: «За останні три роки за антирадянські дії з університету виключено 5 студентів. В листопаді минулого року виключено студента п'ятого курсу історичного факультету Кушніра, який виявився запеклим українським буржуазним націоналістом. Прикро те, що націоналістична діяльність цього виродка не була своєчасно помічена ні деканатом, ні партійною і комсомольською організаціями» [169, арк.75].

Солідаризувався у своєму виступі з П. К. Щербаком ректор Ужгородського університету І. І. Ленарський, який самокритично взяв на себе провину за виявленого «органами» у стінах керованого ним навчального закладу «націоналіста»: «Нам дуже прикро за той факт, який наводився в доповіді про те, що протягом багатьох років в університеті навчався запеклий український націоналіст, який прийшов в стіни університету таким, яким він є і зараз. Навчаючись на історичному факультеті, ця людина залишилась такою, якою і прийшла. Тобто наша робота в аудиторії і поза аудиторією нічого не зробила для того, щоб переконати цю людину. Ми будемо робити з цього відповідні висновки» [169, арк.206-207].

Якщо відомі вітчизняні науковці за часів «відлиги» критикували тільки крайнощі сталінського міфотворення, то частина студентської молоді навіть переходила межу між радянською і «націоналістичною» версіями української національної пам'яті. У лютому 1956 р. дев'ятнадцятирічний Василь Кушнір, комсорг історичного факультету Ужгородського університету, уродженець с. Воронівка Ольшанського району Черкаської області, занотував у своєму щоденнику розмову з однокурсниками: «Спір про те, чи може Україна існувати самостійно, що було б з нею, якщо б вона була тривалий час такою. По-моєму: в цей час ми змогли б стояти в числі передових держав світу». У червні 1956 р. він записав: «Вели сьогодні спір відносно націоналізму. Я з групою товаришів захищав Мазепу та інших національних героїв» [973, с.264].

У листопаді 1959 р. п'ятикурсник Василь Кушнір був заарештований співробітниками Управління КГБ УРСР по Закарпатській обл., виключений з університету, а 11 лютого 1960 р. Закарпатським обласним судом засуджений до п'яти років позбавлення волі. Реабілітований лише 1989 р. [821, с.433]

Однак перебіг засідання колегії обласного суду 9–11 лютого 1960 р. у справі колишнього студента 5-го курсу історичного факультету Ужгородського державного університету В. П. Кушніра, якого звинувачували в «антирадянській агітації і пропаганді», не перетворився на триумф радянської судової системи, ані на зразкову лекцію з інтернаціонального виховання, попри те, що до зали судового засідання було запрошено з цією метою актив студентів та викладачів університету.

9 березня 1960 р. бюро Закарпатського обкому партії у зв'язку з цим спеціально розглянуло питання «Про недоліки в підготовці і проведенні судового процесу в справі українського буржуазного націоналіста Кушніра В. П.». У відповідній ухвалі зауважувалося на адресу обласної прокуратури (тов. Русин В. П.) й обласного суду (тов. Гіриц), що вони, готуючи судовий процес, знехтували політичною важливістю цієї справи, «старанно не підготували її до заслухання у відкритому судовому засіданні,

виділили для підтримання державного обвинувачення непідготовленого прокурора тов. Чикало, який слабо виступив на процесі, у своїй обвинувальній промові не дав глибокого марксистсько-ленінського аналізу розтлінної ідеології українського буржуазного націоналізму, непереконливо доводив злочинні дії підсудного, більше того, у своєму повторному виступі зовсім заплутався» [172, арк.92].

Безвідповідально, на думку бюро обкому, поставилася до цього процесу й обласна колегія адвокатів, що призначила підсудному «політично незрілого адвоката»: «Захищаючи підсудного, адвокат-комуніст тов. Дердяй, замість приведення пом'якшуючих обставин, безпідставно намагався довести відсутність складу злочину і в цілому поводить себе на процесі аполітично» [172, арк.93].

Як наголошувалося у рішенні бюро обкому: «В судовому процесі не були послідовно і переконливо з'ясовані і доведені ганебні дії підсудного, його антирадянська агітація і пропаганда серед студентів університету, недостатньо викриті причини його дій.

Бюро обкому [...] вважає, що керівництво прокуратури області, обласного суду та обласної колегії адвокатів не проявило належної політичної гостроти і пильності в підготовці судового процесу в справі українського буржуазного націоналіста Кушніра і, запросивши на процес актив студентів і викладачів університету, не забезпечило його проведення на високому ідейно-політичному та юридичному рівні. Внаслідок цього виховна роль процесу була принижена» [172, арк.93].

За наслідками розгляду питання на засіданні бюро обкому було «вказано» керівникам обласної прокуратури та суду, обласної колегії адвокатів. Насамкінець в ухвалі йшлося: «[...] 6. Взяти до відома, що для студентів і викладачів університету, які були присутні на процесі, після його закінчення в залі суду представниками облпрокуратури і партбюро університету не була проведена бесіда з метою глибокого роз'яснення політичної суті злочину Кушніра. 7. Зобов'язати партбюро університету

(тов. Чепур Д. В.) і ректорат (тов. Ленарський І. І.) зробити належні висновки із справи Кушніра і вжити конкретних заходів до перебудови ідеологічного виховання студентів і професорсько-викладацького складу, згідно з вимогами ЦК КПРС» [172, арк.94].

Висновки до розділу

Отже, з приєднанням Закарпаття до УРСР та СРСР виразною ознакою життя регіону стала перманентна й потужна ідеологізація усіх сфер суспільно-політичного, науково-освітнього, культурно-мистецького життя й навіть побуту краян завдяки запровадженню нових радянських традицій і свят.

Тоталітарний радянський режим відзначався потужними мобілізаційними можливостями (завдяки монополізованим державною партією засобам масової інформації – друкованим виданням та пресі) для концентрації наявних ресурсів та суспільної уваги на пріоритетних напрямках, що їх визначала ідеологічна кон'юнктура у певний момент.

Одним з перших ідеологічних навантажень, яке вважалося «священним обов'язком» кожного комуніста й навіть позапартійного службовця (лікаря, учителя, господарника), стало студіювання тогочасної «Біблії марксизму» – сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Невдовзі розпочалося заслуховування, вивчення й обговорення ідеологічних постанов ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У з партійно-політичних, культурно-мистецьких та інших питань 1946–1947 рр. Долучалася закарпатська інтелігенція й до (принаймні аудиторної) боротьби з «безродними космополітами», «агентурою Ватикану», «схилянням перед Заходом», «вейсманістами-менделістами», різними формами ухиляння від «щасливого радянського повсякдення» тощо. Оскільки Закарпаття перебувало на периферії від епіцентрів цих ідеологічних

баталій, ідеологічного противника доводилося вишукувати серед все ще численних «бувших» – представників колишніх чеських або угорських політичних партій, осіб, які були активістами українського руху у Закарпатті, належали до урядовців Карпатської України або ж мали (принаймні умоглядні) зв'язки з підпіллям ОУН – УПА у Західній Україні. Усіляко заохочувалося новою радянською адміністрацією й таврування товаришів, колег по роботі, а також «добровільне каяття» у власних помилках за часів дорадянського минулого.

З другої половини 1940-х рр. на закарпатських комуністів (і членів їхніх родин) поширилася практика обов'язкової передплати періодичних видань: окружної (районної) – обласної газети («Закарпатської правди» або «Советского Закарпатья») – республіканської преси (зазвичай «Радянської України»), а також загальносоюзної «Правди», журналів «Більшовик»/«Комуніст» та ін. Звичною формою повсякденного життя стали численні партійно-політичні засідання, збори, наради активу, гуртки політичної самоосвіти та ін., обов'язкові виступи в обговоренні актуальних питань.

На початку 1950-х рр. інтелігенцією Закарпаття, партійно-радянським й господарським активом посилено вивчалися «геніальні праці» Й. Сталіна з питань мовознавства чи економічних проблем соціалізму в СРСР.

«Беріївська відлига» й червень 1953 р. стали «моментом істини» для значної частини компартійної номенклатури області – союзний, а за ним і республіканський Центр визнав, що національна й кадрова політика Кремля на «національних окраїнах» – союзних республіках СРСР, насамперед у Прибалтиці й західних областях України, була помилковою, як помилковим виявився курс на прискорену русифікацію суспільно-політичного життя й культурно-освітньої сфери. Певний реванш почала здобувати поміркована «українізація», зокрема, відтоді пленуми, бюро обкому й інші засідання у форматі Закарпатської обласної партійної організації перейшли переважно на мову більшості населення регіону – українську.

1956 р. та XX з'їзд КПРС, з одного боку, дав потужний імпульс реабілітаційним процесам, повернувши до Закарпаття значну кількість репресованих краян, з іншого – вже невдовзі розпочався консервативний реванш, складовою якого стало загострення антирелігійної політики держави.

Наприкінці 1950-х рр. декларована владою й значною мірою реалізована ліквідація неписьменності у регіоні, загальна освіта, в тому числі мовою національних меншин, створення й функціонування Ужгородського державного університету принесли несподівані для радянської адміністрації результати. Постійний контакт з надісланими до Закарпаття спеціалістами зі східних областей республіки (з кращими з них), квота місцевих уродженців серед студентів Ужгородського університету, взаємний обмін інформацією спричинили формування у частини закарпатської інтелігенції загальноукраїнського менталітету й загальноукраїнської ідентичності. І якщо у лютому 1960 р. за «антирадянські погляди» був засуджений студент Ужгородського університету В. Кушнір, уродженець Черкащини, то практично синхронно у лавах вітчизняних «незгодних» його заступив уродженець Мукачівщини й випускник філфаку 1958 р. того ж вищого навчального закладу Юрій Бадзьо. 4 вересня 1965 р. він був одним з тих, хто виступив з публічним протестом проти політичних арештів у київському кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», співавтором сценарію якого був ще один закарпатець – Іван Михайлович Чендей.

РОЗДІЛ ІІІ

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

3.1. Регіональна політика щодо угорської національної меншини

Територія нинішнього Закарпаття здавна була багатонаціональним краєм, адже його розташування на етнічному прикордонні східних, західних і південних слов'ян, сусідніх неслов'янських народів, на перехресті великих і малих переселень народів цьому лише сприяло. У формуванні поліетнічного складу населення регіону важливу роль відігравали нескінченні переходи цієї землі у підпорядкування різних державних утворень, державно-політичні режими яких та політика визначали вектори розвитку всіх сфер життя.

Угорці завжди складали поважну частку багатоетнічного населення Закарпаття, стабільно посідаючи другу сходинку за українцями. Станом на 1946 р. їх нараховувалося 134 558 осіб, або 17,36% населення області; за підсумками Всесоюзного перепису населення 1959 р. їхня чисельність зросла в абсолютному вимірі до 146 247 осіб, однак зменшилася питома вага у населенні області – до 15,89% [274, с.176; 539, с.648]. Друга за чисельністю національна група краю постійно перебувала у полі зору обласної радянської адміністрації, яка формувала політику щодо угорців Закарпаття за погодженням, а то й за прямими вказівками республіканського компартійного керівництва й – опосередковано – Кремля.

З опануванням теренів Закарпаття Радянською армією його угорське населення, насамперед, чоловіча частина, стало об'єктом репресивних дій нової влади, яка поширювала на закарпатських угорців принцип збірної відповідальності за дії гортістської Угорщини – сателіта гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні. За словами начальника поліуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М. М. Проніна, «після вилучення

органами держбезпеки близько 30 тисяч військовозобов'язаних маляр, більша частина малярського населення і частина маляронів з українців стала в тій чи іншій мірі висловлювати незадоволення і негативно ставитися до росіян» [517, с.185]. Відтак до радянських таборів військовополонених відправили майже 25 тисяч закарпатських чоловіків-угорців у віці від 18 до 50 років, незважаючи на те, що переважна більшість цих людей ніколи не служила в угорській армії, котра у Другій світовій війні вела бойові дії проти СРСР. Тисячі інтернованих невдовзі загинули від хвороб й нелюдських умов утримування [406].

У перше повоєнне п'ятиліття органи державної безпеки на території Закарпатської області – наймолодшої за часом створення у складі УРСР – діяли звичними радянськими методами, фабрикуючи численні «антирадянські організації» і репресуючи їх (переважно) віртуальних учасників. На вістрі репресивного удару перебували русини-українці краю, але не бракувало й сфабрикованих «малярських/угорських контрреволюційних організацій», до яких зараховувалися не лише лідери й активісти колишніх угорських політичних партій, а й пересічні службовці, учителі і навіть колгоспники. Таким чином нова радянська адміністрація та її репресивний апарат здійснювали «санацію» новоприєднаної території Закарпаття від нелояльного або потенційно нелояльного елемента, в тому числі серед місцевих угорців. Дискримінаційно-репресивні заходи влади значною мірою спричинили істотне уповільнення приросту угорського й фактичну депопуляцію німецького населення краю [542, с.284-285; 891].

Про «викриття» однієї з чергових «антирадянських організацій», створених «угорськими контрреволюціонерами», доповідав учасникам IV пленуму Закарпатського обкому КП(б)У (25–26 жовтня 1948 р.) начальник обласного управління МГБ Б. М. Чернецький. За його словами, наприкінці 1947 р. – на початку 1948 р. органами державної безпеки області була викрита й ліквідована «антирадянська малярська націоналістична організація». Її учасники, мовляв, за завданнями одного з закордонних

«агентів іноземної розвідки (колишнього полковника угорської розвідки)» провадили вербувальну роботу з метою створення «шпигунсько-повстанської організації, виготовляли антирадянські листівки й літературу та готували диверсійні акти, виступали проти колгоспів». На перешкоді «диверсійним намірам» учасників організації стали мужні ємгебісти, які заарештували й засудили 19 осіб [141, арк.200-201].

Немає сумніву, що, крім сфабрикованих «справ», які не мали нічого спільного з реальністю, органи державної безпеки на теренах Закарпаття зустріли й справжній прихований, а то й відвертий спротив місцевого угорського населення заходам нової адміністрації. Це виразно виявилось, зокрема, під час підготовки й у день виборів до Верховної Ради УРСР другого скликання – 9 лютого 1947 р.

Той самий очільник обласного МГБ Б. М. Чернецький інформував керівництво, що під час передвиборної кампанії «органами» були затримані десятки осіб, які намовляли односельчан не брати участі у безальтернативному голосуванні. Серед заарештованих опинилися й жителі Берегівського округу Йозеф Дудаші та Андраш Мароші. За словами Бориса Миколайовича Чернецького, вони були «активними мадярськими націоналістами», які задовго до виборів розпочали агітацію проти них, «поширювали провокаційні чутки щодо швидкого приходу на Закарпаття угорських військ, побили під час одного із сільських зборів голову сільради за його заклик до участі населення у лісозаготівлях, а наприкінці січня побили дільничного уповноваженого міліції» [139, арк.46]. У м. Виноградово на виборчих дільницях № 1 та № 2 невідомі вкинули до урн 4 анонімних листи, у яких «вихвалялися Угорщина, [Міклош] Горті й англійська демократія». На багатьох бюлетенях виявилися різноманітні антирадянські написи, переважно проанглійського й проамериканського змісту [139, арк.48]. З нелояльними до влади угорцями солідаризувалися й окремі громадяни румунської національності.

Поряд із репресивною складовою регіональної політики щодо угорців Закарпаття не менш важливою її частиною був ідеологічний сегмент з наголосом на подоланні «угорського буржуазного націоналізму» та «ідеологічному роззброєнні/капітуляції» його адептів.

Так, наприклад, у центрі уваги виступу завідувача відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП(б)У М. Є. Дзюби на II пленумі Закарпатської партійної організації, (8–10 січня 1949 р.) опинився «мадярський» Берегівський округ, в якому: [...] эту идею (превага угорської нації – *Л.К.*) сейчас используют кулаки в селе Петрово, Севлюшского округа, которые начали убеждать крестьян в том, что, вступая в колхоз, венгры тем самым отрекаются от своей национальности. Колхоз, мол, по духу своему противоречит венгерской национальности» [143, арк.267-268].

За інформацією промовця, аналогічні «теорії» перебували на озброєнні й духовних осіб Греко-католицької й Римо-католицької церков Закарпаття – угорців, які, мовляв, проповідували «абсурдну «теорію» про нібито особливий своєрідний склад душі угорської людини». Особливу підступність й небезпеку керівник обласного агітпропу вбачав в орієнтації угорської культури на Захід: «Одной из завуалированных форм венгерского национализма является «теория» о нерушимых узах связи венгерской нации и венгерской культуры с Западом, а не с Востоком [...]». Натомість, на переконання М. Є. Дзюби, уся історія засвідчувала протилежне і боротьба з проявами націоналізму «всех мастей и его разновидностей – низкопоклонством перед буржуазной культурой, космополитизмом – должны стоять в центре агитационно-массовой работы» [143, арк.268].

25 грудня 1949 р. у виступі на пленумі Закарпатського обкому КП(б)У в обговоренні доповіді «Про стан ідеологічної, масово-політичної й культурно-освітньої роботи в області» перший секретар обкому І. Д. Компанець самокритично зауважував відсутність у діяльності крайової партійної організації продуманого й зваженого підходу до найбільших (крім українців) національних груп Закарпаття: «Нет у нас дифференцированного

подхода и в работе среди национальных меньшинств, особенно среди румынского и венгерского населения (не говоря уже о четырех тысячах немцев), главные особенности той или иной нации не учитываются. Вся наша политическая работа должна быть подчинена воспитанию у населения области советского патриотизма» [144, арк.227-228].

Однак тривалий час «диференційований підхід» до угорського населення регіону обмежувався ледь не винятково намаганням здійснити його марксистсько-ленінську індоктринацію угорською мовою. Так, у доповіді на пленумі Закарпатського обкому КП(б)У «Про стан вивчення історії ВКП(б) у Закарпатській обласній партійній організації» 1 березня 1952 р. секретар обкому М. Ф. Бойко зауважував, що, оскільки у системі партійної освіти краю навчалося чимало осіб, які не володіли ні російською, ні українською мовами (фактично йшлося про етнічних угорців), обласне книжкове видавництво надрукувало угорською мовою «Короткий курс історії ВКП(б)» (10 тис. прим.) й «Коротку біографію Й. В. Сталіна» (10 тис. прим.), а також окремі праці «класиків марксизму-ленінізму» (126 тис. прим.) й збірники «На допомогу слухачам політшкіл» (122 тис. прим.) [150, арк.134]. Серед угорськомовних перекладів, здійснених у цей час Закарпатським книжково-журнальним видавництвом, можна згадати «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса [1011]; сумнозвісну працю Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» [1022]; його ж брошуру до десятиріччя Жовтневого перевороту 1917 р. - «Міжнародний характер Жовтневої революції» [1023]; промову радянського диктатора на ХІХ з'їзді КПРС [1024]; виступ його наступника М. Хрущова на вересневому пленумі ЦК КПРС 1953 р. [1000]; антиамериканську агітку В. Іванова й Ю. Тодорського «Брехня і лицемірство американської буржуазної демократії» [1001]; тощо.

Один із шляхів налагодження комунікації з угорським населенням Закарпаття влада вбачала в оперативному опануванні, принаймні його комуністичним активом, російською або (рідше) українською мовою.

Секретар Ужгородського окружкому КП(б)У А. І. Ходак бадьоро рапортував у червні 1948 р., що в окрузі, де українське й угорське населення поділялося приблизно п'ятдесят на п'ятдесят, «у багатьох селах з населенням мадярської національності організовано вивчення активом російської або української мови. Комунисти – керівники сіл тт. Шандор, Сабо, Імре Бертолон, Унгварі Юлія і багато інших – уже розмовляють, читають і пишуть на російській та українській мовах [...]» [140, арк.157].

Попри звичну радянську пропагандистську риторичку про дружбу народів СРСР реальні міжнаціональні взаємини у Закарпатті були далекими від ідеальної пропагандистської картини. Непоодинокими були випадки, коли партійному керівництву області доводилося згладжувати антиугорські настрої окремих делегованих до області фахівців або й автохтонного українського населення Закарпаття.

Так, наприклад, 19 січня 1952 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У розглядало чергову конфліктну «персональну справу» – адвоката Тячівської юридичної консультації Емми Давидівни Зельдес, члена партії, з вищою юридичною освітою, єврейки за національністю, учасниці Великої Вітчизняної війни (медсестра евакогоспіталю на Південно-Західному й Волховському фронтах 1941–1945 рр.). Нестандартність питання надавало міжнаціональне й антиугорське походження конфлікту.

Підставою для непорозумінь став договір між Е. Д. Зельдес та завідувачем юридичною консультацією В. А. Форіш, місцевим угорцем, згідно з яким адвокат зобов'язувалася сплачувати останньому щомісячно від 100 до 200 руб. з власного заробітку. 29 листопада 1951 р. під час чергової суперечки з завідувачем підлегла образила свого керівника, обізвавши його «мадярською наволоччю й німецьким фашистом». 10 грудня 1951 р. бюро Тячівського окружкому КП(б)У виключило Емму Давидівну з членів ВКП(б) «за прояв шовінізму до угорської національності, що знайшов вираз в образі завідувача юридичною консультацією» [142, арк.165].

Однак бюро Закарпатського обкому КП(б)У визнало занадто жорстким рішення бюро Тячівського окружкому щодо позбавлення Е. Д. Зельдес партійного квитка, скасувавши його як «неправильне» (безперечно, враховувався ветеранський статус Емми Давидівни та її активна громадська робота на посаді голови місцевому профспілки). Натомість пропонувалося «Соломонове рішення»: голові обласної колегії адвокатів доручалося з'ясувати факти порушення «соціалістичної законності» у Тячівській юридичній консультації й внести пропозиції щодо «подальшого використання на роботі зав. юридичною консультацією Форіша В. А. й адвоката Зельдес Е. Д.» [142, арк.166].

Спробу проаналізувати причини невдач регіональної політики щодо угорського й румунського населення Закарпаття зробив, як вже вище згадувалося, голова Закарпатського облвиконкому І. І. Туряниця у своєму виступі на пленумі ЦК Компартії України 1953 р. У виступі 3 червня 1953 р. він критично зауважував, що інтереси угорського (130 тис. осіб за його оцінкою) й румунського (до 30 тис. осіб) населення Закарпаття належним чином не представлені у партійній й радянській номенклатурі місцевого й обласного рівнів. Так, у Берегівській окрузі, переважно угорській за населенням, апарат окружного комітету КП України (за винятком першого секретаря окружкому П. С. Сірка) ледь не стовідсотково не володів угорською мовою, а відтак не мав належного вербального контакту з «трудящими-угорцями». Дивним чином й в угорських колгоспах області головами були переважно надіслані зі Сходу росіяни й українці, які не розуміли мови своїх підлеглих.

Паралізувалися у республіканському центрі й прохання керівництва області щодо відкриття у великих населених пунктах Закарпаття з компактними масами угорського й румунського населення шкіл-десятирічок відповідно з угорською й румунською мовами навчання. Головна провина за це покладалася І. І. Туряницею (який самокритично вбачав у цьому й власне недопрацювання) на вже колишнього першого секретаря ЦК КП України

Л. Г. Мельникова, який прагнув довести керівництву області, що, мовляв, «люди мадярської і румунської національності на території Закарпаття є мадяризовані і румунізовані українці» [123, арк. 247, 249–250].

Не надто виразним речником «пролетарського інтернаціоналізму» й «дружби народів СРСР» зарекомендував себе й перший секретар Закарпатського обкому КП(б)У (26 лютого 1948 р. – 5 вересня 1952 р.) Іван Данилович Компанець. Його промови й репліки на пленумах обкому були аж надто далекими від національної толерантності. Так, на III пленумі Закарпатського обкому КП(б)У (7–8 червня 1948 р.) він кинув звичною для себе російською: «Засоренность австро-угорскими плевелами украинского языка закарпатского народа объясняется отпечатком тысячелетнего господства австро-угров» [140, арк.275]. 6 грудня 1951 р. на черговому пленумі обкому І. Д. Компанець взяв на себе функції літературознавця, літературного критика й мовознавця водночас, закидаючи місцевим літераторам некритичне запозичення словесних мадяризмів (не вживаючи, звісно, цього, незнаного йому терміну): «Вместо того, чтобы бороться за чистоту украинского языка, писатели и поэты области в погоне за закарпатской «колоритностью» вносят эти языковые сорняки в свои произведения» [567, с.22] (докладніше про це у розділі VII). Отже, слова й вислови, запозичені з угорської мови або утворені за її зразком [див. 629; 630], перший секретар Закарпатського обкому характеризував винятково як «австро-угорские плевелы» або ж «языковые сорняки», а відтак виявляв відверту зневагу не лише щодо літераторів місцевої філії Спілки радянських письменників України, а й стосовно угорської мови. Не відав комуністичний керівник Закарпаття, що внаслідок тривалих контактів у поліетнічному прикордонні й в угорській мові укорінилися «мовні бур'яни» – українізми.

Антиугорські настрої принаймні частини місцевої компартійної номенклатури так і не було подолані й наприкінці 1950-х рр. Живилися вони, безперечно, виразними, але незначними преференціями, що їх вимушено надавало республіканське й обласне керівництво угорській людності

Закарпаття з тактичних міркувань – враховуючи для себе уроки Угорської революції 1956 р.

У доповіді «Завдання обласної партійної організації по посиленню масово-політичної роботи серед трудящих», яку виголосив 27 травня 1959 р. на VIII пленумі Закарпатського обкому КП України перший секретар обкому І. М. Ваш, констатувалося покращення останнім часом виховної роботи серед угорського населення: угорською мовою дублювалися дві обласні газети, «Блокнот агітатора», друкувалися угорською 17 колгоспних багатотиражок загальним накладом 21 тис. прим.; 1958 р. обласне видавництво надрукувало 47 назв книг угорською мовою загальним накладом 290 тис. прим. [167, арк.55]

Як виразне досягнення обласної влади згадувалася трансляція обласним радіомовленням власної годинної передачі угорською мовою й функціонування 11 менш потужних радіовузлів місцевого значення, що впродовж години ретранслювали угорськомовні передачі московського радіо [167, арк.55].

Проте змістовна частина цих радіопередач навряд чи спроможна була зацікавити закарпатських угорців. Так, наприклад, тематичний план передач обласного радіокомітету на вересень–жовтень 1958 р. у своєму угорському сегменті передбачав щотижневі передачі «По Радянській країні» з бесідами про найбільші новобудови СРСР, коментарями щодо найважливіших постанов партії та уряду й повідомленнями про «трудові звершення радянського народу». Передачі «У наших сусідів і друзів» розповідали про успіхи соціалістичного будівництва у країнах народної демократії; в аналогічному стилі подавався й виклад міжнародних подій з санкціонованими владою коментарями. «Оригінальні» ж передачі на місцевому матеріалі не визначалися оригінальністю, розповідаючи, наприклад, про «дружбу колгоспників – українців і угорців – колгоспу імені Кірова Березівського району», подаючи репортаж про колгоспну родину, радіонарис про комсомольців одного села чи репортаж «Минуле і майбутнє

одного заводу» (меблевий комбінат імені Першого Травня, м. Берегово) тощо. Не вносили пошвавлення й літературні передачі, насичені радіонарисами до 75-річчя з дня смерті І. Тургенєва, 130-річчя з дня народження Л. Толстого чи 15-річчя загибелі Ю. Фучіка. «Передачі для молоді» містили обов'язкову рубрику «Наші подарунки – 40-річчю Ленінського комсомолу» з виступами секретарів місцевих райкомів ЛКСМУ, репортажами з комсомольсько-молодіжних бригад та ін. [166, арк.114-115]

Зрозуміло, що цей казенний характер передач угорської редакції обласного радіокомітету не здобував їм численної слухацької аудиторії, яку відлякувала пропагандистська гіпернасиченість трансляцій та їхня не завжди літературна угорська мова. Угорці Закарпаття зазвичай віддавали перевагу прослуховуванню передач будапештського радіо – більш інформативного, значно ліберальнішого – аж до регулярного транслявання релігійних відправ різних конфесій. Відтак на обласних партійних форумах Закарпаття звично констатувалося, що «значна частина угорського населення слухає закордонне радіомовлення і користується закордонними періодичними виданнями», з чого робився слушний, але невтішний для місцевої влади висновок: «Наш вплив на угорське населення ще незначний» [167, арк.56].

Однак навіть пропагандистські радіорепортажі угорською мовою й незначне збільшення годин обласного радіомовлення угорською викликали приховане невдоволення частини місцевої партноменклатури. Саме про це згадував завідувач відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП України В. І. Белоусов у виступі на пленумі обкому 27–28 травня 1959 р.: «Є такі люди, які заявляють: «Ми живемо на Україні і треба заборонити передачі угорською мовою». Ми не повинні цього робити. Угорці і українці – це брати по класу і вони повинні жити по-братньому» [167, арк.134].

Проблемою проблем для адміністрації області залишалася кадрова політика щодо угорської й румунської національних меншин Закарпаття. Представники цих національних груп краю не лише стійко зберігали власну національну ідентичність, а й виявляли значну опірність заходам радянської

регіону, не поспішаючи рекрутувати своїх представників до місцевого владного істеблїшменту. Зрештою, й обласне керівництво не надто прагнуло надавати керівні посади у партійному та радянському апараті краю представникам угорської нацменшини – навіть з комуністичних активістів.

Наприкінці 1956 р., вже після придушення Угорської революції, жалюгідний стан з кадрами угорської номенклатури Закарпаття привернув увагу першого секретаря ЦК КП України О. І. Кириченка, який у своєму виступі на пленумі ЦК 11 грудня 1956 р. зробив закид першому секретареві Закарпатського обкому: «Треба також звернути увагу і значно поліпшити ідеологічну роботу серед нацменшостей, бо тут у нас багато недоліків. В Закарпатті проживає 120 тис. угорців, а немає жодного секретаря райкому угорця, жодного інструктора райкому угорця, а в обкомі тим паче цих людей немає. Це неправильно, тов. Ваш. А тов. Ваш не поставив цього питання, поки ми йому не підказали. Ідеї марксизму-ленінізму доводяться до угорців через перекладачів. Пояснюють це тим, що у них немає місцевого секретаря, а є перекладачі. Це неправильне здійснення на місці ленінської національної політики» [124, арк.28].

Наявність проблеми наголошувалася на кожному партійному зібранні обласного активу. Місцевій радянській адміністрації виразно бракувало резерву для висунення на керівні посади кадрів з закарпатських угорців й румун, які б відповідали за своїми освітніми, діловими, організаційними й насамперед політичними якостями вимогам обласного й республіканського компартійного керівництва. Зрозуміло, що у першу чергу йшлося про політичну лояльність.

Так, наприклад, у доповіді «Про заходи по дальшому поліпшенню добору, підготовки і виховання кадрів», що її виголосив перший секретар Закарпатського обкому КП України Пилип Кузьмич Щербак на пленумі обкому партії 25 листопада 1959 р., вкотре згадувалося, що в області проживає «значна частина угорців і румун». Констатовалося, що обком партії «провів деяку роботу по висуненню на керівні посади кадрів цих

національностей». За словами Пилипа Кузьмича, на той час головами колгоспів працювало 16 місцевих угорців й 3 румуни, у складі секретарів парторганізацій вони були представлені 21 особою, в апараті райкомів КП України – шістьома особами. Упродовж останніх трьох років із Закарпаття було направлено до Вищої партійної й радянсько-партійних шкіл 17 угорців й 4 румун [168, арк.40]. Зрештою, наведені кількісні показники не вмонтовувалися у ширшу картину якісного аналізу – наскільки представництво закарпатських угорців та румун у компартійній номенклатурі краю було адекватним питомій вазі цих національних груп у загальній етнодемографічній структурі Закарпатської області.

У вищезгаданій доповіді натомість наголошувалася необхідність наступальної боротьби проти українського й угорського буржуазного націоналізму й, зокрема, «такого пережитку капіталізму в свідомості трудящих, як місництво»: «Зокрема, в нашій області воно в окремих випадках проявляється в протиставленні місцевих закарпатських кадрів і приїжджих кадрів.

[...] Ми всі повинні усвідомлювати, що справа не в тому, хто ти такий – місцевий чи приїжджий, українець, угорець чи росіянин, а в тому, що ти з себе уявляєш по політичним і діловим якостям.

Партійні організації, проводячи політико-виховну роботу серед населення, повинні також враховувати те, що наша область є прикордонною, що багато жителів області веде листування з закордоном, слухає закордонне радіомовлення, що не може не сприяти проникненню ворожої буржуазної ідеології» [168, арк.55].

Питання необхідності викорінення у краї українського й угорського буржуазного націоналізму, рецидивів «місництва», випадків міжнаціональних конфліктів наголошувалися й на IX Закарпатській обласній партійній конференції 3–4 лютого 1960 р. У звітній доповіді керівника обласної організації КП України зауважувалося, що «залишки націоналізму» проявляються у «зневажливому, чванливому ставленні до трудящих інших

національностей, у вип'ячуванні на перший план національних особливостей, в спробах деяких політично незрілих працівників протиставити хибно сприйнятті «місцеві» інтереси загальним інтересам радянського народу, в порушенні ленінського принципу добору кадрів» [169, арк.71].

У квітні 1960 р. вищезгаданий завідувач відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому Компартії України В. І. Белоусов підготував для керівництва обкому доповідну записку «Про стан і заходи поліпшення пропаганди дружби народів СРСР серед населення області» [173, арк.61-68]. Звично таврувалися у документі прояви («окремі випадки») «штучного протиставлення» кадрів з місцевого населення «відрядженим зі Сходу» і навпаки; наводилися приклади економічного й культурного «місництва»: «Окремі підприємства області зривають плани кооперованих поставок в інші союзні республіки, деякі колгоспи відправляли в міста РРФСР неякісний товар (колгоспи ім. Сталіна, «Перемога» Тячівського району).

Неправильні тенденції проявляються іноді в доборі репертуару деяких самодіяльних художніх колективів. Мають місце факти однобокої орієнтації на закарпатські пісні і танці» [173, арк.65].

У меморандумі значна увага приділялася й інтернаціональному вихованню та недолікам у громадсько-політичній роботі з трудящими угорської та румунської національності: «Членами Товариства для поширення політичних і наукових знань є лише 335 чоловік угорської і 34 чоловіки румунської національності. На допомогу лекторам обласним відділенням Товариства знань за останні 14 місяців було підготовлено на угорській мові лише 7 текстів лекцій, а на румунській – один» [173, арк. 65].

Щодо нехтування місцевою адміністрацією культурними потребами представників національних меншин зауважувалося, що у с. Ракошино Мукачівського району у колгоспній бібліотеці немає жодної книги угорською мовою; лектори, які виступають по тематиці дружби народів СРСР, використовують обмаль конкретного матеріалу «з життя трудящих угорців і румун області», недостатньо висвітлюють «великі досягнення

угорської і румунської національних груп під зорею Радянської влади» [173, арк.66].

Як поважний недолік зауважувалася відсутність двомовних (українською та угорською) вивісок у багатьох селах з переважаючим угорським населенням. Вивіска угорською мовою була відсутня навіть на будинку Берегівського райвиконкому і райкому КП України (район, компактно заселений угорцями). Обласному управлінню культури й обласному Будинку народної творчості закидався брак належної уваги щодо добору репертуару гуртків художньої самодіяльності в угорських й румунських селах краю (знову ж таки йшлося про «однобоку орієнтацію на закарпатські пісні і танці» й нехтування багатством народного мистецтва (насамперед) російського «та інших народів СРСР»). І звично для документації компартійного керівництва Закарпатської області 1950-х – початку 1960-х рр. констатовалася незадовільна організація вивчення російської мови угорським й румунським населенням краю [173, арк.66].

Проаналізувавши ситуацію, відділ пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП України вважав за необхідне рекомендувати міськкомам і райкомам партії області розробити комплекс заходів, щоб «ширше, сміливіше залучати до громадсько-політичної роботи трудящих угорської і румунської національностей», систематично «викривати шкідливість національної обмеженості, вести боротьбу з проявами місництва...» [173, арк.67].

Окремий пунктом зазначалося: «Поліпшити масово-політичну роботу серед угорського і румунського населення. Забезпечити постачання бібліотек необхідною літературою на рідній мові. В селах з угорським населенням забезпечити демонстрування радянських кінофільмів, дубльованих на угорську мову. Управлінню культури облвиконкому розглянути питання про створення на базі Берегівського будинку культури театрального і концертного ансамблю для обслуговування угорського населення області. Підняти рівень вивчення російської мови в школах з українською, угорською

і молдавською мовами навчання. Забезпечити систематичну допомогу гурткам по вивченню російської мови трудящими угорської і румунської національностей» [173, арк.67].

3.2. Культурно-освітнє життя угорців Закарпаття

40–50-ті роки ХХ ст. стали переломними для подальшого розвитку духовного життя в краї, насамперед, системи освіти. Першочерговими для радянської влади були завдання завершити розпочатий ремонт старих і відкрити нові школи, вирішити питання кадрів та забезпечення підручниками, ліквідувати неписьменність, адже, якщо інші суспільні зрушення супроводжувалися репресіями, відкладалися в народній пам'яті болем та відчаєм, то освітні успіхи стали своєрідним символом докорінних позитивних змін в радянському краї, що принагідно згладжувало гострі кути тоталітарної дійсності. Проте, в Закарпатті, яке завжди відзначалося етнічною строкатістю, важливим (особливо з точки зору пропаганди переваг «радянської національної політики») також було дати можливість дітям представників національних меншин здобувати освіту рідною мовою. Об'єктивне висвітлення цих процесів необхідне, адже досвід суспільної, в тому числі мовної і культурної, взаємодії людей у складі здавна поліетнічного суспільства краю, повинен стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації освітнього простору України в цілому.

В етнонаціональній структурі населення Закарпаття угорці завжди склали вагомий частку, але упродовж повоєнного періоду цілий комплекс чинників призвів до зменшення частки цієї етнічної групи – з 17,36% у 1946 р. до 15,89% у 1959 р. Відбувалося це попри те, що спостерігалось збільшення кількості осіб цієї національності з 134 558 у 1946 р. до

146 247 осіб у 1959 р. [274, с.176] Угорці після росіян і українців були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню специфічних культурно-освітніх потреб якої й надалі сприяла влада. Це стосувалося, насамперед, організації національного угорського шкільництва.

До встановлення радянської влади у краї працювало 568 навчальних закладів з угорською викладовою мовою, серед яких 215 народних (початкових) шкіл, 14 так званих горожанських (семирічних) та 4 гімназії (повні середні школи). На початку 1944/45 навчального року (першого року Народної Ради Закарпатської України) функціонувала лише одна горожанська (семирічна) школа з угорською мовою навчання – у місті Берегові, а з грудня 1945 р. було заборонено навчання угорською мовою в гімназіях [542, с.345-348]. Впродовж першого навчального року за радянської адміністрації не було однозначно визначено мову викладання в школі, адже, скоріше за все, незважаючи на офіційну позицію влади, мова навчання визначалася мовою, якою володів учитель [571, с.152].

Безумовно, у сфері освіти віддавалася перевага україномовній навчальній практиці. Так, у 1945/46 навчальному році в області працювали 17 середніх, 182 семирічні та 559 початкових шкіл (всього – 758). Більшість із них – 647 шкіл (85,36%) – були україномовними: 13 середніх, 166 семирічних, 468 початкових. Для угорців працювали 83 початкові та 16 семирічних шкіл, в яких навчалася відповідно 7 287 та 4 671 школяр (разом – 11 958 учнів)[213, арк.11]. Наступного – 1946/47 – навчального року в області діяло вже 102 угорськомовні школи, в тому числі 19 семирічних та 82 початкових. У них навчалася понад 13 тис. учнів [213, арк.11; 231, арк.22].

Навесні – улітку 1947 р. компартійною номенклатурою республіки було вжито низку заходів щодо подальшого розвитку освітньої мережі для угорського населення Закарпатської області.

4 квітня 1947 р. під головуванням міністра освіти УРСР П. Г. Тичини відбулося засідання Колегії Міністерства освіти, першим пунктом у порядку денному якої стояло питання «Про стан навчально-виховної роботи в школах

УРСР з неукраїнською і неросійською мовами навчання». Доповідачами виступали завідувач Закарпатським обласним відділом народної освіти І. Ю. Керча, очільник Чернівецького облвню Г. А. Данич й начальник Управління шкіл МО УРСР Б. М. Мізерницький [24, арк.45].

Виступ І. Ю. Керчі звично починався з рапорту про досягнення Закарпатського облвню щодо мережі угорськомовних шкіл краю. Якщо на 1945 р. працювало лише 8 міських шкіл з угорською викладовою мовою, то на 1 квітня 1947 р. таких шкіл було вже 22. Істотно покращилося відвідування цих навчальних закладів, сягнувши практично позначки у 100%. Наприкінці січня 1947 р. відбулася обласна нарада учителів шкіл з неукраїнською й неросійською мовами навчання. У школах області з угорською мовою навчання на момент звіту працювало 336 педагогів. Недокомплект учителів – 49 вакансій – обласним відділом народної освіти був заповнений за рахунок слухачів трьох крайових педучилищ (Мукачівського, Ужгородського, Хустського). За характеристикою І. Ю. Керчі, «це місцеві учителі, які в достатній мірі володіють мадярською мовою і забезпечують добре роботу» [24, арк.48].

Попри певні досягнення, домінували все ж таки проблеми. Однією з найактуальніших проблем був брак підручників, значним – недовиконання навчальних програм з української та російської мови в угорських школах краю (не було не лише навчальної літератури з цих дисциплін, адаптованої до угорськомовного середовища, а й педагогів, а учні назагал не володіли навіть базовими знаннями з жодної зі слов'янських мов). Очільник Закарпатського облвню наприкінці свого звіту звернувся з низкою прохань до Колегії Міністерства освіти УРСР, зокрема, щодо надання допомоги в опрацюванні програм для 5–7-го класів шкіл з угорською мовою навчання й сприяння у «придбанні художньої літератури мадярською мовою (через Москву)» [24, арк.48-50].

На засідання Колегії Міністерства освіти УРСР був запрошений й директор семирічної школи № 10 (з угорською викладовою мовою)

м. Ужгорода Ю. Пазуханич. Він мав доповісти про стан справ в одній з національних шкіл Закарпаття. Його виступ на Колегії був доповненням й розвитком тез промови його безпосереднього керівника – І. Ю. Керчі.

Неповна середня школа № 10 обласного центру Закарпаття з угорською мовою навчання була створена відповідно до постанови Закарпатського облвиконкому й Закарпатського обкому КП(б)У від 18 листопада 1946 р. Набір учнів до неї відбувся з 20 по 30 листопада того ж року. Через півроку у ній було 17 класів з 582 учнями. Педагогічний процес у школі забезпечували 10 учителів початкових класів (I–IV класи) й 12 їхніх колег, які працювали у V–VII класах. П'ятеро педагогів навчального закладу мали вищу освіту, 14 – середню педагогічну й 3 – неповну середню педагогічну освіту. На думку директора, усі вони відповідали посаді й забезпечували «якісне викладання всіх дисциплін». З урахуванням перебігу виступів на Колегії Міністерства освіти, Ю. Пазуханич кращими учителями школи назвав насамперед викладачів російської мови – Оливера Владимира (педагогічний стаж 7 років) й Ірену Гомічко (педстаж 12 років), які «подають матеріал учням якісно, в зрозумілій для учнів мові» й виготовляють «зразкові конспекти уроків», а також «зразково» розробляють методику уроків [24, арк.51].

Однак досягнення педагогів-передовиків з пріоритетної для радянської адміністрації російської мови у цій ужгородській школі були «зразковими» лише на перший погляд. Насправді ж, як далі з'ясував Ю. Пазуханич, навчання російської мови відбувалося за програмами російських та українських шкіл. Цей матеріал, наголошував директор, «є забагатий для шкіл з мадярською мовою навчання, тому що більша частина учнів не володіє ніякою слов'янською мовою», а відтак: «Учителі користуються підручниками, які випущені для шкіл з українською та російською мовами навчання. Підручники, вірніше, матеріал з підручників, приходиться перекладати на мадярську мову. Учні користуються конспектами, які самі записують» [24, арк.52].

Звично для усієї радянської школи педагоги ужгородської семирічки № 10 підвищували свій ідейно-політичний рівень й ділову кваліфікацію шляхом щотижневого відвідування парткабінету, а також вивчали історію партії – ВКП(б) – й регулярно читали газети. Однак цього було відверто замало для якісного наповнення навчального процесу й забезпечення його угорськомовної складової. Тому в кінці свого виступу на Колегії Ю. Пазуханич звернувся до київських чиновників від освіти з проханням допомогти у придбанні художньої й політичної літератури угорською мовою – насамперед у Москві, багатій на відповідну перекладну літературу, а також прискорити видання підручників на угорській мові [24, арк.53].

В ухвалі Колегії Міністерства освіти УРСР звично для компартійного пропагандистського дискурсу робився насамперед наголос на політико-пропагандистській й виховній складовій роботи з педагогами національних шкіл республіки, для яких необхідно було «організувати вивчення [...] біографій Леніна і Сталіна, «Короткого курсу історії ВКП(б)» та творів класиків марксизму-ленінізму [...]» [24, арк.74]. Рішення Міністерства освіти містило й жорстку вимогу щодо «докорінного піднесення якості викладання російської й української мови» у школах національних меншин. При цьому пропонувалося укомплектувати ці семирічні й середні школи до початку 1947/48 навчального року кваліфікованими викладачами російської й української мови та літератури. Решта ж педагогів цих навчальних закладів мали обов'язково опанувати російською й українською мовами, для цього у національних школах мали постати відповідні гуртки на чолі з фаховими керівниками-мовниками [24, арк.74]. Цікаве позиціонування у цьому, та й інших тогочасних документах республіканської компартійної номенклатури двох «братніх мов» – російська обов'язково згадувалася першою, українська – другою.

Крім неодмінної пропагандистської складової, вищезгадане міністерське рішення містило й конструктивну конкретику: «[...] 6. Начальникові Управління шкіл т. МІЗЕРНИЦЬКОМУ Б. М. та

Начальникові видавництва «Радянська школа» т. ТРОФІМОВУ К. Д. прискорити редагування, затвердження й видання до 25/VIII-ц. р. підручників мадярською мовою для I–IV класів [...]. 9. Начальникові Управління вищої школи Міністерства освіти УРСР т. ІВАШИНІ Г. З.: а) до 1/VIII-ц. р. відкрити заочні та стаціонарні відділи для підготовки вчителів [...] шкіл з мадярською мовою навчання при Хустському педучилищі Закарпатської області [...]» [24, арк.76].

Паралельно з зусиллями щодо підготовки й виховання відданих радянській адміністрації педагогів угорських шкіл Закарпаття звично для тоталітарного комуністичного режиму постійно відбувалася «санація» партійними [571] та репресивними структурами корпусу нелояльних, на думку влади, угорських учителів краю, що, безперечно, загострювало кадровий дефіцит.

Так, наприклад, 12 червня 1945 р. Спеціальним судом Закарпатської України до трьох років позбавлення волі був засуджений учитель-угорець Андрій Кріштофори з смт. Чинадійово; його колега з м. Виноградово Янош Наздравецький 23 серпня 1945 р. тим же судовим органом засуджений до розстрілу, а 13 вересня того ж року позбавлений життя; 23 жовтня 1945 р. той самий Спеціальний суд ув'язнив на вісім років учителя Шандора Пейтера з с. Есень Ужгородського району; педагог смт. Середнє Ужгородського району Штефан Нейметі Спеціальним судом Закарпатської України 4 лютого 1946 р. був позбавлений волі на десять років; 13 квітня 1946 р. Військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського військового округу до семи років позбавлення волі був засуджений учитель з с. Вишково Адальберт Чайкович; 12 січня 1948 р. той самий Військовий трибунал засудив на двадцять п'ять років Яноша Файнига – учителя з с. Ворочево Перечинського району; такий самий термін позбавлення волі отримала за вироком Закарпатського обласного суду 27 червня 1949 р. Марта Фанкович – учителька з Ужгорода; 17 травня 1950 р. Закарпатським обласним судом був засуджений на десять років учитель з Ужгорода Ернест Липота; учителька

с. Чома Берегівського району Марія Ормош 21 січня 1958 р. була засуджена на чотири роки позбавлення волі; тощо. Усі вищезгадані педагоги були реабілітовані у 1990–1991 рр. [821, с.419, 452, 518, 522, 535, 550-551, 695, 731]

28 травня 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про поліпшення політичної й господарської роботи у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській та Чернівецькій областях УРСР». Проект постанови з цього питання після доопрацювання був затверджений Політбюро ЦК КП(б)У 20 червня 1947 р. [125, арк.2]

У вищезгаданому рішенні йшлося насамперед про новоприєднані області колишньої Східної Галичини й Буковину, де велася жорстока боротьба з національно-визвольним рухом, очолюваним Українською Повстанською Армією. Закарпаття у цьому плані виглядало «спокійніше». Однак й щодо нього у комплексі заходів «утихомирення» й радянізації усього західного регіону республіки керівництво УРСР сформулювало відповідний план дій. Так, додаток № 26 до рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 20 червня 1947 р. мав виразну назву – «Заходи щодо поліпшення роботи шкіл й органів народної освіти західних, Закарпатської й Ізмаїльської областей УРСР». Серед цих заходів були й наступні: «[...] 3. Міністерству освіти УРСР (т. Тичині) й видавництву «Радянська школа» (т. Трофімову) до 1 вересня 1948 р. видати мадярською мовою «Бібліотеку учня» [...]. 4. Дозволити Міністерству освіти УРСР відкрити з 1 вересня 1947 р. при Хустівському (так у тексті. – *Л.К.*) педучилищі, Закарпатської області, відділ для підготовки учителів I–IV класів шкіл з мадярською мовою викладання [...]

Проведений нами аналіз документального матеріалу щодо розвитку угорськомовної освіти у краї засвідчив виразну тенденцію до зростання кількості семирічних шкіл з угорською мовою викладання й відповідного зменшення числа початкових шкіл з цією ж мовою навчання. Одночасно збільшувалася й кількість школярів-угорців у цих освітніх закладах.

На початок 1948 р. у Закарпатті нараховувалася 101 школа з угорською мовою навчання, серед них 77 початкових (6 656 учнів) та 24 семирічні (7 784). Отже, рідною мовою навчалося 14 440 школярів цієї національної меншини [16, арк.90].

Внаслідок вищезгаданих заходів республіканської та обласної радянської адміністрації вже 1948/49 навчального року відбулося збільшення кількості школярів, які навчалися рідною угорською мовою – їхнє число зросло до 15 768 осіб [237, арк.5-6; 552, с.152].

У 1950/51 навчальному році серед шкіл з угорською мовою навчання кількість семирічних шкіл продовжувала перевершувати число початкових – відповідно 57 та 44 [244, арк.103].

Натомість тривалий час влада гальмувала процес відкриття повних середніх шкіл з угорською викладовою мовою, що вочевидь уповільнювало зростання освітнього рівня угорського населення Закарпаття. Якщо для угорського населення, яке складало близько 17% жителів Закарпаття (на момент прилучення краю до УРСР/СРСР; за Всесоюзним переписом 1959 р. – 146 247 осіб), середні школи не відкривалися, мотивуючи тим, що немає відповідних фахівців-педагогів, то для кількох десятків тисяч росіян, яких надіслали до регіону для радянзації краю після його приєднання до республіки 1945 р., працювали чотири середні школи (перепис 1959 р. зафіксував у Закарпатті 29 599 росіян) [274, с.176]. Диспропорція ще більше поглибилася 1947/ 48 навчального року, коли на 3 287 учнів російських шкіл краю припадало 5 середніх навчальних закладів, натомість 14 440 школярів угорської національності не мали жодної середньої школи з угорською викладовою мовою [16, арк.90].

24–25 грудня 1949 р. відбувся VI пленум Закарпатського обкому КП(б)У. Другим питанням порядку денного було «Про стан ідеологічної, масово-політичної й культурно-освітньої роботи в області», доповідачем з якого виступив секретар обкому М. Ф. Бойко [144, арк.134-167]. Під час обговорення доповіді завідувач обласним відділом народної освіти

А. М. Ігнат зауважив, що в області, на його думку, серед учителів мають місце прояви «угорського буржуазного націоналізму». Він вбачав їх в елементарній вимозі відкрити для місцевого угорського населення середні школи: «У нас у Закарпатській області є малярські, румунські, українські й російські школи, і ось деякі учителі наполягають на тому, щоби відкрити малярські середні школи. Вони не розуміють того, що зараз це неможливо. Перш ніж відкрити середні школи з малярською мовою викладання, слід підняти на ноги [малярські] семилітки. У нас ще немає підручників для середніх малярських шкіл. Але цього деякі учителі не розуміють, а кажуть: “Давайте, відчиняйте – і все”» [144, арк.188]. Очевидно, що керівник обласно до певної міри мав таки рацію – семилітні й середні школи з угорською викладовою мовою потребували укомплектування кваліфікованим педагогічним персоналом, а також й підручниками. Зрозуміло, що старі угорські підручники з їхньою протилежною радянській комуністичній ідеологією не влаштували нову адміністрацію краю.

Лише у 1951/52 навчальному році вперше запрацювали дві середні школи з угорською мовою навчання [244, арк.195-196], а в 1953/54 навчальному році почали діяти чотири угорські школи в селах Косино, Вари, Береги, Велика Добронь [542, с.350].

За даними Закарпатського обласного відділу народної освіти, у 1951/52 навчальному році в області було створено умови для забезпечення загального семирічного навчання дітей рідною мовою. Кількість середніх шкіл також збільшилася – 58 проти 28 шкіл у 1946/47 навчальному році (25 нових українських шкіл, 3 – російських, і, нарешті, вперше – 2 середні школи з угорською мовою навчання). Для випускників семирічок з угорською та румунською викладовими мовами передбачалася можливість продовжувати навчання у 8-х класах з російською, українською або угорською мовами [231, арк.22; 237, арк.103, 195–196].

Для забезпечення угорськомовних закладів освіти кадрами Закарпатський обласний виконавчий комітет 16 липня 1947 р. ухвалив

постанову № 808, у якій йшлося про відкриття в 1947/48 навчальному році при Хустському педагогічному училищі стаціонарного та заочного відділів підготовки учителів 1–4-х класів для шкіл з мадярською мовою навчання з контингентом відповідно – 30 та 60 слухачів, яких у 1950 р. перевели до Мукачівського педучилища [233, арк.72]. Цілком зрозуміло, що ухвала Закарпатського облвиконкому від 16 липня 1947 р. була прийнята на виконання вищезгаданих рішень керівних органів республіки – постанови Колегії Міністерства освіти УРСР від 4 квітня 1947 р. «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з неукраїнською і неросійською мовами навчання» й плану заходів поліпшення роботи шкіл західного регіону УРСР, що його ухвалило Політбюро ЦК КП(б)У 20 червня 1947 р.

28 грудня 1950 р. (рішення № 73) Закарпатський облвиконком зобов'язав обласний відділ освіти «організувати в Ужгороді при учительському інституті з 20 січня 1951 року 10-місячні курси по підготовці вчителів для 5–7-х класів з угорською мовою з мовно-літературною та фізико-математичною групами з контингентом слухачів 60 осіб (по 30 в кожній групі) і встановити слухачам стипендію в розмірі 200 крб. на місяць» [243, арк.196]. Немає сумнівів, що це було лише паліативне рішення, яке корінним чином не вирішувало проблеми підготовки учителів для мережі навчальних закладів Закарпаття з угорською викладавкою мовою.

Тому з початком 1951/52 навчального року в Ужгородському учительському інституті на факультеті мови й літератури, крім російського (50 студентів) й українського (50 осіб) відділів, був організований й угорський відділ, що до нього вперше зарахували 25 слухачів. Курс сучасної угорської мови читав студентам старший викладач Василь Йосипович Сулинчак, основним місцем роботи якого був Ужгородський державний університет; угорське літературне читання – О. Й. Стегура. Враховуючи особливу важливість підготовки радянських педагогів для мережі угорських шкіл краю, для студентів угорського відділу дирекцією навчального закладу було запроваджено окреме читання лекцій з історії

СРСР, що їх викладав заступник директора (згодом доктор історичних наук і професор /з 1966 р./ Ужгородського державного університету) Борис Іванович Співак /1925–1971/ (решта студентів-філологів слухали цей лекційний курс усім потоком у 100 осіб) [101, арк.5, 7, 9].

У цьому ж навчальному закладі упродовж 1953/54 навчального року працював факультет угорської мови та літератури, студентів якого з наступного навчального року (після ліквідації Учительського інституту в обласному центрі) перевели до Ужгородського державного університету, де вони, навчаючись на спеціальності «Російська мова і література», мали змогу відвідувати факультативно лекції з угорської мови та літератури. На цей час із 610 педагогів угорськомовних шкіл краю 5 осіб мали вищу освіту, 160 – навчалися заочно, 345 – мали середню педагогічну освіту, 91 особа не мала спеціальної освіти, а 76 – взагалі не мали середньої освіти [542, с.353].

Разом з організацією національного угорського середнього шкільництва створювалися умови для отримання угорською молоддю вищої освіти у комунізованих вищих навчальних закладах Західного регіону України. Однак і в цьому разі забезпечувалася насамперед проросійська орієнтація студентства. За офіційною інформацією, молодь угорської національності поступала на навчання до Львівського сільськогосподарського інституту, а також вищих навчальних закладів Москви, Ленінграда, Тарту та інших міст СРСР, де домінувала російська викладава мова [571, с.153].

З 1953 р. в Ужгородському державному університеті на стаціонарному і заочному відділеннях добиралися окремі групи студентів, які паралельно вивчали російську та угорську мови і літератури. Вони одержували диплом з обох цих дисциплін. Лише всередині 1960-х років в Ужгородському державному університеті було відкрито спеціальність «Угорська мова та література» та кафедру угорської мови і літератури, які готували фахівців для шкіл з угорською мовою навчання [136, арк.2].

Більш пильній увазі республіканського й обласного компартійного керівництва до культурних потреб угорської людності Закарпаття, безперечно, посприяли події Угорської революції 1956 р. Так, наприклад, питання «Про стан роботи з педагогічними кадрами шкіл з угорською мовою навчання» розглядалося на засіданні Закарпатського обкому КП України 25 квітня 1958 р. Звично для радянської компартійної бюрократії відповідна ухвала обкому розпочиналася з констатації досягнень. На той час у школах з угорською мовою викладання у Закарпатті працювало 1 108 учителів, серед яких 136 осіб мали вищу освіту, 134 – незакінчену вищу – й 751 – середню спеціальну освіту. Педагогічні колективи шкіл систематично поповнювалися випускниками вищої школи [164, арк.226].

Одночасно зауважувалося, що у роботі з педагогами угорських шкіл краю мають місце істотні недоліки, оскільки обласний відділ народної освіти (завідувач В. В. Гомоннай) й окремі райкоми КП України (насамперед Берегівський, Виноградівський та Ужгородський) «не приділяють належної уваги справі добору, розстановки і виховання педагогічних кадрів в школах з угорською мовою навчання, миряться з засміченістю педагогічних колективів окремих шкіл бувшими офіцерами хортієвської армії і ін.» [164, арк.226]. Особливо турбував обласне компартійне керівництво неналежний стан справ з «марксистсько-ленінським вихованням педагогічних кадрів» й підвищенням їхньої «ділової кваліфікації», оскільки значна частина учителів п'ятих – сьомих класів угорських шкіл Закарпаття мала лише середню спеціальну освіту й «не охоплена заочним навчанням у вищих учбових закладах» [164, арк.227].

У рішенні обкому констатувалося, що «навчально-виховна робота у багатьох школах з угорською мовою навчання знаходиться на низькому рівні, слабо поставлена комсомольська і піонерська робота, незадовільно проводиться атеїстичне виховання підростаючого покоління». Особливо наголошувалося, що у Виноградівському й Ужгородському районах окремі школярі «підпали під вплив церкви та різних релігійних сект» [164, арк.227].

За підсумками обговорення питання на засіданні бюро Закарпатського обкому КП України були прийняті рішення: 1) керівникові облвню В. В. Гомоннаю було «вказано» на невідповідний рівень його керівництва педагогічним складом угорських шкіл області; 2) при формуванні резерву керівних працівників для угорських шкіл регіону перевагу слід було віддавати учителям-угорцям; 3) органи народної освіти мали сприяти педагогам угорських шкіл, які не мали вищої освіти, отримати відповідний диплом через мережу заочного навчання; 4) обком ЛКСМУ й облвню зобов'язувалися «зміцнити склад піонервожатих шкіл з угорською мовою навчання», забезпечити системне проведення у піонерських й комсомольських організаціях шкіл «бойової науково-атеїстичної пропаганди, боротьби з проявами релігійних забобонів і впливів їх на підростаюче покоління»; 5) Берегівський, Виноградівський, Мукачівський, Рахівський, Тячівський й Ужгородський райкоми партії повинні були «глибше вникати в роботу шкіл з угорською мовою навчання, організувати систематичну допомогу вчителям у вивченні марксистсько-ленінської теорії»[164, арк.228].

Важливе місце в системі задоволення інтелектуальних потреб та збереження національної самосвідомості угорської етнічної групи займали періодичні видання. Ще 2 грудня 1945 р. вийшла в світ Берегівська окружна (районна) газета «Vörös Zászló» («Червоний прапор») і за нею з'явилися перекладені угорською ще три окружні (районні) – Ужгородська, Мукачівська і Виноградівська. Починаючи з 1946 р., в області видавали 16 газет тиражем 67,5 тис. примірників. Українською мовою виходили обласні «Закарпатська правда» і «Молодь Закарпаття», 13 окружних (районних) газет, російською друкувався обласний часопис «Советское Закарпатье» (припинив виходити з 1 січня 1960 р.), а угорською – обласна «Kárpáti Igaz Szó», дубляж обласної молодіжної – «Kárpáton túli Ifyúság» [571, с.153].

Визначення накладів угорськомовної періодики регіону належало до компетенції компартійного керівництва республіки. Так, наприклад, в ухвалі

бюро Закарпатського обкому КП України від 16 квітня 1958 р. йшлося: «У відповідності до постанови ЦК КП України від 2 квітня 1958 р. «Про дублювання угорською мовою обласної газети «Молодь Закарпаття», дозволити Закарпатському обласному комітету ЛКСМУ дублювати обласну газету «Молодь Закарпаття» угорською мовою, тиражем 3 000 примірників, в межах існуючого загального тиражу газети»» [164, арк.202].

Водночас слід зазначити, що угорськомовна регіональна преса, створена й скеровувана комуністичною адміністрацією краю, попри свій відверто офіційний характер, навіть за своїми кількісними параметрами не відповідала чисельності місцевого угорського населення, а відтак не забезпечувала потреб його інформування й комуністичної індоктринації. Так, наприклад, 7 вересня 1952 р. під час засідання IV Закарпатської обласної партійної конференції секретар Берегівського окружного КП(б)У П. С. Сірко порушив клопотання перед обкомом партії (а через нього й ЦК КП(б)У) щодо збільшення лімітів на друкування угорськомовних часописів Закарпаття. Згадувалися невдалі спроби збільшити наклад обласної «Kárpáti Igaz Szó» й як мінімальна вимога порушувалося питання щодо збільшення принаймні на тисячу примірників тиражу окружного видання «Vörös Zászló», у якому «відчувається велика нестача» [149, арк.410-411].

Мовний рівень офіційної угорської преси Закарпаття був далекий від угорської літературної мови, а відтак ці казенні видання не приваблювали представників місцевої угорської інтелігенції.

Крім того, угорськомовна комуністична преса й суспільно-політичні видання Закарпаття хибували численними огріхами й неточностями, а то й спотвореннями при перекладі угорською навіть важливих текстів з центральної чи республіканської періодики. Так, наприклад, 9 лютого 1952 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У розглядало питання «Про грубу помилку у газеті “Kárpáti Igaz Szó”». Редакція обласної угорської газети у перекладі заголовку передової статті припустилася грубої політичної помилки: замість «Сталінська програма будівництва комунізму втілюється в

життя» було надруковано – «Сталінська програма будівництва комунізму здійснилася». Було ухвалено зобов'язати виконувача обов'язки редактора газети «Закарпатська правда» Медяника й заступника редактора часопису «Kárpáti Igaz Szó» Володимира вжити заходів щодо забезпечення «високоякісних перекладів й недопущення помилок і спотворень у перекладі з української угорською мовою» [152, арк.142].

9 березня 1960 р. бюро обкому знову розглядало аналогічне питання, цього разу – «Про серйозні помилки, які допущені обласним книжково-газетним видавництвом при виданні угорською мовою доповіді М. С. Хрущова на ХХІ з'їзді КПРС “Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 рр.”». Хиби перекладу в окремих випадках спричинили перекручення змісту «важливого партійного документа». Як і в усіх подібних випадках на винних працівників було накладено стягнення [172, арк.98-99].

Потребу у поточній інформації, в тому числі й з життя Радянського Союзу, УРСР та Закарпаття, угорська еліта регіону зазвичай задовольняла завдяки значно розкутішій та більш інформативній періодиці сусідньої соціалістичної Угорщини, яка практично безперешкодно надходила в область. Характерний приклад наводив в одній з своїх інформацій до київського керівництва обласний Уповноважений Ради у справах релігійних культів М. С. Саламатін. Так, інформуючи 29 вересня 1961 р. Київ щодо думок місцевих римо-католицьких й реформатських священнослужителів (ледь не стовідсотково угорців) про опублікований у радянській пресі проект Програми КПРС, чиновник зробив характерну ремарку: «Многие, как видно из бесед с ними, прочитали полностью проект Программы в венгерских газетах, которые завозятся в область в порядочном количестве. В области издаётся газета на венгерском языке, но, по отзывам служителей культа, язык нашей газеты желает лучшего, и поэтому, мол, они читают будапештские газеты» [95, арк.94].

Підготовка фахівців для угорських навчальних закладів краю вимагала також відповідного теоретичного забезпечення, насамперед, літературою, підручниками. Крім об'єктивних факторів, які ставали на перешкоді успішному вирішенню цієї проблеми, досить відчутним був вплив цензури. Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» й «контрреволюційна». 3 серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут не було зовсім.

Відповідно до рішення республіканського уряду (постанова № 1566 Ради Міністрів УРСР від 6 вересня 1946 р.) [1, арк.167] ухвалою Закарпатського обласного комітету КП(б)У було створено комісію у складі 8 осіб для «очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури» [220, арк.18-19]. Начальник Головліту УРСР К. Ф. Полонник у доповідній записці на ім'я заступника Голови РМ УРСР М. П. Бажана 1 листопада 1946 р. у контексті проведеної цензорської роботи у масштабі республіки надзвичайно схвально оцінював зусилля керівництва Закарпатської області: «Хорошо принялись за дело в Закарпатской области. Бюро обкома 26 сентября с. г. заслушало доклад начобллита и вынесло решение о проверке библиотек. Выделенная обкомом комиссия в составе 8 человек уже составила списки на изъятие 51 852 книг на иностранных языках. Такая же комиссия создана в г. Мукачево, куда свозятся фонды иноизданий. Из 690 учтенных библиотек Закарпатья 620 уже проверено, изъято 7 437 книг» [1, арк. 168]. Найбільш небезпечними з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа.

За умов перманентної боротьби радянської адміністрації з усіма проявами «фашистсько-націоналістичної ідеології» (реальними й переважно вигаданими) питання забезпечення угорськомовних шкіл Закарпаття підручниками перетворилося на архіскладну проблему й у перше повоєнне

десятиліття постійно ставало предметом заслуховування на засіданнях облвиконкому, бюро обкому КП України [214, арк.5; 238, арк.54]. Створена наприкінці 1946 р. ужгородська редакція видавництва «Радянська школа» почала друкувати угорськомовні варіанти підручників, перекладених із російської та української мов. Найбільшою проблемою було неадекватне відтворення при перекладі оригінального тексту, адже перекладачі не мали практики та доступу до угорської спеціалізованої літератури.

Проте згодом зусилля дали реальні результати – якщо 1947 р., за підрахунками автора, було надруковано лише 5 назв навчальної літератури угорською мовою (в тому числі й «Посібник по вивченню української мови» Л. М. Коралл, опублікований десятитисячним накладом), то 1948 р. таких видань вже було 16, 1949 р. – 15, а 1950 р. з'явилося друком 20 назв навчальної літератури для початкової, семирічної й середньої школи краю угорською мовою. Так, наприклад, упродовж 1951 р. у роздрібній торгівлі області було реалізовано 31,7 тис. примірників підручників угорською мовою (для порівняння – російськомовних підручників того ж року було реалізовано 37,7 тис. одиниць) [248, арк.46].

19 січня 1952 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У затвердило склад редакційної ради Ужгородської редакції по виданню підручників для шкіл з угорською мовою викладання. До неї увійшли: Самуїл Леопольдович Вайс (голова редакційної ради), а також А. М. Ігнат, Д. Г. Ченгері, А. Г. Кормош, Г. А. Гарайда, О. М. Рот, П. І. Чех, Ю. М. Сак, Й. І. Архій, П. І. Владимир та І. В. Марко [151, арк.172].

Однак збільшення накладів підручників для угорських шкіл Закарпаття все ж таки не встигало за потребами шкільної мережі області. Вищезгаданий секретар Березівського окружкому КП(б)У П. С. Сірко у виступі на обласному партійному форумі 7 вересня 1952 р. просив керівництво обкому «вплинути й вимагати від видавництва «Радянська школа» видати у 1953 р. підручники угорською мовою хоч би для 5–7-х класів, оскільки без цих книжок учням важко навчатися» [149, арк.409].

Обласне представництво видавництва «Радянська школа» піддавалося критиці не лише за недостатню кількість навчальної продукції угорською мовою, а через «ідеологічні хиби» у його роботі. Так, звертаючись до ужгородських видавничих працівників, секретар обкому Компартії України І. М. Ваш у промові на пленумі обкому 12 січня 1953 р. висловив на адресу їхнього керівництва критичні зауваження, що межували з політичним обвинуваченням: «Заведующий издательством («Радянська школа»)- Л.К.). тов. Вайс плохо работает с авторами учебников и систематически срывает выпуск учебников. Изданные филиалом учебники для школ с венгерским языком обучения имеют грубые политические ошибки и извращения. Это имеет место, прежде всего, потому, что переводчиков учебников и художественной литературы для учащихся тов. Вайс не подбирает из числа лучших, проверенных учителей, а из числа лиц, не внушающих политического доверия, не имеющих ничего общего с советской школой [...]» [154, арк.91].

Ухвала пленуму обкому зобов'язувала завідувача облвно А. М. Ігната «забезпечити поліпшення [якості] підручників для шкіл з угорською мовою навчання, які видаються [Ужгородською] філією видавництва “Радянська школа”» [154, арк.19].

Публікацію підручників для угорських шкіл Закарпаття упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років ілюструють дані наступної таблиці:

Таблиця 3.1.

Видання підручників для угорських шкіл Закарпатської області 1947–1964 рр.^[1]

Роки видання	Угорською мовою	Українська мова і література для угорських шкіл	Російська мова і література для угорських шкіл
1947	4	1	1
1948	16	–	2

¹ Складено авторкою на підставі аналізу видання «Літопис друку. Книги: Орган державної бібліографії УРСР» та його наступника «Літопис книг: Орган державної бібліографії УРСР» за відповідні роки.

1949	15	–	1
1950	22	–	1
1951	6	–	1
1952	20	–	–
1953	6	–	1
1954	18	–	1
1955	19	–	3
1956	28	–	7
1957	23	–	3
1958	17	–	5
1959	17	–	1
1960	25	–	8
1961	30	–	5
1962	31	1*	8
1963	27	1**	3
1964	40	–	9

Очевидно, що у шкільній політиці влади щодо угорського населення Закарпаття, як, зрештою, й по всій УРСР, виразно спостерігався курс на русифікацію, тобто насамперед на угорсько-російську двомовність, а не, скажімо, угорсько-український білінгвізм, що було б цілком логічним з огляду на титульну націю республіки й домінування українців у складі населення Закарпатської області. Принаймні, вищезгаданий «Посібник по вивченню української мови» Л. М. Коралл, адресований угорськомовному читачеві/учневі області й опублікований 1947 р., не зміг «на рівних» конкурувати з щорічними появами підручників з російської мови й хрестоматій з російської літератури для угорських шкіл Закарпаття – авторства Л. А. Владимир (1947, 1950), І. В. Лизака (1948), Елли Хром'як (1948, 2-ге вид. – 1949), М. М. Гашпар (1953), М. М. Гашпар і І. В. Жупан (1957), М. В. Симулик (1958), Пйотра Лінтура (1958) та ін. [411-412; 450-455; 515; 605; 611; 829-831; 897-898]. Певним «проривом» у цьому відношенні стала публікація угорсько-українського (1962) та українсько-угорського словників (1963) [590], але й це не могло змінити невідрадного дисбалансу на користь російської мови в угорській школі Закарпаття.

* Угорсько-український словник.

** Українсько-угорський словник.

Тема незадовільного викладання російської мови в угорських школах Закарпаття й поганого опанування нею школярами-угорцями краю принаймні упродовж усіх 1950-х – початку 1960-х рр. постійно присутня на всіх обласних компартійних зібраннях. На пленумі Закарпатського обкому КП(б)У (6 грудня 1951 р.) секретар обкому І. Д. Компанець особливо наголошував: «В некоторых школах с венгерским языком обучения уроки русского языка и литературного чтения проходят почти [исключительно] на венгерском языке (Бобовская семилетняя школа, учитель ЧЕМЕТ, Чоманинская – тов. БЕЛОВИЧ, Боржавская – тов. БРЕЗА – и др.). Словарный запас по русскому языку учащихся 5-го класса Оросиевской школы Береговского округа (учитель НЕЖИЛОВСКИЙ) очень ограничен и это после трех лет изучения русского языка [...]. Окружкомы и горкомы КП(б)Украины недостаточно контролируют работу органов народного образования и школ по перестройке преподавания языка в свете учения товарища СТАЛИНА, не уделяют должного внимания работе школ с венгерским языком обучения [...]» [146, арк.29].

У широкій програмі культурного та освітнього розвитку повоєнного Закарпаття центральні та місцеві партійні органи на перше місце ставили також ліквідацію неписьменності та малописьменності. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про хід ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення Західних областей УРСР», де визначалися такі форми роботи, як організація шкіл і гуртків лікнепу, індивідуальне навчання окремих громадян. Перші кроки у боротьбі з неписьменністю населення краю було зроблено наприкінці 1944 р. й 1945 р. Дані перевірки, проведеної 1946 р., свідчили, що неписьменними були близько 15% дорослих, або 60–65 тис. осіб, серед яких щонайменше 25 тис. складали цигани (роми), які взагалі ігнорували освіту [209, арк.19-20].

Важливе місце в цьому процесі відводилося роботі вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді. Якщо у 1945/46 навчальному році у цьому напрямі робота була поставлена незадовільно (облік молоді, що немає

семирічної та середньої освіти та затвердження мережі такого типу шкіл відбулися несвоєчасно), то вже на наступний рік, згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 21 вересня 1946 р. № 1677, облвиконком звернув увагу окружних та міських виконавчих комітетів й органів народної освіти на важливість виконання завдань нової «Сталінської п'ятирічки» в справі підвищення загального освітнього рівня молодих робітників і селян [227, арк.2-3]. На 1946/47 навчальний рік була затверджена мережа – 15 вечірніх шкіл з українською мовою (середніх – 12, семирічних – 3), шкіл сільської молоді – 17, з них 14 з українською мовою (початкових – 1, семирічних – 13), 3 – з мадярською мовою навчання [224, арк.5].

На 1947/48 навчальний рік облвиконком зобов'язав завідуючого обласним відділом народної освіти І. Ю. Керчу укомплектувати всі вечірні школи висококваліфікованими кадрами, забезпечити підручниками, письмовим приладдям на рівні загальноосвітніх шкіл. Мережу складала 16 вечірніх шкіл робітничої молоді (з них середніх – 14, семирічних – 2, й усі з українською мовою навчання), 37 шкіл селянської молоді, з яких 3 – з мадярською мовою навчання (початкових – 1, семирічних – 36)[233, арк.45]. Проте, додатково проведений облік встановив потребу у вечірніх школах робітничої молоді з угорською мовою у м. Берегово, й відтак рішенням облвиконкому від 6 лютого 1948 р. було відкрито ще «дві семирічні школи робітничої молоді з загальним контингентом учнів на кінець 1948 р. – 255 чоловік, в тому числі семирічну школу з мадярською мовою навчання з контингентом 90 чоловік» [236, арк.43-44].

У 1948/49 навчальному році затвердили наступну мережу – 18 шкіл робітничої молоді, з яких 16 середніх та 2 семирічні, що з них 17 провадили навчання українською мовою й 1 – мадярською; 48 шкіл селянської молоді, 10 окремих класів з українською викладовою мовою та 6 шкіл і 1 окремий клас з мадярською мовою [237, арк.10-11].

На підставі проведеного обліку працюючої молоді, яка не має належної освіти (переписом було охоплено 7 884 хлопців та дівчат, працівників

підприємств, установ, заводів, колгоспів), у 1951/52 навчальному році заплановано було відкрити 23 вечірні школи робітничої молоді з контингентом 3 956 учнів, з них 21 середню та 2 семирічні. За мовами навчання передбачалося відкрити 20 середніх шкіл з українською та 1 середню школу у м. Ужгороді з російською мовами навчання. Для працюючої молоді м. Берегово, яка не володіла ні українською, ні російською мовами, було організовано вечірню семирічну школу з мадярською мовою, де у 1951/52 р. повинно було навчатися 286 осіб. У селі Солотвино для солекопів молдавської національності заплановано було відкрити вечірню семирічну школу з молдавською мовою навчання. На селах для колгоспної молоді планом передбачалося відкрити 52 школи з українською мовою навчання, 16 вечірніх шкіл з мадярською та 2 школи з молдавською викладовою мовою. В школах з українською мовою навчатися повинно було 3 257 осіб, у школах з мадярською – 563, в школах з молдавською мовою – 108 учнів [244, арк.206-207].

Важливість проблеми щодо ліквідації неписьменності в області усвідомлювалася на всіх рівнях влади – до цієї роботи залучено було близько п'яти тисяч осіб, серед яких були не лише вчителі, але й медпрацівники, студенти Ужгородського державного університету, працівники закладів культури. Масштаби та успіхи справи лікнепу вже за рік були вражаючими – 1947/48 навчального року у 380 школах і 785 гуртках навчалася вдвічі більше слухачів, ніж у 1946 р. (це майже 30 тис. осіб). Специфіка низинних та гірських районів визначила й форми роботи – понад половина шкіл і гуртків припадали на Великоберезнянський, Міжгірський, Тячівський і Рахівський райони (гірські), а от у низинних районах застосовувався переважно індивідуальний метод навчання. Програмою передбачалося, що в школах і гуртках лікнепу вивчається матеріал 1-го та 2-го класу початкової школи з метою засвоєння навиків письма і читання. На другому етапі навчання вводилися, нові предмети – географія та краєзнавство. Для потреб неписьменних та малописьменних було виділено більше 35 тисяч

підручників, які видавалися слухачам шкіл та гуртків лікнепу безкоштовно [614, с.22].

Велика й копітка робота з ліквідації неписьменності і малописьменності в Закарпатті закінчилася в середині 1950-х років. За десять років набули основ знань близько 60 тис. осіб. Чимало робітників і селян після закінчення гуртків лікнепу продовжували далі навчатися у семирічних, середніх школах та в технікумах.

Безперечно, у діях ЦК КПУ, уряду УРСР в галузі культури в цілому по республіці й, зокрема, у Закарпатті спостерігалось чимало антигуманних кроків (переслідування національно свідомих учителів, визначних інтелектуальних постатей, знищення окремих пам'яток культури, похід проти українства тощо), однак у визначенні напрямів розвитку освіти, боротьби з неписьменністю компартійна лінія була досить чіткою, продуманою, й на цю важливу, з погляду влади, справу виділялися немалі кошти.

Школи робітничої та сільської молоді відіграли значну роль у розвитку освіти Закарпаття, як, до речі, і всієї України. Звичайно, працювати цілий день на виробництві, а вечорами навчатися (чотири дні на тиждень) – складна справа. позитивний результат – піднесення загального освітнього рівня населення краю, задоволення елементарних освітніх запитів молоді – навіть і в плані оволодіння знаннями рідною мовою, що в умовах поліетнічності Закарпаття набуло особливого значення.

З початку 1950-х років все виразнішою стає тенденція до русифікації, поступового обмеження можливостей представників національних меншин щодо реалізації свого права навчатися рідною мовою. Якщо у 1946/47 навчальному році у Закарпатті працювало 102 школи з угорською мовою навчання, то у 1952/53 р. їх залишилося 98. Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл – якщо за п'ять років загальна кількість освітніх закладів в області зросла на 13 одиниць (з 814 до 827), то російських шкіл стало удвічі більше: 1946/47 навчального року їх налічувалося 8, а

1951/52 р. – вже 17, із яких лєвова частка – 14 (2 початковї, 5 семирїчних, 7 середнїх) – розташовувалися винятково у мїстах. Проте ця тенденція у Закарпаттї трохи випадала із загального контексту в республїцї. Так, якщо в Українї у 1947/48 навчальному роцї у росїйських школах навчалися 958 117 учнїв, на початок 1953/54 навчального року їхня кїлькїсть зросла до 1 263 152, що становило 21,77% усїх школярїв Українї, то у Закарпаттї частка учнїв росїйських шкїл, за пїдрахунками автора, не перевищувала 3,5–4% [571, с.155]. Вочевидь, це було наслїдком порївняно пїзнього включення рєгїону до складу СРСР/УРСР, але водночас русифїкація набирала темпїв ї у перспективї мала вивести край до сумних загальнореспублїканських показникїв домінування росїйської мови у середнїй ї вищїй школї УРСР.

Отже, завдання дати можливїсть дїтям здобувати освїту рїдною мовою в рєгїонї, який завжди характеризувався полїетнїчнїстю, було важливим, але не першочерговим, ї саме угорцї пїсля росїян ї українцїв були чи не єдиною етнїчною групою населення Закарпаття, задоволенню специфїчних нацїональних потреб якої сприяла влада. В першї повоеннї роки поряд з українськими школами досить помїтно удосконалювалася також мережа шкїл з угорською мовою навчання, активно проходив процес лїквїдацїї неписьменностї серед угорського населення. Проте, внаслїдок того, що в країнї вже з другої половини 1940-х рокїв стали посилюватися росїйськоцентричнїсть ї вїдповїдна унїфїкацїя освїтнього простору в цїлому, в Закарпаттї хоч ї повільнїше, але помїтною стала тенденція до згортання освїти нацїональними мовами в цїлому та угорської, зокрема.

3.3. Угорська революцїя 1956 р. та її рецєпцїя у Закарпаттї

В Угорщинї десталїнїзацїя привела до усунення вїд влади 18 липня 1956 р. головного провїдника тоталїтарної полїтики у державї, першого

секретаря Угорської партії трудящих (УПТ) Матьяша Ракоші (1892–1971). Його відсторонення лише посилило вимоги угорського суспільства щодо демократизації політичного режиму. Угорська революція розпочалася 23 жовтня 1956 р. студентською демонстрацією у Будапешті біля пам'ятника польському генералові Юзефові Бему, героєві угорського повстання 1848 р. проти Габсбургів. Учасники акції прагнули висловити солідарність з антикомуністичними виступами, що вибухнули за кілька тижнів перед тим у польському Гданську. Розстріл цієї демонстрації та масового мітингу жителів Будапешту 25 жовтня агентами угорської таємної поліції спричинили початок вуличних сутичок й масових стихійних розправ з комуністами та їхніми прихильниками.

Тогочасний угорський лідер Ерно Геро оголосив надзвичайний стан й звернувся до СРСР з проханням про збройне втручання. Коли на вулиці Будапешту були введені радянські танки, антикомуністична боротьба набула характеру загальнонаціонального повстання проти іноземної інтервенції. Масові заворушення припинилися лише 28 жовтня 1956 р., після укладення перемир'я між місцевими комуністами й повстанцями. На основі досягнутих угод було сформовано новий коаліційний уряд на чолі з Імре Надем [1017], який оголосив запровадження багатопартійної системи, вихід Угорщини з Варшавського Договору й нейтральний статус країни. 3 листопада уряд повністю відновив контроль за ситуацією в Угорщині. Того ж дня один з противників уряду І. Надя, перший секретар Угорської соціалістичної робітничої партії Я. Кадар утік з Будапешту до м. Сольнок у Східній Угорщині, де 4 листопада проголосив створення нового, лояльного до СРСР уряду й «запросив» радянські війська підтримати його. Бої з ними повстанці провадили до грудня 1956 р., але зазнали поразки. І. Надь був захоплений у полон й 16 червня 1958 р. страчений.

Внаслідок збройного втручання СРСР у події Угорської революції 1956 р. й під час боротьби повстанців з угорськими силами безпеки й радянськими інтервентами загинуло чимало угорських громадян. Наявна

статистика суперечлива й неповна. Так, за даними угорського Міністерства охорони здоров'я, у період боїв загинуло до 4 тис. громадян Угорщини. За свідченням угорської статистики, сумний наслідок подій з 23 жовтня по 31 грудня 1956 р. складає 21 728 осіб, з них 2 502 – убитих й 19 226 – поранених. Нині в Угорщині офіційно стверджується, що загинуло близько 2 700 її громадян (усі жертви не обліковані, оскільки чимало загиблих було поховано у скверах й парках або ж було убито при спробі втечі за кордон – переважно до Австрії та Югославії) [808, с.76; 982 s.310]. Згідно з даними Верховного комісара ООН у справах біженців, до кінця 1957 р. з Угорщини утекло 200,6 тис. осіб – 2% населення (після оголошення амністії 1963 р. повернулося близько 16–18 тис. осіб) [983, s.310].

Упродовж 1956–1959 рр. під слідством за обвинуваченням у політичних справах перебувало 35 тис. угорських громадян, з яких 26 тис. постали перед судом, а 22 тис. – засуджені за участь у повстанні, спротив владі й спробу втечі за кордон. Було страчено 350 (за іншими даними – 500) осіб [983, s.311].

Радянських інтервентів загинуло 669 солдатів, сержантів та офіцерів, 1 450 – дістали поранення, 51 військовослужбовець пропав без вісті (частина перейшла на бік повстанців й загинула зі зброєю в руках або емігрувала на Захід) [808, с.76].

Підсумок угорських подій підбила XI сесія Генеральної Асамблеї ООН. 12 грудня 1956 р. більшістю держав на ній було ухвалено резолюцію, яка засудила СРСР за «порушення політичної незалежності Угорщини» [779, с.78].

В Закарпатті восени 1956 р. десятки окремих осіб й невеликих груп виявили симпатії до революційних подій в Угорщині. Частину місцевих прихильників угорських революціонерів радянська адміністрація засудила до позбавлення волі, з іншими провели «профілактичну роботу» у сільських відділеннях й районних відділах міністерства внутрішніх справ та Комітету державної безпеки УРСР. Закарпаття наводнили радянські війська, котрі

перекидалися в Угорщину на придушення революції. Вони взяли під щільний контроль державний кордон й прикордонні села.

В Ужгороді невідлучно перебував другий секретар ЦК КПУ Микола Вікторович Підгорний. У селі Коритняни під Ужгородом швидко звели потужну радіостанцію, що транслювала передачі на всю Угорщину. Саме звідси новий угорський лідер Янош Кадар звернувся до співвітчизників із закликом припинити братовбивче кровопролиття. Трохи згодом, у листопаді 1961 р., Я. Кадар навідався у Закарпаття у супроводі М. Хрущова. Місцева влада влаштувала їм урочисту зустріч. Перед тисячами закарпатців, які заповнили площу Леніна (Народну) в Ужгороді, високі гості виступили з балкона будинку обласної ради. Недавню трагедію в Угорщині намагалися затерти ліберальними новаціями і підвищенням життєвого рівня [539, с.265].

Під час польських та угорських подій 1956 р. республіканська адміністрація та КГБ УРСР постійно здійснювали моніторинг суспільних настроїв жителів республіки з приводу перебігу подій у сусідніх «братніх республіках» так званого «соціалістичного табору».

З листопада 1956 р. за підписом секретаря ЦК КПУ С. Червоненка до ЦК КПРС було адресовано меморандум «Про деякі висловлювання у зв'язку з подіями у Польщі й Угорщині». У документі зазначено: «Зміни в Угорщині розглядаються як результат контрреволюційної змови зовнішніх та внутрішніх реакційних сил, як ганебна провокація агентів американо-англійського імперіалізму та їхніх угорських посіпак, які намагаються використати труднощі соціалістичного будівництва з метою підризу народно-демократичного ладу й відновлення капіталістичних порядків. [...] Висловлюється цілковите схвалення дій Радянського уряду щодо надання військової допомоги уряду Угорщини у боротьбі з заколотниками.» [133, арк.2].

Далі від загальних декларацій про «всенародну підтримку» інтервенції СРСР в Угорщині меморандум С. Червоненка переходив до конкретних висловлювань окремих громадян з приводу подій у Польщі та Угорщині. Так,

наприклад, завідувач кафедри загальної історії Ужгородського державного університету доцент Микола Михайлович Лелекач (1907–1975) [711] стверджував нібито, що путч влаштували «колишні торговці, буржуї, офіцери, невдоволені народно-демократичним ладом» і закликав до пильності: «В Ужгороді також є такі особи. Недарма звать фанерно-меблевий комбінат «панською» фабрикою. Тут дуже багато працює людей, які за угорців займали певне становище, а тепер змушені працювати. Радянський уряд правильно робить, що допомагає своїми військами відновлювати лад у Будапешті» [133, арк.3].

Такою була точка зору українця, завідувача кафедрою й доцента. Очевидно, його офіційний статус не залишав йому можливості висловлюватися інакше. Вірогідно, що й перше «радянське десятиліття» Закарпаття привчило представників розумової праці у регіоні до наявності у радянській системі популярної професії «таємних інформаторів», отже, на людях слід було висловлюватися винятково згідно з «генеральною лінією».

Дещо інакше оцінював перебіг подій місцевий угорець, також доцент Ужгородського університету Імре Севбо. Втім, також цілком у рамках офіційного дискурсу, дещо дистанціюючись, щоправда, від «надмірностей» хрущовської «відлиги»: «Дуже соромно й так неприємно від подій в Угорщині, оскільки ми в цьому винні, не слід було викривати культ особи Сталіна, адже вороги Радянської держави й демократичних країн використали це у своїй провокаційній діяльності». Водночас І. Севбо висловлював слушне невдоволення тим, що радянська преса не вміщує докладних відомостей щодо подій в Угорщині, внаслідок чого поширюються, мовляв, провокаційні чутки, що усе населення Угорщини виступило проти свого уряду й проти радянської системи [133, арк.5].

У тому ж меморандумі зауважувалося, що, поряд із загальним схваленням лінії «партії та уряду», окремі негативні й ворожі висловлювання найчастіше належать особам «польської, угорської, єврейської національностей, а також колишнім українським націоналістам» [133, арк.6].

Зрозуміло, що особлива увага приділялася угорській меншості краю і бажане видавалося за дійсне: «Абсолютна більшість населення прикордонних районів Закарпатської області, що складається переважно з угорців, правильно оцінює антинародну сутність заколоту в Угорщині, добре виконує свої обов'язки на підприємствах й у колгоспах, засуджує заколотників, схвалює дії радянських військ, що надають допомогу уряду Угорської республіки. Колгоспники цих районів, як правило, добре забезпечені, отримують на трудовень до трьох кілограмів хлібу й до п'яти рублів грошима» [133, арк.7-8].

Далі документ зафіксував більш реальну картину суспільних настроїв угорців Закарпатської області, серед певної частини яких спостерігався підвищений інтерес до трансляцій закордонного (угорського) радіо. Очевидно, під впливом цих передач мали місце «ворожі відгуки щодо введення радянських військ у Будапешт», погрози радянським громадянам – переважно, мовляв, з боку осіб, які нещодавно звільнилися з ув'язнення, поширення листівок тощо.

Так, наприклад, 28 жовтня вдень у м. Берегово на багатьох вулицях були розкидані 152 антирадянські листівки угорською та російською мовами, спрямовані проти комунізму та євреїв, які вітали революцію в Угорщині. Листівки були виготовлені за допомогою гумових штампів. 30 жовтня 1956 р. аналогічного змісту листівки були виявлені в Ужгороді [133, арк.8].

З'являлися на радянському Закарпатті й окремі втікачі з «народної Угорщини» – переважно представники ненависної населенню державної безпеки. Так, 29 жовтня на прикордонну заставу поблизу села Лужани, Берегівського району, на автомашинах прибули 42 угорських громадянина (23 чоловіків, решта – жінки та діти), озброєних автоматами, кулеметами, гранатами й особистою зброєю, які попросили притулку. Групу очолював начальник Сабольчського обласного управління держбезпеки майор Бич, складалася вона з співробітників управління й членів їхніх родин. Вони отримали вказівку з Будапешту просуватися до радянського кордону.

Відповідно до вказівки командування прикордонних військ, їх (після здачі прикордонникам зброї, крім особистої) розташували у колишньому піонерському таборі села Цигановці [133, арк.8].

Прибулий до батьків у містечко Тячево угорський громадянин Кекеші у розмові з місцевими мешканцями так з'ясував ситуацію в Угорщині: «Тепер ще краще буде, тому що Ракоші зняли з роботи. Коли Ракоші був міністром, то був великим злодієм. Він разом з Сталіним дуже багато невинних людей заарештував й розстріляв. Наша політика невдовзі буде новою, тому що у нас через пару місяців колгоспів не буде. У нас тепер знову хочуть поставити прем'єр-міністром Надь Імре. Якщо його виберуть, то він в першу чергу ліквідує усі колгоспи. Він вже одного разу хотів це зробити, але Ракоші викинув його з партії, а тепер народ вимагає Надя на посаду міністра. Ми не будемо довго чекати свободи, росіяни так будуть тікати, як німці у 1944 р. Ви вважаєте, що ми втекли до Угорщини й там спали? Або ті, які втекли до Австрії чи Західної Німеччини? Ми усі – емігранти – працюємо, а тут у вас ніхто не робить нічого, оскільки ви боїтесь отримати 25 років [...]. Ми не боїмося й не боятимемося й далі будемо працювати, щоби Закарпаття й інші землі повернути Угорщині назад. Невдовзі буде знову Велика Угорщина, як було 1914 року. У першу [світову] війну Угорщина втратила частину території, те саме й у другу війну. Але якщо буде третя війна, ми вже не втрачатимемо територію, тому що Америка й Західна Німеччина сильні, як ніколи» [133, арк.9].

Відповідні органи під час угорських подій фіксували численні випадки ворожого ставлення до військовослужбовців СРСР. Так, 21 жовтня 1956 р. в Ужгороді місцевий мешканець – угорець – вигукнув на адресу лейтенанта Левшенкова з військової частини 7422: «Забирайтесь геть, окупанти!». Місцеві угорці 25 жовтня у буфеті, побачивши військовослужбовців, запитували їх, навіщо радянські війська опинилися у Будапешті, угорці, мовляв, самі розберуться.

Зрозуміло, що радянсько-російське вторгнення в Угорщину спричинило зростання ксенофобських настроїв як у самій країні, так і на прилеглих територіях радянського Закарпаття, де угорці становили компакту меншість. Зокрема, паспортистка будинкоуправління № 4 м. Ужгорода Ангела Вишкі схвально відгукувалася щодо того, що «угорський народ усунув колишнього прем'єр-міністра – єврея – й поставив свого – мадяра». Водій мукачівської автотранспортної колони угорець Бабіта погрожував своїм колегам – не угорцям: «Почекайте, прийде час, коли ви будете у мене у ногах повзати. Кісток звідси не унесете!». Відроджувалися сподівання місцевої угорської громади (принаймні її частини), що невдовзі Закарпаття повернеться до складу Угорщини. Непоодинокими були висловлювання невдоволення засиллям у регіоні надісланої зі Сходу номенклатури, переважно росіян. «Позасідали Івани на відповідальних місцях, а нашим місцевим [угорцям] роби, що хочеш, хоча вони й з вищою освіт праці їм відповідної немає, – стверджував один з місцевих профспілкових працівників Фільцер. – В Угорщині погане становище, але народ не заспокоюється. Захопили від радянських військ два танки, тисячі людей загинули» [133, арк.9].

Демократичні зміни у своїй країні гаряче підтримувала абсолютна більшість студентів-угорців, які навчалися у вищих навчальних закладах УРСР. Республіканські органи державної безпеки фіксували численні прояви таких настроїв, бажання студентів виїхати до Угорщини й брати участь у революційних подіях.

Очевидно, що ЦК Компартії України, реагуючи на перебіг подій в Угорщині та Польщі, діяв у звичному для радянського режиму ключі. Крім репресивно-силових заходів, було зроблено наголос на агітаційно-пропагандистській роботі. Обкоми компартії по всій республіці й, насамперед, у західному прикордонні дістали вказівку посилити політичну роботу серед населення, роз'яснюючи йому перебіг подій у сусідніх країнах й нав'язуючи офіційну – «правильну оцінку подій у Польщі й Угорщині».

Особлива увага зверталася на інтелігенцію, шкільну молодь й студентство, а також угорське й польське населення у західних й Закарпатській області. Населення республіки у черговий раз закликали до «пильності» щодо проявів «контрреволюції» (цього разу «англо-американської» й «польсько-угорської»).

12 листопада 1956 р. перший секретар ЦК КП України О. І. Кириченко доповідав Президії ЦК КПКРС щодо реагування населення республіки на події у Польщі, Угорщині й щодо актів агресії проти Єгипту: «Цілковите схвалення отримують практичні заходи Радянського уряду по наданню допомоги Угорському Революційному Робітничо-Селянському Уряду [...]». «Втім, – зауважувалося у документі, – серед певної групи осіб, особливо серед учасників націоналістичних організацій та банд, які повернулися з в'язниць й заслання, церковників, насамперед з числа уніатів та єговістів, мають місце демагогічні, антирадянські висловлювання [...]» [134, арк.157].

У цій ж інформації стверджувалося щодо настроїв окремих представників української інтелігенції, в тому числі й на Закарпатті, які порушували питання щодо статусу української мови й культури в (нібито) Українській радянській республіці: «Слід окремо сказати, що, обговорюючи події у Польщі й Угорщині, частина інтелігенції й, насамперед, з кола письменників торкаються окремих питань розвитку національної культури. Особливо багато розмов ведеться щодо того, що, мовляв, в Україні недооцінюється українська мова. Говорять, що нам незрозуміло, чому у більшості вищих навчальних закладів республіки й ледь не у всіх технікумах й ремісничих училищах навчання провадиться головним чином російською мовою, що у містах зменшується кількість шкіл з українською мовою викладання. Задають питання, чому у містах України [...] майже не чуто української мови, у багатьох радянських установах міст й райцентрів діловодство й спілкування з населенням провадиться російською мовою [...]» [134, арк.159].

За тим же меморандумом, окремі письменники республіки висловлюють думку, що в Україні відбувається повзуча русифікація, яка негативно позначається на розвиткові української культури: «Крім того, вони заявляють, що у представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, які відвідують Україну, викликає здивування й негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах й робітничих селищах суспільно-політична й культурно-освітня робота ведеться російською мовою й що це також використовується в антирадянській пропаганді як усередині країни, так й за кордоном українськими націоналістами й іншими ворогами радянського народу» [134, арк.160].

Виразні вимоги у Польщі й Угорщині 1956 р. щодо виведення радянських військ й обмеження втручання СРСР у внутрішні справи цих «суверенних» держав соціалістичного табору одним із своїх наслідків у Закарпатському регіоні мали підважування позицій Російської православної церкви й активізацію місцевого греко-католицького духовенства, яке провадило нелегальну душпастирську діяльність й нараховувало у своїх лавах чимало осіб, які щойно повернулися з радянських тюрем і таборів, відбувши термін покарання.

Ситуація з настроями «староправославного», возз'єднаного й греко-католицького (в тому числі й тих його представників, які щойно повернулися з таборів) духовенства Закарпаття у контексті революційних подій осені 1956 р. у Польщі та Угорщині виразно охарактеризована у доповіді Уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР Корчєвого від 10 грудня 1956 р.

Переповідаючи тогочасні настрої колишнього уніатського духовенства, яке не бажало вливатися у «російське море» – РПЦ, шукаючи для себе натомість альтернатив у цивільному житті, він таким чином характеризував їхні міркування: «Зараз немає сенсу влаштовуватися на цивільну роботу, оскільки події в Угорщині та Єгипті сприятимуть якнайшвидшому розв'язанню питання щодо греко-католицької церкви». Греко-католицький

священик о. Іван Сокол 26 жовтня 1956 р., зустрівши в Ужгороді «возз'єднаного» священика І. Кондратовича (1878–1957), порадив йому угорською: «Отче Іриней, чим швидше вискочиш з православ'я, тим тобі буде краще. Чув, ось уже йдуть з Угорщини, як тут кажуть, бандити».

Більшість возз'єднаного духовенства Закарпаття залишалося під час угорських подій лояльним щодо радянської адміністрації й, відповідно до власної життєвої стратегії, засуджувало спроби встановлення в Угорщині «фашистської влади», вбачаючи у подіях Угорської революції 1956 р. загрозу власному існуванню й підтримуючи «допомогу» Радянського Союзу угорській контрреволюції (Я. Кадар та ін.). Дехто з цих священиків навіть вважав, що такі дії СРСР усунули загрозу третьої світової війни [134, арк.88].

Цілком зрозуміло, що серед возз'єднаного духовенства західних областей й православних священиків Закарпаття поширювалися побоювання ймовірних геополітичних змін у регіоні й внаслідок цього – загрози власному становищу і навіть життю. Так, наприклад, під час зустрічі з уповноваженим Ради у справах РПЦ у Закарпатській області священики Самош, Гандера, Логойда та інші говорили: «Ми переконані, що у угорських контрреволюціонерів нічого не вийде. А якщо, не дай Боже, вони перемогли б й прийшли сюди, православні священики були б повішені у першу чергу». На запитання, чому вони такої думки, чиновник дістав відповідь: «Ви не знаєте, які угорці націоналісти. Для них, хто не знає угорською, той некультурний, не людина. Вони вважають, що й на небі розмовляють угорською. А хто проти того, щоби Закарпаття було у складі Угорщини, що закарпатці не рутени, а русини, того треба розстріляти, а в кращому випадку загнати до таборів, що вони й робили з багатьма православними священиками. Усі ми були проти Угорщини, за возз'єднання з СРСР. Вони нам цього ніколи не вибачать» [134, арк.88-89].

Молодим закарпатцям, особливо ужгородському студентству, яке уважно спостерігало за подіями у сусідній державі (закарпатці звично слухали угорське радіо, дістаючи з нього «автентичну» інформацію про

перебіг подій в Угорщині, більш «просунуті» – інформаційно-аналітичні радіопередачі «Голосу Америки», «Бі-Бі-Сі», «Вільної Європи», «Свободи»), важко було не піддатися вільнолюбним гаслам близьких сусідів й учорашніх земляків, хоча окремі викладачі Ужгородського університету, колишні ветерани Другої світової війни, вже під час контрреволюційного придушення угорської революції 1956 р. й згодом негативно оцінювали силовий сценарій Москви [316, с.299].

Очевидно, що симпатії, принаймні частини, молоді УРСР й її Закарпатського регіону, були на боці польських та угорських реформаторів, які прагнули вийти з-під опіки Кремля й будувати «соціалізм з людським обличчям». Реакція радянської верхівки була прогнозованою - було взято курс на силовий сценарій й придушення інакомислення, запущено звичний механізм політичних репресій, щоправда, у значно ліберальнішій (у порівнянні з сталінськими часами) формі – арешти застосовувалися лише щодо поодиноких найактивніших осіб й мали вибіркового характеру. Зі студентами, які відверто або приховано виявляли симпатії до революційних подій у Польщі та Угорщині, влада розправлялася за звичним сценарієм – їх виключали з комсомолу, вищих навчальних закладів, а випускників позбавляли можливості продовжувати навчання в аспірантурі, робити наукову кар'єру. Такий «вовчий квиток» отримали упродовж 1956–1957 рр. чимало студентів вищих навчальних закладів республіки, зокрема Закарпатської області, як угорської, так і української національності [337, с.37].

Різного роду репресій зазнала не лише високошкільна молодь Закарпаття угорської та української національностей. Силовий тиск радянської репресивної адміністрації відчули на собі, насамперед, угорці регіону середньої й старшої генерації, пов'язані у минулому з режимом М. Горті, а відтак запідозрені у симпатіях до «заколотників» у Будапешті й виношуванні планів відродження «Великої Угорщини».

За даними радянських джерел, наприкінці 1950-х років у Закарпатській області мешкало майже 2 тис. угорців – «колишніх членів буржуазно-націоналістичних, профашистських партій», 120 осіб – «колишніх учасників терористичних загонів «Собод-гопотош», майже 500 осіб, які повернулися з ув'язнення, 200 колишніх офіцерів гортістського війська, жандармів і поліцейських й 50 осіб – «колишніх контррозвідників» [136, арк.4].

В оперативно-чекістських повідомленнях стверджувалося, що «частина з цих елементів під час контрреволюційного путчу в Угорщині помітно активізувала свою антирадянську діяльність, особливо в районах, які знаходяться в прикордонні з Угорщиною. Вони погрожували партійно-радянському активу, вели підривну роботу на виробництві, поширювали антирадянські листівки. Проти них було вжито відповідні заходи – 24 чоловіки заарештовано» [136, арк.4].

Завдала удару влада й найактивнішим представникам греко-католицького духовенства регіону, які, відбувши перший термін у мережі ГУЛАГу, повернулися додому, у Закарпаття, упродовж 1954–1956 рр. й провадили нелегальну душпастирську діяльність, плекаючи надії на легалізацію УГКЦ та інші (навіть геополітичні) зміни у західному прикордонні УРСР.

Очевидно, владі вдалося залякати частину населення Закарпаття, дехто ж звично залишився байдужим, провадячи суто приватне життя, й не цікавився суспільними справами. Однак з думкою деяких сучасних дослідників, що владі швидко вдалося опанувати становище, «оскільки на опозиціонерів навівав страх візуальний образ непереможної сили» радянських військ, які наводнили восени 1956 р. Закарпаття [542, с.265], важко погодитися. Спротив режимові був лише притлумлений. Не даремно ж окремі студенти Ужгородського університету у чергову річницю силового придушення радянськими військами Угорської революції 1956 р. на знак протесту одягали чорні (траурні) костюми з чорними краватками [316, с.299].

Висновки до розділу

З опануванням теренів Закарпаття Радянською армією його угорське населення, насамперед чоловіча частина, стало об'єктом репресивних дій нової влади, яка поширювала на закарпатських угорців принцип збірної відповідальності за дії гортістської Угорщини – сателіта гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні. Друга за чисельністю національна група краю постійно перебувала у полі зору обласної компартійної адміністрації, яка формувала політику щодо угорців Закарпаття за погодженням, а то й за безпосередніми вказівками республіканського компартійного керівництва й – опосередковано – Кремля.

Крім сфабрикованих «справ», які не мали нічого спільного з реальністю, органи державної безпеки зустріли й справжній прихований, а то й відвертий спротив місцевого угорського населення заходам нової радянської адміністрації, яка загалом адекватно сприймалася як «російська» («русская») влада, місцевим прихильникам якої з боку закарпатських угорців перманентно адресувалися закиди, на кшталт: «Русские задались целью задушить нашу религию голодом. Сначала обложили крестьян и церковь непосильными налогами, а теперь и землю отбирают»; «Россия богата – хлеб ей продавать не следует»; «Вы Россию хотели – теперь Восток принес вам колхозы...» тощо.

Тривалий час «диференційований підхід» радянської адміністрації до угорського населення регіону обмежувався ледь не винятково намаганням здійснити його марксистсько-ленінську індоктринацію угорською мовою.

Попри звичну радянську пропагандистську риторичку про дружбу народів СРСР, пролетарський інтернаціоналізм тощо, реальні міжнаціональні взаємини у Закарпатті були далекими від ідеальної пропагандистської картини. Непоодинокими були випадки, коли партійному керівництву області доводилося згладжувати антиугорські настрої окремих делегованих до області фахівців або й автохтонного українського населення Закарпаття.

Антиугорські настрої принаймні частини місцевої компартійної номенклатури так і не було подолані й наприкінці 1950-х рр. Живилися вони, безперечно, виразними, але незначними преференціями, що їх вимушено надавало республіканське й обласне керівництво угорській людності Закарпаття з тактичних міркувань – враховуючи для себе уроки Угорської революції 1956 р.

Проблемою проблем для адміністрації області залишалася кадрова політика щодо угорської й румунської національних меншин Закарпаття. Представники цих національних груп краю не лише стійко зберігали власну національну ідентичність, а й виявляли значну опірність заходам радянзації регіону, не поспішаючи рекрутувати своїх представників до місцевого владного істеблїшменту. Зрештою, й обласне керівництво не надто прагнуло надавати керівні посади у партійному та радянському апараті краю представникам угорської нацменшини – навіть з комуністичних активістів.

У шкільній політиці влади щодо угорського населення Закарпаття, як, зрештою, й по всій УРСР, виразно спостерігався курс на русифікацію, тобто, насамперед, на угорсько-російську двомовність, а не, скажімо, угорсько-український білінгвізм, що було б цілком логічним з огляду на титульну націю республіки й домінування українців у складі населення Закарпатської області. Однак, враховуючи високий мовний бар'єр й недостатню мотивацію щодо життєвої необхідності опанування російською мовою, зусилля обласної влади, спрямовані на русифікацію місцевого угорського населення, дали мінімальні результати. Так, експедиція Інституту етнографії АН СРСР, яка працювала у Закарпатті 1968–1969 рр., констатувала щодо мононаціональних угорських сіл регіону: «Венгры довольно стойко сохраняют свою национальную самобытность: до сих пор небольшое число их знает русский или украинский язык, хотя последний и преподается как специальный предмет в венгерских сельских школах, очень редки и смешанные браки между венграми и украинцами» [489, с.137].

РОЗДІЛ IV

РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ У КОНТЕКСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

4.1. Пошуки стратегії виживання за умов нової влади

Під жорстким державним контролем з перших кроків приєднання Закарпаття до УРСР та СРСР перебувала й Реформатська церква краю, що об'єднувала представників кальвіністського напрямку протестантизму, який постав у Європі у XVI ст. Для Реформатської (кальвіністської) церкви характерне просте богослужіння, дешеве й максимально спрощене оздоблення храму (відсутність вівтаря, ікон, свічок та ін.), мінімізація церковної ієрархії, вагома роль мирян у церковному житті, відмова від celibату духовних осіб, демократичне управління церковним життям, проголошення абсолютного пріоритету Священного Писання, відсутність інституту чернецтва, визнання з християнських таїнств лише двох (хрещення й причащення) тощо. Богослужіння, що велося національною мовою, переважно зводилося до проповідей, спільних молитов й співу псалмів [934, с.396-397; 1028].

Закарпатські реформати ледь не стовідсотково були угорцями. На початок 1945 р. вони мали 91 церкву, яку обслуговували 76 пасторів. Кількість віруючих обраховувалася приблизно у 40 – 60 тис. осіб, які проживали переважно в Ужгородському, Берегівському, Виноградівському й Мукачівському округах. До моменту приєднання до СРСР та УРСР реформатські громади регіону входили до складу Генеральної Ради Угорської реформатської церкви [39, арк.29].

З часу входження до складу УРСР почалися зміни в організаційній структурі й управлінні реформатських громад Закарпаття, які склалися з

трьох сеньйорських управлінь – Ужгородського, Берегівського й Марамороського. Оскільки єпископ Б. Берток залишився на території Угорщини, обов'язки вікарного єпископа виконував Берегівський сеньйор Д'юла Барі (1880 р. нар.).

З огляду на нагальну потребу забезпечення життєдіяльності своєї конфесії за умов нової атеїстичної адміністрації й розраховуючи на свою традиційну роль опонента римо-католицизму й Апостольської Столиці – головного ворога Кремля, вже у серпні 1945 р. представники правління Реформатської церкви Закарпаття побували на прийомі у голови Народної Ради Закарпатської України І. І. Туряниці. Під час розмови делегати висловили готовність «охоче співробітничати у рамках нашої Радянської держави, згідно з законами й розпорядженнями нашої держави, на користь нашого народу й нашої Батьківщини», наголосивши водночас на «народно-демократичній» побудові своєї церкви. Аналогічна декларація лояльності була висловлена й під час розмов з завідувачами відділу освіти (І. Ю. Керча) та у справах культів (П. В. Лінтур) НРЗУ [38, арк.136].

Втім, крім частини керівництва Реформатської церкви Закарпаття, налаштованого на лояльне співробітництво з новою владою, у церкви було наявне й радикальне крило, оформлення якого відбувалося впродовж 1930-х років в умовах оновлення й упорядкування, оскільки, за словами одного з реформатських пасторів Ж. Шімона, «[...] багато парафіян відійшли від реформатського віросповідання, а священники стали виконувати свою службу формально» [518, с.58]. У 1936 р у м. Берегові виник «Клуб біблійських братів», ініціаторами створення якого були реформатські пастори С. Дьорке, Ж. Шімон й Б. Горкої. Упродовж 1939–1943 р. організація функціонувала під назвою «Східні брати», а після об'єднання Закарпаття з УРСР – «Братерська співдружність», до складу якої на 1947 р. входило 13 осіб.

Саме за ініціативою вищезгаданих трьох духовних осіб у м. Мукачевому 20 січня 1947 р. відбулася нарада священнослужителів, яка висловилася за скликання 11 лютого наради сеньйорів (намісників), які мали

з'ясувати пропозиції реформатських громад щодо кандидатури майбутнього єпископа й підрахувати кількість поданих голосів (одна громада – один голос). 12 лютого 1947 р. відбулася конференція пасторів для висвячення новообраного єпископа. Більшістю голосів (80 з 82) єпископом Реформатської церкви Закарпаття було обрано Стефана Дьорке, якому ще до виборів передав свої повноваження вікарія літній і хворий Д. Барі [53, арк.131-133]. Уповноважений у справах релігійних культів С. М. Лямін-Агафонов опинився перед доконаним фактом – несанкціонованим обласною адміністрацією обранням глави цієї конфесії.

У пошуках виходу зі скрутного становища, С. М. Лямін-Агафонов розмірковував над альтернативою нових виборів. Однак не було жодних гарантій, що новим голосуванням С. Дьорке не буде обраний вдруге. Та й така комбінація з переголосуванням слугувала б, на думку обласного Уповноваженого РСРК, на користь «антирадянським елементам». Особисто він схилився до силового варіанту розв'язання проблеми, який підтримав й керівник РСРК по УРСР. Саме у такому річизі відбулася 26 лютого у Києві й особиста розмова П. Вільхового з терміново викликаним з Ужгорода С. М. Ляміним-Агафоновим, якому пропонувалося негайно «запросити» до себе вікарного Д. Барі (або його помічника) й дезавувати обрання С. Дьорке, покликаючись на відповідні директиви київської РСРК. Усні вказівки невдовзі були зафіксовані й на письмі. На повідомленні С. М. Ляміна-Агафонева з Ужгорода про вищезгадані події з'явилася промовиста резолюція П. Вільхового від 15 березня 1947 р., адресована його заступнику М. Сазонову: *«Дати вказівки: 1. Дати «отвод» обраному в єпископи Дёрке Стеф[ану] Ив[ановичу]. 2. Утриматися від нових виборів єпископа до особливого розпорядження»* [53, арк.130] (збережено мовностилістичні особливості документа – Л.К).

Зрештою, силовими методами й брутальним втручанням у внутрішнє життя Реформатської церкви владі вдалося відновити статус-кво: наприкінці лютого 1947 р. С. Дьорке «добровільно» зрікся єпископства (вочевидь після

відповідних розмов із співробітниками місцевої держбезпеки); 15 березня з аналогічного приводу відбулася зустріч С. М. Ляміна-Агафонова з намісниками Реформатської церкви; 28 березня Уповноважений РСРК «з'ясовував» ситуацію членам об'єднання «Східні брати» – Б. Горкаї, Ж. Шимону й Й. Зимані [53, арк.141].

Зрештою, розмова з останніми викликала небажану для обласної радянської адміністрації реакцію. Власне кажучи, діалогу між реформатськими пасторами й Уповноваженим РСРК в Ужгороді того дня не вийшло. С. М. Лямін-Агафонов, звичайно, не володів мадярською, пастори – (ледь-ледь володіли) російською. Підключати до розмови місцевих мешканців, які працювали в облвиконкомі й знали мадярську мову, чиновник не захотів й запропонував відвідувачам викласти власні думки письмово, щоб згодом їх перекласти. Обурені бруталністю владних дій щодо їхньої конфесії й, справедливо вбачаючи у цьому системну антирелігійну політику Кремля, а не (лише) свавілля місцевих чиновників, троє вищезгаданих пасторів 29 березня 1947 р. звернулися з письмовою відозвою до «маршала Сталіна та його радників», що її було передано через Уповноваженого РСРК в Ужгороді. Втім, як невдовзі з'ясувалося, першу спробу такого звернення ці священнослужителі зробили ще 26 березня, з'явившись у Берегівське відділення МДБ, працівники якого однак заявили, що «релігійними питаннями не займаються», й спрямували заявників до обласного центру [53, арк.137].

Формальним приводом для написання звернення було, мовляв, отримання Б. Горкаї, а невдовзі й Й. Зимані «Божого послання» з застереженням на адресу керівництва СРСР, що цій атеїстичній державі загрожує серйозна внутрішня небезпека, усунення якої можливе винятково у разі навернення до Бога населення й лідера держави. На виконання «Божого повеління» автори листа наводили низку прикладів безбожницького характеру Радянського Союзу [53, арк.138]. Аргументація пасторів підкріплювалася принагідними цитатами з Святого Письма.

Попри доволі стриманий тон звернення до першої особи СРСР, самоідентифікацію його авторів як радянських підданих лист «вождю народів» був викликом владі й справив відповідне враження на чиновників республіканської й союзної РСРК своєю відвертістю й насамперед несприйняттям (анти)релігійної політики сталінської адміністрації в СРСР загалом й у «наймолодшій області УРСР» – Закарпатті, зокрема. Так, наприклад, через рік після його появи у чергових інформаціях до Москви П. Вільховий все ще згадував, що його автори – це «замаскована «фанатизмом» група вороже налаштованих до Радянської влади пасторів», які у зверненні «вилили «душу» дрібного буржуа, який сказився»; «нахабно заявляли» тощо [39, арк.30; 129, арк.33;].

Безперечно, що такі відверті вияви незгоди з офіційною (та й неофіційною) політикою влади у релігійних справах розцінювалися радянським режимом як прояви нелояльності й «антирадянщини». Невдовзі усі автори листа були засуджені до тривалих термінів ув'язнення за «антидержавну діяльність».

Після того, як 5 квітня 1947 р. Берегівський «намісник» Д. Барі був офіційно поінформований, що залишається «старшим Реформатської церкви», 24 квітня 1947 р. ужгородський Уповноважений РСРК повідомив своє київське й московське керівництво про відновлення статус-кво у цій конфесії: «У даний момент стан [справ] з Реформатською церквою в області такий самий, яким і був до виборів єпископа» [53, арк.141].

Протягом наступних двох місяців по черзі, відповідно, голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. В. Полянський 20 травня 1947 р., П. Вільховий 9 червня 1947 р., адресували С. М. Ляміну-Агафонову чергові директиви: «Так называемый «Клуб восточных братьев» необходимо *распустить* [первісно навіть було – «запретить». – Л.К.], а в «роботі» з Реформатською церквою Закарпаття звернути увагу на необхідність докладного з'ясування особистості кожного реформатського пастора (основні біографічні дані, освітній ценз, пастирська активність,

кількість конфірмованої ним молоді 1946 р. й, орієнтовно, 1947 р.); складання докладної характеристики кожної парафії (кількість парафіян, національний склад, матеріальна база); з'ясування кількості й якості парафіяльного активу, складу парафіяльних комітетів, «політичного» обличчя його членів, щомісячного утримання пастора (грошима й натурою), наявності чи відсутності при реформатських церквах громадських організацій віруючих для молоді, жінок і дітей та ін. Лише після отримання цієї докладної інформації вважалося можливим повернутися до питання щодо «оформлення керівництва церкви» [53, арк.146].

Упродовж 2 червня – 17 липня 1947 р. у Закарпатті зі спеціальною місією перебував член Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) І. Іванов. Його подорож була ініційована Головою Генеральної Ради Угорської реформатської церкви Ласло Ревасом. Стурбований ситуацією серед реформатів Закарпаття й, зокрема, наявністю у їхньому середовищі кількох осередків впливу й браком єдиного керівного центру, він на початку 1947 р. листовно звернувся до ВРЄХБ з проханням допомогти реформатам Закарпаття. Оскільки у той час налагодилася співпраця між Союзом баптистів Угорщини й Генеральною Радою Угорської реформатської церкви, автор звернення не вбачав серйозних перешкод й для такої співпраці в СРСР. До такого висновку спонукали й певні об'єднувальні процеси серед низки протестантських церков СРСР, близькість віросповідної практики реформатів та євангельських християн-баптистів, налагодження контактів між пресвітерами й віруючими громад, спільні богослужіння тощо [424, с.651-652]. Зрештою, заохочувала до цього й нещодавня успішна місія до Закарпаття членів ВРЄХБ О. В. Карева та А. Л. Андрієва, внаслідок якої на об'єднаній конференції баптистів та вільних християн (дарбистів) Закарпаття 22–24 лютого 1946 р. у Мукачеві було ухвалено увійти до складу ВРЄХБ [560, с.389].

Однак місія І. Іванова була нелегкою, оскільки керівний орган євангельських християн-баптистів умовою конструктивної співпраці з

реформатами висував цілковите юрисдикційне підпорядкування останніх ВРЄХБ. Не було одностайності й серед самих реформатських пасторів: група, яку очолював керівник об'єднання «Східні брати» («Братерська співдружність») Ж. Шимон, виступала за об'єднання й співпрацю, натомість Д. Барі та його прихильники категорично відкидали входження реформатів до ВРЄХБ. Вирішальну роль у формуванні зваженої позиції відіграв А. Генче (струмківський декан), який переконав більшість пасторів у необхідності укладення угоди з ВРЄХБ на прийнятних для реформатів засадах [424, с.652-653; 847, с.377].

Однак можливість вищезгаданого об'єднання й переговорний процес з цього приводу, відвідини Закарпаття емісаром ВРЄХБ викликали негативну реакцію владних структур - питання починало виходити з-під контролю апарату Уповноваженого РСРК в УРСР, тим більше, що, згідно з опрацьованими А. Генче умовами об'єднання, ВРЄХБ мала взяти на себе усю належну юридичну відповідальність, зокрема й за офіційну реєстрацію Реформатської церкви відповідно до радянського законодавства [847, с.377].

Позицію офіційного Києва висловив Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий. У його інформаційному звіті за жовтень – грудень 1947 р., датованому 2 лютого 1948 р., виокремлено спеціальний розділ (з характерною для апарату РСРК плутаниною реформатів з «реформаторами») – «Церковь реформаторов (кальвинистов) сливать с ЕХБ нецелесообразно» («Церкву реформатів (кальвіністів) зливати з ЄХБ недоцільно») [129, с.33-35].

В документі проголошувалася стратегічна настанова щодо цієї протестантської конфесії: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, говорять про те, що дану церкву слід тримати, так би мовити, «під скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів» [129, арк.34].

Попри виразне небажання тоталітарного режиму і його структур з управління церковним життям санкціонувати об'єднання Реформатської

церкви з ВРЄХБ, у реальному житті, принаймні на прикладі Закарпатського регіону, це об'єднання й консолідація зусиль у боротьбі за виживання здійснювалися на неформальному, особистісному рівні. Упродовж 1950-х рр. можна констатувати дружні відносини декана, згодом єпископа Реформатської церкви Закарпаття А. Генче з старшим пресвітером ЄХБ Закарпаття М. Мочарком. Зазвичай вони удвох відвідували Уповноваженого РСРК у Закарпатській області, при цьому старший пресвітер, який володів українською й російською мовами, брав на себе функції перекладача свого мадяромовного колеги. Саме М. Мочарко виразно лобював єпископські аспірації А. Генче у владних коридорах Ужгорода. Реформатський пастор Пал Генці (с. Велика Добронь, с. Береги), наприклад, приятелював з пресвітером ЄХБ Ференцом Ковачем (м. Мукачево) тощо [79, арк.170].

20 квітня 1948 р. Голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. В. Полянський, на підставі відповідних інформацій своїх підлеглих в УРСР, спрямував до Києва чергові настанови щодо Реформатської церкви. В першу чергу, висловлюючи позицію союзної РСРК, він наголосив на недоцільності об'єднання реформатів з баптистами, до чого намітилася у них тенденція 1947 р. Водночас, з санкції Союзного Уряду, московська РСРК доручала П. Вільховому та його закарпатському підлеглому, «по можливості, у найстисліший термін провести реєстрацію реформатських общин і церков у Закарпатській області УРСР» й надалі не дозволяти діяльності незареєстрованих релігійних громад і священнослужителів. Дозволялося провести реєстрацію 76 громад, які мали пасторів. Що ж до решти 15 громад без пасторів – було визнано за доцільне відмовитися від їхньої реєстрації, за винятком 2–3-х громад – «за наявності або політичної доцільності, або великої практичної потреби» у цьому. Априорі слід було відхиляти прохання усіх новопосталих реформатських громад [54, арк.140]. 23 квітня 1948 р. М. В. Сазонов – заступник очільника РСРК по УРСР – переадресував ці московські директиви до Ужгорода

М. Ф. Распутьку (його попередник С. М. Лямін-Агафонов за перевищення службових повноважень був усунутий з посади) [54, арк.141].

Чергові докладніші директиви закарпатському Уповноваженого РСРК щодо перебігу реєстрації громад Реформатської церкви П. Вільховий надіслав 11 травня 1948 р. Зокрема, йшлося про те, аби письмово рекомендувати старшому декану Д. Барі зобов'язати підлеглих йому пасторів упродовж визначеного терміну з'явитися до Уповноваженого РСРК й зареєструвати молитовні будинки. В разі відмови декана або його заступника виконувати цю директиву, М. Ф. Распутько мав безпосередньо викликати поодинці кожного пастора й проводити реєстрацію на засадах – один пастор – один молитовний будинок. У разі відмови священнослужителів з тих чи інших міркувань («шкідливих для радянської влади») реєструватися, місцева влада мала опечатати церкву, служба у якій не проводилася до здійснення належної реєстрації. У разі відмови священнослужителя під час заповнення анкети заповнювати графу «громадянство» чи позначення у ній, що він «угорський підданий», реєстрація також не відбувалася – пасторами не реєструвалися не громадяни СРСР. Насамкінець наголошувалося: «Розглядаючи реєстрацію Реформатської церкви й служителів культу як захід певного політичного значення, пропонуємо ретельно підготуватися до неї, узгодивши деякі питання з відповідними органами Радвлади» [54, арк.143-144]. Під «відповідними органами Радвлади» малися на увазі насамперед органи державної безпеки.

У перебігу підготовки до реєстрації реформатських громад 3 червня 1948 р. М. Ф. Распутько провів настановну бесіду зі Струмківським деканом А. Генче, який обслуговував реформатські церкви Ужгородського й частини Мукачівського округів, й Фанчиківським деканом Ш. Іллейшем, якому підпорядковувалися церкви Берегівського й частини Мукачівського округів. Повідомлення чиновника, що надійшла вказівка зареєструвати реформатські громади й священнослужителів, декани сприйняли «із задоволенням». «Задоволення», вочевидь, істотно поменшало, коли М. Распутько роздав

кожному з них по примірнику зразків паперів для цієї процедури: заява, форма відомостей про «двадцятку» та її виконавчий орган, анкета священнослужителя, «зразковий протокол» зборів релігійної громади. Враховуючи загальне незнання пасторами української та російської мов, рекомендувалося заповнювати анкету на кожного священнослужителя російською мовою через перекладача. Закарпаття М. Мочарка. Реєстрацію планувалося розпочати з 14 червня й завершити у вересні 1948 р. [54, арк.109]

Напередодні початку реєстрації реформатських громад, 9 червня 1948 р. у Берегові троє деканів цієї конфесії – А. Генче, Ш. Іллейш і А. Лойош – від імені Правління Реформатської церкви Закарпаття звернулися до Уповноваженого РСРК в Ужгороді з черговою декларацією лояльності до влади, підтвердивши нею попередній аналогічний документ від серпня 1945 р. й наголосивши, що вони є «цілком незалежними від церков іноземних держав» [54, арк.136].

На 24 червня вже було зареєстровано 15 реформатських громад й 15 пасторів [54, арк.119].

Процесові реєстрації реформатських релігійних громад та їхніх пасторів передували, а згодом й супроводжували системні репресії радянського режиму проти духовних осіб цієї конфесії. Так, на початок реєстрації громад Реформатської церкви Закарпаття за ґратами перебувало вже шестеро її пасторів. Аналіз архівно-кримінальних справ на священнослужителів-реформатів засвідчує, що обвинувачували їх переважно за релігійну діяльність у дорадянський період їхньої біографії, тобто, власне кажучи, обвинувачувалися вони як колишні громадяни Чехословаччини чи Угорщини на підставі досить хисткої, якщо не сумнівної «доказової бази», прикметної для радянського «правосуддя» [518, с.57].

Першим серед реформатських пасторів Закарпаття важку руку сталінської Феміди відчув священнослужитель зі с. Велика Добронь Ужгородського району Пал Генці, який Закарпатським обласним судом

20 листопада 1946 р. був засуджений до 8 років позбавлення волі [821, с.259]. А загалом, за нашими підрахунками, упродовж 1946–1951 рр. репресій зазнали 19 пасторів Реформатської церкви Закарпаття.

Дані щодо репресій проти реформатських священнослужителів Закарпаття систематизовано у наступній таблиці.

Таблиця 4.1.

Священнослужителі Реформатської церкви Закарпаття, репресовані у другій половині 1940-х – 1950-х рр.¹

№ №	Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народж.	Національність	Місце пасторської служби	Судовий орган, вирок	Примітки
1	2	3	4	5	6	7
1	ГЕНЦІ Пал Бертолонович	1901	угорець	с. Велика Добронь Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 20.11.1946 р. – 8 років позбавлення волі	Повернувся до пасторських обов'язків 1956 р.
2	БАЛОГ Александер Яношович	1891	угорець	с. Есень Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 31.12.1946 р. – 5 років позбавлення волі	
3	НАРАНЧІ Імре Імревич	1904	угорець	с. Мужієво Берегівського району	Закарпатський обласний суд 27.02.1947 р. – 8 років «	
4	ЧОК Йозеф Йозефович	1896	угорець	с. Мала Бийгань Берегівського району	Закарпатський обласний суд 5–6.11.1947 р. – 4 роки позбавлення волі	1950 р. дотерміново звільнений по хворобі; повернувся до пасторських обов'язків у лютому 1958 р.
5	ГОРКОЇ Барна Барнович	1908	угорець	м. Виноградів	Особлива нарада при МДБ СРСР 15.05.1948 р. – 7 років позбавлення волі	Повернувся до пасторських обов'язків у жовтні 1955 р.; 1959 р. виїхав до Угорщини
6	ЗИМАНІ Йозеф Йозефович	1917	угорець	с. Рафайново Берегівського району. <i>Належав до ре-</i>	Особлива нарада при МДБ СРСР 15.05.1948 р. – 7 років	Повернувся до пасторських обов'язків у жовтні 1955 р.;

¹ Таблицю складено на підставі даних: Довганич О. *У жорнах сталінських репресій*. – С. 57–59; *Реабілітовані історією. Закарпатська область*: [у 2 кн.]. – Кн. 1. – С. 169–170, 230, 259, 281, 295, 297, 310, 334, 340, 384, 519, 537, 542, 661, 667, 700, 709, 738–739, 757; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 182. – Арк. 239–240; Спр. 244. – Арк. 147–151;

				лігійного клубу «Східні брати»	позбавлення волі	1959 р. виїхав до Угорщини
7	ФЕКЕТЕ Д'юла Імрехович	1905	угорець	с. Четфалва Берегівського району	Закарпатський обласний суд 20.09.1948 р. – 25 років позбавлення волі	Після звільнен- ня з таборів, де став інвалідом, виїхав до Угор- щини. 30 травня 1961 р. з Буда- пешта апелював до Генерального прокурора СРСР, вимага- ючи реабілітації
8	ШИМОН Жигмонд Яношович	1894	угорець	с. Астей Берегівського району. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 20.09.1948 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до пасторських обов'язків у травні 1956 р.
9	ГУЛАЧІ Людвиг Людвигович	1925	угорець	м. Мукачево	Закарпатський обласний суд 23–24.05.1949 р. – 10 років «	
10	ГУСТІ Адальберт Імревич	1895	угорець	с. Кідьош Берегівського району. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 23–24.05.1949 р. – 25 років «	Повернувся до пасторських обов'язків у серпні 1956 р.
11	ДЬОРКЕ Штефан Яношович	1896	угорець	с. Берегуйфалу Берегівського району. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 23–24.05.1949 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до пасторських обов'язків у серпні 1956 р.
12	КОВАЧ Золтан Адальбертов ич	1907	угорець	смт Вилок Виноградівсь- кого району. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 23–24.05.1949 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до пасторських обов'язків у вересні 1956 р.
13	АССОНІ Штефан Штефанович	1904	угорець	с. Дівичне Виноградівсь- кого району. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 23–24.05.1949 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до пасторських обов'язків у квітні 1957 р.
14	ПАЖИТ Йожеф Александров ич	1914	угорець	м. Мукачево. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 23–24.05.1949 р. – 25 років «	Повернувся до пасторських обов'язків у серпні 1956 р.
15	ЖУРКІ Йожеф Йожефович	1901	угорець	с. Велика Паладь Виноградівсь- кого району	Закарпатський обласний суд 20.01.1950 р. – 25 років «	
16	ВАШ	1910	угорець	м. Тячів	Закарпатський	Повернувся до

	Йожеф Йожефович				обласний суд 06.03.1950 р. – 25 років «	пасторських обов'язків у червні 1958 р.
17	ТАРЦІ Даніел Данієлович	1901	угорець	с. Мала Добронь Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 12.12.1950 р. – 25 років позбавлення волі	Звільнений з та- борів по хворобі 14 квітня 1956 р. Повернувся до пасторських обов'язків 9 червня 1956 р.
18	СУТОР Євген Андрашович	1890	угорець	м. Берегово	Закарпатський обласний суд 13.02.1951 р. – 25 років «	
19	ФОРГОН Пал Палович	1913	угорець	с. Вишково Хустського району. <i>Належав до ре- лігійного клубу «Східні брати»</i>	Закарпатський обласний суд 19.02.1951 р. – 25 років позбавлення волі	Звільнений з та- борів 24 травня 1956 р. Повер- нувся до пастор- ських обов'язків у серпні 1956 р.

Очевидно, що на вістрі удару репресивного апарату опинилися й колишні члени клубу «Східних братів», а серед них й автори вищезгаданого листа радянському диктатору.

Вже 20 вересня 1948 р. Д. Фекете (священнослужитель с. Четфалва Берегівського району) та Ж. Шимон, які обвинувачувалися по одній кримінальній «справі», були засуджені Закарпатським обласним судом до 25 років позбавлення волі.

У березні 1949 р. за ґратами опинилися шестеро реформатських пасторів з Берегівського й Виноградівського районів Закарпаття, притягнутих до відповідальності у черговій сфабрикованій кримінальній «справі» – Ш. Ассоні (с. Дівичне Виноградівського району), А. Густі (с. Кідьош Берегівського району), С. Дьорке (с. Берегуйфалу Берегівського району), З. Ковач (с.мт Вилоч Виноградівського району), Й. Пажит (м. Мукачево), помічник священнослужителя Л. Гулачі (м. Мукачево) [821, с.295, 297, 310, 384, 537, 542]. Усіх їх обвинувачували у тому, що вони відривали земляків від радянської дійсності й впливу «єдино правильної» ідеології, брали участь в організації нелегальних курсів проповідників-місіонерів, поширювали релігійну літературу й зміцнювали реформатську

віру. 23–24 травня 1949 р. рішенням Закарпатського обласного суду усіх їх засудили до 25 років таборів. Єдиний виняток становив Л. Гулачі, який отримав «лише» десять років позбавлення волі [821, с.59].

Арешти реформатських духовних осіб тривали й у найближчі два роки: 20 січня 1950 р. Закарпатським обласним судом до 25 років таборів був засуджений пастор Й. Журкі з с. Велика Паладь Виноградівського району; 6 березня того ж року тим самим судовим органом до 25 років позбавлення волі був засуджений Й. Ваш з м. Тячева; 12 грудня 1950 р. ті самі 25 років таборів отримав Д. Тарці з с. Мала Добронь Ужгородського району; 13 лютого 1951 р. Закарпатським обласним судом також до 25 років позбавлення волі був засуджений Є. Сутор з м. Берегово [821, с. 230, 334, 661, 667].

Завершував серію арештів реформатських священнослужителів Закарпаття священнослужитель с. Вишково Хустського району П. Форгон – останній серед репресованих член клубу «Східних братів». За ґратами він опинився 13 грудня 1950 р. Йому інкримінувалися наклепи на комуністичну партію й радянську дійсність (тобто «антирадянська пропаганда»), а також зберігання антирадянської й релігійної літератури. Попри заперечення ув'язненим усіх обвинувачень, 19 лютого 1951 р. Закарпатський обласний суд засудив його до 25 років позбавлення волі [821, с.709].

Для радянського адміністративного апарату у Закарпатті характерним було намагання привнести у регіон злочинну юридичну практику, відповідно до якої члени родин репресованих «контрреволюціонерів» чи осіб, засуджених за «антирадянську діяльність», розглядалися як «члени семей изменников Родины» (рос. – ЧСИР) й відповідно також мали бути репресованими [440; 441].

Так, наприклад, 3 лютого 1953 р. до Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області надійшла скарга від церковної ради реформатської громади м. Тячева. Оскаржувалися у ній дії реформатського декана А. Генче, який запропонував громаді звільнити

органістку місцевої церкви – дружину репресованого 1950 р. пастора Й. Ваш. Втім, як з'ясувалося, звільнення жінки було ініційоване самим обласним Уповноваженим РСРК М. Ф. Распутьком, який розглядав виплату їй громадою грошового утримання як допомогу родині засудженого священнослужителя. Після надходження скарги громади винуватець запропонував декану А. Генче самому вирішити це питання, й органістка була залишена на роботі [66, арк.45-46].

По-різному складалася доля репресованих реформатських священнослужителів Закарпаття. Більшість в'язнів смиренно несли свій хрест, але були й такі, які оскаржували несправедні вироки. Так, наприклад, пастор П. Форгон писав 25 січня 1955 р. у скарзі до Верховного Суду СРСР: «Представники правосуддя! Дайте мені волю або дайте можливість оправдати себе. Я хочу бути вільним, виховувати своїй дітей, бути разом зі своєю сім'єю» [518, с.59].

Частина репресованих реформатських пасторів були звільнені по амністії 1955–1956 рр. й повернулися до своїх обов'язків священнослужителів. Дехто з них (Б. Горкої, Й. Зимані, Д. Фекете) наприкінці 1950-х років виїхав до Угорщини, звідки надіслав листа Генеральному прокурору СРСР, в якому вимагав реабілітації й наголошував, що в радянських таборах став інвалідом [518, с.58-59]. Лише 18 грудня 1991 р. Ж. Шимон й Д. Фекете були реабілітовані.

Проведений нами аналіз джерельного матеріалу дозволив верифікувати інформацію О. Довганича й О. Хланти, що у місцях позбавлення волі помер реформатський священнослужитель, член клубу «Східних братів» Й. Пажит [518, с.59]. Насправді він повернувся з таборів й у серпні 1956 р. був зареєстрований на попередньому місці пасторської служби – у м. Мукачево [82, арк.148].

Зрештою, практично усіх репресованих реформатських пасторів Закарпаття чекала (непристойно) пізня реабілітація 1989–1991 рр., а «піонер» репресивного списку Пал Генці, а також його колеги Й. Ваш, Й. Журкі,

Д. Тарці, Й. Чок реабілітовані навіть 1992 р. [821, с.170, 230, 259, 295, 297, 310, 334, 340, 384, 519, 537, 542, 667, 700, 709, 739, 757] Єдиний виняток у цьому сумному списку становив Є. Сутор, з якого були зняті безпідставні обвинувачення ще 1972 р. [821, с.661]

Поряд із репресивною «селекцією» лав реформатських священнослужителів Закарпаття, влада запровадила, як вже вище згадувалося, жорсткі правила реєстрації громад цієї конфесії. Наприкінці 1949 р. з 92 наявних реформатських громад Закарпаття було зареєстровано лише 61. Решту не реєстрували у примітивному розрахунку, що вони з часом «самоліквідуються», «об'єднуються» й не турбуватимуть владу проханнями про реєстрацію, але для цього потрібний час і проявляти будь-який поспіх стосовно злиття вважали недоцільним [131, арк.139-140].

Було також силоміць запроваджено істотне коригування ustalених звичаїв церкви, які, мовляв, суперечили чинному законодавству. Зокрема, під категоричну заборону підпадала діяльність молодіжних гуртків з вивчення Закону Божого, які традиційно функціонували при молитовних будинках й де пастори провадили передконфірмаційне навчання молоді. Та й терміни самої конфірмації влада «запропонувала» керівництву церкви пересунути з 14-ти років до досягнення повноліття. Під приводом додержання трудової дисципліни й законодавства про працю звичні для Реформатської церкви щоденні вранішні богослужіння о 10–11-й годинах ранку пересувалися на вранішні неробочі години. Так само, керівництво церкви силувано погодилося з «рекомендаціями» влади під час збирання врожаю по буднях й у неділю проводити молитовні збори після роботи або рано-вранці до виходу колгоспників у поле [424, с.655].

Кардинальній реорганізації була піддана й система духовного управління Реформатською церквою.

Апарат Уповноваженого РСРК по УРСР спершу пропонував («була думка») обрати обласним деканом берегівського декана Штефана Іллеша, однак той відмовився від цієї пропозиції. Тоді було запропоновано

кандидатуру струмківського декана Адальберта Генче. 7 грудня 1949 р. Київ дав дозвіл на проведення наради деканів Реформатської церкви задля обрання єдиного обласного декана. 23 грудня 1949 р. в Ужгороді відбулася така нарада за участю деканів Александера Лойоша (Виноградів), Штефана Іллеша (Берегово) й Адальберта Генче (с. Сюрте – Ужгород) [55, арк.192].

Головував на зібранні 23 грудня 1949 р. старший за віком декан А. Лойош. На порядку денному були лише два питання: 1) Про адміністративний центр Реформатської церкви; 2) Про обрання обласного декана Реформатської церкви [57, арк.3].

Головуючий поінформував колег щодо доцільності запровадити єдиний крайовий центр Реформатської церкви Закарпатської області – обласний деканат на чолі з обласним деканом – й водночас припинити чинність трьох колишніх жупних деканів (однак декани зберігали за собою деканський сан як почесне звання). Відкритим голосуванням (у процедурі таємного голосування трьох осіб просто не було сенсу) обласним деканом був обраний Адальберт Генче [55, арк.192].

Уповноважений у справах релігійних культів по УРСР П. Вільховий доповідав своєму московському керівництву й першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникову про вищезгадану подію як про значний успіх підпорядкованого йому апарату й свій особистий – мовляв, у грудні 1949 р. нарешті завершено давно запланований захід щодо реорганізації системи духовного управління Реформатською церквою регіону – замість трьох жупних обрано одного обласного декана [131, арк.144-145].

Однак, те, що здавалося П. Вільховому у березні 1950 р. (час складання його інформаційного звіту за останній квартал 1949 р.) серйозним успіхом його адміністрації, як засвідчив перебіг подальших подій, таким вже великим успіхом не було.

Вважаючи Реформатську церкву Закарпаття, принаймні на рівні її керівництва, вже опанованою, й враховуючи традиційний опозиційний статус протестантів щодо Римо-католицької церкви (одного з головних

тогочасних ворогів Кремля), союзні структури дали санкцію на залучення цієї конфесії до руху прихильників миру, що його ініціювала центральна влада СРСР.

9–12 травня 1952 р. у м. Загорську, у приміщенні Московської духовної академії Руської («Русской») Православної Церкви (РПЦ), відбулася Конференція церков та релігійних об'єднань в СРСР, яка ухвалила звернення до церков, релігійних об'єднань, духовенства й віруючих усіх релігій усього світу й звернення до Всесвітньої Ради Миру, а також специфічне вірнопідданське (цілком у дусі часу) послання до радянського диктатора [290; 717].

Закарпаття на Загорській конференції 1952 р. було представлено двома делегатами – деканом Реформатської церкви Закарпатської області Адальбертом Генче й пастором с. Малі Ратівці Ужгородського району Міклошем Штефаном. Саме їхні кандидатури за рознарядкою з Москви (два представники від реформатських громад Закарпаття) були запропоновані обласним уповноваженим Ради у справах релігійних культів [62, арк.87-88].

Промова А. Генче на конференції у Загорську була надзвичайно лояльною й витриманою у дусі «генеральної лінії» партії, тобто містила засадничі напрямні: по-перше, узагальнення й пропаганда досвіду участі Реформатської церкви Закарпаття у русі прихильників миру й, по-друге, висловлення «цілковитого задоволення» статусом цієї конфесії у Радянському Союзі [61, арк.156].

Вже після завершення конференції у Загорську з метою пропаганди рішень цього казенного зібрання М. Распутько «рекомендував» А. Генче зробити переклад угорською матеріалів конференції, роздрукувати його й розіслати пасторам Реформатської церкви. У свою чергу, І. В. Полянський дав жорстку настанову своєму ужгородському підлеглому щодо неодмінної підтримки пропагандистських зусиль реформатського декана: «Врахуйте, що Вам необхідно активно йти назустріч заходам, що проводяться служителями культу, які популяризують рішення Загорської конференції» [62, арк.106].

Отже, центральна, республіканська й місцева влада усіяко підтримувала вірнопідданські пропагандистські зусилля А. Генче. Щоправда, очільник Реформатської церкви Закарпаття на перших порах відчував труднощі у справі транслявання ухвал Загорської конференції своїй реформатській пастві, переважно етнічним угорцям – матеріали цього форуму були опубліковані лише російською мовою. Відтак декан ініціював їхній переклад угорською. Однак перша спроба була невдалою, оскільки перекладачі виявилися недостатньо кваліфікованими. Вдруге, за допомогою М. Распутька, було досягнуто домовленості про переклад з працівниками обласної угорськомовної газети, текст перекладу віддрукований й розісланий пасторам-реформатам, які (ледь не стовідсотково) не володіли російською мовою [61, арк.160].

Крім перекладу угорською матеріалів конференції, декан А. Генче, роз'їжджаючи по реформатських громадах, популяризував рішення зібрання у Загорську у своїх прилюдних промовах – на осінь 1952 р. його виступи у 12 громадах відвідало понад 10 тис. осіб [61, арк.157,173].

Проте у середовищі віруючих цієї конфесії й принаймні частини кліру така ініціативність декана Реформатської церкви, його «задоволення станом справ з питань становища релігії» викликала притлумлений спротив й засуджувалася, що іноді втілювалося в анонімних листах на його адресу. Один з таких листів, написаний у середині серпня 1952 р. й тоді ж отриманий реформатським деканом, промовисто був адресований «Обманщику народу». [62, арк.108].

Зрозуміло, що спрямування таких листів та настрої його автора/авторів були для ужгородського представника РСРК. М. Распутька ще одним доказом того, що серед реформатського духовенства й релігійного активу є особи, які приховано вороже налаштовані до радянської влади й незгодні з рішеннями Загорської конференції [61, арк.174].

Втім, М. Ф. Распутька не зовсім влаштовувала й пропагандистська (щодо ухвал Загорської конференції) місія А. Генче, адже він «[...] майже не

популяризував дуже важливі зобов'язання, які взяла Конференція, що їх викладено у привітальному листі товаришу Й. В. Сталіну [...]», тобто зміцнення миру між народами, залучення віруючих до активних дій на захист миру, виховання у віруючих «[...]самовідданої любові до Батьківщини, зміцнення їх у свідомому ставленні до суспільної праці й виконанні громадянських обов'язків, проповідь миру й рівноправності народів[...]» [61, арк.159].

Характерно, що вже наприкінці 1952 р. обласний Уповноважений РСРК в діяльності керівника закарпатських реформатів, нарешті, побачив «дворушництво». За його оцінкою, яка, на наш погляд, відповідала дійсності, декан А. Генче власну участь у роботі Загорської конференції прагнув використати задля територіальної експансії й зміцнення впливів Реформатської церкви. Якщо раніше декан обіцяв М. Ф. Распутьку, після проведення реєстрації реформатських громад, сприяти поступовому припиненню діяльності громад без пасторів, а їхніх віруючих заохочувати відвідувати територіально наближені зареєстровані молитовні будинки, то відтепер А. Генче почав спрямовувати священнослужителів з зареєстрованих до «згасаючих», на думку влади, громад, а відтак й клопотатися про їхню реєстрацію. Більше того, у грудні 1952 р. очільник реформатів порушив клопотання про дозвіл підлеглим йому пасторам відправляти службу у низці гірських поселень (Рахів, Свалява, Солотвино, Ясиня), де мешкала певна кількість угорців, натомість не було молитовних будинків реформатів [61, арк.188].

Але найбільшою загрозою, на думку обласного Уповноваженого РСРК, було прагнення А. Генче відновити перервані війною зв'язки з керівництвом Угорської реформатської церкви. Непокоїло М. Ф. Распутька приватне листування декана з єпископом Реформатської церкви з угорського м. Мішкольці, який був кумом А. Генче. Оскільки останній, крім цього, все частіше нагадував чиновнику, що неправильно йменується «деканом», а слід його іменувати «єпископом», – усе це виглядало як прагнення отримати

висвячення на єпископа від Мішкольцівського реформатського єпископа й, у свою чергу, провадити посвячення нових реформатських священнослужителів, у чому радянська адміністрація Закарпаття аж ніяк не була зацікавлена. Враховуючи вищенаведене, Уповноважений РСРК по Закарпатській області провів консультації з «зацікавленими органами» (обкомом КП України й місцевим управлінням державної безпеки). За підсумками таких консультацій дійшли висновку про доцільність зняття декана А. Генче з реєстрації й заміну його більш слухняною особою. Методи й форми обрання нового декана Реформатської церкви Закарпаття мали залишитися попередніми [61, арк.189].

7 лютого 1953 р. Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий на пропозицію М. Ф. Распутька щодо «детронізування» А. Генче реагував стримано-негативно: «Виставлені Вами аргументи щодо заміни декана Генче вважаємо недостатньо обґрунтованими [...] ми поки що утримуємося від дачі Вам санкції на зняття з реєстрації декана реформатської церкви гр. Генче» [61, арк.194].

4.2. Інституціалізація Реформатської церкви й спроби зміцнити її становище за доби хрущовської «відлиги»

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Напередодні його смерті А. Генче, віддаючи «кесареву данину», звернувся з письмовим проханням до підлеглих йому пасторів відбути богослужіння за одужання «вождя всіх народів» [1030, с.75].

Повернення до «колективного керівництва» у правлячій партії вплинуло на певну лібералізацію державно-церковних взаємин у СРСР. Не становила винятку у цьому відношенні й Реформатська церква Закарпаття, одноосібний керівник якої ще за рік перед тим з санкції Кремля був офіційно

залучений до радянського руху прихильників миру, що, за тогочасними «правилами гри» в СРСР, в очах влади було синонімом наявності у А. Генче своєрідної «охоронної грамоти» від ймовірних репресій проти нього особисто й вірних очолюваної ним конфесії. Усвідомлюючи це, очільник закарпатських реформатів прагнув розширити простір своєї особистої свободи дій.

Станом на 1 квітня 1953 р. у Закарпатській області офіційно було зареєстровано 63 реформатських громади, що їх обслуговували 52 пастори. Таким чином, 11 легалізованих владою громад не мали власного священнослужителя. У цій ситуації обласний Уповноважений РСРК запропонував декану А. Генче перевести пасторів з діючих, але незареєстрованих громад до зареєстрованих. Однак глава Реформатської церкви зустрів цю пропозицію/директиву неприхильно й негайно попередив усіх священнослужителів, яких потенційно стосувалася ця новина [64, арк.2-3].

За цих обставин виразно зросло напруження у його взаєминах з обласним Уповноваженим РСРК, який дедалі більше вважав, що керівник реформатів виходить з-під контролю його відомства, проявляє надмірну самостійність, а тому має бути усунутий й замінений слухнянішою постаттю, якою вважав колишнього окружного декана, священника реформатської громади м. Берегово Ш. Іллеша . 27 березня 1953 р. М. Ф. Распутько інформував П. Вільхового: «Декан Генче усе частіше почав виявляти самоправство. На початку березня він замірювався провести нараду священників, які обслуговують реформатські громади Берегівської округи [...] йому було заборонено скликати нараду й попереджено, що й надалі скликати наради він не має права» [64, арк.3]. Також без санкції й інформування обласного Уповноваженого РСРК відбулася приватна подорож А. Генче до м. Виноградова й консультації з колишнім деканом А. Лойошем щодо владної вимоги про переміщення пасторів з незареєстрованих громад до зареєстрованих [64, арк.3].

4 квітня 1953 р. керівник республіканської Ради у справах релігійних культів, реагуючи на настирливу пропозицію свого ужгородського підлеглого усунути А. Генче з посади декана Реформатської церкви Закарпаття, висловився значно категоричніше проти, ніж у попередньому інструктивному листі від 7 лютого. П. Вільховий навів й досить розгорнуту аргументацію своєї позиції: «Враховуючи особливості реформатської (кальвіністської) церкви, а також особливості у цілому Вашої області, ми вже висловлювали Вам свою думку з питання зняття з реєстрації декана цього культуу гр. Генча, тобто, що його знімати поки що *недоцільно*, тим більше, що він брав участь у конференції усіх церков й релігійних об'єднань в СРСР, присвяченій питанню захисту миру; про виступ Генче на цій конференції про його діяльність знають учасники конференції, зокрема, знає закордон, і в інтересах нашої держави до таких осіб необхідно проявляти більше терпіння й відповідної тактовності у взаєминах з ними» [64, арк.9] (виділення у тексті – П. Вільхового. – *Л.К.*).

Петро Якимович підсилив свою аргументацію щодо недоторканності реформатського декана й покликанням на особисту телефонну розмову 2 квітня з керівником Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. В. Полянським й вказівку останнього – без санкції союзної РСРК не знімати з реєстрації декана Реформатської церкви Закарпаття А. Генче, якого лише слід було попередити щодо неприпустимості несанкціонованих РСРК нарад, а також призначення й переміщення священнослужителів [64, арк.10].

Втім, формально погодившись з директивами, отриманими від своїх керівників у Києві й Москві, М. Ф. Распутько у черговій інформації для П. Вільхового від 16 квітня 1953 р. знову ж таки наголосив, захищаючи свою точку зору, що декан А. Генче «підтримує вимоги реакційної частини реформатського духовенства» [65, арк.168].

Якщо ужгородський Уповноважений РСРК зазнав поразки у спробі усунути з посади чинного декана Реформатської церкви, якого підтримували московські урядовці, то водночас невдачею завершилася й спроба

керівництва союзної Ради у справах релігійних культів змусити Закарпатський облвиконком переглянути своє рішення 1951 р. щодо реєстрації Ужгородської й Мукачівської реформатських громад.

Ще 6 жовтня 1952 р. за підписом І. В. Полянського на адресу М. Ф. Распутька й П. Вільхового було спрямовано наступну директиву: «Совет по делам религиозных культов разрешил Вам зарегистрировать в 1951 г. два религиозных общества реформатов в гг. Мукачево и Ужгороде [...]. Сейчас, в связи с некоторыми новыми обстоятельствами, возникшими относительно этих обществ, перед Советом встал вопрос о пересмотре прежнего решения Совета в сторону его отмены [...]» [62, арк.111]. Про які саме «деякі нові обставини» йшлося, у московській директиві не з'ясовувалося, але пропонувалося зібрати докладні дані про ці громади, доповісти їх партійному й радянському керівництву області й з відповідним висновком відправити до Москви не пізніше 1 грудня 1952 р. [62, арк.111] Вже 6 грудня 1952 р. від союзної РСРК надійшло нагадування про невиконання Ужгородом/Києвом директиви від 6 жовтня [62, арк.112].

12 січня 1953 р. ужгородський Уповноважений РСРК інформував І. В. Полянського (копія – П. Вільховому), що Ужгородська реформатська громада існує з XVIII ст. й на 1953 р. нараховувала 200 віруючих. Під час реєстраційної кампанії 1948–1949 рр. у ній не було священнослужителя, який (Д. Тарці) з'явився лише 1950 р. Після цього виконком Закарпатської обласної Ради, враховуючи, що реформатська громада обласного центру функціонувала безперервно упродовж багатьох років, має молитовний будинок, а в околицях міста на відділі 4-х кілометрів немає інших діючих реформатських громад, звернувся до РСРК з клопотанням зареєструвати цю громаду, що й було зроблено після відповідної санкції РСРК 16 листопада 1951 р.

Висновок обласного Уповноваженого РСРК враховував, що у місті функціонували 2 громади РКЦ, 3 – РПЦ, 1 – ЄХБ й 1 юдейська громада, а серед городян чимало (майже третина) угорців, принаймні четверта частина

яких є реформатами, внаслідок чого «не реєструвати або зараз порушити питання про зняття з реєстрації Ужгородської реформатської громади було б недоцільно» [65, арк.136-137]. Майже ідентичним було становище реформатської громади м. Мукачева, яка діяла з давніх-давен й нараховувала 300 парафіян. У місті функціонували 4 громади РПЦ, 3 – РКЦ, 1 – ЄХБ, по одній – адвентистів сьомого дня та юдеїв. Майже тотожним був і висновок – «зняття з реєстрації у даний момент Мукачівської реформатської релігійної громади нічого позитивного не дасть» [65, арк.136-137]. Наприкінці листа, в якому йшлося також про аналогічну реєстрацію/не реєстрацію кількох юдейських громад, містилася сакраментальна фраза: «Даний лист узгоджений з керівництвом області» [65, арк.139].

Однак 28 лютого 1953 р. П. Вільховий, очевидно, під тиском Москви, наполегливо радив своєму ужгородському підлеглому «ще раз» повернутися до цього питання й скласти докладний висновок по кожній з вищезгаданих громад та їхніх молитовних будинках. Аргументація була так само невиразна й максимально абстрактна: це потрібно «у зв'язку з деякими новими обставинами, які виникли щодо цих громад», а відтак й проблемною «політичною доцільністю подальшого їхнього існування» [65, арк.144].

Нарешті 27 березня 1953 р. М. Ф. Распутько інформував свого київського керівника, що готує матеріали про зняття з реєстрації Ужгородської реформатської громади, а її молитовний будинок планується передати щойно створеному планетарію. Мешканці ж Ужгорода реформатського віросповідання, що їх позбавлялося власного храму, на думку Уповноваженого РСРК, залюбки могли проїхатися два кілометри «хорошою шосейною дорогою» до приміського села Минай й відвідувати там збори місцевої реформатської громади [64, арк.3].

Однак втілення у життя московської директиви затягнулося. Наскільки вдалося з'ясувати, проти виступило керівництво Закарпатського облвиконкому, яке не бачило підстав для перегляду своїх ухвал про реєстрацію Ужгородської реформатської громади (від 25 травня 1951 р.) й

Мукачівської спільноти реформатів (від 5 вересня 1951 р.) й не хотіло зайвий раз конфліктувати з угорською меншиною краю. Зрештою, не прагнув такого перегляду й ужгородський Уповноважений РСРК, який по суті саботував виконання московської вказівки. 6 травня 1953 р. він інформував свого київського керівника, що Закарпатський облвиконком своє рішення щодо реєстрації реформатських релігійних громад Ужгорода й Мукачева «переглядати не має наміру» і додав зовні нейтральну інформацію, яка по суті промовляла на користь збереження зареєстрованими цих етноконфесійних спільнот. Наприклад, щодо Ужгорода стверджувалося: «Усі віруючі-реформати за національністю угорці, серед населення Ужгорода майже одна третина угорці. Більшість віруючих-реформатів працюють на державних й кооперативних підприємствах, залізничному транспорті й в установах. За трудовою дисципліною віруючі-реформати не поступаються робітникам і службовцям інших віросповідань, а в деяких випадках навіть більш дисципліновані. За віком більша частина віруючих – особи похилого й середнього віку, молодь майже не відвідує реформатський молитовний будинок [...]. Це релігійне товариство впливу на оточуюче населення не має [...]» [65, арк.146-147].

За такими же радянськими канонами (мовляв, віруючі – особи середнього й старшого віку, дисципліновані й працелюбні, (шкідливого) впливу на оточення не здійснюють) характеризувалися й парафіяни реформатської спільноти Мукачева [65, арк.148].

3 червня 1953 р. з позицією Закарпатського облвиконкому й ужгородського Уповноваженого РСРК, нарешті, погодився й П. Вільховий. У його зверненні до Ради Міністрів УРСР з цього приводу наголошувалося, що питання про зняття з реєстрації реформатських громад Ужгорода й Мукачева вдруге було ретельно вивчене, однак підстав для перегляду попередніх рішень про їхню реєстрацію знайдено не було – «ці громади мають законне право на своє існування». Такою була одностайна думка і обласного Уповноваженого РСРК і Закарпатського облвиконкому. Лист П. Вільхового

до Ради Міністрів УРСР завершувався проханням підтримати рішення обласної влади Закарпаття щодо реєстрації вищезгаданих громад перед Радою у справах релігійних культів при РМ СРСР [65, арк.151-154].

31 липня 1953 р. надійшло чергове нагадування І. В. Полянського про необхідність термінового виконання вказівки від 6 жовтня 1952 р.[64, арк.24] Однак на осінь 1953 р. це питання втратило для Москви свою актуальність й більше не порушувалося – дезактуалізації питання посприяли й відвідини Закарпаття інспектором союзної РСРК А. В. Румянцевим.

Стан справ у Закарпатській області, зокрема, ситуація у її реформатських й римо-католицьких громадах (переважно етнічно угорських) й особливо після смерті Й. В. Сталіна, настільки викликав занепокоєння київських і московських керівників РСРК, що регіон упродовж 1953 р. двічі відвідували високопосадовці з Києва й Москви. Так, 24 червня 1953 р. керівник республіканської Ради у справах релігійних культів П. Вільховий перебував в Ужгороді й мав докладні розмови з М. Ф. Распутьком, зокрема, закликав свого підлеглого ретельніше вивчати життя Реформатської й Римо-католицької церков краю, частіше спілкуватися з її керівниками тощо [64, арк.22].

Але у порівнянні з блискавичним одноденним візитом до Ужгорода очільника республіканської РСРК, значно тривалішими виявилися відвідини Закарпаття (за наказом І. В. Полянського від 18 вересня 1953 р.) інспектором союзної Ради у справах релігійних культів А. В. Румянцевим, які тривали упродовж 21 вересня – 9 жовтня 1953 р. У центрі уваги московського ревізора опинилася ситуація з 27 незареєстрованими реформатськими громадами регіону. Зокрема, А. В. Румянцев двічі мав тривалі розмови з деканом А. Генче: перший раз – обговорювалися загальні питання діяльності Реформатської церкви, вдруге – стан окремих громад цієї конфесії, які діяли незареєстрованими [64, арк.34]. Крім того, московський чиновник особисто відвідав окремі реформатські громади, бесідував з їхнім активом, пасторами, головами міських і сільських рад відповідних населених пунктів тощо. Він

переконався, що упродовж п'яти років з моменту завершення державної реєстрації незареєстровані реформатські громади не припинили своєї діяльності. Більше того, шістьом громадам місцева влада передала у користування молитовні будинки, що де-факто легалізувало статус цих спільнот. Подальша відмова у реєстрації, на думку А. В. Румянцева, була недоцільною, оскільки викликала у віруючих занепокоєння щодо подальшого безперешкодного відправлення релігійних потреб й, навіть, до певної міри, сприяла підтриманню релігійної активності віруючих. Він пропонував з 27 незареєстрованих громад зареєструвати як самостійні 7, а 14 громадам надати статус філіалів, решту ж – 6 громад – залишити незареєстрованими з поступовим скороченням у них богослужінь й перспективою взагалі припинення їхньої діяльності [66, арк.40].

Мотивація порівняно «ліберальної» лінії московської РСРК щодо незареєстрованих реформатських громад Закарпаття полягала у прагненні врахувати (за умов перших кроків беріївсько-хрущовської «відлиги») деякі особливості краю, а саме: 1) усталену традицію віруючих закарпатських угорців відвідувати реформатську церкву у «своєму» селі, оскільки, мовляв, у минулому у кожному угорському селі була реформатська церква; 2) наближеність кордонів зарубіжних держав (Угорщини, Чехословаччини, Румунії, Польщі), що у них угорські мешканці Закарпаття мали родичів і знайомих, з якими листувалися, а відтак й були обізнані з значно ліберальнішою державною політикою цих країн соціалістичного табору щодо релігії й Церкви; 3) «молодість» Закарпатської області у складі СРСР, а відтак й все ще міцне закорінення на її території усталених релігійних традицій [66, арк.40]. Саме поширення «релігійних забобонів» серед населення Закарпаття та їхнє глибоке коріння справили найбільше враження на московського функціонера РСРК [66, арк.51].

У листопада 1953 р. декан А. Генче знову опинився у центрі уваги обласного й республіканського уповноважених Ради у справі релігійних культів –Генеральний секретар Японської буддистської церкви Нічики

Кімура запросив його взяти участь у Другому всесвітньому пацифістському конгресі у Японії, який планувався на квітень 1954 р. Проте керівники всіх рівнів не вважали за потрібне санкціонувати «японське відрядження» реформатського декана, адже самопливні миротворчі ініціативи сумнівного походження рішуче відсікалися «компетентними органами» СРСР [65, арк.189].

Проте Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР й надалі вважала за потрібне (зрозуміло, з власною корисливою метою) до певної міри підтримувати Реформатську церкву у Закарпатті та її керівника. Так, 22 вересня 1954 р. очільник союзної Ради І. В. Полянський, у відповідь на чергову письмову пропозицію М. Ф. Распутька адміністративно обмежити активність декана А. Генче відповів: «[...] поскольку декан Генче является руководителем всей реформатской церкви в Закарпатской области, то Вам не следует чинить ему препятствий в проведении освящения молитвенных домов. [...] необходимо в тактичной форме в каждом конкретном случае принимать меры к недопущению широкой помпезности и по возможности ограничивать торжества, проводимые церковью по случаю освящения молитвенных домов и престольных празднеств, пределами одного религиозного общества» [68, арк.125].

В 1955 р. процедура оформлення й видачі довідок щодо реєстрації релігійних громад Реформатської церкви Закарпаття набула казенно-офіційний характер. Із 26 клопотань про реєстрацію громад до кінця року було отримано дозволи республіканської Ради у справах релігійних культів на 16 громад, які й були зареєстровані.

Процедура відбувалася планово – щодня по одному – два товариства. При реєстрації, яку проводив обласний Уповноважений РСРК, був присутній декан А. Генче, пастори громад й дві – три особи представників відповідних релігійних спільнот [70, арк.34].

Реєстраційна кампанія дала можливість керівництву й віруючим Реформатської церкви оскаржити перед Уповноваженим РСРК окремі дії

місцевої влади, що порушували права віруючих й ображали їхні релігійні почуття. Так, наприклад, у с. Рівному на сільському клубі був встановлений репродуктор-гучномовець, спрямований до дверей реформатської церкви й «зовсім випадково» «синхронізований» з відправами у ній, що вочевидь заважало проводити обрядові служби. У с. Вари Берегівського району у десяти метрах від реформатського молитовного будинку розташовувався плакат – «Товариші! Не схиляйтеся до глупот, що їх говорять попи, – вони обманюють народ. Піднесемо вище прапор атеїзму!». У поодиноких випадках кричущі порушення релігійних почуттів віруючих були усунуті [70, арк.35; 71, арк.137].

З процедурою додаткової реєстрації реформатських громад Закарпаття пов'язана й чергова характеристика ужгородським Уповноваженим РСРК глави Реформатської церкви (8 червня 1955 р.). У цій таємній атестації М. Ф. Распутько вкотре вже робив наголос на негативних прикметах діяльності А. Генче: «У своїй практичній діяльності гр[омадянин] Генче не обмежується тими релігійними громадами, які діють у даний час, – він прагне насаджувати релігійні товариства й там, де вони коли-небудь були, у всіх населених пунктах, де мешкає хоча б невелика кількість віруючих-реформатів» Не подобалося М. Ф. Распутьку й виразне небажання А. Генче «орієнтувати» підлеглих йому пасторів виховувати у парафіян прагнення досягати високих виробничих успіхів у праці на державних підприємствах й у колгоспах [71, арк.157].

Здавалось би, цілком у річищі вищезгаданих негативних характеристик А. Генче ужгородським Уповноваженим РСРК можна розглядати й твердження відомого сучасного українського політолога й історика В. Войналовича, мовляв, «значне невдоволення» республіканської і обласної адміністрації «викликало й несанкціоноване рішення А. Генче отримати єпископський сан духовного служіння з метою висвячення нових пасторів Реформатської церкви» [424, с.162].

У цьому твердженні шановного дослідника присутні, на наш погляд, дві не зовсім коректні тези: перша – щодо «несанкціонованості рішення» А. Генче отримати єпископський сан; друга – метою отримання єпископського сану главою Реформатської церкви Закарпаття було, мовляв, (винятково) «висвячення нових пасторів Реформатської церкви». Щодо другої тези, то вона заперечується фактами висвячення нових пасторів А. Генче у формальному статусі декана й до отримання сану єпископа, як, наприклад, у ситуації із формалізацією статусу священнослужителя с. Рафайлово Калманом-Золтаном [71, арк.162]. Зрештою, право атестувати й висвячувати нових пасторів мали, крім А. Генче, також реформатські священнослужителі, архідиякони (угорською – «ешпереші») Ш. Мітро, Д. Петнегазі й Д. Тарці [74, арк.143].

Так само в жодному разі не йдеться про «несанкціонованість рішення А. Генче отримати єпископський сан». Очільник реформатів отримав цей сан цілком канонічно з церковної точки зору й абсолютно легітимно й лояльно по відношенню до радянської адміністрації, отже, й цілком санкціоновано. Зрештою, апарат (обласний і республіканський) Ради у справах релігійних культів підводився до санкціонування цієї акції упродовж чотирьох років – з 1952 р. почавши.

Вже після Загорської конференції 1952 р. А.Генче обережно зондував ґрунт. Імпульсом, нібито, послужила розмова А. Генче під час конференції у Загорську з лютеранським єпископом з Прибалтики, який зауважив закарпатському колезі, що його звання «декан» не відповідає його фактичному статусу [74, арк.143]. Однак, на нашу думку, посилення на розмову з прибалтійським єпископом і його зауваження щодо фактично єпископського статусу А. Генче використовувалося останнім винятково лише для об'єктивізації власних претензій на єпископський сан, адже людина з вищою духовною освітою (1921 р. закінчив теологічний факультет Дебреценського університету) «декан» А. Генче зобов'язаний був знати (і не міг не знати) значення термінів «декан» – «деканат» – «єпископ» –

«єпископство» (і, зрозуміло, багатьох інших їм подібних), а також розрізнити їхнє змістовне наповнення не лише рідною угорською, а також німецькою й словацькою мовами, якими він добре володів [73, арк.250].

Характерно, що для лобювання у владних коридорах Ужгорода й Києва питання отримання ним єпископського звання А. Генче залучив свого давнього приятеля, старшого пресвітера ЄХБ Закарпаття М. Мочарка. М. Ф. Распутько з цього приводу висловив цілком обґрунтоване припущення: «Мені здається, що гр. Мочарко вирішав посередничати у справі уточнення управління Реформатською церквою й возведення гр. Генче у сан єпископа, очевидно, не без наполегливого прохання з боку гр. Генче, та й не лише у вигляді доброї послуги» [71, арк.192-193].

3 січня 1956 р. М. Ф. Распутька особисто відвідав декан Реформатської церкви і безпосередньо порушив актуальне для нього питання формалізації фактичного єпископського статусу. А. Генче заявив співрозмовнику, що в очолюваній ним Церкві є група священнослужителів (декан, Ш. Іллеш, Д. Петнегазі, Ш. Мітро, Д. Тарці) з вищою духовною освітою, які мають право атестувати й висвячувати священників – фактична Рада Реформатської церкви Закарпатської області. На думку декана, коло цих осіб мало право ухвалити рішення, що у подальшому деканат йменуватиметься єпископатом, а декан – єпископом. Уповноважений відповів, що, в разі наявності такої ухвали, він проінформує про це Раду у справах релігійних культів й проситиме дозволу зареєструвати «єпископа Реформатської церкви Закарпатської області» [71, арк.192-193].

Вже 9 січня 1956 р. в Ужгороді відбулася нарада старійшин Реформатської церкви Закарпаття, учасниками якої були Ш. Іллеш, Д. Петнегазі, Ш. Мітро й А. Генче. На порядку денному було єдине питання – «Про уточнення найменування управління Реформатської церкви по Закарпатській області». Учасники зібрання констатували, вочевидь, давно відомий їм усім факт, що найменування управління Реформатської церкви радянського Закарпаття й посади його очільника (відповідно – «деканат» і

«декан») «не відповідає чинним положенням вівчення Реформатської церкви», і визнали за потрібне надалі йменувати управління загальноприйнятим терміном – «єпископат», а керівника Реформатської церкви Закарпатської області Адальберта Генче – «єпископом». Цю ухвалу (відповідно до радянських обов'язкових приписів) вирішили просити Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР санкціонувати таке перейменування і 11 січня протокол зборів вручили ужгородському Уповноваженому РСРК [71, арк.144-145].

Республіканська РСРК зробила запит до Ужгорода і 26 січня 1956 р. М. Ф. Распутько надіслав російський переклад витягу зі Статуту Реформатської церкви, ухваленого собором Угорської реформатської церкви у Будапешті 8 травня 1928 р., де йшлося про статус єпископа цієї конфесії, зокрема, процедуру його обрання/переобрання [73, арк.188-191]. Сам же ужгородський Уповноважений РСРК в листі на ім'я І. В. Полянського та П. Вільхового щодо корегування назви управління Реформатською церквою Закарпаття висловився на користь відновлення єпископату і цим самим фактично легітимізував й Раду Реформатської церкви. Як додатковий аргумент наводилася можливість відвідання Закарпаття іноземними делегаціями, в тому числі й церковними, які, цілком ймовірно, можуть поцікавитися й управлінням Реформатської церкви, а відтак іменування її глави «деканом» замість «єпископа» може викликати здивування й закиди, що закарпатські реформати не знають, як повинна управлятися їхня церква [74, арк.153-154].

З боку республіканського Уповноваженого РСРК було висловлене виразно негативне ставлення до утворення єпископату Реформатської церкви і, рішення про створення якого нелегітимною Радою і без наявності відповідних повноважень релігійних товариств, санкції Ради у справах релігійних культів вважалось незаконним, тим більше, що це «поведе до крутої активізації даної церкви» [74, арк.153-157].

Згадував київський Уповноважений РСРК про наявність у Реформатській церкві Закарпаття двох течій – «відродженців» й «мертвих». За його словами, «відродженці» вже захопили третину реформатських громад краю – 30 з 90. Очолювали їх, мовляв, реакційна група пасторів-націоналістів, які прагнули очолити усю церкву й відродити місіонерську роботу клубу «Східних братів» або «Братерської співдружності». Так само, на думку П. Вільхового, зарано було б запрошувати закордонних відвідувачів для зустрічі з Реформатською церквою Закарпаття (й вигідної владі пропаганди її «досягнень») Одночасно ужгородському Уповноваженому РСРК доручалося по можливості з'ясувати докладну чисельність віруючих-реформатів, оскільки, за переписом 1941 р., їх нараховувалося 14 825 осіб; 1952 р. – 25 тис.; на 1 серпня 1953 р. – до 25 тис.; на початок 1956 р. – 50–60 тис. Щодо останньої цифри висловлювалося припущення, що це, можливо, завищені церковниками дані – для обґрунтування «бази єпископства» [74, арк.157-158].

Ужгородський чиновник пропонував «бути самокритичними», адже саме за рекомендацією РСРК адміністратори церковних районів «ешпереші» були перейменовані на «деканів», й відтак термін «декан» постав у самому лише службовому листуванні між Ужгородом й Києвом, однак надалі він непридатний, оскільки не відповідає церковним порядкам Реформатської церкви. Пропонувалося негайно виправити помилку, відновивши чинність термінів «ешпереш» (архидиякон) та «пюшпек» (єпископ). Натомість, на думку М. Ф. Распутька, було б недоцільним відновлювати діяльність трьох «деканів» («ешпереші») й тим самим скасовувати ухвалу 1949 р. за підписом усіх трьох тогочасних «деканів» (з померлим А. Лойошем включно): «Нам зручніше, як показала практика, мати справу з одним адміністратором Реформатської церкви» [73, арк.207]. Чиновник висловлювався за чітке дотримання процедур Реформатської церкви у разі позитивного рішення щодо проведення виборів її єпископа. Що ж до закордонних відвідувачів Закарпаття, в тому числі й його релігійних громад, то ужгородський

Уповноважений РСРК не схвалював апріорі негативного ставлення до цього П. Вільхового – мовляв, усе залежатиме від «загальної обстановки»: «Слід взяти до уваги, що майже усі реформатські спільноти розташовані поблизу наших кордонів з іншими [«соціалістичними»] державами» [73, арк.208], а відтак, очевидно, важко було б дотримуватися й обґрунтувати жорстку заборону на відвідини області та її релігійних громад громадянами дружніх «народно-демократичних» («соціалістичних») держав – Румунії, Угорщини, Чехословаччини, тим більше що такі контакти стимулювали й численні родинні зв'язки.

З'ясовувалася М. Ф. Распутком й ситуація з коректними обрахунками чисельності віруючих Реформатської церкви. За списком 1948 р., напередодні реєстрації цієї конфесії, у ній нараховувалося 70 659 вірних. На Загорській конференції 1952 р. А. Генче згадував про 80 тис., але вже у січні 1956 р. «декан» подавав іншу кількість – 37 655 осіб, що пояснювалося зацікавленням фінансових інспекторів доходами конфесії й, відповідно, свідомим заниженням пасторами чисельності своїх парафіян. Особисто ужгородський Уповноважений РСРК оцінював кількість реформатів в області у понад 60 тис. осіб: «Населення зростає, частина колишніх віруючих перестали вірувати, але підростаюча більшість залишаються ще віруючими. Це видно з відвідування церков й здійснення обрядів хрещення, вінчання тощо. Тому невірні здогади, що, можливо, це робиться задля збільшення маси [віруючих] для створення єпископату. Мені особисто цей єпископат потрібний, очевидно, так само, як і тов. Вільховому» [73, арк.209].

3 лютого 1956 р. декан А. Генче був поінформований, що назва управління Реформатської церкви Закарпаття поки що (до отримання виразних вказівок київського й московського «центрів») залишається незмінною [73, арк.210].

Через тиждень – 15 лютого 1956 р. – до Ужгорода прийшов лист П. Вільхового (з неодмінною копією до Москви – І. В. Полянському), початок якого засвідчував відмову Петра Якимовича від попередньої

ригористичної позиції – мовляв, раніше він висловлював винятково власну точку зору щодо єпископату Реформатської церкви («відтак, прошу не вважати це «орієнтуванням») й сподівався, нібито, від свого ужгородського підлеглого його особистої точки зору з цього питання [73, арк.211]

П. Вільховий вважав за доцільне, з урахуванням кращої обізнаності апарату РСРК з кліром Реформатської церкви Закарпаття, аніж 1947–1949 рр., залишити на реєстрації усіх трьох «деканів», що їх «законно обрано» цією конфесією. Замість померлого А. Лойоша він погоджувався зареєструвати «деканом» одного з кількох запропонованих Ужгородом пасторів, зокрема, й М. Штефана, який разом з А. Генче брав участь у Загорській конференції 1952 р. Відкидаючи недоладний переклад попереднього десятиліття, П. Вільховий погоджувався навіть замінити некоректну назву «декани» на аутентичну – «ешпереші» або «сеньйори». Зверталася увага ужгородського підлеглого й на необхідності суворого дотримання Реформатською церквою канонічності обрання єпископа («усіх писаних церковних порядків») – в іншому разі такого єпископа за кордоном розглядатимуть, мовляв, як «ставленика» комуністів, а не Церкви. М. Ф. Распутьку пропонувалося знову з'ясувати реальну кількість віруючих Реформатської церкви. Насамкінець П. Вільховий повідомляв, що 26 лютого, а можливо й раніше, він прибуде до Ужгорода для докладнішого з'ясування ситуації на місці й ухвалення відповідних рішень [73, арк.212].

Однак подорож П. Вільхового до Ужгорода була відкладена з незалежних від нього обставин. Затримка, цілком вірогідно, була пов'язана зі знаковою подією у суспільно-політичному житті Радянського Союзу – XX з'їздом КПРС. Настановних й, зокрема, ліберальних імпульсів від цього з'їзду КПРС чекала не лише компартійна номенклатура, зокрема й апарат Ради у справах релігійних культів, а й широкі кола віруючих й церковна ієрархія по всьому СРСР. Стосувалося це й Реформатської церкви Закарпаття, глава якої А. Генче розповідав, що по свіжих слідах

компартиїного форуму ознайомився з його матеріалами й надалі ретельніше вивчатиме їх [74, арк.169].

Приїхав П. Я. Вільховий 5 березня 1956 р. і в Ужгороді разом із М. Ф. Распутьком провів дводенну нараду з очільником Реформатської церкви Закарпатті А. Генче, метою якої було з'ясування необхідності й доцільності перейменування управління цієї конфесії. А. Генче наголосив, що управління Реформатською церквою Закарпаття повинно мати «своє правильне найменування»: «Тим більше, що все [це] стосується лише найменування, що стосується моїх функцій й дій – вони залишаться такими, якими були до цього часу» [74, арк.166-167]. З'ясовувався порядок обрання єпископа і чиновникам було вручено російськомовний лист очільника Реформатської церкви: «У зв'язку з перейменуванням назви керівника Реформатської церкви Закарпатської області заявляю, що я [...] прошу замінити найменування «деканат», а також «декан» назвами «єпископат» й «єпископ», бо угорською мовою єпархіальне управління носить назву «пюшпекшейг», а керівник його – «пюшпек», що у російському перекладі звучить: «єпископат» (єпископство) і «єпископ» [...]» [74, арк.168].

В подальшій розмові обговорювались також питання, пов'язані з повсякденним життям конфесії: церковний актив, конфірмація, ремонт наявних молитовних будинків й спорудження нових, контакти із закордоном (винятково з санкції влади) й «виховання патріотизму у віруючих». Зокрема, функціонери РСРК привернули увагу священнослужителя до потреби провадити з віруючими роботу, спрямовану на виховання «любові до нашої Соціалістичної Батьківщини, соціалістичного будівництва, ревного виконання віруючими військових обов'язків тощо» [74, арк.169]. Насамкінець чиновники повідомили А. Генче, що по питанню зміни найменування управління Реформатською церквою Закарпаття поінформують Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. До узгодження цього питання й позитивної відповіді Москви керівництво конфесії мало діяти з попередньою назвою [74, арк.170].

Тим часом, 15 квітня 1956 р. у молитовному будинку с. Струмківка відбулася церемонія висвячення А. Генче у єпископський сан. На церемонії були присутніми до 300 осіб мешканців села – реформатів, а також старійшини церкви – пастори Ш. Іллеш (м. Берегово), Ш. Мітро (с. Соломоново), Д. Петнегазі (с. Косино). Під час молитовних зборів, крім звичних молитов, А. Генче склав присягу на вірність Реформатській церкві; окремі проповіді виголосили усі вищезгадані старійшини. Після урочистостей, у приватному будинку А. Генче відбувся святковий обід, на якому були присутні, крім вищеназваних пасторів, й священнослужителі Д. Тарці й М. Штефан з дружинами, старший пресвітер ЄХБ М. Мочарко з дружиною й «двадцятка» Струмківської релігійної громади. Повідомляючи своєму київському керівництву про перебіг урочистостей, М. Ф. Распутько так прокоментував цю подію – мовляв, «громадянин Генче» вирішив не лише формально виправити найменування «декана» на «єпископа», а й «за церковними обрядами прийняти цей духовний сан» [74, арк.175].

Останню крапку у цій справі поставила подорож А. Генче до Москви (21–28 квітня 1956 р.) – на запрошення керівника союзної Ради у справах релігійних культур І. В. Полянського, який дав владну санкцію на єпископський сан очільника закарпатських реформатів. Таким чином, з погляду світської влади свій єпископський сан А. Генче отримав цілком легально й санкціоновано, пройшовши усі три ступені такої легалізації: обласний – республіканський – союзний. Отже, ні про яку «несанкціонованість» його дій й мови бути не може.

Нелегкі випробування очікували керівництво, клір та усіх віруючих Реформатської церкви Закарпаття під час подій Угорської революції 1956 р.

Керівництво СРСР, задля виправдання й хоча б якоїсь формальної легітимізації своєї агресії проти «суверенної» соціалістичної Угорщини вкрай потребувало підтримки «аутентичних», бодай закарпатських, угорців. Так, у листі старшого пресвітера Ради євангельських християн-баптистів по Закарпатській області М. Мочарка, пресвітера громади ЄХБ м. Мукачева

Ф. Ковача й пресвітера громади ЄХБ м. Берегова Й. Трогака від імені віруючих угорської національності висловлювалися протест й обурення промовами на сесії Генеральної Асамблеї ООН низки делегатів країн несоціалістичного табору (зокрема, Куби) щодо, мовляв, вивезення заарештованих угорських революціонерів до СРСР [297, с.272, 273; 424, с.657].

У цій ганебній кампанії силувано взяв участь й єпископ А. Генче, який також спрямував 23 листопада 1956 р. до Генеральної Асамблеї ООН лист-протест – «від єпископа Реформатської церкви Закарпатської області; від 67 реформатських пасторів й 95 000 віруючих угорців-реформатів» (кількість віруючих відверто була перебільшеною). У листі, зокрема, стверджувалося: «Від мого імені, пасторів й віруючих заявляємо, що виступи делегації Куби є безпідставними й не відповідають правді.

Ми живемо у селах, розташованих на угорсько-радянському кордоні, й від 23 жовтня 1956 р. до сьогодні не помічали й не бачили, щоби залізницею й іншими шляхами перевозили до Радянського Союзу угорських громадян, через вузлову станцію Чоп-Ужгород-Батєво-Берегово-Виноградово-Королево та ін.[...] [73, арк.278].

Наскільки щирою була така заява реформатського єпископа, важко стверджувати однозначно. Наприклад, під час приватного святкування 50-річчя старшого пресвітера ЄХБ Закарпаття М. Мочарка, на яке був запрошений й єпископ з дружиною, А. Генче був стриманим у судженнях й оцінках подій, не таврував керівництво й пасторів Угорської реформатської церкви, які підтримали «терористів-хортїївців – агентів імперіалізму» Ця обставина й деякі інші дрібніші факти дозволити М. Ф. Распутьку вкотре вже стверджувати у його черговій інформації для Москви та Києва, що «єпископ Генче – людина нестійка, нещира й не може користуватися з нашого боку довірою». Проте П. Вільховий залишився вірним у своїх оцінках А.Генче: «Работать надо с подобными людьми – готовые с неба не упадут [...] з ним

слід ще більше працювати, частіше зустрічатися з ним [...] без перекладача [...]» [74, арк.220-221].

Підтримка П. Вільховим реформатського єпископа стане ще більш зрозумілою (і, навпаки, ще менш аргументованою позиція його ужгородського підлеглого), якщо порівняти лояльну до влади поведінку А. Генче під час Угорської революції 1956 р. з поведінкою, принаймні лише частини, релігійного активу віруючих Реформатської церкви. За характеристикою М. Ф. Распутька, під час «контрреволюційного заколоту» в Угорщині у багатьох селах Закарпаття, де більшість населення належала до реформатів, частина релігійного активу лише тим і займалася, що «ходили по домівках віруючих, розповідаючи про події в Угорщині у такому дусі, як це передавала радіостанція «Вільна Європа» й станція угорських контрреволюціонерів» [78, арк.33]. Крім того, у ці дні серйозних випробувань для «материкової» Угорщини й угорського населення Закарпаття було зафіксовано найбільшу кількість відвідувань молитовних будинків Реформатської церкви у м. Виноградово, м. Тячево, селах Береги, Мала Бегань, Мужієво, Ракошино та ін. [82, арк.116]

Зрештою, за вірнопідданські заяви й поширення завдяки ним неправдивої інформації, підтримку пропагандистської кампанії Кремля щодо угорських революціонерів, кілька сотень яких і справді було вивезено у прикордонні області СРСР, зокрема Закарпаття [999], єпископу Реформатської церкви доводилося платити. Йшлося насамперед про моральні втрати й підривання його особистого авторитету серед переважно угорської пастви й підпорядкованого йому духовенства.

Натомість реформатські пастори прикордонних сіл Закарпаття не підтримали свого владику, а, навпаки, почали ставитися до нього неприхильно й відмовилися спростовувати «неправдиві чутки» про вивезення до СРСР угорської молоді. Несхвалення угодовської позиції очільника Реформатської церкви знайшло свій вираз й у поширенні селами Геча, Минай, Павлово, Прикордонне й Розівка Ужгородського району чуток

про нібито побиття А. Генче «двома бандерівцями» за надіслання до ООН вищезгаданого несправедного листа, внаслідок чого єпископ на тривалий час потрапив, мовляв, до лікарняного ліжка. Делегати від віруючих з сіл Прикордонного й Розівки навіть відвідали єпископа вдома, аби перевірити правдивість цих чуток. Окремі парафіяни Ужгородської реформатської громади (за офіційною оцінкою – «угорські буржуазні націоналісти») під час єпископської відправи в Ужгородському молитовному будинку мали намір запитати А. Генче, на якій підставі він спрямував листа до ООН. Побоюючись цілком вірогідних протестів, єпископ переніс на тиждень свою зустріч з цією громадою. Відправа відбулася 13 січня 1957 р., однак «провокаційних» питань пастору все ж таки не задавали. Несприйняття його сервільної щодо влади позиції було висловлено інакше – службу відвідала мізерна кількість парафіян – лише 120 осіб (зазвичай віруючих бувало принаймні удвічі більше). Єпископ виправдовувався перед обласним Уповноваженим РСРК – мовляв, прийти більшій кількості завадила «негода» [74, арк.227; 78, арк.34; 79, арк.133].

Складні взаємини глави Реформатської церкви Закарпаття з Уповноваженим РСРК в Ужгороді значною мірою компенсувалися схваленням його поведінки у «проблемному» 1956 р. з боку Києва.

Так, наприклад, у річному звіті Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР за 1956 р., зокрема, відзначалася «позитивна поведінка» єпископа А. Генче під час угорських подій 1956 р., а саме: «Засуджував дії контрреволюції, приймав наші рекомендації й звернувся до ООН з протестом, в якому стверджував, що ніякої депортації угорських громадян до СРСР не відбувається» [72, арк.7]. Докладніше ця теза була розгорнута П. Вільховим у виступі на Республіканській нараді Уповноважених Ради у справах релігійних культів при облвиконкомах УРСР (11–15 квітня 1957 р.) [75, арк.47].

Упродовж 1955–1956 рр. з місць ув'язнення й заслання до рідного краю повернулися, як вже вище згадувалося, більшість (14 осіб) з 19 репресованих

реформатських пасторів Закарпаття. Як з жалем повідомляв П. Вільховий у вересні 1958 р., «деяких з них не варто було б пускати до попередніх районів їхньої діяльності й не прописувати на постійне місцежительство у містах Закарпатської області» [81, арк.11]. Однак сталося так, що майже усі ці священнослужителі повернулися до своїх або сусідніх парафій і громад, які влаштували їм масові урочисті зустрічі з нагоди повернення з ГУЛАГу, розглядаючи цих пасторів (очевидно, цілком справедливо) як мучеників за Віру. Апарат Уповноваженого РСРК по УРСР констатував збільшення відвідувань молитовних будинків й церков саме у тих релігійних спільнотах Закарпаття, де священиками були колишні в'язні тоталітарного режиму. У звітній документації РСРК зауважувалося, що пастори Реформатської церкви у своїй переважній більшості лояльно ставляться до радянської адміністрації, але водночас «ревно охороняють непорушність релігійних правил і обрядів», а їхнє небажання оволодівати російською або українською мовами розцінювалося як «глибоко закорінені у них пережитки буржуазного націоналізму» [82, арк.116].

Від загалу реформатських священнослужителів особливістю поведінки відрізнялися пастори – колишні члени клубу «Східних братів» (А. Густі (с. Зміївка), Ш. Дьорке (с. Нове Село), Й. Пажит (м. Мукачево), П. Форгон (с. Мужієво)), які й після повернення з місць відбування покарання не бажали дотримуватися «нового» порядку у Реформатській церкві й обмежувальних приписів Ради у справах релігійних культів. Вони ввечері у неділю й щочетверга після загальної служби проводили хорові заняття з віруючими, біблійські читання й проповіді, а також у рамках підготовки до конфірмації відбували заняття з молоддю з вивчення релігійних питань. Але, наприклад, Ш. Дьорке навіть і цим не обмежувався, оскільки щороку восени відвідував місця, де колгоспниці сортували тютюн, й там влаштовував релігійні співи [79, арк.136].

У релігійній спільноті с. Мужієво, де пастором був П. Форгон, ще один колишній член об'єднання «Східні брати», нараховувалося 860 осіб

віруючих, з них майже половину складала молодь до 18 років (400 осіб). За ініціативою пастора місцева реформатська спільнота придбала фізгармонь за 3 тис. руб., було створено хор загальною чисельністю до 40 осіб (15 жінок й 25 чоловіків), щонеділі після вечірньої служби відбувалися релігійні вечори, під час яких зазвичай відбувалося хорове виконання двох пісень, після чого один з учасників хору декламував вивчений ним вірш з Біблії, згодом знову хор виконував одну – дві пісні і так далі [79, арк.142].

Очевидно, що подібна ініціатива реформатських пасторів, заохочення й організація ними релігійно-хорової самодіяльності парафіян викликали занепокоєння апарату РСРК. Наприклад, М. Ф. Распутько «радив» єпископу А. Генче усіяко пропагувати серед підпорядкованих йому пасторів власний досвід священницької діяльності у с. Сюрте (Струмківка), яка обмежувалася стінами молитовного будинку й приватною домівкою парафіян [79, арк.137].

Особливих клопотів єпископу Реформатської церкви завдавав «піонер» репресивного списку цієї конфесії – Пал Генці. До арешту й засудження 1946 р. він з 1930 р. був священнослужителем у с. Велика Добронь Ужгородського району і сюди ж (після звільнення) рішенням єпископа А. Генче був призначений другим священнослужителем. Велика Добронь на той час нараховувала до 10 тис. мешканців, більша частина яких (за винятком учителів, членів партії й частини молоді) за віросповіданням були реформатами. Місцевий молитовний будинок вмщував до 3 тис. осіб, а по неділях ще близько тисячі віруючих розташовувалося біля реформатської церкви [79, арк.161]. Очевидно, певні особисті якості П. Генці, зокрема, більший досвід й авторитет репресованого, а відтак ореол мученика за Віру, спонукали його домагатися домінуючого становища у парафії й витіснення з неї його конкурента Й. Чіка.

Зрештою, ґрунт для появи у Великій Доброні двох «партій», кожна з яких підтримувала «свого» пастора, існував ще до повернення й відновлення на священницькій посаді 1956 р. П. Генці. Його наступник Йозеф Чік, який 1947 р. був обраний реформатським священнослужителем цього села після

арешту П. Генці, мав певні недоліки, які налаштували проти нього частину парафіян. Принаймні, у жовтні 1953 р. група невдоволених з цього середовища спрямувала анонімну заяву ужгородському уповноваженому РСРК М. Ф. Распутьку й начальнику окружного управління МВС Петрову. У цьому дописі, зокрема, стверджувалося: «В нашому селі в реформатській церкві працює священиком від 1947 р. Чік Йозеф, який від самого початку роботи веде себе негідно, не так як повинен себе вести чесний священик. Під час виконання релігійних обрядів говорить про таке, що не дозволяється: хвалить Америку, виступає проти Радянської влади, що нам, радянським людям, не подобається. Ми його забезпечуємо всім необхідним, але йому це мало, тому що він займається спекуляцією, привласнює церковні гроші [...]. Ми не бажаємо, щоб у нас був такий священик, який компрометує себе і нас. Дуже просимо перевести його з нашого села [...]» [65, арк.187].

Конфлікт між обома пасторами особливо загострився навесні 1957 р., коли Уповноваженого РСРК в Ужгороді поперемінно відвідували делегації прибічників одного або іншого священнослужителя. 20 травня 1957 р. на засіданні Ради Реформатської церкви Закарпаття було розглянуто питання «Про ненормальні взаємини реформатських пасторів Генці Пала і Чік Йозефа реформатської громади села Велика Добронь Ужгородського району». З метою «відновлення миру і спокою серед віруючих й налагодження порядку» у релігійній спільноті, було ухвалено одночасно звільнити від виконання пасторських обов'язків у цій громаді П. Генці й Й. Чіка, не заперечуючи проти влаштування їх на службу до інших реформатських спільнот. Втім, запрошений на це дисциплінарне засідання П. Генці, за характеристикою реформатського єпископа, тримався на ньому «виклично», заявивши, що вимагатиме від держави й церкви компенсації за безневинне сидіння у в'язниці. Тоді ж на адресу керівництва конфесії пролунало: «Я не даремно гриз картопляні очистки. Судили мене даремно – я невинний. Я не більш грішний, ніж Ви, які сидять тут [...]» [79, арк.163-165].

Якщо його опонент Й. Чік погодився з вищезгаданим рішенням, то конфлікт П. Генці з церковним керівництвом й обласним Уповноваженим РСРК, який вилучив у нього реєстраційну довідку, тривав до початку осені. 4 вересня 1957 р. бунтівний пастор відвідав єпископську канцелярію й заявив: «[...]Я на реєстрацію Распутька не звертаю уваги. Мене обрали, і я є до самої смерті єдиним законним пастором с. Велика Добронь» -і далі, засвідчуючи вплив на його свідомість радянської псевдodemократичної риторики, закінчив заяву так- «[...] Робітничий клас мене бажає, і я вимагаю обрати й затвердити нову двадцятку, яка хоче за мене проголосувати» [79, арк.195].

Лише під загрозою чергового засідання Ради Реформатської церкви, яке мало відбутися 20 вересня 1957 р. й позбавити П. Генці будь-яких шансів на пасторську посаду у Закарпатті, «дисидент» капітулював. 14 вересня М. Ф. Распутька відвідали єпископ А. Генче й П. Генці, які довели до відома Уповноваженого РСРК ухвалу реформатської громади с. Береги Березівського району про обрання своїм пастором П. Генці. Останньому після «профілактичної» бесіди й попередження було нарешті видано нову реєстраційну довідку [79, арк.207]. Як подібні стреси впливали на душевний стан навіть священнослужителя, який пройшов пекло ГУЛАГу, можна побачити на прикладі подальшої пасторської біографії П. Генці: приблизно через рік після вищезгаданих подій він у нетверезому стані виголошував проповідь на молитовному зібранні у с. Береги, після чого місцева реформатська спільнота відмовилася від його послуг. Відтоді пастор залишався зареєстрованим лише у Новому Селі [90, арк.138, 143].

Ситуацію щодо Реформатської церкви в 1956-1957 рр. ілюструвала статистика наведена у довідці Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР «Про релігійні культу, що діють в Українській РСР, та їхню активізацію станом на 1 липня 1957 р.»: у 1955 р. надійшло 119 заяв віруючих про відкриття молитовних будинків у республіці, 1956 р. – 282 (це , безперечно, було пов'язано з «десталінізаційним» XX з'їздом КПРС), за

першу половину 1957 р. – 82 заяви. Із клопотань 1956 р. було задоволено лише 16 (5,7 %) звернень, але лєвова частка дозволів влади (14) припадала на західний регіон республіки, при чому домінувала тут Закарпатська область – 11 зарєєстрованих громад Реформатської (кальвіністської) церкви й 1 громада РКЦ. Як наголошував П. Вільховий, під час позитивного вирішення клопотань Рада у справах релігійних культів УРСР враховувала «особливості Закарпатської й інших західних областей, а також й наявність великих груп віруючих окремих культів, що діяли в явочному порядку», та відповідну постанову Ради Міністрів СРСР № 259 від 17 лютого 1955 р. [76, арк.84].

17 квітня 1958 р. у черговій інформації «Про форми й методи релігійної пропаганди, що її проводять служителі культів та релігійний актив» ужгородський Уповноважений РСРК, навівши низку прикладів неконтрольованих самочинних дій реформатського єпископа (несанкціоноване скликання Ради церкви й неповідомлення про її порядок денний, невиконання обіцянки скоротити обрядові процедури, зокрема, поховальний обряд, тощо), наголошував, що єпископ Генче не виправдав сподівань влади, так як «[...] він, як і звичайні рядові пастори, ще й навіть більше, тріумфує, вгледівши збільшення [кількості] віруючих або пожвавлення діяльності виконавчого органу церкви доккола ремонту молитовного будинку чи піднесення матеріального становища пасторів [...] То він зв'яжеться листуванням з американським реформатським пастором, то він розпочинає листування з пасторами Чехословаччини, а останнім часом – й з керівниками Конвенту реформатських церков Угорщини» [82, арк.116]. Саме тому М.Распутько констатував, що «єпископат Реформатської церкви поки що не став таким органом, який допомагав би проводити нашу лінію, а не лінію посилення релігійності у всіх її формах». З огляду на вищенаведене й у разі продовження такої лінії поведінки реформатського архієрея, пропонувалося «готувати питання щодо його заміни». Формальним приводом мало слугувати прийдешнє 60-річчя пастора, яке виповнювалося 21 грудня

1959 р., а, за звичаями Реформатської церкви, духовна особа, яка досягала такого віку, виходила у відставку [82, арк.117].

Представники влади, принаймні на перших порах (а згодом і постійно), намагалися усіляко обмежувати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття з зовнішнім світом, маючи на меті спрямувати зусилля її керівництва винятково у прагматичному й вигідному для себе річищі.

Так, наприклад, у своїй черговій доповідній про діяльність Реформатської церкви у Закарпатті (16 липня 1958 р.) М. Ф. Распутько наводив низку заборонних (щодо закордонних відряджень А. Генче) дій влади, умотивовуючи їх «політичною доцільністю» й недостатньою «радянськістю» єпископа: 1957 р. – запрошення угорських реформатів – однокашників єпископа – відвідати Угорщину з нагоди ювілею завершення пасторського навчання – «за нашою рекомендацією Генче від поїздки відмовився» (формальний привід влади – синхронна «миротворча» нарада церков СРСР у Москві); 1958 р. – пастор із США запропонував допомогу закарпатським реформатам – інспірована РСРК відповідь А. Генче, що Реформатська церква Закарпаття нічого не потребує; пропозиція Екуменічної Ради Церков Чехословаччини взяти участь у Світовому церковному конгресі, присвяченому забороні ядерної зброї, й попередній нараді у Празі з приводу підготовки цього форуму (18–20 травня 1958 р.) – «дипломатична» відмова «через зайнятість»; пропозиція Генерального конвенту Угорської реформатської церкви (лютий – березень 1958 р.) надіслати закарпатським реформатам 1 000 прим. церковних пісень угорською мовою (включно з «інкорпорованим» до видання угорськомовним Гімном Радянського Союзу) – відмова через «достатню забезпеченість власними богослужбовими виданнями» (угорські реформати через відвідувачів з Закарпаття, які приїздили в УНР на відпочинок чи у гості до родичів, були достатньо поінформовані про цю «достатню забезпеченість» їхніх земляків в УРСР); тощо [82, арк.101, 143–144, 188].

Ця заборонна й «невиїзна» щодо А. Генче й очолюваної ним Церкви стратегія Ради у справах релігійних культів на республіканському й союзному рівнях доповнювалась бажанням обмежити контакти, перешкоджаючи також приїздам закордонних делегацій.

Так, наприклад, відповідаючи на запит Києва/Ужгорода від 23 серпня 1958 р. щодо доцільності відвідин СРСР – УРСР й, зокрема, Закарпаття, генеральним секретарем Всесвітнього Протестантського Союзу Марцелем Прадервандом, заступник голови РСРК СРСР Рязанов 12 вересня 1958 р. давав таку настанову республіканським чиновникам РСРК: «[...] порекомендуйте єпископу Генчи под благовидним предлогом отказать Продерванду в приглашении посетить Закарпатскую область УССР. Если такого предлога у Генчи нет, то Совет рекомендует оставить письмо Продерванда без ответа» [82, арк.195].

У жовтні 1958 р. на ім'я єпископа надійшло чергове запрошення взяти участь у Європейській конференції єкуменічного руху християнських церков, яка мала відбутися 6–9 січня 1959 р. у Данії, і знову в дозволі на поїздку було відмовлено, тому що: «Єпископ Генче, за нашими спостереженнями за ним, ще не є тією людиною, що її можна пускати за кордон. Поїздка за кордон (в Данію) єпископа Генче буде активізувати цю [Реформатську] церкву в Закарпатті, що теж не бажано. [80, арк.113; 82, арк.208, 211].

Втім, активізація зовнішньополітичної діяльності СРСР за часів М. Хрущова позначилася й на Закарпатській області. Почастішали відвідини цього, здавалося б, «закритого» прикордонного регіону не лише окремими представниками й делегаціями дружніх Радянському Союзу соціалістичних країн, насамперед сусідніх Угорщини, Румунії й Чехословаччини, а й дипломатами західних держав.

Так, наприклад, 23 липня 1958 р. співробітники Посольства Великобританії у Москві пані Скотт і Ригбі відвідали в Ужгороді уповноваженого Ради у справах РПЦ А. Шерстюка, але вже з самого початку бесіди виразно позначили свою зацікавленість загальною конфесійною

ситуацією у Закарпатті, насамперед, конфесіями, до яких належало угорське населення області – реформатська й римо-католицькі церкви. Відповіді А. Шерстюка були доволі об'єктивними й відповідали суті справи: «Усі реформатські священники закінчили духовні семінарії або богословські факультети. Римо-католицькі священники закінчували духовні семінарії або богословські факультети». Правдиво змальовувався й істотно нижчий освітній ценз православного духовенства РПЦ у Закарпатті: «Православні священники закінчували духовні семінарії у Югославії (колишній Сербії), а частина з них отримала духовну освіту на пастирських курсах при монастирях» [49, арк.66-68].

Схожа ситуація склалася і у вересні 1962 р., коли два члени делегації духовенства церков Сполучених Штатів Америки – єпископ кальвіністської церкви США Блейк й помічник Генерального секретаря Національної ради християнських церков США Ешбах – відвідали Закарпатську область. Як зауважувалося в інформаційному звіті РСРК, «хоча ці релігійні діячі були гостями Православної церкви, цікавилися вони винятково становищем церкви реформатської» і навіть запропонували А. Генче оформити вступ Реформатської церкви Закарпаття до Всесвітньої ради реформатських церков. Однак, заздалегідь «проінструктований» апаратом РСРК, А. Генче ввічливо відхилив цю пропозицію [96, арк.144-146].

Усвідомлюючи непристойну гру влади навколо дозволів на його виїзд за кордон на міжнародні релігійні форуми або за персональними запрошеннями закордонних релігійних діячів, єпископ А. Генче вдався до своєрідного демаршу – 15 квітня 1959 р. він відвідав ужгородського Уповноваженого РСРК, якому заявив дві скарги – «маленьку» й щільно пов'язану з нею «велику». Він фактично висунув ультиматум РСРК – або йому довіряють й дозволяють виїздити за кордон, або він відмовляється від сану. М. Ф. Распутько порадив своєму керівництву скористатися з демаршу глави Реформатської церкви і у зв'язку з наближення 60-річчя єпископа (грудень 1959 р.) «не заперечувати» проти його переходу на пенсію. А тим

часом обміркувати питання, чи потрібний взагалі владі єпископат Реформатської церкви Закарпаття, чи досить буде обмежитися наявністю трьох – чотирьох районних архідияконів, а обласну церковну організацію на чолі з єпископом скасувати [87, арк.3-4].

Голова союзної Ради у справах релігійних культів О. О. Пузін хоча ніби і стримував поспіх колег, зазначаючи (8 травня 1959 р.), що «[...] ліквідація єпископату Реформатської церкви у Закарпатській області поки передчасна. Про існування цієї церкви та її єпископату широко відомо у зарубіжному церковному світі, й різні зарубіжні церковні організації увесь час проявляють до неї інтерес [...] Крім того, ця церква головним чином об'єднує віруючих угорської національності, вважається національною церквою, й ліквідація єпископату може викликати за кордоном, зокрема в Угорщині, хибне тлумачення [...]», але разом з тим вважав: «[...] На його [Генче-Л.К.] місце слід підібрати таку особу, яка б відповідала нашим інтересам й могла би в інтересах держави, за потреби, виїздити за кордон для участі у церковних конференціях» [87, арк.5].

Реалізація цих вимог виявилася надскладним завданням для республіканського апарату Ради у справах релігійних культів – альтернативної й рівнозначної А. Генче постаті серед реформатського духовенства того часу так і не виявилось. Єпископ, так і не ставши цілком довіреною особою й речником радянської «свободи слова і віросповідань», й надалі очолював Реформатську церкву Закарпаття, пішовши за власним бажанням з посади глави цієї конфесії лише через два десятиліття – 1978 р. А тим часом, очолювана ним Церква, позбавлена належного представництва на численних міжнародних церковних форумах, значною мірою штучно ізольована від навколишнього світу й обмежена у своїх віросповідних правах, все ж таки виконувала для угорців краю функцію поважного етноконсолідуючого чинника навіть за умов активно впроваджуваних Кремлем денационалізаційних процесів [424, с.660].

За оцінкою сучасних дослідників, порівняно ліберальному ставленню радянської адміністрації до релігії й Церкви поклала край постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» [80, арк.125]. Постанова піддавала критиці діяльність державних органів по контролю за Церквою, їм навіть закидалося потурання духовенству. Відтоді компартійна влада вирішила перейти до активного наступу на Церкву й завдати вирішального удару «релігійним пережиткам» [377, с.53].

В історіографії наявні до певної міри відмінні погляди на причини загостреної антирелігійної кампанії в СРСР 1959–1964 рр. Дехто з дослідників стверджує, що держава та її одноосібний лідер прагнули до ще більшого підпорядкування собі офіційних релігійних організацій, насамперед РПЦ, й остаточного перетворення їх на слухняне знаряддя виконання компартійних вказівок. На думку П. Бондарчука, таких причин було декілька й серед них надзвичайно важлива суб'єктивна – вкрай негативне ставлення до релігії й Церкви самого М. Хрущова, який, як і його тоталітарний попередник, любляв переносити власні уподобання у державну сферу [377, арк.53].

За хрущовської доби значно було послаблено матеріально-фінансову базу релігійних організацій. Стрімко збільшилися обсяги оподаткування духовенства. У жовтні 1962 р. священнослужителів перевели на тверді оклади, було запроваджено квитанційні книги, які обраховували обрядовість. Влада, таким чином, розраховувала, що скорочення, а то й відсутність матеріальних стимулів за виконані обряди стримуватиме духовенство від принаймні активної релігійної діяльності.

Значно активізували антирелігійну кампанію ухвала ЦК КПРС «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» (13 січня 1960 р.) й однойменна постанова ЦК КП України від 21 березня 1960 р. [377, с.55; 966, с.371].

Активізація державної боротьби з релігією потребувала й відповідної корекції нормативно-законодавчої бази. Це мало забезпечити ухвалення постанови Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» (16 березня 1961 р.) й відповідної постанови Ради Міністрів УРСР (29 квітня 1961 р.). Відповідно до цих компартійно-урядових документів, реєстрація й зняття з реєстрації релігійних організацій, відкриття та зачинення храмів й молитовних будинків мали здійснюватися відповідно до рішень виконкомів обласних рад депутатів трудящих й за погодженням з Радою у справах РПЦ й Радою у справах релігійних культів при РМ СРСР, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше. Відтак, процедура зняття з реєстрації релігійних спільнот й зачинення храмів істотно спрощувалася й прискорювалася. Одночасно центральна союзна адміністрація перекладала на місцеві органи влади відповідальність за порушення прав віруючих, хоча це й здійснювалося за безпосередніми директивами Центру [377, с.56].

Порушення, навіть дрібне, тягнуло за собою зняття з реєстрації духовної особи, а відновлення на реєстрації могло відбутися через кілька місяців, рік або й два, а то й взагалі не відбутися. Фіксуючи ці зміни на прикладі Закарпатської області, новий (з вересня 1959 р.) керівник Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Ф. Полонник, колишній головний цензор республіки, зауважував в інформаційному звіті за 1960 р., що до цього часу реформатське (й католицьке) духовенство краю «недостатньо обмежувалося, слабо контролювалося». Натомість нині, мовляв, ситуація докорінно змінилася: «Контроль посилено, й вимоги радянського законодавства про культури повністю поширюються й на діяльність релігійників у Закарпатті» [89, арк.38].

В обставинах впровадження репресивного антирелігійного законодавства особливого значення набувало піднесення юридичної грамотності духовних осіб. Розуміючи це, глава Реформатської церкви Закарпаття активно заохочував підлеглих йому пасторів до вивчення

радянського законодавства, особисто ініціював переклад угорською мовою постанови ВЦВК й РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», надрукував цей переклад у кількох примірниках й ознайомлював з ним реформатських священнослужителів, пояснював їм актуальні норми радянських законів. Зрештою, виклики часу усвідомила й більшість реформатських пасторів, які набували відповідні збірники законів, щорічник «Спутник атеїста», студіювали часописи «Наука и религия», «Войовничий атеїст» тощо. Озброївшись новими знаннями, вони, за свідченням апарату РСРК, «тепер завжди покликаються на закон, відстоюючи свої церковні інтереси» [90, арк.124; 91, арк.166; 94, арк.163]. Наступник М. Ф. Распутька на посаді Уповноваженого РСРК в Ужгороді М. С. Саламатін звернув увагу на цю особливість поведінки реформатських священнослужителів: «Головні зусилля вони спрямовують на пристосування до нової обстановки, щоб вижити, щоб їх не зняли з реєстрації, щоб закріпити віруючих за своєю церквою. Пастори більш відкриті, більш товариські, аніж католицькі священники, легко погоджуються з рекомендаціями уповноваженого Ради, прагнуть дотримуватися вимог законодавства. Більшість пасторів веде поміркований спосіб життя [...]» [90, арк.138].

Водночас адміністративно-законодавчий тиск на духовенство Реформатської церкви Закарпаття на рубежі 1950–1960-х рр. спромігся «вимити» з загалом стійких і консолідованих лав священнослужителів цієї конфесії двох представників пасторського загону, які піддалися масованій психологічній атаці влади: 1959 р. відмовився від сану реформатський пастор Золтан Терек з с. Вербовець Берегівського району; 1960 р. приклад молодшого брата наслідував його старший брат – пастор Віктор Терек з с. Грабарово того ж самого Берегівського району, який перейшов працювати рахівником до місцевого колгоспу. Відмова від сану відбувалася за звичним радянським сценарієм, відпрацьованим десятиліттями у Східній й Центральній Україні – для більшого ефекту зречення прилюдне, неодмінні

повідомлення про це у пресі й на численних партійних зборах, зібраннях радянського й комсомольського активу, шкільних політінформаціях тощо. Втім, пропагандистський ефект від цього відступництва значною мірою був послаблений етичними й побутовими вадами обох братів – їхньою загальновідомою схильністю до пияцтва [90, арк. 126,133]. Крім того, й бажаючих наслідувати їхній приклад серед решти реформатських священнослужителів не виявилось.

Наприкінці своєї каденції на посаді очільника Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий черговий раз наголошував на факторі консолідованості угорськомовного (й значною мірою етнічно угорського) середовища закарпатських реформатів як серйозної перешкоди для поширення впливу нової ідеології [81, арк.26-27]. Це зайвий раз підтверджувало думку М.Ф.Распутька, висловлену у меморандумі «Про діяльність Реформатської церкви у Закарпатській області й роботу Уповноваженого Ради у справах релігійних культів щодо нагляду за виконанням радянського законодавства про культу Реформатської церквою» (16 липня 1958 р.): «Реформатська церква – це організація, що проводить усю роботу винятково угорською мовою, це не пасивний католик, який вислуховує службу мовою, якої він у більшості не знає. Проповідь реформатського пастора [...] доходить до свідомості віруючого, й у цьому їхня сила та вплив серед більшості населення угорської національності» [82, арк.189].

Наступник П. Вільхового на посаді керівника РСРК УРСР К. Ф. Полонник вже у першій своїй інформації до Москви 3 жовтня 1959 р. висловлював жаль щодо «організаційної міцності» Реформатської церкви в Закарпатській області, яка нараховувала 90 громад й об'єднувала, на його думку, понад 50 тис. вірних – переважно угорців, а також словаків, чехів та німців краю. Причину цієї консолідованості Кость Феодосійович вбачав насамперед в особі єпископа А. Генче, який виявився «на рідкість умілим й енергійним керівником, й оформлення його на посаду глави Реформатської

церкви на Україні було помилковим». Визнавши таким чином помилку свого попередника, К. Ф. Полонник вирішення проблеми бачив у реалізації рекомендацій «пізнього М. Ф. Распутька», колишнього Уповноваженого РСРК по Закарпатській області: по-перше, дочекатися виходу «старого» А. Генче на пенсію (по можливості прискорюючи цей процес) (К. Ф. Полонник чомусь вважав, що єпископ старший на десять років – понад 70 літ) або «в інший світ»; й, по-друге, після відходу єпископа від справ ліквідувати взагалі єпископат Реформатської церкви на Закарпатті [84, арк.139-140].

У черговому листі на ім'я О. О. Пузіна (2 березня 1960 р.) К. Ф. Полонник знову повертається до цієї думки, зазначаючи, що Реформатська церква Закарпаття є серйозним противником для атеїстичних намірів влади, адже реформатські громади області обслуговують «49 відмінно вишколених пасторів, якими керує енергійний й всебічно освічений єпископ Генче, який увесь час рветься на міжнародну арену, налагодив зв'язки з зарубіжними церковними організаціями, листується з ними й виступає у закордонній пресі» [85, арк.32]. Знову висловлювався жаль, що попередником зроблено помилку, «дозволивши Реформатській церкві мати свого главу, та ще такого енергійного, як єпископ Генче», адже призначенням єпископа несамохіть було організаційно зміцнено цю конфесію. У сподіванні близького виходу А. Генче на пенсію або його смерті робився категоричний висновок – директива на майбутнє: «Більше ми не дозволимо Реформатській церкві у Закарпатті мати свій керівний центр в особі єпископа, оскільки це не відповідає інтересам атеїстичного виховання угорського населення Закарпатської області й заважає відриву його від церкви» [85, арк.33].

Очевидно, що «творчі задуми» очільника РСРК щодо закарпатських реформатів та їхнього (невигідного владі) єпископа не посувалися аж так далеко, як дії його попередників й тогочасних їхніх колег з МГБ за доби пізнього сталінізму, які 1 листопада 1947 р. усунули головну перешкоду на

шляху ліквідації Греко-католицької церкви Закарпаття, жорстоко й підступно убивши єпископа Т. Ромжу. Час змінився, й діяти треба було інакше, ліберальніше й «демократичніше». Але і в подальших інформаційних повідомленнях К. Ф. Полонника рефреном проходить та сама думка: як тільки (у той або інший спосіб) відійде від керівництва церкви А. Генче, більше єпископів у Реформатській церкві Закарпаття не буде. «Завдання нелегке, – наголошував керівник РСРК, – але ми будь-що домагатимемось його успішного здійснення» [88, арк.111; 93, арк.44].

Висновки до розділу

Отже, Реформатська церква Закарпаття, переважно етнічно угорська, після приєднання регіону до СРСР/УРСР на певний час опинилася на периферії владної уваги й церковно-релігійної політики комуністичної адміністрації. По відношенню до неї використовувався звичний, можливо, менш жорстокий сценарій.

Вдовольнившись декларацією лояльності частини духовенства цієї конфесії, нова влада піддала репресіям найбільш радикально налаштовану частину духовенства (19 осіб), в якій вбачала потенційну загрозу власному домінуванню у регіоні. Зокрема, були ув'язнені й потрапили до таборів переважна більшість колишніх членів релігійного клубу «Східні брати».

Всупереч звичаям церкви, було змінено структуру управління нею й, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, замість колишнього єпископату й кількох архідияконатів утворено єдиний «деканат» (у цілковитій суперечності з канонами церкви й угорською мовною традицією).

Зрештою, мовна ізольованість Реформатської церкви Закарпаття від російськомовного (лиш частково україномовного) державного апарату була їй на користь – зокрема, утруднювала «висвітлення» її діяльності для апарату

Ради у справах релігійних культів (однією з причин усунення з посади М. Ф. Распутька у жовтні 1959 р. було «незнання угорської мови»; не відрізнявся у цьому відношенні у кращий бік й його наступник М. С. Саламатін).

Повернення до «колективного керівництва» у правлячій партії після смерті Й. Сталіна вплинуло на певну лібералізацію державно-церковних взаємин у СРСР. Не становила винятку у цьому відношенні й Реформатська церква Закарпаття, одноосібний керівник якої ще за рік перед тим з санкції Кремля був офіційно залучений до радянського руху прихильників миру, що, за тогочасними «правилами гри» в СРСР, в очах влади було синонімом наявності у А. Генче своєрідної «охоронної грамоти» від ймовірних репресій проти нього особисто й вірних очолюваної ним конфесії. Усвідомлюючи це, очільник закарпатських реформатів прагнув розширити простір своєї особистої свободи дій. Стратегічно мудрим рішенням реформатського «декана» стало ініціювання процедури відновлення єпископату Реформатської церкви Закарпаття.

Оскільки переважну більшість вірних цієї конфесії складала етнічні угорці краю, то й закарпатський протестантизм кальвіністського спрямування виступав потужним етноконсолідуєчим чинником. Повернення з тюрем й заслання упродовж 1954–1956 рр. переважної більшості репресованих реформатських пасторів активізувало релігійні почуття вірних цієї конфесії й сприяло згуртованості локальних реформатських спільнот, оскільки репресовані священнослужителі розглядалися переважною більшістю парафіян як мученики за Віру й Церкву. Революція 1956 р. у «корінній» Угорщині також викликала піднесення релігійних почувань закарпатських реформатів, зростання зацікавлення подіями на «історичній Батьківщині».

Намагання радянської адміністрації у Центрі, республіці й області обмежити й жорстко контролювати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття з зарубіжними протестантськими спільнотами лише

частково були успішними. Якщо зв'язки з «буржуазним Заходом» і його релігійними інституціями можна було більш-менш успішно заблокувати, то численні родинні й приятельські зв'язки з громадянами цих сусідніх країн практично упродовж всього часу існування Закарпатської області у складі СРСР слугували для священнослужителів краю своєрідними, але постійно діючими «вікнами в Європу», каналами постачання релігійною літературою, джерелом надходження інформації від зарубіжних релігійних центрів.

Поставши наприкінці 1950-х років перед дихотомією продовження діяльності єпископату Реформатської церкви Закарпатської області з більш зручним владикою або ж усунення (відправлення на пенсію) чинного архієрея й ліквідації реформатського єпископату взагалі, чиновництво Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР так і не змогло розв'язати цієї проблеми на власну користь – альтернативної й рівнозначної А. Генче постаті серед реформатського духовенства того часу так і не виявилось. «Миротворчу» місію у цьому відношенні перманентно здійснювала союзна Рада у справах релігійних культів у Москві, яка весь час застерігала й утримувала «українських» колег від надто різких дій, адже вони насамперед були зацікавлені в інструментальному використанні Реформатської церкви Закарпатської області як «автономної» складової церковного сегменту «загальнонародної боротьби за мир».

Єпископ А. Генче, так і не ставши цілком довіреною особою й речником радянської «свободи слова і віросповідань», й надалі очолював Реформатську церкву Закарпаття, залишивши за власним бажанням посаду глави цієї конфесії лише 1978 р. Попри усі, доволі жорсткі випробування другої половини 1940-х – 1950-х й подальших років, очолювана ним Церква, позбавлена адекватного представництва на численних міжнародних церковних форумах, значною мірою штучно ізольована від навколишнього світу й обмежена у своїх віросповідних правах, все ж таки виконувала для угорців краю функцію поважного етноконсолідуючого чинника.

РОЗДІЛ V

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ У ПОШУКАХ ВЛАСНОГО МІСЦЯ В АТЕЇСТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

5.1. РКЦ Закарпаття за умов репресивного тиску тоталітарного режиму

Утвердження в СРСР тоталітарного режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. потягнуло за собою відмову від декларованих 1923 р. більшовицькою партією засад національної політики – так званої «коренізації/українізації», що до певної міри пом'якшували владні удари по Римо-католицькій церкві при загальному жорсткому антирелігійному й антицерковному курсі більшовицької держави. Приналежність до РКЦ національних меншин республіки у 1930-х рр. слугувала вже не пом'якшуючою, а, навпаки – обтяжуючою обставиною, яка тягнула за собою жорстокі репресивні заходи радянської адміністрації [267; 842, с.403].

Доля Римо-католицької церкви комуністичною адміністрацією СРСР/УРСР була цілковито підпорядкована як змінам у внутрішньому житті країни, так й коливанням її зовнішньополітичного курсу. Відтак, тактика повільного придушення, характерна для дій влади та її репресивного апарату упродовж 1920-х рр., змінилася на рішучий й брутальний наступ на усі позиції РКЦ, що потягнуло за собою, насамперед, зачинення усіх костьолів й цілковиту ліквідацію організованих проявів релігійного життя підданих УРСР – католиків. Якщо ще 1937 р. на теренах республіки діяла майже половина з усіх чинних на той час в СРСР католицьких храмів, то вже 1939 р. цей «недолік» було усунуто, й в УРСР не залишилося жодного діючого костьолу й будь-яких зовнішніх ознак функціонування РКЦ [842, с.402-403].

Приєднання до СРСР восени 1939 р. західноукраїнських територій з їхнім численним римо-католицьким й греко-католицьким духовенством й віруючими знову актуалізувало антиватиканську й антикатолицьку політику радянської адміністрації.

З переможним для СРСР завершенням Другої світової війни відповідними органами влади (насамперед апаратом Уповноваженого Ради у справах релігійних культів та структурами МГБ) упродовж 1945–1947 рр. була проведена робота щодо «регулювання діяльності релігійних організацій». Однак вона мала лише підготовчий характер й повинна була забезпечити базу для втілення значно масштабніших планів ліквідації антиімперської духовної опозиції [422, с.153]. Зміст цих планів виразно з'ясовує, наприклад, інформаційний звіт Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР за останній квартал 1947 р. У цьому «цілком таємному» документі серед «найбільш серйозних державних завдань в роботі з культурами», що їхньою реалізацією переймався апарат республіканської РСРК 1947 р., виділялися, зокрема, наступні: «[...] б) Реєстрація римсько-католицької церкви на Україні, вивчення соціально-політичного обличчя й політичних настроїв ксьондзів й активу віруючих-католиків [...]; ж) Вивчати ксьондзів римсько-католицької церкви у площині виявлення осіб для організації автокефальної римсько-католицької церкви на Україні (з метою відриву її від Ватикану) [...]» [129, арк..2-3].

Варто зазначити, що доля значної кількості спільнот РКЦ в Україні багато у чому визначалася перебігом процесів, які були пов'язані з реалізацією відомої Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі», що її уклали 9 вересня 1944 р. уряд УРСР та нелегітимний Польський комітет національного визволення. По суті справи йшлося фактично про депортацію польського та українського населення з відповідних територій [650; 866; 870].

Під час здійснення заходів витіснення польської людності з теренів республіки органами влади й насамперед репресивним апаратом серйозна увага приділялася питанням скорочення мережі Римо-католицької церкви та чисельності її кліру, примусовій репатріації ксьондзів, ченців та найбільш активних парафіян. Так, наприклад, якщо у першій половині 1945 р. у західних областях УРСР нараховувалося 1 099 діючих громад РКЦ, що їх обслуговували 754 священнослужителі та один єпископ, то вже наприкінці 1945 р. залишилося лише 227 громад й 135 священників [422, с.153-154]. За підрахунками польських авторів, упродовж 1944–1948 рр. західноукраїнські області (прилучені до СРСР восени 1939 р.) загалом залишили 2 493 духовні особи різних віровизнань, переважно належних до РКЦ. Йшлося не лише про священників, а й також про ченців і черниць різних католицьких орденів [984, s.111, 132; 998, s.175, 185].

Однак цілком ліквідувати мережу РКЦ у західному регіоні республіки на момент завершення репатріації польського населення, як це спершу планувалося, не вдалося. Річ у тім, що у багатьох населених пунктах польське населення категорично відмовлялося виїжджати. Крім того, у деяких римо-католицьких громадах Рівненської, Волинської й інших областей УРСР переважну більшість віруючих-католиків становили чехи, що не підпадали під переселення. Вищенаведені обставини змушували залишатися зі своєю паствою й деяких духовних осіб РКЦ, які відмовлялися реєструватися для виїзду, попри відчайдушні зусилля радянських посадовців. На додачу, у центральних і східних регіонах республіки польське населення римо-католицького віровизнання не підлягало репатріації. Крім того, у повоєнний період знову актуалізувалося складне ще з міжвоєнного періоду для радянської адміністрації питання «українців-католиків». Так, Уповноважений РСРК по УРСР констатував восени 1945 р. особливість складу вірних Римо-католицької церкви у центрально-східних областях України (Вінницькій, Житомирській, Кам'янець-Подільській та Київській):

«Тут ми маємо справу по суті з українським населенням римо-католицького віросповідання» [838, с.90-91].

Отже, хоча й в урізаному вигляді, однак в УРСР другої половини 1940–1950-х рр. функціонувала мережа римо-католицьких громад, діяли (все ще не зачинені владою) окремі костьоли, за умов жорсткого адміністративного тиску й перманентних обмежень виконували свою духовну місію священнослужителі РКЦ. Станом на осінь 1948 р. у республіці було офіційно зареєстровано 257 громад РКЦ, 240 римо-католицьких храмів й 79 священнослужителів [129, арк.250].

У такому загальному контексті відбувався розвиток РКЦ у Закарпатті, цій наймолодшій області УРСР, де Римо-католицька церква мала власну історію, дещо відмінні від решти західноукраїнських областей традиції й регіональну специфіку, зумовлену не в останню чергу складом віруючих та кліру – назагал угорським за національністю.

13 грудня 1944 р. начальник 2 відділу контррозвідки «СМЕРШ» 4 Українського фронту гвардії підполковник Шабалін підготував цілком таємну довідку «Про настрої духовенства та про ставлення його до питання щодо возз'єднання Закарпатської України з УРСР». Щодо Римо-католицької церкви регіону у цьому документі йшлося: «Римо-католическая церковь объединяет в основном венгерское население, однако имеется незначительное число чехов и словаков. Богослужение производится на латинском языке. Римо-католики находятся под покровительством Папы Римского. Из духовенства известны:

– ЯРОШ Кароль, священник Ужгородского костела – «тайный секретарь и дворянин Папы Римского»;

– ШЕРЕШ Янош – священник Мукачевского костела, при венграх был членом президиума городской организации правительственной партии Хорти «Мадьярская жизнь» [261, арк.55-56].

Й далі подавалася характеристика політичних орієнтацій закарпатських римо-католиків крізь призму майбутнього приєднання краю до УРСР/СРСР:

«В период венгерской оккупации священники римо-католической церкви выступали против коммунистов, за укрепление венгерской власти, совершали молебны «о победе над врагом».

Римо-католики находятся в сильной религиозной борьбе с реформаторской (sic!) церковью. В отношении православной церкви в прежнее время характерно было безразличие, так как ее не считали авторитетной формой вероисповедания.

После прихода советских войск духовенство римо-католической церкви притаилось. Отмечено отрицательное отношение римо-католического духовенства к перспективе воссоединения Закарпатской Украины с Советской Украиной.

Священник Ужгородского костела ЯРОШ в беседе с представителем командования заявил от имени своего духовенства пожелание автономной Закарпатской Украины в составе Чехословакии. Он же сказал о том, что не вполне верит в лояльность советской власти по отношению к церкви и боится репрессий на римо-католиков» [261, арк.56]. При такому ставленні кліру РКЦ у Закарпатті до можливих кардинальних змін у суспільно-політичному житті регіону відбулося його приєднання до складу УРСР у 1945 р. Зрозуміло, що подібна позиція духовенства вищеназваної конфесії не могла блискавично змінитися на позитивне сприйняття радянської влади на цій території.

31 грудня 1946 р. у звіті за IV квартал 1946 р. Уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області С. М. Лямін-Агафонов подавав стислу характеристику наявного стану Римо-католицької церкви у регіоні: «Римо-католицька церква. Костьолів – 57, священників – 32, віруючих – понад 40 тис. (мадьяри). Церкву розбито на 4 архідияконати: Ужгородський, Виноградівський, Берегівський й Хустський. На чолі римо-католиків стоїть єпископальний вікарій, архідиякон прелат Пастор Федір Іванович, 1880 р. народження, маляр, освіта вища – закінчив теологічну академію у Сату-Маре (Румунія). Посвячений у перший духовний сан 1903 р.» [51, арк.5]. Й у тому самому звіті висувалася пропозиція запропонувати найближчим часом

єпископальному вікарію написати листа до Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР, що у ньому з'ясовувалося б ставлення керівництва місцевих римо-католиків до радянської адміністрації [51, арк.14]. Очевидно, що йшлося про витискування від керівництва РКЦ краю декларації лояльності до нової більшовицької адміністрації. Такий жанр вірнопідданських листів комуністичний тоталітарний режим силоміць проваджував у життя з початку 1920-х рр., прагнучи таким шляхом надати хоча б якоїсь «легітимності» своїй нелегітимній владі. Як приклад можна згадати вірнопідданські звернення римо-католицьких священнослужителів Поділля до ВУЦВК восени 1927 р. з нагоди 10-річчя більшовицького перевороту, що їхнім залаштунковим співавтором – й власне ініціатором – виступило місцеве ДПУ [270; 273].

Втім, керівник республіканської Ради у справах релігійних культів не схвалив таких прямолінійних дій свого закарпатського підлеглого. 16 січня 1947 р. П. Вільховий повідомив до Ужгорода, що вищезгаданий лист лояльності закарпатських римо-католиків на адресу РСРК бажано було б мати – однак з суттєвим застереженням: «Щоби не був отриманий він після «адміністративного» натиску. Якщо «єпископальний вікарій» особисто має такий намір – не стримуйте. Якщо ж йому слід це підказувати – не потрібно» [51, арк.19 зв.].

25 лютого 1947 р. у Києві відбулася розширена групова нарада Уповноважених Ради у справах релігійних культів, що мали у сфері свого обслуговування віруючих католицького віровизнання. Було присутніх 8 уповноважених (в тому числі й С. Лямін-Агафонов від Закарпаття).

Як доповідав П. Вільховий до Москви, нарада відбулася «на принципово високому й діловому рівні за активної участі у роботі усіх без винятку присутніх Уповноважених», але жоден із них «[...] на жаль, не подав конкретного плану роботи [...], що намічається, з реєстрації римсько-католицьких громад» [52, арк.21, 21 зв.].

Задля обмеження впливів у краї Римо-католицької церкви радянська адміністрація звично для себе вже з перших кроків опанування територією Закарпаття вдалася до політичних репресій проти кліру РКЦ, маскуючи ці політичні репресії (поза) судовими вироками за кримінальними статтями. Репресій до кінця сталінської доби, за нашими підрахунками, зазнали 17 римо-католицьких священнослужителів області, що засвідчують дані нижченаведеної таблиці. Якщо зважити, що станом на 1944 р. в області нараховувалося 48 священнослужителів РКЦ, 1945 р. (після виїзду частини з них за кордон) залишилося 35 духовних осіб цієї конфесії, то можна стверджувати, що половина кліру цієї церкви була репресована – кожен другий священник.

Таблиця 5.1.

Священнослужителі Римо-католицької церкви Закарпаття,
репресовані у другій половині 1940–1950-х рр.²

№ №	Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік нар.	Національність	Місце пастирської служби	Судовий орган, вирок	Примітки
1	2	3	4	5	6	7
1	ЛЕВРЕНЦІ (Левренц; Леврінц) Іштван Ференцович	1889	угорець	с. Сторожниця Ужгородського району	Спеціальний суд Закарпатської України 29.01.1946 р. – 3 роки позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у вересні 1954 р.
2	ТОВТ Йозеф Д'юлович	1903	угорець	сmt. Середне Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 20.02.1946 р. – 4 роки позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя восени 1953 р.

¹ Таблицю складено на підставі даних: Довганич О. У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації Греко-католицької церкви та її возз'єднання з Руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ ст. / О. Д. Довганич, О. В. Хланта. – С. 61–64; Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. – Кн. 1. – С. 161; 166; 174; 219; 256; 272; 277–279; 294; 441–442; 548; 668; 670; 675; 678; 732; 754; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 124. – Арк. 47; Спр. 129. – Арк. 31; Спр. 136. – Арк. 120; Спр. 244. – Арк. 151–154; електронний ресурс: www.munkacs-diocese.org/ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3

3	ТИНДИР (Тиндира) Ернест Імревич	1892	словак (угорець?)	с. Барбово Мукачівського району	Закарпатський обласний суд 18.11.1946 р. – 5 років позбавлення волі	Звільнений 1952 р. 30 вересня 1953 р. zareєстрований священнослужит елем РКЦ у м. Хмільник Вінницької обл.
4	ГОРВАТ Агоштон Агоштонович	1914	словак	м. Виноградів	Закарпатський обласний суд 29.01.1949 р. – 10 років «	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя 1956 р.
5	БАРТФАЙ Калман Андрасович	1886	угорець (словак?)	м. Виноградів	Закарпатський обласний суд 21.04.1949 р. – 25 років позбавлення волі	Звільнений 27 квітня 1956 р.; повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя й восени 1957 р. вийшов на пенсію.
6	ГОКЛИК Шандор Міклошович	1893	угорець	с. Малі Ратівці Ужгородського	Закарпатський обласний суд 13.06.1949 р. – 25 років позбавлення волі	Після засудження напівпаралізова- ний, помер по дорозі на заслання
7	ПАСТОР Ференц Яношович	1880	угорець	м. Берегово	Особлива нарада при МДБ СРСР 06.07.1949 р. – 25 років «	Звільнений 1956 р., невдовзі помер
8	ГУДРА Лайош Євгенович	1919	українець	с. Лалово Мукачівського району	Закарпатський обласний суд 12–13.12.1949 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у березні 1957 р.
9	ГЕВЕЛІ Антал Йожефович	1916	угорець	сmt. Солотвино Тячівського району	Закарпатський обласний суд 28.06.1950 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у травні 1956 р.
10	ТЕВКЕШ Георгі Штефанович	1891	угорець	м. Хуст	Закарпатський обласний суд 12.07.1950 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у червні 1956 р.
11	ШЕРЕШ Янош Міклошович	1892	словак	м. Мукачево	Особлива нарада при МДБ СРСР 18.10.1950 р. – 10 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у серпні 1956 р. Помер 20 серпня 1958 р. у Мукачеві
12	АРВАЙ Дезидерій Анталович	1904	угорець	сmt Вилок Виноградівсь- кого району	Закарпатський обласний суд 26.12.1950 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у травні 1956 р.

13	БАКО Золтан Міклошович	1911	угорець	с. Малі Селменці Ужгородськогор айону	Закарпатський обласний суд 29.12.1950 р. – 25 років позбавлення волі	Звільнений у червні 1956 р. Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у грудні 1956 р.
14	ГОМОЛЯ Петер Штефанович	1903	словак	с. Сюрте Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 24.01.1951 р. – 25 років позбавлення волі	Звільнений у жовтні 1956 р. Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у січні 1957 р.
15	ЧАТИ-УЗАН Йожеф Яношевич	1912	угорець	м. Мукачево	Закарпатський обласний суд 18.05.1951 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у жовтні 1956 р.
16	ТЕМПФЛІ Штефан Мартонович	1908	угорець	сmt. Солотвино Тячівського району	Закарпатський обласний суд 29.08.1951 р. – 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у березні 1958 р.
17	БУЯЛО Бернард Яношевич	1901	словак	м. Ужгород	Закарпатський обласний суд 29.05.1952 р. – 10 років позбавлення волі	Звільнений у жовтні 1955 р. Повернувся до обов'язків свя- щеннослужителя у березні 1956 р.

16 січня 1947 р. П. Вільховий, окреслюючи С. М. Ляміну-Агафонову бажану лінію його поведінки щодо римо-католиків області, зробив особливий наголос на потребі виявлення по можливості у середовищі кліру цієї конфесії окремих осіб чи угруповань, які могли б (після відповідної «роботи») утворити «автокефальну» групу РКЦ краю, не підпорядковану Апостольській Столиці: «Тримайте цю церкву, так би мовити, «у тіні»: не вип'ячуючи її й не втрачаючи із виду.

Вам необхідно зацікавитися історією римо-католицької церкви у Закарпатті – й якщо зустрінете у цій історії течію під назвою «старокатолики» – повідомте усе, що вдасться добути з цього питання.

Так само уточнюйте дані щодо кількості громад, костьолів, каплиць, настроїв віруючих й намацуйте більш або менш «прогресивних» серед ксьондзів, враховуйте їхні запити й час від часу інформуйте окремими повідомленнями» [52, арк.20].

Попри зондаж настроїв у середовищі римо-католицького духовенства республіки й, зокрема, у щойно приєднаному Закарпатському краї, керівник республіканської РСРК констатував в одній із своїх доповідних, що справа штучного створення автокефальної Римо-католицької церкви (групи, розламу, течії) у форматі УРСР є надзвичайно тривалим й складним процесом з невідомим кінцевим результатом і спочатку доцільно було б створити проміжну ланку – «Братство католиків Радянського Союзу»[50, арк.40]. Архівні матеріали засвідчують, що спроби апарату РСРК виявляти нестійких осіб серед римо-католицького духовенства, а також пастви РКЦ, для організації автокефальної Римо-католицької церкви у республіці зазнали фіаско. Подібні намагання наштовхувалися ледь не на суцільний опір священнослужителів у їхньому небажанні порушувати церковні канони й йти на розрив з Ватиканом [130, арк.190-192; 422, с.155-156].

Втім, маючи значно потужнішу інформаційно-аналітичну базу, Кремль й підпорядковане йому керівництво Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР істотно раніше, аніж республіканські чиновники РСРК УРСР, зрозуміли, що справа утворення автокефальної РКЦ у форматі СРСР апріорі приречена на провал [721, с.195-196; 725, с.64-65].

Однак й надалі, принаймні упродовж 1950-х рр., радянська адміністрація УРСР й підпорядкований їй апарат Уповноваженого Ради у справах релігійних культів прагнули, без надії на особливий успіх, але підшукувувати окремих священнослужителів чи навіть угруповання у середовищі кліру РКЦ УРСР, які б піддавалися на створення маніпульованої владою автокефальної Римо-католицької церкви. Певні сподівання у цьому відношенні покладалися на специфічне середовище католицького духовенства Закарпаття. Область виглядала своєрідним католицьким анклавом зі своєю ієрархією, адже на території всієї республіки внаслідок відповідних обмежувальних заходів радянського режиму на 1948 р. не було жодного офіційного представника «вищого духовного центру» РКЦ – митрополита або єпископа, у західних й сусідніх з ними (Вінницькій,

Кам'янець-Подільській й Житомирській) областях УРСР не було також жодних адміністраторів, які б мали офіційні повноваження [129, арк.251]. В Закарпатті ж був (хоча і один) адміністратор – єпископальний вікарій архідиякон прелат Федор Пастор (мадяр, 1880 року народження, закінчив у Румунії теологічну академію).

В інформаційному звіті за 1-й квартал 1949 р. Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області М. Ф. Распутька (наступника С. М. Ляміна-Агафонова) 8 квітня 1949 р. повідомлялося про розмову одного з римо-католицьких священиків краю о. Міхала Кізмана з колишнім греко-католицьким, а тоді вже православним священнослужителем (й інформатором РСРК) Іринієм Кондратовичем. У цій бесіді М. Кізман висловив думку, що він готовий приєднатися до наміру деяких католицьких священиків вийти з підпорядкування Папі Римському й створити автономну Католицьку церкву, незалежну від Святого Престолу. Аналогічних поглядів, за інформацією І. Кондратовича, дотримувався й о. Дюла Гошак з с. Сторожниці Ужгородської округи [55, арк.163].

З урахуванням вищенаведеного матеріалу, реакція П. Вільхового на це повідомлення М. Ф. Распутька була доволі стриманою: «Питання про автокефальну церкву (римсько-католицьку) продовжуйте вивчати, але необхідно підбирати на цю справу більш впливові «кандидатури»» [55, арк.171].

Робота обласного Уповноваженого РСРК щодо згуртування з місцевих римо-католицьких священнослужителів кола осіб, які б підтримували владну ідею щодо автокефальної РКЦ, тривала. Частина місцевого католицького кліру, з тих чи інших міркувань, вирішила підтримати цю ініціативу влади, з'ясувавши насамперед серйозність намірів радянської адміністрації.

Так, 20 лютого 1951 р. М. Ф. Распутька (без його запрошення) відвідав о. І. Моцейко, який, відрекомендувавшись представником групи католицьких священнослужителів (Ф. Ерні, Т. Заваднік, М. Кізман, Кнауер), заявив: «[...] наша група не хоче більше залишатися під юрисдикцією Папи Римського й

має намір розпочати створення автокефальної Римо-католицької церкви й висловити це нашою письмовою доповідною на адресу органів влади» [60, арк.165]. Під час розмови з'ясувалося, що впливові священнослужителі на чолі з адміністратором Б. Буяло, а також Й. Пастор, А. Ріхтер та деякі інші, не схвалюють такої неканонічної ініціативи й не бажають виходити з-під юрисдикції Ватикану. М.Ф.Распутько, підштовхуючи свого співбесідника до активних дій, зробив закид на адресу о. І. Моцейка, що поки що його група жодним чином про себе не заявила, обмежуючись самими лише словами й усними деклараціями про наміри [60, арк.166].

До стриманості щодо місцевих «автокефалістів» закликали вказівки заступника П. Я. Вільхового М. В. Сазонова, що їх останній висловив за матеріалами інформаційного звіту М. Ф. Распутька за I кв. 1951 р.: «Щодо групи «автокефалістів» Ви зайняли правильну лінію. Нехай покажуть *справами*, а не словами. А для цього потрібний й час. Приглядайтеся до них, більш глибоко вивчайте їхню поведінку й повніше висвітлюйте у чергових звітах» [60, арк.180] (виділення у тексті документа М. В. Сазонова. – *Л.К.*).

Таким чином, на підставі виявленого й проаналізованого нами документального матеріалу можна окреслити групу римо-католицьких священників Закарпаття другої половини 1940-х – початку 1950-х рр., які виступали (принаймні декларували це перед обласним Уповноваженим у справах релігійних культів) за «автокефалію» Римо-католицької церкви у форматі регіону та усієї УРСР. Отже, до групи «автокефалістів» належали, на нашу думку: Д. Гошак, Ф. Ерні, Т. Завадник, М. Кірман, Кнауер, Я. Месарош, І. Моцейко. Натомість їхніми опонентами, тобто прибічниками канонічного визнання зверхності Папи римського й Апостольської Столиці, виступали більшість «ортодоксів» з місцевих католицьких священнослужителів. Очолювали це угруповання Ф. Пастор, Б. Буяло, Й. Пастор, А. Ріхтер та ін.

Останній серед названих духовних осіб – о. Августин Ріхтер (1879–1955) – із зрозумілих причин був чи не єдиним етнічним німцем серед римо-католицьких священнослужителів радянського Закарпаття другої половини

1940-х – першої половини 1950-х рр. Цей уродженець Угорщини ще у дитинстві разом з батьками переїхав до Закарпаття. У 1904 р. був висвячений на священника. Деякий час був парохом у селищі Великий Березний, упродовж 1908–1926 рр. – у с. Верхній Коропець. Згодом о. А. Ріхтер був священнослужителем у Словаччині, а 1942 р. повернувся до Закарпаття й до смерті був парохом у передмісті Мукачева–Паланок. Обласний уповноважений у справах релігійних культів М. Распутько атестував о. Ріхтера як «запеклого прибічника Ватикану» («ярий сторонник Ватикана») [67, арк.18; 70, арк.14].

Помер А. Ріхтер 3 листопада 1955 р. – майже через півтора року після відзначення 50-річчя своєї пастирської діяльності (27 червня 1954 р.). Його похорон у передмісті Мукачева Паланок перетворився на своєрідну демонстрацію етно- й міжконфесійної солідарності – у жалібній церемонії взяли участь 14 священнослужителів РКЦ, один «православний» священник (колишній греко-католик) Д. Бендас, реформатський пастор А. Форіш й майже 3 тис. віруючих (переважно угорців – римо-католиків) [71, арк.177].

Прибічником традиційного курсу РКЦ був і священнослужитель Йозеф Пастор (1907–1955) з селища Великий Березний. Під час кампанії по ліквідації Греко-католицької церкви Закарпаття він докладав значних зусиль у протидії цим намірам, зокрема, переконав місцевого священнослужителя ГКЦ Євгена-Івана Меллеша (1897–1974) не піддаватися тискові влади, а після ув'язнення останнього надавав матеріальну допомогу його родині. Натомість не вплинула аргументація Й. Пастора на іншого греко-католицького душпастиря – Ю. Кадара (1904–1973), який не лише перейшов на московське православ'я, а й доповів М. Ф. Распутькові про ці розмови [61, арк.142; 358, с.143-144]. У свою чергу, обласний Уповноважений Ради у справах релігійних культів кількома словами, стисло й виразно, на його думку, характеризував Й. Пастора: «Фанатична, безмежна відданість католицизму й папі, Пастор – непримиренний ворог православ'я. Пастор –

один з тих агентів папи, які вживають усе для популяризації католицизму» [62, арк.89-90].

Непримиренними ворогами православ'я (особливо нав'язаного силоміць) виступали не лише окремі закарпатські священнослужителі РКЦ, а й частина віруючих цієї конфесії. Так, 28 серпня 1949 р. новонавернені «православні» (колишні греко-католики) з с. Великі Лази Ужгородської округи, повертаючись зі свята у Мукачівському монастирі, проходили через с. Глибоке (15 км від Ужгорода), де їх «недружньо» зустріли місцеві римо-католики (переважно словаки) – відступників від греко-католицької віри не лише закидали камінням й словесними нецензурними образами, а й обплювали. Особливістю с. Глибокого була наявність у ньому двох конфесійних спільнот – римо-католиків й греко-католиків, багатьох з яких пов'язували родинні й дружні зв'язки. Після силуваного «переходу» селян – греко-католиків до православ'я мешканці Глибокого ще тривалий час відмовлялися прийняти до себе православного «батюшку». Інцидент 28 серпня 1949 р. мав наслідком зняття з реєстрації римо-католицької громади с. Глибоке й адміністративне «попередження» о. М. Кізмана, який за сумісництвом обслуговував й цю спільноту [56, арк.87; 58, арк.195-196].

Незважаючи на усі пропагандистсько-репресивні зусилля радянської адміністрації, Римо-католицька церква упродовж другої половини 1940-х – початку 1960-х років зберігала міцні позиції у Закарпатті. Уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області М. Ф. Распутько доповідав своєму керівництву у Києві й Москві парадну статистику зменшення кількості віруючих РКЦ й відвідувачів католицьких храмів, однак це було видаванням бажаного за дійсне. Так, наприклад, у його звіті за 1951 р. повідомлялося, що у міських католицьких храмах Ужгорода, Мукачева, Берегово, Виногорова й Хуста служба Божа правилася тричі на день – з 8-ї год. ранку до 9-30, у полудень й з 19-ї до 21-ї год. увечері. У сільській місцевості відправи зазвичай були менш частими. За твердженням чиновника, відвідуваність католицьких храмів неухильно знижувалася й за

останні роки скоротилася щонайменше удвічі. Якщо, мовляв, в Ужгородському соборі на вранішніх службах 1948–1949 рр. було пересічно 200–250 віруючих, то 1951 р., нібито – лише 75–120; під час великих свят у тому ж храмі 1948–1949 рр. присутніми були 300–400 осіб, то 1951 р. – лише 120–150 віруючих. Полуденну літургію в обласному центрі відвідувало зазвичай 1948–1949 рр. 400–500 віруючих; натомість 1951 р. – лише 120–200 осіб; по неділях за ті ж роки кількість відвідувачів храму скоротилася з понад 1 000 осіб до 600–700. Відповідно поменшало й відвідувачів Ужгородського католицького собору на вечірній літургії: 1948–1949 рр. – 300–400 осіб, 1951 р. – 150–200 [60, арк.183].

Сумнівність цієї «статистики» доводили свідчення іншої «зацікавленої особи»: у неділю 27 вересня 1953 р. інспектор союзної РСРК А. В. Рум'янцев, який відвідував Закарпаття з інспекційною метою, зафіксував в Ужгородському римо-католицькому соборі, за його підрахунками, понад 1 000 віруючих – храм був доценту заповнений, люди стояли у проходах й на вулиці [66, арк.51]. Зрештою, 3 січня 1958 р. П. Вільховий закидав своєму ужгородському підлеглому «недоведеність» й «неумотивованість фактичним матеріалом» його тверджень щодо «зниження відвідуваності віруючими молитовних будинків», оскільки навіть у доповіді М. Ф. Распутька на республіканській нараді Уповноважених РСРК 13–15 квітня 1957 р. стверджувалося протилежне, а саме: «За останні роки кількість віруючих римсько-католицької й реформатської церков не лише не зменшилася, але [навпаки] дещо збільшилася» [77, арк.16].

Цікавою виглядає характеристика обласним Уповноваженим РСРК соціального зрізу вірних Римо-католицької церкви Закарпаття. На його думку, серед постійних відвідувачів католицьких храмів області перебували «колишні купці й куркулі і теперішні домовласники; ця частина ще має запас засобів, та й нині ще примудряються отримувати прибуток, не працюючи» [60, арк.183-184]. Долучалася до них, за характеристикою чиновника, й поважна група так званих «пенсіонерів»: «Це вагома група серед віруючих

католиків, які ще за буржуазних урядів за свою бездоганну службу були переведені на пенсії. Деякій частині з них й тепер, за радянської влади, вдалося оформити свої права пенсіонерів, отримуючи пенсії й маючи накопичення від колишньої служби (серед них багато домовласників), які прилаштувалися на роботу сторожами, швейцарами й т. п., а іноді й взагалі не працюють, просиджуючи цілими днями у костелах» [60, арк.184]. Втім, до вищенаведених категорій постійних відвідувачів римо-католицьких храмів – представників колишніх «експлуаторських верств» регіону – постійно домішувалися, виразно псуючи цю примітивно-«класову» картину, й інші категорії віруючих – представники «трудової інтелігенції», службовці радянських установ, учні молодших, середніх й старших класів шкіл, масово – околгоспнене селянство регіону (переважно) угорської, а також словацької, німецької й української національностей.

Попри формально-декларативне «відокремлення церкви від держави», апарат Ради у справах релігійних культур активно втручався у внутрішнє конфесійне життя парафій РКЦ Закарпаття. Наприклад, у зауваженнях П. Вільхового М. Ф. Распутьку по звіту за перший квартал 1949 р. висловлювалася недвозначна директива впливати на процес виборів до костельної ради таким чином, щоби до неї були обрані такі особи, які б «тримали би у своїх руках ксьондза», обернувши його відповідно на «ремісника, який обслуговує», своє (і влади) «слухняне знаряддя» тощо [55, арк.171].

«Творчо засвоївши» ці вказівки, М. Ф. Распутько, у свою чергу, на початку 1951 р. доповідав Києву власну програму дій щодо правління Ужгородської й Мукачівської спільнот РКЦ, до яких входили авторитетні особи з місцевої інтелігенції: «До складу правління Ужгородської релігійної громади входять: Бартфай С. А. – артист Облфілармонії, Дравецький С. Й. – бухгалтер, Товт І. П. – адвокат, Минчик С. Й. – інженер, Пудич Ю. А. – головний бухгалтер. У Мукачівській релігійній громаді католиків до складу виконавчого органу входять: доктор Берци К. Й., який є науковим

співробітником інституту Охматдиту, Ковач Ф. Й. – інженер – й Ницький В. Й., який працює касиром держустанови.

Необхідно, щоби колективи, де вони працюють, послабили б (через профспілку) виховну роботу й добилися відходу їх від активної релігійної діяльності, й це допомагатиме послабленню впливу римсько-католицької церкви на віруючих» [59, арк.123-124].

Немає жодного сумніву, що за умов радянського режиму «виховний вплив» так званих «трудових колективів» був не лише брутальним втручанням в особисте духовне життя віруючої людини, а й зводився до жорсткого адміністрування, звільнення з керівної, а то й взагалі посади, «ускладнення» для членів родини

Наприклад, 4 квітня 1952 р. до М. Ф. Распутька звернувся керівник Ужгородської громади РКЦ Штефан Бартфай з вимогою звільнити його з посади голови церковної Ради, аргументуючи це застосуванням (звісно, у завуальованій формі) щодо нього особисто «заборони на професію», тиском родинного оточення, спричиненим, у свою чергу, «громадською думкою» творчого й навчального колективів, що у них перебували його 2 доньки (статус його дітей за « нової радянської дійсності» також опинився під загрозою) [62, арк.90].

М. Ф. Распутько відмовив у задоволенні клопотання про залишення посади очільника громади РКЦ на тій формальній підставі, що той 22 червня 1947 р. обраний на неї релігійною спільнотою, а право самоврядування для радянської адміністрації, мовляв, «священне» [62, арк.91]. Отже, дистанціювання від релігійної активності було не усвідомленим кроком, здійсненим на засадах вільного вибору, а силуваною акцією, здійснюваною під примусом. У випадку Штефана Бартфая «додатковим аргументом» був також арешт й засудження 1949 р. до 25-річного позбавлення волі його рідного брата Калмана Бартфая, римо-католицького священнослужителя з м. Виноградово.

На початок 1952 р. влада за будь-яку ціну прагнула усунути другого з черги (після Ф. Пастора) нелояльного до неї адміністратора РКЦ Закарпаття (з невизнаними правами вікарного) Бернарда Буяла. Після арешту у березні 1952 р. йому звично інкримінувалася «антирадянська діяльність», «розпалювання ворожнечі» й «провокативна діяльність» серед духовенства й віруючих тощо. Закрите судове засідання Закарпатського обласного суду в Ужгороді 29 травня 1952 р., за підсумками якого колишній адміністратор РКЦ отримав десять років позбавлення волі, викликало значне збурення місцевого угорського населення. За інформацією М. Распутька, у день суду, біля приміщення, де мало відбутися засідання, «зібрався великий натовп католиків або, вірніше, тих, хто підтримував ворога Радянської влади Буяла, й у момент виведення його з зали суду, вони вітали його, а він навзаєм їм відповідав» [61, арк.158; 518, с.63].

З арештом й засудженням Б. Буяла посада адміністратора РКЦ Закарпаття залишилася вакантною. Однак тривало це недовго.

Вже 5 квітня 1952 р. ужгородського Уповноваженого РСРК у черговий раз відвідав голова Ради римо-католицької громади обласного центру Штефан Бартфай. Іншим відвідувачем разом з ним був парафіяльний священик с. Вишній Коропець Євген Сегеді. Йшлося про гіпотетичне перебирання останнім обов'язків адміністратора (вікарного) РКЦ Закарпаття. Є. Сегеді пред'явив чиновнику датований 22 березня 1949 р. лист-уповноваження Б. Буяла (звичайно, угорською мовою), у якому йшлося: «Призначаю Вашу превелебність своїм правонаступником у канцелярії вікарія. Усю владу, отриману від Франца Пастора, передаю. Цим правом управління маєте право користуватися з моменту, коли я з будь-якої причини не зможу виконувати прав вікарія» [62, арк.91-92]. Цілком очевидно, що це уповноваження було написане за умов жорсткого репресивного тиску влади на римо-католицьких священнослужителів Закарпаття, коли другий з черги адміністратор цієї конфесії з дня на день чекав цілком ймовірного арешту, й упродовж трьох років трималося у суворій таємниці.

Оприлюднення цього документа стало неприємною несподіванкою для апарату РСРК. Адже М. Ф. Распутько навіть сподівався, що, оскільки центр Римо-католицької церкви області функціонує без жодних, на його думку, юридичних підстав, варто було б взагалі ліквідувати посаду адміністратора РКЦ. Тим більше апріорі неприйнятною для влади була особа Є. Сегеді, який мав почесне церковне звання від Папи Римського, а, крім того, був «вихідцем з родини закарпатського українця» [60, арк.164]. Аби вигадати час й отримати інструкції від керівництва, Уповноважений РСРК переніс подальшу розмову на понеділок 7 квітня 1952 р.

У визначений день відбулася повторна розмова з Є. Сегеді, цього разу тет-а-тет (священнослужитель непогано володів українською й майже опанував російську мову). Бесіда розпочалася з запевнень священика у його лояльності до влади: «Даремно Ви боїтесь допускати мене в управління Римо-католицької церкви, я буду чесно виконувати обов'язки, буду чесним громадянином нашої Батьківщини, я вже з 1950 р. відзначаю день народження Сталіна й Леніна [...] Щоби бути хорошим громадянином, вже вивчив російську мову, можу скласти щонайменше на «чотири», з цією метою я щоранку слухаю останні вісті по радіо» [62, арк.93].

У відповідь Уповноважений РСРК зауважив, що справа не у «боязні», а у відсутності, мовляв, юридичних підстав для легітимізації «заповіту» Б. Буяла, оскільки останній успадкував звання вікарного РКЦ краю від Ф. Пастора, який, у свою чергу, його отримав 1944 р. від сатумарського римо-католицького єпископа-ординарія Яноша Шеффлера, а Шеффлер нібито «ніяких юридичних прав не мав на розпорядження церквою, що діє на території СРСР» [62, арк.93]. Далі Михайло Федорович вирішив прозондувати ставлення Є. Сегеді до майбутньої Конференції церков й релігійних об'єднань в СРСР на захист миру. Однак священнослужитель ухилився від прямих відповідей. Зрештою, чиновник попросив співбесідника залишити у нього лист Б. Буяла й пообіцяв порадитися з керівництвом РСРК. На цьому зустріч закінчилася. А невдовзі поінформовані М. Ф. Распутьком

«зацікавлені органи» порадили не визнавати Є. Сегеді за вікарного й не повертати йому «заповіту» Б. Буяла [62, арк.95].

Тогочасну позицію Ради у справах релігійних культів недвозначно висловив П. Вільховий у листі до свого ужгородського підлеглого від 26 квітня 1952 р.: «Враховуючи особливості римо-католицької церкви у Закарпатській області, вважаю, що посада *адміністратора* цієї церкви у даний час *недоцільна*, про що й сповіщаю свою думку» [62, арк.96] (виділення у тесті П. Вільхового. – *Л.К.*).

Проте невдовзі ставлення влади до проблеми потрібності/непотрібності посади адміністратора РКЦ Закарпаття кардинально змінилося. Очевидно, вирішальне значення мав перебіг Загорської церковної конференції 9–12 травня 1952 р. й, зокрема, участь у ній не лише делегатів Реформатської церкви Закарпаття, а й представників Римо-католицьких церков Латвії й Литви, які, таким чином, долучалися до офіційного радянського руху «прихильників миру» [291, с.640–641]. У сподіванні на призначення лояльного до режиму очільника римо-католиків краю союзна Рада у справах релігійних культів й санкціонувала Києву та Ужгороду заміщення вакантної посади адміністратора РКЦ Закарпаття.

Так, на початку серпня 1952 р. М. Ф. Распутька відвідав мукачівський священнослужитель РКЦ М. Кізман у супроводі свого колеги Я. Месароша – на той час священика католицької громади с. Бородівки Мукачівського округу (1995 р. Верховною Радою України цьому селу повернуто історичну назву – Барбово). Метою візиту духовних осіб було, по-перше, з'ясування ставлення РСРК до можливого обіймання Я. Месарошем вакантної (після арешту й засудження Б. Буяла) посади священнослужителя Ужгородської громади РКЦ. Чиновник не бачив перешкод (за умови, «якщо віруючі не заперечують»), й питання було погоджене. Але стратегічною метою відвідин Уповноваженого РСРК обома духовними особами була владна апробація призначення Я. Месароша наступником Б. Буяла – адміністратором РКЦ Закарпаття. М. Кізман, висловлюючи думку лояльної до влади більшості

священнослужителів РКЦ краю, запевнив Уповноваженого РСРК, що «більшість духовенства не заперечує» проти такої кадрово-ієрархічної ротації [61, арк.171-172].

19 вересня 1952 р. М. Ф. Распутько зареєстрував Я. Месароша священнослужителем римо-католицької громади обласного центру. У листі від 23 вересня своєму київському керівництву, повідомивши про цю подію, Михайло Федорович наголошував на своїх наступних кроках щодо керівництва цієї конфесії у краї: «У подальшому мається на увазі зареєструвати гр[омадяни]на МИССАРОШ адміністратором римо-католицької церкви, що діє у Закарпатській області; проти цього «сусіди» не заперечують» [62, арк.109]. На жаргоні радянської номенклатури «сусідами» звично йменувалися структури КГБ – у даному разі йшлося про обласне управління МГБ по Закарпаттю.

Вдруге поспіль інформуючи 10 жовтня 1952 р. П. Вільхового про реєстрацію 19 вересня того ж року Я. Месароша «служителем культу римо-католицької громади м. Ужгорода», М. Ф. Распутько подавав стислу характеристику цієї духовної особи: «МИССАРОШ И. А. родился в г. Эрдиде (Румыния), окончил духовную семинарию в г. Сатумари, по национальности венгер (так у документі. – *Л.К.*), с 1933 г. по 1942 г. служил секретарем Сатумарского римо-католического епископа, с 1942 по 1947 г. был помощником священника в г. Берегово, а с 1947 г. – служитель культа римо-католической общины с. Бородивка, Мукачевского округа. Заинтересованные советские органы не возражают, чтобы МИССАРОШ был зарегистрирован администратором (викарным) римо-католической церкви Закарпатской области, но этот вопрос остается открытым до санкции Совета по делам религиозных культов» [61, арк.172].

15 жовтня 1952 р., відповідаючи на запит свого ужгородського підлеглого й, безперечно, з санкції керівництва союзної РСРК, П. Вільховий лаконічно повідомив: «Стосовно адміністратора римсько-католицької

церкви, тобто, щоби ксьондз Міссарош був зареєстрований у цій посаді, у нас заперечень немає» [61, арк.185]

Зрештою, характеристика М. Ф. Распутьком нового очільника РКЦ Закарпаття залишилася незмінною й через рік після владного затвердження Яноша Месароша на цій посаді. Так, у документі від 13 листопада 1953 р. ужгородський Уповноважений РСРК стверджував, що адміністратор Римо-католицької церкви Закарпатської області «до заходів Радянської влади ставиться лояльно, прибічник непідпорядкування Ватикану й папі» [65, арк.199].

Однак вищезгадане твердження М. Ф. Распутька й загальна оцінка ним становища й настроїв у середовищі кліру РКЦ Закарпатської області потребують верифікації. Серйозною вадою М. Ф. Распутька був не лише брак загальної культури і відповідної професійної підготовки [86, арк.25], а й незнання ним угорської мови, що перманентно ставало на заваді у спілкуванні з духовенством й релігійними спільнотами, заважало адекватному сприйняттю процесів, що відбувалися у середовищі закарпатських реформатів й римо-католиків – переважно угорців. Відтак зовнішня лояльність частини римо-католицького духовенства регіону до радянської адміністрації сприймалася ужгородським Уповноваженим РСРК за «чисту монету». Так само неадекватно оцінювалася ним й наявність серед закарпатських римо-католицьких священнослужителів непливової «автокефальної» течії, нечисленні прибічники якої обрали для себе саме таку стратегію виживання власної конфесії за умов тоталітарного радянського режиму, вимушено пристосовуючись до притлумлених чи навіть й виразно декларованих дезидератів влади. Втім, щирість таких лоялістських декларацій частини духовенства РКЦ Закарпаття була піддана серйозним випробуванням вже невдовзі після смерті радянського диктатора й, зрештою, не витримала перевірки часом.

5.2. РКЦ Закарпаття в умовах «десталінізації» й нових гонінь на Церкву

У звіті за другий квартал 1953 р. Уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області М. Распутько не зафіксував радикальних змін у внутрішньому розкладі сил у середовищі католицького духовенства краю. Проте його повідомлення, що РКЦ в області «помітно знизилася свою діяльність щодо поширення ідей відданості папі», обґрунтоване тим, що, мовляв, «новий вікарний Месарош є прибічником тієї групи ксьондзів, які намагаються відійти від визнання папи главою їхньої церкви. Хоча вплив цієї групи зростає повільно, але він все ж позначається на занепаді авторитету Ватикану». Втім, вже наступні речення з'ясовували хисткість й непереконливість цієї аргументації та відверто завищений чиновником рівень лояльності до влади римо-католицького духовенства Закарпаття: «Священики Тячівської громади – Серені, Свалявської – Бороняй, Чопської – Лоренці – з єзуїтською запопадливістю ставляться до Месароша, але він недостатньо вимогливий щодо них, й вони продовжують залишатися відданими папі. Такої ж точки зору дотримуються священики громад села Косино – Каролі, Рахівської – Ресслер, Ясинської – Міллер, Верхньокоропецької громади – Сегеді [...] Ті, які видають себе за більш або менш прогресивних священиків, це: Моцейко (Берегівська громада), Кірман (Мукачівська громада) й Завадник (Виноградівська громада), – вони продовжують й надалі залишатися групою без особливого впливу на усіх священиків» [64, арк.15].

Отже влада не мала певності у стовідсотковій лояльності до режиму й цієї «маловпливової» (за М. Ф. Распутьком) групи римо-католицьких душпастирів. Так, за наявною у обласного Уповноваженого Ради у справах релігійних культів невиразною інформацією, один з «автокефалістів», священик з м. Виногорова Т. Завадник, у вересні 1952 р., під час відпустки,

перетнув один з внутрішніх кордонів СРСР й відвідав Прибалтику (Каунас або Вільнюс? Ригу?), щоб «познайомитися з роботою Католицької церкви» [61, арк.171]. Ймовірно, відбулися його зустрічі не лише з місцевими рядовими ксьондзами, а й католицькими ієрархами регіону, зокрема, митрополитом Ризьким архієпископом Антонієм Спринговичем (1875–1958). Вірогідно, закарпатський священнослужитель мав доручення від групи «автокефалістів» з'ясувати у прибалтійських колег перспективність/безперспективність курсу на автокефалію РКЦ у форматі Радянського Союзу й принагідно дізнатися останні новини з Апостольської Столиці.

З урахуванням вищенаведеного й, зокрема, за браком докладної вірогідної інформації про настрої закарпатських священнослужителів РКЦ, під час перебування в Ужгороді 24 червня 1953 р. республіканського Уповноваженого Ради у справах релігійних культів П. Вільхового, останній зауважив своєму обласному підлеглому, що той надто рідко зустрічається з новопризначеним адміністратором РКЦ Закарпаття Я. Месарошем, а відтак має надзвичайно невиразне уявлення про його «лінію» діяльності. Відтак була дана вказівка М. Ф. Распутьку упродовж другого півріччя 1953 р. – першого півріччя 1954 р. відвідати й докладно вивчити римо-католицькі громади, що їх очолювали священнослужителі, які, мовляв, прагнули «відійти від визнання папи главою їхньої церкви» (з'ясувати «соціально-політичне обличчя» керівництва й активу громади, ставлення до праці у колгоспі, вплив на населення, зокрема, молодь, тощо) [64, арк.22].

Реальний стан у Римо-католицькій церкві Закарпаття й парадна статистика обласного Уповноваженого РСРК М. Ф. Распутька щодо неухильного зменшення кількості віруючих, скорочення мережі місцевих спільнот РКЦ й впливу її духовних осіб були піддані серйозному сумніву під час ревізійної поїздки до регіону представника союзної Ради у справах релігійних культів.

Інспектор союзної РСРК А. В. Румянцев у звіті за підсумками відвідин Закарпаття 21 вересня – 9 жовтня 1953 р. звертав увагу на міцне закорінення,

на його думку, серед населення області релігійних забобонів. Його особливу увагу привернула активність віруючих – католиків й навернених у православ'я колишніх греко-католиків. За його словами: «У католицькій церкві в Ужгороді у неділю 27 вересня (вранці й увечері) спостерігалось велике скупчення віруючих, усі лави були зайняті, й віруючі стояли у проходах (місткість церкви близько 600 осіб). Основну масу присутніх становили особи середнього віку, багато було молоді, школярів і дітей. Співи усіх присутніх віруючих у супроводі органа вражали своєю злагожденістю й мелодійністю» [66, арк.51].

Ухвалена 10 листопада 1954 р. постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» за підписом секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова [275, с.101-106] мала на меті перекласти відповідальність за жорсткий антирелігійний курс центральної влади СРСР на нижчі компартійні та державні органи. Рішення ЦК КПРС вимагало від низових партійних органів «рішуче усунути помилки в атеїстичній пропаганді і надалі ні в якому разі не допускати будь-якого зневажання почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви» [275, с.102].

Сучасні дослідники питання наголошують, що вищезгадана постанова аж ніяк не була спрямована на послаблення атеїстичної пропаганди – вона лише критикувала її «крайнощі»/ «перегини». Компартійне керівництво СРСР вирішило, що час для проведення активної й системної антирелігійної діяльності ще не настав. Радянський лідер – М. С. Хрущов – візьме реванш на цьому напрямку через кілька років [376, с.50-51].

Якими б не були справжні наміри радянського керівництва у його антирелігійній політиці, однак закарпатські римо-католики побачили у постанові ЦК КПРС, оприлюдненій у «Правді» 11 листопада 1954 р., виразну ознаку лібералізації політичного режиму СРСР після смерті тоталітарного диктатора Й. В. Сталіна. Цей компартійний документ викликав у них й сподівання на перегляд «справ» репресованих закарпатських

священнослужителів РКЦ. Характерно, що вірні Римо-католицької церкви у Закарпатті уважніше стежили за новинами суспільно-політичного життя Радянського Союзу, аніж очільник цієї конфесії. Принаймні саме віруючі повідомили Я. Місарошу, що «у газетах опубліковано інтересну постанову, що стосується питань релігії». Водночас до адміністратора РКЦ області було адресоване пряме запитання парафіян, «чи будуть зараз звільнені священники, які перебувають в ув'язненні». Це запитання Я. Месарош, зондуючи ґрунт, фактично переадресував М. Ф. Распутьку під час особистої зустрічі з ним 17 листопада 1954 р. [68, арк.141]

Михайло Федорович відповів ухильно, у звичному ключі радянської пропаганди: «Стосовно священнослужителів, які перебували за вироками судів в ув'язненні, мною Месарошу було роз'яснено, що деякі католицькі священники [за]суджені, але ж вони обвинувачувалися не у тому, що вірять у бога, а за політичні злочини, про це як є й йдеться в одному з пунктів постанови ЦК КПРС, що й слід було роз'яснити віруючим» [68, арк.142]. Чиновник лукавив, оскільки виривав фрагмент постанови з загального контексту – у ній йшлося про антицерковні репресії перших років радянської влади.

У звіті Уповноваженого у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР за перше півріччя 1955 р. (8 вересня 1955 р.) зверталася увага на активізацію діяльності кліру РКЦ у Закарпатській області: «У Закарпатській області ксьондзи усе більше відроджують деякі форми масової релігійної пропаганди, які п'ять – шість років тому майже не практикувалися. Під виглядом проведення «ювілею» – 20-ліття духовної діяльності – ксьондз [С.] Серені у м. Тячево готує урочисте богослужіння з запрошенням на свій «ювілей» ксьондзів сусідніх парафій; ксьондз [Ф.] Ерні у с. Оросієво цього року прагне по можливості «найурочистіше» провести храмове свято, зібрати побільше віруючих й, щоби обслужити «усіх прибулих на храмове свято», запрошує до себе у поміч ксьондза сусідньої парафії. Адміністратор римо-католицької церкви у Закарпатті гр. [Я.] Мейсарош готується приступити до

ремонту «Кальварії» у м. Ужгороді. Якщо почнуть збирати по костьолах кошти на ремонт «Кальварії», то це дуже пожвавить релігійні почуття віруючих» [69, арк.30].

Станом на 10 листопада 1955 р. у Закарпатській області діяло 59 зареєстрованих релігійних громад РКЦ, які обслуговували 22 священнослужителі. Молитовні будинки цієї конфесії відвідувало до 25 тис. віруючих. Особливо багатолюдними були того року храмові свята у селах Добросілля, Малі Ратовці, Сюрте (Струмковка). Аби пожвавити життя релігійних громад РКЦ, під час храмових свят до певного села приїздило по декілька священнослужителів – під приводом допомоги колезі у проведенні цих урочистостей. За невиразними відомостями обласного Уповноваженого РСРК, священнослужителі В. Бороняй, Ш. Левренц, І. Мацейко й Й. Пастор проводили конфірмацію молоді, Однак конкретних даних щодо цього М. Ф. Распутьку встановити не вдалося [71, арк.186-187].

Значний вплив на ситуацію мали репресовані радянською адміністрацією духовні особи, які повернулися і, доля яких (як і у випадках з представниками Реформатської церкви) складалася по-різному. Так, наприклад, «піонер» репресивного списку цієї конфесії Штефан Левренці 10 жовтня 1948 р. був звільнений з табору, але дозволу на повернення додому не отримав. Відтоді, упродовж п'яти років (термін «поразки у правах») на засадах «вільного найму» працював перукарем й контролером комунального відділу на Караспайському мідноливарному заводі у Караганді. Лише у серпні 1954 р. він повернувся до Ужгорода, а у вересні того ж року був зареєстрований священнослужителем у с. Гомок Ужгородського району [67, арк.31; 68, арк.120]. 10 вересня 1953 р. церковна рада католицької релігійної громади с. Середнє звернулася до обласного Уповноваженого РСРК з проханням зареєструвати їхнім священнослужителем Йозефа Товта, який звільнився з ув'язнення. Невдовзі така реєстрація відбулася [66, арк.47].

25 вересня 1954 р. з угорського міста Карцаг на ім'я голови Закарпатського облвиконкому І. І. Туряниці було адресовано лист

громадянки Ласло Калмар (дівооче прізвище – Арвай), яка прагнула довідатися про долю свого брата – священнослужителя РКЦ. Цей лист Закарпатський облвиконком переадресував до Міністерства закордонних справ УРСР [68, арк.144], що, зрештою, прискорило перегляд «справи» Д. Арвай та його колег.

Найбільше – 13 осіб – священнослужителів РКЦ Закарпаття, які були репресовані тоталітарним режимом (серед них і Д. Арвай), повернулося до рідних осель й виконання пастирських обов'язків упродовж одного лише 1956 р. [78, арк.29] Звільнених з таборів духовних осіб РКЦ населення краю (переважно угорське) зустрічало як героїв-мучеників за Віру. У містах Мукачево, Хуст, селах Вилоч, Добросілля й Солонци відбулися масові урочистості з нагоди повернення священнослужителів Д. Арвая, З. Бако, Б. Буяла, А. Гевелі, І. Шереша та ін. [78, арк.29-30]

У пам'ятному 1956 році закарпатські римо-католики – угорці у можливих для них формах виявили свою солідарність із земляками. У цей період особливо велелюдними стали служби Божі у католицьких храмах краю. Солідаризувалися з віруючими й священнослужителі РКЦ Закарпаття. Обласний Уповноважений РСРК з роздратуванням повідомляв своїм керівникам у Києві й Москві: «С опровержением клеветы на Советский Союз кубинской делегации в ООН и радиостанции «Свободная Европа» никто из римско-католических священников выступить не пожелал» [78, арк.30].

Були й інші форми прихованого протесту проти радянської агресії в Угорщині й демонстрації загальноугорської солідарності. Так, наприклад, у селищі Рахово годинник на римо-католицькому храмі «звично» з 1945 р. показував московський час, Однак під час угорських подій 1956 р. «несподівано» перейшов на європейський відлік (година менше), що викликало втручання «компетентних органів», виклик голови виконкому місцевої релігійної спільноти РКЦ й повернення годинника до «правильного» відліку часу. 31 жовтня 1956 р., під час поминальних урочистостей на цвинтарі селища Солотвино, біля пам'ятника загиблим у Першу світову

війну невідомі виставили колишній угорський державний прапор [78, арк.30, 97].

Активізацію Римо-католицької церкви у краю зауважували й керівники обласного комітету КП України, поінформовані, зокрема, й обласним Уповноваженим РСРК (а також, безперечно, відповідною структурою КГБ, МВД). Так, наприклад, у виступі на VI пленумі Закарпатського обкому КП України (26–27 липня 1957 р.) першого секретаря обкому І. М. Ваша згадувалося: «Говорячи про покращення масово-політичної роботи і посилення боротьби проти буржуазної ідеології, ми не можемо не враховувати деяких особливостей цієї роботи в умовах нашої області. Ці особливості обумовлюються не тільки тим, що в нашій області у трудящих пережитки минулого більш сильні, ніж в інших областях, а і тим, що область є прикордонною, що багато жителів області веде закордонне листування, що нерідко в область проникає нелегальна іноземна література і, нарешті, тим, що позиції і вплив церкви більш сильний» [159, арк.155].

І далі до відома партактиву області доводилися наступні факти: «Останнім часом релігійники особливо посилили свою роботу і починають все більше нагліти. Про це свідчать такі факти.

Недавно в Мукачівську міську лікарню з'явився римсько-католицький піп Кірман і почав вимагати, щоб йому дозволили сповідати хворих.[...] Хоч би один секретар міськкому, райкому чи й обкому партії пішов у лікарню поговорити з хворими, подивитись на їх побут, обслуговування, щоб ці люди відчували піклування про них радянської влади. [...] А піп не чекає і лізе навіть до хворих» [159, арк.155].

За давньою традицією РКЦ при католицьких храмах існували так звані каси святого Антонія, кошти з яких, незважаючи на неодноразові попередження радянської адміністрації краю, більшість римо-католицьких священнослужителів Закарпаття продовжувала використовувати для благодійницької діяльності. Той самий «обнаглілий піп» М. Кірман з Мукачева, за приблизними підрахунками фінансових органів, щороку

роздавав віруючим 50–60 тис. рублів допомоги. За це порушення приписів влади, він був знятий з реєстрації наприкінці 1958 р., Однак через кілька місяців, за вказівкою П. Вільхового, був відновлений на реєстрації – щоправда, не у Мукачеві, а в одній з сільських парафій [88, арк.9].

2 грудня 1957 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий у довідці «Про релігійні культу, що діють в Українській РСР, та їхню активізацію станом на 1 липня 1957 р.» зауважував, що, згідно зі ст. 6 «Положення про Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР», усі республіканські відомства й обласні органи повинні узгоджувати з Радою у справах релігійних культів (через уповноважених Ради) усі заходи, пов'язані з релігійними культурами [76, арк.98].

Водночас, всупереч вищезгаданому Положенню, обласна прокуратура Закарпатської області, без належного попереднього погодження, притягла до кримінальної відповідальності за незаконне, на думку регіональної Феміди, навчання дітей релігії трьох місцевих священнослужителів РКЦ. Судові процеси викликали небажаний для місцевої адміністрації резонанс (навіть міжнародний). Так, під час розгляду «справи» о. Л. Гудри у народному суді селища Перечин 16 жовтня 1957 р. були присутніми закарпатці – громадяни Чехословацької Республіки, які гостювали у родичів. Згідно з вироком, о. Л. Гудра був засуджений до року примусових робіт, але негайно подав касаційну скаргу до обласного суду. Того самого дня, 16 жовтня 1957 р., у м. Берегово народний суд «за навчання дітей релігії» засудив двох священнослужителів РКЦ – о. І. Мацейка до шести місяців примусових робіт; о. П. Гомолю – до року примусової праці [76, арк.99].

П. Вільховий визнавав небажаність та неефективність судових процесів над священнослужителями РКЦ, що відбулися у Закарпатті. На його думку, враховуючи особливості області, судових процесів варто було уникнути, попередивши ксьондзів або, у крайньому випадку, знявши їх з реєстрації за порушення: «Сталося за прислів'ям: витратили пуд порошу, а підстрелили

горобця. До того ж, неможливо не враховувати політичного боку цих процесів, тому що групи віруючих залишилися невдоволеними цими процесами» [76, арк.99].

Виявлені випадки навчання дітей релігії священнослужителями РКЦ й пов'язані з цим вищезгадані судові процеси викликали досить різку реакцію П. Вільхового щодо поведінки його ужгородського підлеглого. В інструктивному листі київського керівника РСРК до Ужгорода від 3 січня 1958 р. це невдоволення висловлено у доволі жорсткій формі: «Лише завдяки відсутності належного контролю з боку Уповноваженого Ради за діяльністю духовенства, у Вашій області мали місце (у 1957 р.) масові явища навчання дітей релігії, вручення дітям у восьмирічному віці хрестиків та медальйонів тощо [...]. Все це говорить про те, що Ви самі ще недостатньо глибоко вивчаєте стан та діяльність релігійних громад й служителів культу [...].Враховуючи усе це, ми вирішили викликати Вас до м. Києва на 10 лютого для проведення з Вами індивідуального інструктажу» [77, арк.17].

Після проведеної з ним у Києві «виховної роботи» М. Ф. Распутько все ж таки вирішив захищати свою позицію й доводити, що виявлені провали у роботі з духовенством РКЦ Закарпаття є не лише його особистою провиною, а наслідком спільних з П. Вільховим помилок.

У листі-апеляції до Голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР О. О. Пузіна від 7 травня 1958 р. (копія П. Вільховому) М. Ф. Распутько зауважував, що П. Я. Вільховий у своєму листі від 3 січня 1958 р. неправильно оцінив його роботу. На думку ужгородського Уповноваженого РСРК, у тому, що окремі римо-католицькі священнослужителі Закарпаття почали навчати дітей релігії, готуючи до першого причастя й нехтуючи владною заборонаю, він винний так само, як і його київський керівник: «Адже він і я вважали, що священники Кізман, Моцейко є людьми, яким обережно, але у дечому можна довіряти [...]. Якщо зараз Кізман і Моцейко почали порушувати радянське законодавство про культу, то нам разом слід вивчити, що їх спонукало стати на цей шлях. Чи

зробили вони це з своїх релігійно-фанатичних спонукань або матеріальних вигод, а, можливо, хочуть знову ревно виконувати вказівки Ватикану. Якщо буде встановлено, що вони з останніх мотивів почали це робити, тоді їх усіх, як і Гудру, треба зняти з реєстрації» [77, арк.18].

Чинovníк пояснював, що одразу, як довідався про навчання дітей релігії о. Л. Гудрою, мав намір негайно зняти того з реєстрації, однак один з місцевих працівників КГБ порадив не знімати священнослужителя з реєстрації й на разі нічого тому не казати: «Тепер Гудра, Моцейко й Гомоля [за]суджені, Кірман й Голомбош мною попереджені. Навіщо ж було тов. Вільховому, лише на підставі цих фактів, давати неправильну оцінку моїй роботі [...]. Це можна пояснити лише тією схильністю тов. Вільхового до голого адміністрування й нечутливого ставлення до своїх працівників [...]. Прошу Вас, зобов'яжіть тов. Вільхового лист від 3.1.1958 р. № 049, як неправильний, відкликати й вказати тов. Вільховому, що він неправильно дав оцінку моєї роботи» [77, арк.19].

Зрештою, конфлікт був залагоджений, й обидва чиновники РСРК спільно пропрацювали ще майже два роки й практично синхронно були звільнені зі своїх посад – П. Вільховий у вересні 1959 р., місяцем пізніше (у жовтні) – М. Ф. Распутько.

Республіканська РСРК та її обласний уповноважений послідовно провадили курс щодо стримування відбудови церковної ієрархії РКЦ Закарпаття. Влада відверто не бажала мати у краю ще одного (після глави Реформатської церкви) єпископа неправославної конфесії. Так, 28 червня 1958 р. М. Ф. Распутько інформував своє московське й київське керівництво, що Я. Месарош продовжує виконувати функції адміністратора церкви – провадить переміщення служителів культу, які звертаються до нього з цих питань; відвідують його члени виконавчих органів релігійних громад й окремі віруючі. Натомість клопотання очільника РКЦ Закарпаття щодо дозволу влади на надання йому статусу вікарного єпископа одним з єпископів РКЦ (з Прибалтики або Угорщини) не було підтримане апаратом

РСРК, оскільки «слідом за отриманням прав [вікарного єпископа] послідує їхнє здійснення – почне проводити конфірмацію молоді, її тут раніше проводили єпископи [...]. За наявності прав вікарного Месарош міг би й висвячувати у священники й т. п. Так що краще, якщо він залишатиметься звичайним адміністратором церкви» [82, арк.171-172].

Владу натомість цілком влаштувало, що після пасивного саботажу попереднім (репресованим) керівництвом РКЦ Закарпаття радянського руху прихильників миру новий очільник конфесії майже добровільно долучився до цієї казенної акції. Так, наприкінці 1957 р. на адресу Генеральної Асамблеї ООН за підписом Я. Месароша й кількох інших авторитетних римо-католицьких священнослужителів РКЦ області був спрямований лист з вимогою заборони атомної й водневої зброї. Однак, коли адміністратор дізнався з газет про створення Товариства радянсько-угорської дружби й виявив бажання брати участь у його роботі, про що 19 лютого 1958 р. сповістив телеграмою РСРК, відповіді на це звернення він не отримав [83, арк.162]. По суті це означало мовчазну відмову.

Якщо у Закарпатті, враховуючи специфіку регіону, влада дозволила мати посаду адміністратора РКЦ області (фактично з правами вікарного), то у масштабі всієї республіки будь-які спроби католицького духовенства відродити керівну структуру РКЦ на теренах УРСР (на кшталт генерального вікаріату чи єпископства/архієпископства) перманентно відкидалися або ж придушувалися силоміць. Одна з таких спроб була здійснена наприкінці 1958 р. 8 листопада 1958 р. папа Іоанн XXIII йменував жмеринського настоятеля (Вінницька область) о. Войцеха Ольшовського (1916–1972) титулярним єпископом Атрибітанським (Athribitaneae) й Апостольським адміністратором України для католиків міста Києва й Української Республіки усіх обрядів (латинського, греко-католицького й вірменського) з резиденцією у Києві. Хіротонію єпископа мав здійснити будь-який католицький владика, який перебував в єдності з Апостольською Столицею (очевидно, один з прибалтійських єпископів РКЦ). З незрозумілих мотивів папська номінація

була вислана до Жмеринки звичайною поштою й, зрозуміло, перехоплена КГБ. У березні 1959 р. о. В. Ольшовського укотре позбавили реєстрації й змусили виїхати до Польщі. Про папську номінацію він довідався випадково у ПНР лише 1962 р.[986, s.455; 998, s.180]

18 квітня 1960 р. Голова РСРК при Раді Міністрів СРСР О. О. Пузін на нараді республіканських уповноважених РСРК у Москві так прокоментував цю ситуацію: « [...] Рішення Ватикану про номінацію на єпископа України Ольшовський не отримав. Ольшовського позбавлено права виконання душпастирських обов'язків за порушення законодавства про культу, й він виїхав за кордони СРСР. Такими діями принижено Ватикан, продемонстровано його слабкість й безсилість»[1026, s.313].

Вже з перших кроків радянської адміністрації у щойно приєднаному регіоні набула поширення звична практика більшовицького адміністрування у «релігійному питанні» – зокрема, зачинення культових споруд, їхнє перенесення з центру на околиці міст, визнання храмів «аварійними» чи збудованими без санкції адміністрації тощо. Випробувавши свої сили на Греко-католицькій церкві Закарпаття, режим почав застосовувати подібну тактику й щодо римо-католицьких культових споруд.

Так, наприклад, вже 9 вересня 1949 р. виконком Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих ухвалив передати споруду костьолу по «Октябрьской» вулиці м. Ужгорода обласному архіву, відвівши римо-католицькій громаді обласного центру інший молитовний будинок на площі Горького. Зрозуміло, що ніхто з представників влади й не питав думки «трудящих-католиків». 20 вересня 1949 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П. Вільховий надіслав відповідний лист до Москви своєму союзному керівництву з підтримкою рішення Закарпатського облвиконкому. 2 березня 1950 р. І. В. Полянському було відправлено додатковий розгорнутий висновок з підтримкою цієї ухвали обласної влади Закарпаття. Копія цих же матеріалів була спрямована й заступнику Голови Ради Міністрів УРСР

Л. Р. Корнійцю. Проте ні він, ні Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР не підтримали таку ініціативу. Зокрема, на своє звернення від 29 серпня 1950 р. голова Закарпатського облвиконкому І. Туряниця отримав таку відповідь: «Маючи на увазі своєрідність Закарпатської області і її особливості щодо релігійних культів, Рада Міністрів УРСР не може підтримати Ваше клопотання перед Радою в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР про передачу приміщення діючого костьолу в м. Ужгороді по вул. Жовтневій обласному архіву» [57, арк.72].

Наприкінці 1950-х рр. компартійна номенклатура Закарпаття вдруге (після невдалої спроби 1949–1950 рр.) ініціювала проект витіснення римо-католицького храму з центру Ужгорода на його околицю, у непристосоване для потреб місцевої католицької громади приміщення. 9 квітня 1960 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області М. С. Саламатін інформував своє київське керівництво, що «громадськість м. Ужгорода» (звичний евфемізм радянської пропаганди щодо маніпульованої владою «громадськості»), обласні й міські партійні та радянські організації порушують питання про переведення римо-католицької громади до іншого приміщення. Чинний костьол не лише розташовувався у центрі міста, на вузькій вулиці, а й сусідив з музичною школою, кінотеатром й будинком культури. Поруч були й усі центральні магазини. Ця міська діляниця була улюбленим місцем відпочинку городян. Коли після відправи у храмі з нього виходило 400–600 осіб, на вулиці, мовляв, неможливо було «ні пройти, ні проїхати». Відтак, на думку чиновника, костел перебував «не на своєму місці». Планувалося його перевести до колишньої греко-католицької Цегольнянської церкви на околиці міста, на той час зачиненої, крім того, меншої за розмірами й такої, що потребувала ремонту [91, арк.139-140].

Ужгородська громада, довідавшись про наміри влади, «ініціювала системну кампанію опору цим «переселенським» задумам: спеціальна делегація ужгородських католиків прибула до Києва зі скаргою до верховних органів влади УРСР; з аналогічними петиціями були відряджені кур'єри до

Москви – до ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Усі скарги були підписані численними віруючими (переважно угорської національності), ретельно відстежувалася межа дозволеного владою для інших конфесій (насамперед РПЦ) й іншого етнічного складу парафіян: «Українцям можна, а нам, угорцям, не можна!»[91, арк.205].

Так, 25 серпня 1960 р. делегація «двадцятки» Ужгородського костюлу (А. Белас, І. Танцар, О. Владимир, Е. Шпишак та М. Молнар) прибула до Києва й відвідала Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Ф. Полонника, якому вручила другий примірник скарги правління Ужгородської римо-католицької громади, адресований керівнику союзної Ради у справах релігійних культів О. О. Пузіну. Під документом, написаним російською, нараховувався 51 підпис. Втім, К. Ф. Полонник у листі до М. С. Саламатіна він 25 серпня 1960 р. згадує іншу цифру – 32 прізвища. Очевидно, він не потрудився перегорнути останню сторінку скарги, на звороті якої містилося ще 19 власноручних підписів [91, арк.168, 170-172зв.].

Скаржники зауважували, що, за їхньою оцінкою, чисельність парафіян – римо-католиків перевищує 10 тис. осіб, які у межах гарантованої їм державою свободи віровизнання «чесно виконують свої релігійні обов'язки», а для задоволення їхніх релігійних потреб й чинний храм замалий. На думку заявників, церковні відправи аж ніяк не перешкоджали правопорядку й порядкам цивільного життя.

Присутнім був у заяві й національний момент. У документі наголошувалася як «загальновідомий факт», що ужгородські віруючі римо-католицького віровизнання «є переважно угорської національності, в результаті чого цей захід («переселення» храму. – *Л.К.*) багато віруючих вважають також з національної точки зору глибоко образливим»[91, арк.171-172].

Під свіжим враженням від зустрічі з ужгородською делегацією та змістом звернення К. Ф. Полонник нашвидкоруч накидав на документі емоційну резолюцію: «Обурливий, нахабний тон. Громада розперезалась аж занадто. Треба, щоб Саламатін з'ясував, хто там верховодить і баламутить»[91, арк.170].

Однак офіційні письмові настанови Києва М. С. Саламатіну були менш емоційними, попри те, що вже на самому початку листа К. Ф. Полонник безапеляційно стверджував, що заява ужгородських католиків «має відверто націоналістичний характер». Закарпатському уповноваженому рекомендувалося ознайомити зі скаргою керівництво області й з'ясувати, ким особисто вона написана, чи причетний до її тексту ксьондз костьолу. Пропонувалося верифікувати кількість парафіян храму: у заяві йшлося про 10 тис., натомість у реєстраційній картці обласного уповноваженого – лише про 2 тис. (уп'ятеро менше). Зрештою, найістотнішою у директивах К. Ф. Полонника його ужгородському підлеглому була мудра порада: «Питання щодо зачинення костьолу на центральній вулиці Ужгорода з наданням громаді іншої молитовної споруди не у центрі міста – не таке вже й просте за умов Закарпаття, до нього слід поставитися з усією серйозністю й до розв'язання його ретельно підготуватися»[91, арк.168].

Втім, ужгородські католики не обмежилися вищезгаданою «петиційною кампанією» і, щоб позбавити владу серйозного аргументу щодо перешкод руху автотранспорту по вузькій «Октябрьській» вулиці, керівництво громади організувало спеціальне чергування й закликала вірних після служби Божої не затримуватися на проблемній вулиці. Під час релігійних свят й недільних відправ кількість відвідувачів храму зростала на 25–30% – з буденних 450–600 осіб щодня до 600–800 і більше осіб [91, арк.205].

Невдалу спробу виселення з центральної частини обласного центру Закарпаття римо-католицького храму К. Ф. Полонник використав у таємній доповіді «Про католицьку церкву на Україні» (листопад 1960 р.) для

аргументації-ілюстрації положення про те, що «католицька церква в Закарпатті спекулює на почуттях місцевого угорського населення, намагаючись виступати в ролі захисника його національних інтересів»[88, арк.99].

Ситуація навколо РКЦ Закарпаття не залишалася поза увагою влади і надалі. У меморандумі очільника РСРК УРСР К. Ф. Полонника «Релігійна обстановка в Республіці за станом на 1 липня 1962 р.», адресованому завідувачу відділу пропаганди й агітації ЦК КП України Г. Г. Шевелю, підкреслювалися особливості двох гілок чинного у республіці римо-католицизму, пов'язані насамперед з національною специфікою складу віруючих й духовенства: «Треба відзначити, що католицька церква на Україні має, так би мовити, дві гілки – польську і угорську. Перша діє в усіх областях, де є католицькі громади, друга – в Закарпатті. Як свідчать наші спостереження, служителі обох гілок між собою не зв'язані, кожна гілка діє самостійно. Ксьондзи-поляки підтримують зв'язок (через родичів, знайомих та інтуристів) з Варшавською курією, ксьондзи-угорці – з Будапештською. Перші в своїй практиці, крім польської мови, все частіше починають вживати мову українську і російську (при виконанні таких обрядів, як сповідь, вінчання, опит кумів при хрещенні немовлят), другі, закарпатці – тільки угорську, навіть коли до них звертаються католики не угорського походження, а словацького, українського. Більше того: закарпатські ксьондзи відверто ігнорують українську і російську мову, навіть до урядових інстанцій звертаються лише по-угорськи, й коли, приміром, приїздять до нас, то беруть перекладача. Закарпаття вже 17 років входить до складу СРСР, однак католицькі священики Закарпатської області досі не виявили бажання вивчити російську чи українську мову»[96, арк.85].

А далі керівник республіканської Ради у справах релігійних культів доповідав власні враження від відвідування римо-католицьких храмів у цьому прикордонному регіоні та специфіки складу віруючих РКЦ у ньому: «Наші особисті спостереження за діяльністю костьолів у Закарпатті (в

Ужгороді, Мукачеві, Береговому) дають підставу зробити висновок, що костьоли там притягають до себе чимало католиків з місцевої інтелігенції, яка йде туди цілими сім'ями – від малого до старого. Якщо, приміром, на Житомирщині, Вінниччині чи Хмельниччині серед присутніх на месі в костьолах переважають жінки, головним чином колгоспниці, то в закарпатських костьолах картина інша: в Ужгороді, Мукачеві, Береговому й інших містах області серед молящих у костьолах переважають інтелігенти.

І поводять себе закарпатські ксьондзи нахабніше, ніж в інших областях Республіки. Вони відверто, без будь-якого маскуваннн борються за зміцнення свого впливу, закликають віруючих – і в проповідях, і в розмовах – зберігати вірність католицькій церкві, ретельно виконувати релігійні обряди [...]»[96, арк.84-86]

Як особливо небезпечну для влади тенденцію, К. Ф. Полонник зауважував (на підставі інформації свого ужгородського підлеглого М. С. Саламатіна) поширене у Закарпатті явище матеріальної підтримки Римо-католицької церкви особами з певним «суспільним статусом», яким, з огляду на ригористичні компартійні догми й «громадську думку», було «незручно» (швидше – небезпечно) відвідувати католицькі храми. У вищезгаданій інформації, зокрема, згадувалося, що до таких осіб належить знакова постать закарпатського культурно-мистецького життя – Заслужений художник УРСР Йосип Бокшай (1891–1975), картини якого експонувалися на виставках у Києві й Москві. Серед інших, «широко відомих на Закарпатті імен», згадувалися також колишній викладач Ужгородського державного університету В. Сулинчак, на той час вже пенсіонер; колишній фінансовий працівник, також пенсіонер І. Бачинський, які «до речі, не угорці і не католики, а українці й колись вважалися греко-католиками, тобто уніатами. Всі троє – люди з вищою освітою. Їх прихильність до католицької церкви, їхня матеріальна допомога їй аж ніяк не сприяє відходо́ві від релігії рядових віруючих» [96, арк.86]. Ту ж саму оцінку цих непересічних осіб, які не захотіли переходити до офіційного православ'я, а віддали перевагу, хоча й

завуальованій, але все ж таки підтримці РКЦ, М. С. Саламатін висловив лаконічніше й, на наш погляд, виразніше. Цитуємо мовою оригіналу: «Эти католики (кстати, бывшие греко-католики) редко посещают костел, но поддерживают его материально и всячески. Эта поддержка тем более весома, что все они украинцы, с высшим образованием, в прежнее время имели звание доктора» [94, арк.164].

За приблизними оцінками ужгородського Уповноваженого Ради у справах релігійних культів, понад третина віруючих, які відвідували римо-католицький храм обласного центру, були колишніми греко-католиками, які не заважали «навертатися» до РПЦ [88, арк.99], а прізвища відомих у Закарпатті осіб у відповідних звітних матеріалах апарату РСРК були лише, так би мовити, верхівкою айсберга.

К. Ф. Полонник наполягав на здійсненні «рішучого наступу» проти РКЦ Закарпаття, використовуючи улюблений метод «підсікання» позицій конфесії: «Активізуючи антирелігійну роботу серед віруючих різних культів, на Закарпатті треба повести рішучий наступ на позиції католицької церкви, повсякдень підсікаючи їх. В умовах Закарпатської області це важливо особливо ще й тому, що вона надто насичена католицькими священиками: на 43 громади є аж 27 ксьондзів, тоді як на всі інші області (72 громади) припадає 20 ксьондзів» [96, арк.87].

Посадовці апарату Ради у справах релігійних культів по УРСР дієвим засобом зниження релігійної активності католиків республіки вважали ротачію «кадрів». З огляду на неоднорідність духовенства РКЦ за національною ознакою й використання його представниками різних мов у богослужбовій практиці (на листопад 1962 р. серед 46 католицьких священнослужителів УРСР панував польсько-угорський паритет – по 18 осіб душпастирів обох цих національностей, а також було 6 словаків, 2 литовці, 1 німець та 1 українець), влада періодично перекидала ксьондзів з одного до іншого регіону, що викликало невдоволення парафіян рівнем відправ.

Відомий вітчизняний етнополітолог В. А. Войналович вважає, що по відношенню до Закарпаття йшлося про «розвантаження» області від «надміру» ксьондзів-угорців й спрямування їх до парафій РКЦ інших регіонів [424, с.641]. Втім, на нашу думку, він занадто узагальнює питання, адже у випадку Закарпаття йшлося насправді про одиничний – унікальний випадок. Мається на увазі чернець-францисканин Ернест Тиндира (1892–1972), етнічний словак за походженням. Випускник Григоріанського університету у Римі, священнослужитель РКЦ с. Барбово Мукачівського району, він був заарештований органами державної безпеки СРСР й засуджений 18 листопада 1946 р. Закарпатським обласним судом до п'яти років позбавлення волі [821, с.675; 986, s.592–593]. Після звільнення й заборони повертатися на Закарпаття виїхав до Кам'янець-Подільської (згодом – Хмельницька) області, де влаштувався художником на фабриці порцеляни у м. Полонному. 1953 р. відвідав Вільнюську курію РКЦ, отримавши у ній підтвердження власного права бути католицьким священнослужителем. 30 вересня 1953 р. був зареєстрований священиком РКЦ у м. Хмільнику Вінницької області. На його перше богослужіння прийшло понад 2 500 вірян [63, арк.134; 66, арк.27-28; 986, s.593]. Крім костьолу Пресвятої Богородиці у Хмільнику, обслуговував епізодично також католицькі парафії у Терешполі, Жмеринці й Браїлові [90, арк.8]. Відновив листовні й особисті контакти із закарпатськими римо-католицькими священнослужителями; у вересні 1954 р. звернувся з проханням до РСРК у Києві дозволити бути священнослужителем у м. Стрий або ж повернутися на Закарпаття, але дістав відмову. 1959 р., «заохочуваний» місцевим КГБ, подав прохання на виїзд до Чехословаччини, проте її влада дозволу на в'їзд не дала [1026, s.296-297].

Очільник апарату РСРК УРСР К. Ф. Полонник, взявши за основу прецедент з Е. Тиндирою, у звіті за 1961 р. висловив прагнення «розвантажити» Закарпаття від католицьких священнослужителів, але водночас наголосив на нездоланності мовного бар'єру, а відтак й малореалістичності цього задуму: «[...] Один такой опыт в прошлом был

проделан: закарпатський ксендз Тындыра, по національності не то венгр, не то чех, хоча сам себе він називає чехом, був переведен в Винницьку область. Винницькі католики їм дуже недовольні – він еле-еле навчився говорити по-польськи, з трудом читає проповіді [...] Нас же Тындыра вповні устраиває, так як в силу полого знання польського і українського мов не може розвинути таку кипучу діяльність, як його колеги-поляки»[93, арк.20-21].

Втім, компетентність обласних чиновників Ради у справах релігійних культів викликає сумніви й потребує верифікації за іншими джерелами. Принаймні, звіт вінницького Уповноваженого РСРК Г. Кривчака за 1962 р. у аутентичній, тобто російськомовній, версії так характеризує Е. Тиндиру: «ТИНДИРА Э. И. никакой активности не проявляет, совершенно плохо владеет русским языком, украинским, а также и польским, что, безусловно, является препятствием в общении с верующими. Проповеди произносит на польско-словацком языке, и верующие почти мало понимают»[97, арк.20]. Наведений текст засвідчує, що й особисто вінницький Уповноважений РСРК, м'яко кажучи, недостатньо володів російською літературною мовою, а відтак – чи міг скласти об'єктивне судження щодо рівня мовної грамотності о. Е. Тиндири?

Перед смертю о. Е. Тиндира таки повернувся на Закарпаття, де й помер 1972 р.

У свою чергу, апарат Ради у справах релігійних культів УРСР на початку 1960-х рр. заблокував спробу одного з прибалтійських ксьондзів переїхати до Закарпаття. Йшлося про о. Бенаса Миколаса Урбонаса, який був парафіяльним священнослужителем РКЦ у с. Парудамініс поблизу Вільнюса (Литовська РСР). Душпастир володів литовською, російською, німецькою й поступово, але наполегливо опановував угорську мову, регулярно відвідував Закарпаття. о. Б. Урбонас був наполовину угорцем – батько священнослужителя у роки Першої світової війни потрапив у полон до Австро-Угорщини, де і одружився з угоркою. В Угорщині мешкала його

рідна тітка (батько й мати духовної особи вже померли), і він прагнув бути ближче до рідної людини. Апарат РСРК зафіксував його перманентні контакти з о. М. Кізманом й адміністратором Я. Месарошем (з першим зустрічі прибалтійського ксьондза відбувалися як у Закарпатті, так і у Прибалтиці) [95, арк.103-104].

На запит М. С. Саламатіна, до якого з клопотанням звернувся Я. Месарош, К. Ф. Полонник відповів категоричною відмовою: «Католицька церква у Закарпатській області більш ніж достатньо забезпечена ксьондзами. У запрошенні ще одного – з Литви – потреби немає. Про домагання Б. М. Урбонаса обов'язково повідомте “сусідам”» [95, арк.105].

Як уже зауважувалося, постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. була лише певним тактичним маневром влади щодо релігії й Церкви і вже з 1957 р. спостерігається поступова, але неухильна відмова керівництва держави від нетривалого «ліберального» курсу у відносинах з Церквою, і доповідна записка відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України від 3 серпня 1957 р. це підтвердила [377, с.52-53]. Радянське керівництво готувалося до запровадження жорсткішого курсу щодо Церкви і край відносно «ліберальному» ставленню влади до релігії й Церкви поклала постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» від 4 жовтня 1958 р. [80, арк.125].

Авторитетний петербурзький релігієзнавець М. В. Шкаровський (позиція відомого вітчизняного дослідника П. М. Бондарчука викладена в р.4) таким чином пояснює, чому на 1958 р. порівняно рівні державно-церковні відносини першого повоєнного десятиліття поволі стали загострюватися. На його думку, під час боротьби М. С. Хрущова з опонентами (1957 р.) – більшістю у Президії ЦК КПРС – він значною мірою спирався на групу так званих ідеологів – М. А. Сулова, К. О. Фурцеву, П. М. Поспелова, Л. Ф. Іллічова, які висловлювали невдоволення наявною практикою контактів з Церквою. Група комсомольських вождів –

О. М. Шелепін, В. Ю. Семичасний, С. П. Павлов, О. І. Аджубей, на яку Перший секретар ЦК КПРС розраховував, також прагнула провадити «рішучу боротьбу з релігією». Крім усього іншого, у М. С. Хрущова зміцнювалося бажання оголосити про перехід СРСР до періоду «передкомуністичних відносин», у якому не матимуть місця пережитки капіталізму [965, с.42].

Керівник Ради у справах релігійних культів УРСР П. Вільховий, оперативно реагуючи на розісланий у жовтні 1958 р. вищезгаданий таємний меморандум, вже 18 грудня 1958 р. адресував черговий інформаційний матеріал ЦК КП України, Раді Міністрів УРСР й РСРК у Москві. У документі педалювалося питання створення «автокефальної» Римо-католицької церкви в УРСР/СРСР, окреслювалася система заходів, спрямованих на подолання активності священнослужителів РКЦ у республіці, унеможливлення (чи принаймні істотне послаблення) їхніх контактів із зарубіжними релігійними центрами, інспірувати конфлікти поміж священнослужителями РКЦ у республіці й Апостольською Столицею [80, арк.128-129].

Речником жорсткішої лінії щодо римо-католицького духовенства став новий республіканський Уповноважений РСРК К. Ф. Полонник, який замінив П. Вільхового на початку вересня 1959 р. У його численних доповідних та інформаційних листах лінія попередника щодо забезпечення інформаційної блокади РКЦ в УРСР, зокрема й насамперед у Закарпатті, набула одіозно-анакронічних форм, що неодноразово змушувало московське керівництво РСРК закликати свого київського підлеглого поводитися стриманіше й обережніше.

Так, наприклад, в одній з перших доповідних Костя Феодосійовича до ЦК КП України (9 вересня 1959 р.) містився антикатолицький пасаж, який відгонив духом 1930-х років й засвідчував відверту некомпетентність його автора: «Беручи до уваги, що всі ксьондзи на Україні довоєнної формації, виховані в дусі вірності Ватикану і його резидентурі в Варшаві, безперечно, зносяться з керівництвом католицької церкви в Польщі і в міру своїх

можливостей слухаються його та слідують його вказівкам, – не можна не визнати, що нинішні служителі католицьких парафій на Україні мало чим різняться від своїх попередників, ксьондзів 20–30-х років, і є такими ж недругами українського народу, його історії, його культури, звичаїв і мови, як і їх попередники» [84, арк.127-128].

У доповідній К. Ф. Полонника завідувачу відділу пропаганди й агітації ЦК КП України Г. Г. Шевелю від 22 грудня 1961 р. наголошувалося на досягненні підпорядкованого йому апарату РСРК: «Внаслідок вжитих заходів, католицька церква на Україні позбавлена єдиного керівного центру, не має правлячого єпископа. Це полегшує здійснення заходів, спрямованих на підсікання позицій католицизму на Україні» [424, с.636-637]. Водночас чиновник усвідомлював, що піддані УРСР/СРСР – священнослужителі РКЦ, хоча й позбавлені власного керівного центру, однак у тій або іншій формі численними контактами пов'язані із закордонним центром Римо-католицької церкви й дістають звідти інформацію безпосередньо й опосередковано [92, арк.143].

У вищезгаданій доповідній К. Ф. Полонника містилася низка пропозицій, реалізація яких, на його думку, сприяла б «дальшому скороченню католицької сітки в Україні»: «1. Перед директивними органами Союзу поставити питання про закриття католицьких семінарій в Литовській РСР. Ксьондзів там уже підготовано стільки, що їх вистачить на багато років для всіх католицьких громад СРСР, не тільки Литви. 2. Схвалити нашу лінію на дальше згортання інституту ксьондзів на Україні, в першу чергу в Закарпатській області [...]. 4. Товариству для поширення політичних і наукових знань УРСР організувати підготовку лекторів-атеїстів з питань католицизму, зокрема для роботи серед католиків-угорців і католиків-поляків [...]»[92, арк.145-146]. На думку Костя Феодосійовича важливо було також здійснювати систематичну публікацію пропагандистських матеріалів антикатолицького спрямування у республіканських засобах масової інформації, випускати відповідні науково-популярні фільми, посилити

контроль «за діяльністю кожної католицької громади і кожного ксьондза» [92, арк.146].

Зрештою, республіканський Уповноважений РСРК, формуючи свій план заходів щодо «підсікання» позицій РКЦ в УРСР, користувався у його закарпатському сегменті інформацією ужгородського підлеглого. Останній, зокрема, крім обов'язкових письмових інформацій-звітів, й особисто доповідав на групових нарадах обласних уповноважених РСРК у Києві. Так, 29 березня 1960 р. М. С. Саламатін наголошував, що, на його думку, «найбільш небезпечним ворогом» влади у Закарпатті є саме Римо-католицька церква, кількість вірних якої зростає за рахунок у першу чергу реформатів. Прибічниками РКЦ в області були переважно угорські родини, які, на думку Уповноваженого РСРК, жили «дуже заможнo» й ледь не стовідсотково мали радіоприймачі. «Угорці жадібно слухають радіопередачі з Будапешта, в яких передаються не лише церковні відомості, а й католицькі служби, – наголошував М. С. Саламатін. – Винятково великі листовні зв'язки. Користуючись цим, угорський націоналізм збуджує почуття віруючих, закликає їх до католицизму. Й багато угорців рвуть зв'язки з протестантами-реформатами й стають до лав католиків, часто ідеалізуючи стан католицької церкви в Угорщині (мовляв, держава утримує власним коштом католицьке духовенство тощо). Тому у містах і селах підупалий було вплив католицької церкви зараз посилюється»[135, арк.108].

На аналогічному зібранні уповноважених РСРК у Києві 21–22 листопада 1960 р. ужгородський Уповноважений РСРК деталізував інформацію щодо «шкідливих впливів» (для радянської антирелігійної й антикатолицької пропаганди) трансляцій будапештського радіо на закарпатських католиків: «З Угорщини передаються по радіо чотири богослужіння щотижня, в тому числі католицьке, реформатське й баптистське. Безперечно, ці радіопередачі з сусідньої країни, які легко приймаються радіослухачами Закарпаття, не сприяють ефективності нашої антирелігійної роботи. Раді у справах релігійних культів слід було б

зацікавитися цим явищем й відповідними каналами якимось підказати товаришам з Угорщини, щоби вони подумали над доцільністю трансляцій по радіо богослужінь»[135, арк.358].

Вищезгаданий план заходів щодо послаблення позицій РКЦ в УРСР знайшов подальший розвиток у доповіді К. Ф. Полонника «Католицька церква, її кадри й діяльність на Україні», підготовленої для виступу на Всесоюзній нараді у Москві з питань діяльності Католицької церкви (січень 1963 р.). Попередній текст виступу очільника РСРК УРСР 29 листопада 1962 р. був відправлений на ознайомлення секретареві ЦК КП України А. Д. Скабі й заступнику Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньку [96, арк.203].

У своїй доповіді, крім посилення атеїстичного виховання віруючих усіма засобами пропаганди, керівник республіканської РСРК пропонував наступні заходи щодо обмеження впливів Римо-католицької церкви, насамперед її закордонних центрів, на віруючих-католиків УРСР: «1. Заборонити передачу урочистих католицьких богослужінь по радіо з соціалістичних країн (з Угорщини, наприклад). 2. Припинити публікацію відомостей з життя Варшавської, Будапештської курій й Ватикану у загальнополітичній пресі соціалістичних країн («Жице Варшави», наприклад), що вільно довозиться й поширюється у Радянському Союзі [...] [96, арк.225-226].

Як приклад «підігрівання релігійних настроїв» віруючих-католиків Закарпаття К. Ф. Полонник наводив ритуальний передзвін будапештського радіо щоденно у полудень, який звично присвячувався перемозі воєводи Яноша Гуняді над турками у XVI ст. За церковною традицією, кожний угорець-католик, почувши цей передзвін, зобов'язаний перехреститися. Відтак, наголошував чиновник: «У Закарпатській області УРСР мешкає понад 150 тисяч угорців. Майже у кожному домі є радіоприймач, слухають будапештське радіо. І як тільки о 12-й годині удень лунає передзвін будапештських дзвонів, угорці-католики поспішають перехреститися, адже

церква нагадує їм про Яноша Гуняді й вимагає дотримуватися встановленого нею звичаю»[96, арк.226].

Однак вищезгадана політика «блискучої ізоляції», яку пропонували запровадити у Закарпатті обласний Уповноважений РСРК та його київський керівник щодо місцевих римо-католиків, реформатів, прихильників ЄХБ, апріорі була приречена на провал. Усвідомлював це, зокрема, й особисто М. С. Саламатін. У його звіті за 1960 р. слушно зауважувалося, що вплив Реформатської й Римо-католицької церков на віруючих й релігійність мешканців області значною мірою підтримувалися (попри усі контрпропагандистські зусилля влади й, зокрема, апарату РСРК) завдяки прикордонному розташуванню краю, суміжного з чотирма соціалістичними державами – Польщею, Румунією, Угорщиною й Чехословаччиною, що у них Церква (на противагу СРСР) не була «відокремлена від держави», а відтак священнослужителі оплачувалися державою [90, арк.133-134]. Релігійна література, заборонена чи вкрай дефіцитна в СРСР, привозилася, зокрема, з-за кордону громадянами Німецької Демократичної Республіки для своїх родичів у Закарпатті з нечисленних німецьких католицьких спільнот області (зокрема, на Тячівщині) [90, арк.134].

Герметичне замикання кордону, заборона транскордонного відвідування одних одними родичів, табу на релігійну тематику у часописах «братніх соціалістичних країн», припинення церковних радіотрансляцій в Угорській Народній Республіці, Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо – комплекс вищеперерахованих заходів відверто перебував поза межами можливого навіть за всіх коливань курсу (анти)релігійної політики часів хрущовської «відлиги». Тим більше, що саме наприкінці 1950-х років у ригористичній позиції Кремля щодо Ватикану окреслилося певне пом'якшення й намітився обережний діалог двох сторін.

Усвідомлення необхідності підтримування діалогу, а не стану перманентної конфронтації між Апостольською Столицею й Кремлем визріло у радянського керівництва дещо з запізненням, а саме тоді, коли

28 жовтня 1958 р. кардинал Анжело Джузеппе Ронкалі став папою Іоанном XXIII (28 жовтня 1958 р. – 3 червня 1963 р.). Заклик понтифіка до миру на землі від 10 вересня 1961 р., звернений до керівників усіх держав світу, позитивно сприйняв М. С. Хрущов [716].

Радянські офіційні й неофіційні представники почали активно наводити мости для контактів з Ватиканом [965, с.53]. Ватиканська дипломатія зробила кроки у відповідь. Під час перемовин у Кремлі М. Хрущова з папським посланцем – американським публіцистом, видавцем і редактором відомого нью-йоркського політичного тижневика «Saturday Review» Норманом Казенсом – 7 грудня 1962 р. було досягнуто домовленостей про встановлення неофіційних міждержавних відносин [843, с.130-131]. 7 березня 1963 р. Іоанн XXIII прийняв головного редактора московських «Известий» – Алексея Аджубея, зятя М. Хрущова. Ця зустріч символізувала позитивну динаміку відносин між Святим Престолом та СРСР [424, с.638].

Майже синхронно (за владною вказівкою) розпочала налагоджувати стосунки з Апостольською Столицею й Московська патріархія. У серпні 1962 р. під час конфіденційної зустрічі у Парижі секретаря папської Комісії сприяння християнській єдності монсеньйора Йоханнеса Віллебрандса (з 1964 р. – єпископ, з 1969 р. – кардинал) з митрополитом Никодимом було заявлено, що Кремль погодився б на присутність спостерігачів РПЦ на II Ватиканському соборі за умови утримання від виголошення на форумі антирадянських промов [965, с.54]. 27 вересня – 2 жовтня 1962 р. Й. Віллебрандс офіційно відвідав Москву, мав зустріч з Патріархом Московським (РПЦ) Алексієм I й митрополитом Никодимом (Ротовим), що уможливило приїзд спостерігачів від РПЦ на II Ватиканський собор й їхню присутність на усіх його сесіях (11 жовтня 1962 р. – 8 грудня 1965 р.).

Найвиразніше Іоанн XXIII сформулював свою концепцію ролі Церкви у сучасному світі після завершення першої сесії II Ватиканського собору в енцикліці «Pacem in terris» (10 квітня 1963 р.), в якій стверджувалась

необхідність загальної гармонії [304]. У загальному контексті проявів взаємної поваги між Ватиканом й радянським керівництвом під час понтифікату Іоанна XXIII слід згадати привітання М. С. Хрущова з нагоди 80-річчя Папи Римського (25 листопада 1961 р.), звільнення на прохання понтифіка архієпископа Львівського, митрополита УГКЦ Й. Сліпого й видачу йому дозволу на виїзд з СРСР [806; 843, с.123-150].

Однак тривалий діалог поміж обома сторонами за тогочасних геополітичних обставин був неможливим. Невдовзі після смерті Іоанна XXIII (4 червня 1963 р.) розпочинається ревізія його наступником Павлом VI курсу свого попередника. Реальний перебіг подій знову повернув обидві сторони на шляхи конфронтації, хоча й не такої гострої [965, с.54-55].

Тим не менше, нетривала доба «відлиги» у взаєминах між Апостольською Столицею й Кремлем кінця 1950-х – початку 1960-х років якщо й не зробила цілковито толерантною політику радянської адміністрації щодо римо-католиків – підданих СРСР, то принаймні врятувала їх (в тому числі й РКЦ Закарпаття) від анахронічних крайнощів антикатолицької політики у дусі 1920–1930-х років.

Отже, рубіж 1950-х – 1960-х років позначився черговим загостренням антирелігійної політики Радянського Союзу. Нових жорстких обмежень зазнавали, як і решта вірних й духовенства РКЦ СРСР, й католики Закарпатської області. У свою чергу, антирелігійний курс партійно-радянського керівництва змушував закарпатських католицьких священнослужителів до конфесійної консолідації, додержання жорсткої дисципліни й ретельного та перманентного ознайомлення з поточним й мінливим радянським (анти)релігійним законодавством.

Ці характерні риси римо-католицького кліру Закарпаття виразно зафіксовані в інформаційному повідомленні М. С. Саламатіна його київському керівникові К. Ф. Полоннику (20 липня 1960 р.): «Ксьондзи тримаються замкненою кастою. У розмові стримані, сухі, офіційні, частіше, ніж пастори-реформати, покликаються на Конституцію й закони СРСР,

відстоюючи права церкви. Відчувається образа, а, можливо, й злоба на те, що колись державна римо-католицька церква тепер стала другорядною, позбувшись зв'язку з Ватиканом»[91, арк.161].

Додатковий матеріал для роздумів ужгородському функціонеру РСРК подала офіційна кампанія «обговорення» проекту Програми КПРС 1961 р. За інтерпретацією М. С. Саламатіна, більшість служителів культу РКЦ (й Реформатської церкви регіону) – особи угорської національності – за деякими винятками, сприймали опублікований у радянській пресі проект Програми КПРС як іноземці. Чиновник писав: «І це зрозуміло. Не знаючи добре російської й української мов, вони читають іноземні газети, слухають іноземне радіо, дивляться передачі іноземного телебачення. Вони відірвані від життя, вивчають й знають його лише з того боку, який дає їм можливість пристосуватися до радянської дійсності, щоби вижити, зберегти свою церкву, свої парафії. Більшість із них не відчуває себе радянськими громадянами, а багато є й таких, які все ще сподіваються на «переміну обстановки» [95, арк.94].

Вищезгаданий обережний діалог поміж Кремлем й Святим Престолом додав більшої впевненості римо-католицьким священнослужителям Закарпаття у їхньому спілкуванні з віруючими й протидії агресивному наступу атеїстичної пропаганди.

Пристосовуючись до нових умов, духовенство РКЦ краю прагнуло вести завуальовану полеміку з своїми опонентами з середовища наукових атеїстів, не називаючи їх відверто й не вступаючи з ними у безпосередню конфронтацію. Наприклад, священник П. Гомоля в одній із своїх проповідей зауважував: «Хрущов відстоює справу миру, й Папа Римський відстоює справу миру. І я завжди молюся у церкві за Папу Римського й за товариша Хрущова»[98, арк.142].

Звичним лейтмотивом проповідей стала популярна й у радянській офіційній пропаганді тема праці, виховання чесного ставлення до праці. Не

оминалося й питання дружби між народами СРСР, національної й релігійної толерантності.

Під впливом рішень II Ватиканського собору римо-католицьке духовенство Закарпаття все частіше переводило церковні відправи з незрозумілої загалу віруючих латини на національні мови регіону – угорську, словацьку, українську, привнесена до краю радянською адміністрацією «мову міжнаціонального спілкування» – російську. Так, священнослужитель І. Голомбоші (с. Довге Берегівського району) у проповіді 27 жовтня 1963 р. наголошував: «У нашому селі мешкають угорці, словаки, українці. Усі вони розмовляють різними мовами, й якщо наші церковні служби відбуваються латинською мовою, то чимало молитов й проповідей ми виголошуємо рідною мовою віруючих, тому що всі вони є членами царства Христа. Це скріплює їхню дружбу між собою й віру у єдиного Бога»[98, арк.142-143]. Аналогічну думку висловлював й о. І. Моцейко з м. Берегово: «Латинь не доходить до віруючих. Й я дуже часто вдаюся до угорської мови, щоби віруючі розуміли релігійну службу»[98, арк.143]. Настоятель Мукачівського римо-католицького храму Т. Завадник (наступник Я. Месароша на посаді адміністратора РКЦ Закарпаття) стверджував, що він старанно оволодіває російською мовою, щоби краще обслуговувати релігійні потреби румун-католиків, адже вони не знають «мови Церкви, тобто угорської, а він – мови румунської». За словами очільника РКЦ Закарпаття: «По-русски мы великолепно понимаем друг друга» [96, арк.205].

У інформаційному звіті Уповноваженого РСРК при Закарпатському облвиконкомі М. С. Саламатіна за 1964 р. у черговий раз наголошувалися й характеризувалися форми пристосування римо-католицького духовенства регіону до нових обставин й викликів часу: «У даний час вже не лише проповідь, а й читання Євангелія й послань апостолів відбувається у католицьких церквах області національними мовами (головним чином угорською, в окремих громадах – словацькою й німецькою мовами). В окремих громадах є віруючі угорської й словацької національностей або

угорської й німецької національності. У таких громадах читання Євангелія, апостольських послань й проповіді відбувається двома мовами». Як приклади подавалася душпастирська діяльність о. А. Горвата з селища Перечин, який правив службу Божу угорською й словацькою мовами; о. І. Моцейка з с. Усть-Чорна Тячівського району, який правив угорською й німецькою мовами, та ін. [99, арк.171].

Римо-католицьке духовенство Закарпаття у межах можливого намагалося підтримувати контакт з родинами віруючих: освячення нових будинків, водосвяття будинків у день Хрещення. Намагалися душпастирі залагоджувати й родинні конфлікти своїх парафіян. Так, наприклад, священник католицької церкви с. Холмок Перечинського району Штефан Левренці принаймні у двох випадках (відомих обласному Уповноваженому РСРК М. С. Саламатіну) відвідував квартири віруючих й робив спроби примирити родини, у яких вже йшлося про розлучення. В одному випадку йому це вдалося зробити; в іншому успіх був лише частковим – атеїзований чоловік обурився й апелював до Уповноваженого РСРК: мовляв, священнослужитель втручається не у свої справи – «ми й без нього помирилися» [99, арк.171-172].

Висновки до розділу

В окреслений нами період простежується виразне прагнення республіканської компартійної номенклатури й, насамперед, апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР не лише постійно тримати «у тіні» Римо-католицьку церкву Закарпаття, але й консервувати своєрідний стан закарпатського «католицького гетто», ізольованого від решти одновірців республіки, використовуючи у власних

цілях мовну й етнічну специфіку складу віруючих й духовенства РКЦ області – переважно угорської національності.

Серйозною вадою республіканського й Закарпатського обласного апарату Ради у справах релігійних культів (насамперед довголітнього ужгородського Уповноваженого РСРК М. Ф. Распутька, а також його наступника М. С. Саламатіна) було кричуще (в умовах Закарпаття) незнання угорської мови, що перманентно ставало на заваді у спілкуванні з духовенством й релігійними спільнотами, заважало адекватному сприйняттю процесів, що відбувалися у середовищі закарпатських реформатів й римо-католиків – в переважній більшості угорців. Відтак зовнішня лояльність частини римо-католицького духовенства регіону до радянської адміністрації сприймалася ужгородськими Уповноваженими РСРК за «чисту монету». Так само неадекватно оцінювалася й наявність серед закарпатських римо-католицьких священнослужителів невливової «автокефальної» течії, нечисельні прибічники якої обрали для себе саме таку стратегію виживання власної конфесії за умов тоталітарного радянського режиму, вимушено пристосовуючись до притлумлених чи навіть й виразно декларованих дезидератів влади. Втім, щирість таких лояльних декларацій частини духовенства РКЦ Закарпаття була піддана серйозним випробуванням вже невдовзі після смерті радянського диктатора й, зрештою, не витримала перевірки часом, так само, як і побудовані на неадекватній рецепції цих заяв розрахунки влади щодо опанування цієї конфесії у регіоні.

Жорстка позиція державної влади СРСР та відповідно УРСР кінця 1950-х – початку 1960-х років щодо релігії й Церкви, в тому числі стосовно РКЦ, яка прийшла на зміну порівняно «ліберальній» політиці середини 1950-х років, мала своїм наслідком, зокрема, зняття з реєстрації римо-католицьких громад й духовенства, вилучення у них з користування церковних приміщень, брутальне втручання адміністрації усіх рівнів у внутрішньоцерковні справи. Безперечно, усі ці чинники істотно звужували можливості легальної релігійної практики, але водночас не впливали

кардинально на зниження активності віруючих, на що розраховували владні структури. Переважна більшість парафій, що їх силоміць позбавляли культових споруд й духовних пастирів, продовжували напівлегальне або й нелегальне існування, відшукуючи будь-які можливості реалізації власних релігійних потреб. Влада несамохіть сприяла таким нелегальним практикам, послідовно знімаючи з реєстрації католицьких священнослужителів за найдрібніші порушення (анти)релігійного законодавства. Утворення, внаслідок недолугих дій апарату РСРК, своєїрідної «резервної армії» священнослужителів (на Закарпатті наприкінці 1950-х рр. поза реєстрацією – тимчасовою або довготривалою – постійно перебувало 6–8 католицьких священнослужителів), у свою чергу, спонукало останніх до нелегального виконання релігійних обрядів.

До нелегальної або напівлегальної культової практики утискуваних владою священнослужителів РКЦ регіону заохочував (й надихав) приклад такого існування «катакомбної церкви» у західних областях УРСР та Закарпатті – Греко-католицької церкви.

У багатьох випадках активісти місцевих спільнот РКЦ, попри усі розрахунки влади («католицький священнослужитель – лише найманий працівник у релігійної громади»), були значно наполегливішими у відстоюванні власних духовних потреб, аніж їхні, обмежені численними законодавчими заборонами, душпастирі. Зокрема, чергова спроба влади на початку 1960-х рр. зачинити римо-католицький собор у центрі Ужгорода, перевівши його громаду на околицю у храм менших розмірів зазнала фіаско через активний спротив католицької спільноти обласного центру, яка, зокрема, виступила проти угодовської позиції у цьому відношенні адміністратора РКЦ краю Я. Месароша. Етнічно угорська більшість вірних Римо-католицької церкви Закарпаття заповзятливо відстоювала власні етноконфесійні права, уміло апелюючи до відносних переваг і пільг, що їх мала толерована адміністрацією Руська Православна Церква.

РОЗДІЛ VI

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ: ВІД ОФІЦІЙНОГО ДО КАТАКОМБНОГО СТАТУСУ

6.1. Пропагандистське забезпечення ліквідації ГКЦ Закарпаття (друга половина 1940-х рр.)

Діяльність уніатської церкви, яка протягом багатьох століть залишалась однією з найбільших конфесій в Закарпатті, привертала увагу науковців завжди. Багато є протилежних, а часто навіть таких, що виключають одна одну, оцінок місця і ролі уніатської церкви в історії Закарпаття і в узагальнюючій праці з історії краю в розвитку історіографії цієї проблеми виділяють навіть кілька етапів [682, с.562]. Проте на сьогодні відсутні наукові студії, в яких йшла б мова не про сам процес знищення уніатської церкви, а про його пропагандистське забезпечення.

Задуми щодо ліквідації («возз'єднання» з РПЦ) Греко-католицької церкви на контрольованих комуністичним режимом територіях Кремль виношував ще з осені 1939 р., але повернулася до цієї ідеї сталінська адміністрація наприкінці війни, прилучивши нові терени – насамперед, Закарпаття, де радянська (анти)релігійна політика в цілому та ідеолого-пропагандистське забезпечення усунення Греко-католицької церкви, зокрема, мало виразну специфіку.

Очевидно, що репресивні заходи сталінського режиму щодо ліквідації Української греко-католицької церкви на новоприєднаних західних землях УРСР супроводжувалися масштабною пропагандистською кампанією з використанням насамперед друкованих засобів масової інформації (у тоталітарній державі вони були наскрізь офіційними й стовідсотково контрольованими).

На думку деяких дослідників (наприклад, В. Фенича [919, с.9-10]), поштовхом до розгортання переслідування Греко-католицької церкви на Закарпатті, стало листове звернення до Й. Сталіна, підготовлене й підписане у Мукачеві 18 листопада 1944 р. православними ієрархами Мукачівсько-Пряшівської єпархії на чолі з заступником єпископа Володимира (Раїча) й адміністратором єпархії ігуменом Феофаном Сабовим, настоятелем монастиря св. Миколая й настоятелем парафії («прихода») у Хусті архимандритом Алексеєм Кабальюком («хрещеним батьком відродженого православ'я» на Підкарпатті), протоієреєм Дмитрієм Беляковим, настоятелем парафії у Салдобоші й членом Вищого духовного суду єпархії, секретарем єпархіального управління Іоанном Кополовичем й директором «русской» гімназії у Хусті, «русофілом і атеїстом»[919, с.17] Петром Васильовичем Лінтуром (20 квітня 1945 р. він став головою Управління у справах культів при Народній Раді Закарпатської України)[280; 648, с.128-129; 766, с.79-80].

У цьому зверненні «русского православного народа» до Й. Сталіна йшлося: «Мы, нижеподписавшиеся представители Православных Общин в Карпатской Руси, выражая волю всего нашего русского православного народа, просим включить Закарпатскую Украину (Карпатскую Русь) в состав СССР в форме: Карпаторусская Советская Республика.

[...] Сам народ именует себя: «карпаторусс», русин, т. е. Руси-сын, вера «русская», жена «русская», мама «русская» и т. д. С названием «Украина», «украинский», наш народ был познакомлен только под чешским владычеством, после первой мировой войны и то интеллигенцией, пришедшей из Галичины [...]»[280].

Сервільний лист з'явився як своєрідна реакція на спростування главою Мукачівської греко-католицької єпархії єпископом Теодором Ромжею сфальсифікованої владою й приписаної йому статті – виступу 7 листопада 1944 р. в Ужгороді «Греко-католицький єпископ просить генералісимуса Сталіна, щоб приєднав Закарпаття до Радянської України». Коли єпископ

спробував дезавуувати подібну нісенітницю, йому відповіли, що саме так він мав говорити, як повідомлялося на шпальтах місцевої й столичної преси [826; 919, с.9; 1024, s.213-214].

7 грудня 1944 р. із Закарпатської України до Москви та Києва виїхала делегація православного духовенства й мирян (властиво, вищезгадана п'ятірка «підписантів» сервільного листа Й. В. Сталіну) з проханням щодо включення Мукачівського єпископства до юрисдикції Російської православної церкви (РПЦ) й відповідним виведенням її з підпорядкування Сербській православної церкві.

Протоієрей Іоанн Кополович, секретар єпархіального управління Мукачівсько-Пряшівської єпархії (відтепер) РПЦ, свої враження про побачене у столиці СРСР виклав на шпальтах «Закарпатської правди». Його роздуми, як здається, були щирими, аргументація – мала переконати насамперед самого автора.

Цікаво, що лише перший фрагмент московських вражень І. Кополовича «Закарпатська правда» вмістила українською мовою [601], наступні чотири друкувалися звичною для цієї конфесії – російською («русской»)[602]. Міркувати авторові було над чим – лише незрячий й глухий не знав і не чув про жорстоке переслідування релігії й Церкви у тоталітарному СРСР: «Все мы лично удостоверились, что религия в СССР пользуется полной свободой. В религиозную жизнь верующих никто не вмешивается [...]Так, при Правительстве существует специальный совет по делам православной церкви; ремонтируются многие храмы; открыт богословский институт и т. д. и т. д. Но во внутренние церковные дела Правительство совсем не вмешивается»[602].

Легко знаходилась відповідь у о. Іоанна й на мотивацію відомих більшовицьких репресій проти духовенства й вірних РПЦ (як, зрештою, й Римо-католицької церкви, УАПЦ, УГКЦ та ін.): «Не следует забывать, что в свое время, в период становления Советского государства, некоторые церковные круги выступали противниками нового устройства и оказались

поэтому поборниками старого, уже отжившего режима. Вполне естественно, что против таких реакционеров новый режим должен был выступить решительно и прямо, хотя бы по причине самосохранения. И когда русская церковь очистилась от таких «деятелей», положение изменилось. Церковь очистилась и от этого только выиграла. Церковь обеспечила себе право на жизнь»[602].

Не було проблем для посланця Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії та водночас члена Народної Ради Закарпатської України І. Кополовича й з реалізацією в СРСР принципу відокремлення держави від Церкви: «Многих пугает отделение церкви от государства, которое существует в СССР. Но ведь это же вовсе не новость. Такое отделение существует в Соединенных Штатах Америки, во Франции, Швейцарии и в других странах. [...] Поэтому не нужно бояться. Нужно искренне служить Богу и народу»[602].

Цікаво, що 8 грудня 1944 р. посланці православних Закарпаття не лише були присутніми на урочистому прийнятті у приміщенні Московської патріархії, а й виступили перед членами Синоду з доповідями. Так, П. В. Лінтур розповідав про початки християнства й церковні організації у Закарпатській Україні та історію унії у краї; протоієрей Д. Беляков доповідав про відновлення православ'я у Закарпатті й організацію Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії; І. Кополович розповів про місцеве православне церковне життя від 1931 р. й до кінця 1944 р.[602] Очевидно, найбільш «фаховим» промовцем був П. В. Лінтур – ще під час навчання у Карловому університеті у Празі він підготував студентське дослідження з історії греко-католицизму у Закарпатті – «Введение унии в Закарпатской Руси»[201, арк.4].

Протоієрей Іоанн Кополович (Іван Михайлович Кополович /1912-1988/), він же Іонафан, завдяки вищезгаданим «правильним» відповідям (і вочевидь не лише їм), досяг чималого у ієрархії Русской православної церкви. З листопада 1949 р. до липня 1954 р. він обіймав посаду

благочинного адміністратора-протоієрея православних парафій в Угорщині; згодом повернувся на батьківщину й до червня 1955 р. був настоятелем кафедрального собору РПЦ у Мукачевому й секретарем єпархіального управління. Згодом (1955-1964) – Чехословаччина, де він був генеральним вікарієм православної Пряшівської єпархії, захистивши 1963 р. докторську з богослов'я; потім відділ зовнішніх зносин Московської патріархії. З 1965 р. – єпископ (вікарій Берлінської єпархії Середньоевропейського екзархату); з 1967 р. – архієпископ, архієпископ Нью-Йоркський та Алеутський, екзарх Північної Америки. Далі кар'єра пішла донизу: архієпископ Тамбовський й Мічуринський (з 1970), архієпископ Кишинівський й Молдовський (з 1972). З травня 1987 р. перебував у стані спочинку [291, с.763; 425, с.340-342, 344-345, 473-474].

Очевидно, що репресивні заходи сталінського режиму щодо ліквідації Української греко-католицької церкви на новоприєднаних західних землях УРСР супроводжувалися масштабною пропагандистською кампанією з використанням насамперед друкованих засобів масової інформації (у тоталітарній державі вони були наскрізь офіційними й стовідсотково контрольованими). Репресії щодо ієрархії й кліру ГКЦ розгорнулися спочатку на теренах Галичини, випереджаючи у цьому відношенні Закарпаття. Майже синхронно з ними була застосована й ідеологічна зброя – вже 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» з'явився санкціонований владою антиуніатський памфлет «Володимира Росовича» під невибагливою назвою «З хрестом чи з ножем?», спрямований проти Апостольської Столиці – Ватикану й Греко-католицької церкви, яка, мовляв, здійснювала у вітчизняній історії дещо «специфічну», але вочевидь негативну місію [828]. Під псевдонімом ховався відомий комуністичний публіцист, уродженець галицької москвофільської родини Ярослав Галан (1902-1949)[835; 882].

Завершувався памфлет «З хрестом чи з ножем?» закликом-запитанням, адресованим греко-католицьким священнослужителям й (очевидно) вірним

УГКЦ: «Перед багатьма уніатськими духівниками історія поставила фатальне питання: камо грядеші?

Наша Радянська держава [...] не втручається в особисте життя радянського громадянина, не заважає йому мати свої релігійні переконання. [...] служителі уніатської церкви використовують цю свободу віросповідань для того, щоб провадити злочинну діяльність проти українського народу, колись на користь фашистської Німеччини, сьогодні – во славу й на благо англосаксонських імперіалістів.

[...] Ці вороги українського народу, вдягнені в ряси уніатських священиків, є організаторами банд українсько-німецьких націоналістів, є агентами міжнародної реакції. Вони шкодять народу в його святій творчій роботі [...]»[452, с.440-441].

Залишивши на совісті автора твердження про «невтручання» тоталітарної держави в особисте життя й релігійні переконання кожного громадянина, звернемо увагу, що В. Росович/ Я. Галан привласнив собі право промовляти від імені усього народу й бездоказово обвинувачувати греко-католицьких душпастирів як «ворогів українського народу».

Відверто замовний характер цієї публікації засвідчував й її передрук практично усіма часописами західних областей УРСР [829], а невдовзі й поява у вигляді окремої брошури, надрукованої у Львові двома виданнями 1945 й 1947 рр. загальним накладом 151 тис. прим.[1036, с.164] У таємному меморандумі НКГБ УРСР першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову від 26 квітня 1945 р. щодо реагування населення західних областей республіки на вищезгадану замовну статтю й синхронні арешти греко-католицького духовенства, зокрема, йшлося: «Вокруг опубликованной во всех республиканских и областных газетах, выходящих на территории УССР, статьи «С крестом или ножом», а также произведенных арестах руководящего униатского духовенства продолжают вестись различного рода суждения, как среди духовенства и националистических элементов, а также среди городского и сельского населения.

Появление статьи «С крестом или ножом», вскрывающей противосоветскую деятельность униатской церкви, духовенство, интеллигенция и другие слои населения связывают с предстоящей ликвидацией униатской церкви и воссоединением с православной»[293, с.272].

За аналогічним сценарієм розвивалися події й щодо пропагандистського забезпечення ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті – з тією відмінністю, що темп цієї ліквідації (з урахуванням низки історичних обставин, зокрема, пізнішого прилучення регіону до СРСР) був дещо уповільненим й завершився владним «анулюванням» Ужгородської унії лише 1949 р.

20 квітня 1945 р. у «Закарпатській правді» з'явилася публікація за підписом трьох авторів під промовистою назвою «Лиходій в греко-католицькій рясі»[558]. Йшлося про о. Миколу Токача, якого, зрештою, 1949 р. влада позбавила права священнослужіння [358, с.394]. Редакційна примітка лунала суворим попередженням єпархіальній владі – затаврований у публікації, мовляв, вже не мав права до виконання обов'язків священнослужителя: «Визволений народ Закарпатської України ніколи не забуде тих злодіянь, яких причинили йому вороги внутрішні і зовнішні. Лиходіям, в які б шкіри і ряси вони не рядились, не має місця серед нашого народу»[558].

29 червня 1945 р. на шпальтах «Закарпатської правди» з'явилася четверта частина історичної розвідки М. Тисина «Наша минулість». Важливий фрагмент публікації присвячувався й відповідному висвітленню запровадження унії у Закарпатті, яке (Мукачівсько-Маковицьке князівство) після смерті князя Федора Корятовича перейшло до рук угорського короля Сигизмунда: «Настали невиносимі часи для нашого народу [...] Священники і церкви грали в той час прогресивну роль. Вони підтримували в народі віру в братські зв'язки з українським народом, підтримували його слов'янські

обичаї і звичаї, його мову. Релігія була єдиним знаряддям, при допомозі якого держались непереривні зв'язки зі Сходом.

[...] Угорські магнати вогнем і мечом примушували українців прийняти «угорську віру» – католицизм.

[...] В 1646 р. високі сановники церкви на чолі з Мукачівським єпископом Петром Ростошинським, зрадивши свій народ, прийняли унію і проголосили римського папу главою церкви на Закарпатській Україні. [...] Але не дивлячись на унію, на зраду високих сановників церкви, зв'язки нашого народу зі Сходом не припинялись, а ще більше зміцнювались, бо селянство ревностно трималось «батьківської віри» [...]»[886].

Влітку 1945 р. режим підключив до пропагандистського забезпечення дискредитації Греко-католицької церкви й академічних працівників. Так, у липні 1945 р. обласні газети західного регіону УРСР опублікували статтю «З історії боротьби українського народу проти церковної унії» авторства старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Г. Гуслистого (1902-1973) [494]. Механізм віялоподібної публікації цієї розвідки був майже аналогічним ситуації зі статтею Я. Галана (В. Росовича) «З хрестом чи з ножем», за винятком того, що Кость Григорович виступав під власним прізвищем, а не під псевдонімом [903].

У січні 1946 р. друкований орган Спілки радянських письменників України (по суті неофіційний рупор республіканського наркомату закордонних справ) часопис «Сучасне і майбутнє» вирішив поквитатися з Папою Римським Пієм XII. Приводом слугувала енцикліка глави РКЦ у зв'язку з 350-річчям прилучення церкви Закарпаття до католицизму. Автором виступив О. Є. Корнійчук, який заперечуючи тези енцикліки щодо нещасливої долі Закарпатської України, підкреслив:«[...] радянська влада висушила сльози народу Закарпатської України, принесла йому волю, щастя, навіки звільнила його від іноземних загарбників, перетворила його на господаря власної землі [...]»[604].

1946 р. закарпатські друковані засоби масової інформації продовжували пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію кліру Мукачівської єпархії ГКЦ. Одна за одною з'являлися публікації-репортажі про «закарпатських квіслінгів», «архізрадників у сутані» – духовних місцевої Греко-католицької церкви [745; 850].

Залучались до згаданої «роботи» і вчені новоствореного Ужгородського державного університету. 30 вересня 1947 р. проректор з наукової роботи Василь Михайлович Кушко підписав супровідний лист-звернення до відділу пропаганди ЦК КП(б)У з проханням прорецензувати працю завідувача кафедрою загальної історії Ужгородського державного університету доцента І. Г. Коломійця «З історії церковної унії у Закарпатті: «Прохання дати висновок щодо можливості доповісти зазначену роботу на ювілейній науковій сесії Ужгородського Держуніверситету з нагоди 30-ліття Жовтневої революції, після наукової рецензії у Академії Наук СРСР». Сесія в Ужгороді планувалася на 10 жовтня, відтак супровідний лист містив «скромне» побажання отримати відповідну рецензію до цього терміну (тобто – упродовж тижня по суті). Неадекватність прохання В. М. Кушка виразно підкреслювалася обсягом машинопису, що у ньому нараховувалася «лише» 101 сторінка [179, арк.1].

Вихованець Дніпропетровського університету 1931–1935 рр., викладач Іван Гаврилович Коломієць (1903–1962) успішно захистив у лютому 1941 р. у Московському державному інституті історії, філософії і літератури ім. М. Г. Чернишевського кандидатську дисертацію на тему «Селянська реформа 1861 р. на Катеринославщині». Згодом був учасником радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., мав бойові ордени і медалі, демобілізувався з посади замполіта шпиталю. У грудні 1945 р. за рознарядкою ЦК КП(б)У був направлений на Закарпаття, де до листопада 1946 р. працював директором обласного історичного музею в Ужгороді [712, с.142-144; 920]. У вересні 1946 р. він був переведений на викладацьку роботу у щойно заснований 18 жовтня 1945 р. Ужгородський державний університет. 3 вересня 1946 р.

Іван Гаврилович виконував обов'язки завідувача кафедри загальної історії, з червня 1947 р. – виконував обов'язки декана історичного факультету. На кінець липня 1947 р., як засвідчував життєпис І. Г. Коломійця, у його науковому доробку нараховувалося лише 19 статей, що з них 4 готувалися до друку. Прикметний одначе факт, що за доволі короткий період своєї ужгородської біографії він написав 14 статей на закарпатську тематику [597; 920, с.257].

Вищезгаданий розлогий трактат І. Г. Коломійця був підготовлений у відповідь на цілком зрозуміле «соціальне замовлення» тієї доби й написаний нашвидкуруч, на підручній православній літературі яскраво антикатолицького спрямування й – у дусі часу – мовою «великого російського народу». Навіть кінцівка цієї розвідки виразно промовляла за себе: «...[...]Тепер, коли великий Радянський народ та його Червона Армія назавжди розбили ланцюги рабства, що століттями сковували карпато-український народ, й віруючі Закарпаття дістали можливість без примусу проявляти свої релігійні почуття, – немає сумнівів у тому, що вони підуть шляхом віруючих західних областей України, розірвавши з унією, яка слугувала ворогам народу, з Ватиканом, який був і є гніздом реакції, людиноненависництва й мракобісся» [179, арк.104-105].

Рецензія на цей рукопис І. Г. Коломійця з'явилася значно пізніше, ніж того бажало керівництво Ужгородського державного університету – лише 3 березня 1948 р. Автором рецензії виступив консультант відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У Ф. Ю. Шерстюк (колишній /1938–1945/ старший науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР, з 1949 р. – старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КП(б)У).

Навівши низку позитивних моментів праці І. Г. Коломійця й, зокрема, вміщений у ній «значний фактичний матеріал», Федір Юхимович акцентував увагу й на її недоліках, переважно бракові з'ясування соціально-економічного підґрунтя подій й належного висвітлення класової боротьби, але головний недолік цієї праці полягав у наступному: «Автор виклав

боротьбу закарпато-українських трудящих за православ'я, за свою національну культуру як самодостатній процес. Не висвітлено соціально-економічних відносин, класової боротьби» [179, арк.3-4].

В кінці рецензії Ф. Ю. Шерстюк зробив авторові історико-пропагандистської розвідки найсуттєвіший закид –нерозуміння справжньої мети заходів більшовицької адміністрації у регіоні (по всіх новоприєднаних західних областях УРСР, в тому числі й на Закарпатті), що для неї кон'юнктурне й тимчасове підтримування російського православ'я на противагу «антинародному», мовляв, уніатству, підпорядковане було лише тактичній меті. Натомість антирелігійна стратегія радянського режиму передбачала цілковиту ліквідацію будь-якої релігії й конфесії як «опіуму народу»: «Не можна також ідеалізувати боротьбу трудящих – закарпатських українців – за православ'я. Православ'я не було самоціллю, у цій боротьбі виявлялася рішучість відстояти власне національне існування, свої класові інтереси» [179, арк.4].

Отже, наскільки нам відомо, вищезгадана антиуніатська розвідка І. Г. Коломійця після отримання негативної рецензії у Києві не була впроваджена у пропагандистський обіг. Крім того, у її автора невдовзі виникли й інші проблеми – цього разу вже з опублікованою статтею. 23 й 29 травня 1948 р. в обласній російськомовній газеті «Закарпатская Украина» кандидат історичних наук І. Г. Коломієць спільно з редактором часопису З. Гільбухом надрукував статтю «К вопросу о народных радах в Закарпатье». На пленумі Закарпатського обкому КП(б)У 7–8 червня 1948 р. ця публікація була піддана нищівній критиці з боку керівників обкому: «В этой статье авторы допустили политическую ошибку – они не показали влияние Октябрьской Социалистической Революции на развитие социальной и национально-освободительной борьбы трудящихся Закарпатья [...]» [140, арк.243].

На початку вересня 1948 р. Іван Гаврилович Коломієць «за власним бажанням» залишив Ужгородський державний університет й виїхав до

Томська, де працював на різних професорсько-викладацьких посадах до своєї передчасної смерті 22 вересня 1962 р. [920, с.258]

25 березня 1948 р. у Києві під головуванням міністра державної безпеки УРСР С. Р. Савченка й за участю голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. В. Полянського, Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. С. Ходченка та Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П. Вільхового було остаточно затверджено «план ліквідації унії у Закарпатській області» [40, арк.10]. Того ж вечора план доповіли першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову, який схвалив його, внівши незначні корективи [40, арк.10].

Цікава ідеологічно-чекістська мотивація, що нею розпочиналася «Довідка щодо заходів з ліквідації греко-католицької (уніатської) церкви у Закарпатській області УРСР»: «Ввиду того, что греко-католическая униатская церковь в Закарпатской области УССР [...] является, по существу, массовой иностранной резидентурой на нашей территории, каналом антисоветского влияния Ватикана на верующее население и базой иностранных разведок, которым служит Ватикан, [...] должна быть ликвидирована [...]» [40, арк.14; 283, с.407]

План відповідних «ліквідаційних» заходів мав розпочинатися з «відповідної підготовки» громадської думки населення радянського Закарпаття шляхом публікації у місцевій пресі Закарпатської області розгромних статей, які б викривали «реакційну роль уніатської» [283, с.408]. Очевидно, що укладачі плану були настільки «компетентні», що не звернули уваги на ту обставину, що «відповідна підготовка» так званої громадської думки області вже тривала ледь не з самого початку 1945 р. – принаймні саме з цього часу місцева преса перманентно вміщувала статті, спрямовані проти Римо-католицької й Греко-католицької церков, їхніх окремих ієрархів й рядових священнослужителів.

План заходів передбачав належну деталізацію цієї пропагандистської кампанії. За браком у Закарпатті постатей належного формату, які б взяли на

себе ганебну місію таврувати історію й усю діяльність УГКЦ у регіоні (кілька вірогідних претендентів на роль місцевого Костельника відмовилися брати участь у реалізації владного сценарію), на вістря головного удару знову було висунуто львівського «Володимира Россовича» (Ярослава Галана): «Поручить «Владимиру РОССОВИЧУ» написать статью об истории Закарпатской унии, [...] использовать в качестве разоблачающего материала факты предательства и измены народу со стороны греко-католического духовенства Закарпатья во время Отечественной войны и немецко-венгерской оккупации Закарпатской Украины. Статья должна быть подписана другим псевдонимом [...]» [40, арк.15]

Через деякий час після появи відповідної публікації «В. Росовича» малося на меті надрукувати у місцевій закарпатській пресі виступ-звернення від імені групи місцевих інтелігентів – греко-католиків – з вимогою тіснішого «єднання закарпатського народу з його братніми руським та українським народами, шляхом возз'єднання греко-католицької церкви у Закарпатті з російською православною церквою». Обидві статті невдовзі мали бути надруковані у вигляді окремих брошур масовим накладом [40, арк.15-16]. Серед додаткових заходів «содействия воссоединению греко-католической униатской церкви Закарпатской области УССР с Русской православной церковью» передбачалося надрукувати у місцевій пресі низку статей про боротьбу «закарпатських народних мас проти унії з використанням відповідних історичних, архівних матеріалів і фотодокументів», залучивши до їхнього написання «місцевих наукових працівників та культурних діячів» [283, с.413].

Відтак, чергову хвилю наступу на ГКЦ у регіоні засвідчила поява у часописі «Закарпатська правда» вже 27 березня 1948 р. статті «Уніатська церква без маски», авторство якої належало обласному прокуророві Івану Васильовичу Андрашку (1909–1984) [325; 515] (стаття, вірогідно, була підготовлена вже заздалегідь й чекала слушного часу). Вже самий лише

заголовок відверто промовляв про мету й обвинувальну (прокурорську) спрямованість публікації.

Чекістами було відстежено, який ефект справила ця стаття на закарпатців, і 13 травня 1948 р. МДБ УРСР надіслало до ЦК КП(б)У спеціальне повідомлення, в якому йшлося, насамперед, про реакцію верхівки ГКЦ Закарпаття [262, арк.25-29]. За інформацією спецслужби, капітулярний вікарій М. Мурані й прелат О. Хіра спершу збиралися надіслати до газети спростування, а потім вирішили скерувати до уповноваженого Ради в справах релігійних культів по Закарпатській обл. делегацію духовенства й мирян із заявою про лояльність ГКЦ до радянської адміністрації, однак згодом відмовилися й від цього наміру – очевидно, враховуючи сумний досвід (за аналогічних обставин) покійного керівника єпархії убієнного єпископа Т. Ромжі.

Для характеристики суспільних відгуків на цю публікацію прикметна двоїста позиція самого автора статті – І. В. Андрашка – та його ближньої родини. Його тесть, мешканець Ужгорода Петрушка, у розмовах зі знайомими стверджував, що зять, через службове становище, не міг відмовитися від виконання розпорядження секретаря Закарпатського обкому КП(б)У й написав, мовляв, «усю правду», про що родина дуже шкодує. Дружина Івана Васильовича, за повідомленням МГБ УРСР, принаймні двічі (3 й 6 квітня) зустрічалася у зв'язку з появою ганебної публікації чоловіка з прелатом О. Хірою, намагаючись виправдатись за «вимушений вчинок» чоловіка й попереджаючи про швидку ліквідацію ГКЦ у Закарпатті. У розмові з нею священнослужитель заявив: «Попри страшний й загрозливий стан уніатського духовенства у Закарпатті, справедливість найближчим часом візьме гору. Місіонерство поширюється на Сході арештованими уніатськими священиками, які там сіють зерна католицизму. Католицизм сильний. Війна, що вибухне найближчим часом, знищить СРСР й зміцнить засади католицизму в усьому світі [...]» [262, арк.26-28].

Голова Закарпатського облвиконкому І. І. Туряниця, який називав статтю І. Андрашка «беззмістовною», вважав, що «краще б Андрашко арештував кількох уніатських священників», тоді б, мовляв, було видно, хто «справжній ворог» [262, арк.28].

Втім, уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий статтю І. В. Андрашка оцінював під іншим кутом зору: «[...] неубедительно и политически неверно дана характеристика прогрессивному деятелю XIX ст. Александру Духновичу. [...] Возможно, для Ивана Андрашко Александр Духнович автор не «действующей литературы», но для советского народа он и сегодня в среде «действующей литературы» [...]» [271, с.152].

Серйозним недоліком самої редакції газети П. Вільховий вважав відсутність системної роботи після появи публікації І. В. Андрашка – через сім місяців після надрукування статті у місцевій закарпатській пресі так і не з'явилося жодного відгуку на неї [271, с.152]. Невдоволення уповноваженого викликав і той факт, що 100 прим. надісланої у Закарпаття ще 1946 р. брошури Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства» (Львів, 1945) осіли у шафах облвиконкому замість того, щоб нести «правду» про унію місцевим греко-католицьким священникам й «релігійній уніатській інтелігенції Закарпатської області» [271, с.152-153]. Відтак пропонувалося «через сектор прессы ЦК КП(б)У ориентировать работников прессы Закарпатской области по вопросу опубликования ряда статей и организации общественного мнения, направленного против униатской церкви, как враждебно относящейся к Советской власти» [271, с.159].

Тим не менше, заявлену І. В. Андрашком тему продовжив того ж року на шпальтах місцевої періодики й відомий поборювач унії на західних землях України Я. Галан. 24-25 серпня 1948 р. часопис «Советское Закарпатье» вмістив його черговий антиватиканський та антиуніатський памфлет «Ті, що вийшли з п'тьми» [447].

Тематика памфлету не зовсім відповідає визначеному у вищезгаданому плані «ліквідаційних заходів» щодо ГКЦ у Закарпатті на пряму. Втім, тут не було провини «Володимира Росовича» – Ярослава Галана. Вклався він і в терміни, визначені владою. Антиуніатський памфлет з історії Греко-католицької церкви у Закарпатті – відомий під остаточною назвою «Годі!» – був ним написаний ще у першій половині 1948 р. Принаймні місце й час написання датовані автором таким чином – «місто Мукачеве, липень 1948 р.» [451, с.690]. Зволікала з дозволом на публікацію республіканська держбезпека, очевидно, рецензуючи малозрозумілий для її співробітників текст. Принаймні, упорядник творів Я. Галана і особисто з ним знайомий П. М. Довгалюк (1904-1989), директор видавництва «Мистецтво» у перші повоєнні роки, пригадував, як за кілька місяців до своєї загибелі Я. Галан у його товаристві блукав київськими вулицями й, серед іншого, заходив до приймальної МДБ на Володимирській – до когось телефонував. Вийшов – похмурий, «санкції» на публікацію «Годі!» все ще не було.

Попри брак належного пропагандистсько-ідеологічного забезпечення, у краї відбувалася ескалація репресій щодо духовенства ГКЦ. 12 лютого 1949 р. МДБ УРСР надіслало вищим інстанціям спецповідомлення, в якому йшлося про необхідність прискорення процесу ліквідації ГКЦ на Закарпатті й стратегію власних дій з цього приводу. Отже, найближчим часом органи держбезпеки мали намір «обезголовити» Мукачівську єпархію ГКЦ, арештувавши прелата О. Хіру, передати для РПЦ Ужгородський кафедральний собор і єпископську резиденцію, опублікувати (нарешті) в місцевих газетах статтю Я. Галана «з історії унії на Закарпатті, боротьби російського і українського народів проти угорських феодалів і Ватикану, що викриває реакційну роль уніатської церкви і духовенства», після ліквідації капітули підготувати з допомогою агентури і видати від імені священників, які вже «возз'єдналися» із православ'ям, звернення до унійного духовенства із закликом брати з них приклад і «повернутися» в лоно РПЦ. Задля більшої

ефективності чекісти збиралися й надалі «обробляти» священників ГКЦ, щоб переконати їх в необхідності перейти до православ'я, силами агентури, завербованої серед їхніх колег і церковного активу [263, арк.52-53].

Серед друкованих засобів масової інформації знову вело перед «Советское Закарпатье», яке у п'яти подачах надрукувало розділи з великого памфлету Я. Галана «Отець тьми й присні», знову ж таки спрямованого проти Ватикану як «центру міжнародної реакції» та його «регіональної агентури» – Греко-католицької церкви [448-449; 457; 974, с.46].

Розлогий публіцистичний виступ львівського літератора завершувався полум'яними, але не надто переконливими випадками на адресу Апостольської Столиці, її американських спільників та інших «паліїв війни»: «Породжена в темряві середньовіччя, вигодувана людською кров'ю, паразитуюча на ранах людства ватиканська кліка метушиться, перелякана й ошаліла, біля порога грядущої епохи і каламутить, коверзує, інтригує, плюється, кусає, сіє смерть і могильним смородом отруює грозове повітря наших днів. [...]

Ті, що вийшли з тьми, у пільму і кануть, бо коли сходить світило дня, тьмяніють світила ночі» [457, с.629].

Публіцистичні лаври Я. Галана (В. Росовича) вочевидь вабили закарпатського обласного прокурора І. В. Андрашка, чергова викривальна розвідка якого – «Уніатська церква – ідеологічний і політичний посібник угорсько-німецьких окупантів» – була надрукована 6 квітня 1949 р. «Закарпатською правдою» [326]. У звичному ключі радянської пропаганди вже на самому початку статті безапеляційно стверджувалося: «Ужгородська унія 1646 р. – потворне дітище політичної махінації Ватикану з габсбурзькою династією і мадярською аристократією – була на протязі трьох століть духовною зброєю пригноблення закарпато-українського народу, носієм і проповідником ідеології католицизму, яка корінним чином протирічить передовому вченню про виникнення і розвиток суспільства» [326, с.2].

Маніпулюючи матеріалами судових процесів проти місцевих греко-католицьких душпастирів, обвинувачуваних радянським режимом у співробітництві з угорською окупаційною владою (більшість засуджених була реабілітована вже у середині 1950-х рр.), обласний прокурор безапеляційно стверджував: «Не може бути ніякого сумніву в тому, що уніатська церква була найпослідовнішим і найважливішим ідеологічним і політичним посібником угорсько-німецьких загарбників, запеклим противником ідеї возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. [...] Всі численні церковні організації [...] і періодичні друковані органи [...] служили імперіалістам, окупантам» [326, с.3].

Зрозуміло, що автор публікації не мав жодних сумнівів щодо «історичної приреченості» й швидкого відходу у небуття ГКЦ у Закарпатті: «Залишаючись і після визволення Закарпаття маріонеткою в руках Ватикану і угорської реакції, уніатська церква як така, що ніколи не була тісно зв'язана з народними масами, з очевидною швидкістю втрачає всякий ґрунт під своїми ногами [...]. Уніатська церква закономірно і в суворій відповідності з логікою історичних подій назавжди без слави і честі зійде з сцени суспільного життя» [326, с.3].

Звертає на себе увагу примхливе поєднання у цій публікації антиватиканської й антиуніатської риторики 1945-1947 рр. з ідеолого-пропагандистською кампанією сталінського режиму кінця 1940-х – початку 1950-х рр. – поборюванням «безрідних космополітів».

Цікаво, що за рік до того, обговорюючи у власному колі попередню публікацію І. В. Андрашка «Уніатська церква без маски», прелат О. Хіра кинув, що міг би покласти край антиуніатській публіцистиці обласного прокурора, щоби його стаття «стала його могилою» – викривши нелояльну до більшовицького режиму газетярську роботу Івана Васильовича 1930-х років [262, арк.27]. Зрештою, влада й сама мала достатньо компрометуючого матеріалу на І. В. Андрашка, скориставшись цим вже через рік, піддавши обласного прокурора спершу публічному приниженню на обласних

партійних зібраннях, змусивши до каяття, а невдовзі (1952 р.), позбавивши партійного квитка й прокурорської посади, відлучивши на довгі десять років від сфери юриспруденції взагалі.

7 вересня 1949 р. популярну агітпропівську тему «Ватикан – знаряддя імперіалістичної реакції» розвинув на шпальтах «Закарпатської правди» В. Чумаченко [954]. Прикметним для статті В. Чумаченка було відверте й приховане (з посиланнями і без) цитування фрагментів з відомого памфлету В. Росовича (Я. Галана) «Що таке унія» [954].

Звернений проти Греко-католицької церкви на Закарпатті згаданий памфлет Я. Галана таки був надрукований в обласній пресі вже після його загибелі. У кількох травневих числах 1950 р. під назвою «Кровь и цепи» він з'явився на шпальтах «Советского Закарпатья» [450]. Під назвою «Границы гнева» у травні – червні 1950 р. з памфлетом ознайомилися російськомовні читачі «Львовской правды» [451, с.690]. Нарешті, наприкінці 1950 р. цей памфлет з'явився українською мовою окремим виданням у Держполітвидаві України – під псевдонімом «Ігор Семенюк» й «канонічною» назвою «Годі!» [848]. З антиватиканською публіцистикою Я. Галана завдяки перекладу угорською, зокрема, й памфлету «Годі!», здійсненому Закарпатським книжково-журнальним видавництвом, мали змогу ознайомитися й закарпатські угорці – греко- й римо-католики [995-997; 1021].

6.2. ГКЦ краю: від статусу домінуючої конфесії до нелегального становища

Закон 1868 р. про рівноправність усіх народів Угорського королівства гарантував їм єдине «право» – бути складовою єдиної угорської нації. Відтак на зміну попереднього гасла О. Духновича щодо відданості «русинській»

ідентичності греко-католицькій інтелігенції Закарпаття було запропоновано кредо послідовного мадярона, єпископа Мукачівського (1867–1874) Стефана (Панковича) – бути мадярами під владою маляр. Неприховано денаціоналізаторську політику влади й проводу ГКЦ доповнювали й соціальні мотиви – мовляв, не престижно бути русином й розмовляти «селянською мовою». У відповідь на цей мадяризаційний виклик незначна частина греко-католицького духовенства краю мігрувала в ілюзорний світ русофільства (І. Дулишкович, В. Кимак, А. Митрак, К. Сабов, І. Сільвай, Ю. Ставровський-Попрадов, Є. Фенцик та ін.), вбачаючи гарантію збереження національної ідентичності у захисті могутньої слов'янської держави – імперії Романових [919, с.152-153].

Однак і мадяронство, й русофільство загрожували не лише руській (українській) національній ідентичності Закарпаття, а й підважували саму Греко-католицьку церкву краю – надмірна заангажованість духовенства в «угорський світ культури» спричинила втрату кліром контакту з вірними й масовий перехід селянства у православ'я на початку ХХ ст. Тим часом починає набувати сили ще малочисельний народовський напрям (Августин Волошин, Юрій Жаткович, Євменій Сабов), який доводить національну окремішність закарпатських русинів від росіян, а тим паче – угорців [1005, р.61]. Після розпаду Австро-Угорщини греко-католицькі священники А. Волошин, Петро Гебей і Симеон Сабов сформували в Ужгороді 9 листопада 1918 р. Раду Угро-Руського Народу, яка виступала за автономію Закарпаття у складі Угорщини. Після невдачі цього проекту лідери Ради переорієнтувалися на Чехо-Словаччину, сформувавши 8 травня 1919 р. під головуванням о. А. Волошина Центральну Руську Народну Раду, яка ухвалила резолюцію щодо входження до складу ЧСР на засадах «повної національної автономії» [427, с.78-79].

Проте більшість греко-католицького духовенства, очолюваного єпископом Антонієм (Антал Папп; 1912–1924), залишалася відданою Угорщині й лише 1923 р. присягнула на вірність ЧСР. 1924 р. єпископ

Мукачівський за антидержавну діяльність був висланий з Чехо-Словаччини. За характеристикою П.-Р. Магочія, виховане в угорських школах, «продукт угорського суспільства з-перед 1918 р., греко-католицьке духовництво майже увесь час чехословацького режиму залишалося за своїм світоглядом переважно мадяронами» [1005, р.182]. Нарікав на це й Василь Гренджа-Донський, коли 5 грудня 1938 р. занотував: «Для нашого народу є просто національною катастрофою, що серед попівства так багато мадяронів, просто сказати, мадярів. Як відомо, греко-католицькі священники мають ту вигоду, що можуть женитися, коли римо-католицьким священникам целібат того забороняє. Католицизм дозволяє гладкий перехід із римо-католицького обряду на обряд греко-католицький і, таким чином, ви стрічаєте «українського» попа, що по-українськи говорить дуже нужденно. Ще старослов'янщину якось з бідую викував, але вдома говорить виключно по-мадярськи... Оцю можливість переходу мадярські священники просто використовували для женячки, а нам тим зробили шкоду і... ганьбу, що наше попівство – це вічний боляк [...]»[310, с.96]

Характерно, що аналогічна оцінка була дана й у доповіді архієпископа Мукачівсько-Ужгородської єпархії РПЦ Макарія патріаршому екзарху України, митрополиту Київському й Галицькому Іоанну (25 лютого 1949 р.): «На Закарпат'є церковний обряд греко-католиків менше подвергался латинским впливям, чем на других украинских землях. Но здесь на протяжении своей тысячелетней истории русское [русинське], украинское и белорусское население в некоторых округах значительно мадяризировалось. Поэтому богослужение в некоторых греко-католических приходах совершается на [церковно]славянском и венгерском или только на венгерском языке»[56, арк.12-14].

Крім мадяронів, які домінували, поряд із народовцями-українофілами на чолі з о. А. Волошиним, серед греко-католицького духовенства побутовало й русофільство (Євменій Сабов, Юлій Гаджега, Стефан Фенцик). Народовці гуртувалися довкола товариства «Просвіта», русофіли –

«Общества им. А. Духновича». Третю, «русинську» орієнтацію репрезентували адепти окремої «руської національності» Олександр Льницький, Еміліан Бокшай, майбутній єпископ Олександр (Стойка).

Українську національну ідентичність кліру й вірних ГКЦ почав утверджувати мукачівський єпископ Петро (Гебей; 1924–1931), за наказом якого уся внутрішня церковна документація та проповіді переводилися на народну мову. Він закликав душпастирів, з огляду на нові політичні обставини, зректися своїх «аристократичних мадяронських амбіцій» й бути «першим патріотом свого народу – руським патріотом» [919, с.154]. Поважний вплив на поширення «української відповіді» на питання про національну ідентичність закарпатських русинів мала діяльність галицьких василіан – отців Стефана (Решетила), Гліба (Кінаха), Полікарпа (Булика), Єроміна (Малицького). Однак опанувати загалом кліру ГКЦ «українська ідея» так і не змогла, оскільки наступником владики Петра (Гебея) став мадярон й русинофіл Олександр (Александр Стойка, 1932–1943), який ще з 1920-х рр. підтримував політичні партії й організації, які пов'язували майбутнє Закарпаття з культурно-національною автономією у складі Угорщини. За оцінкою А. Пекаря, цей єпископ «започаткував третій мовний напрям – т. зв. «тутешняцький»» [755, с.141-144; 919, с.155]. Празький уряд сприяв русинофільству, маючи інформацію про мадяронство більшості кліру ГКЦ.

Ситуація знову почала змінюватися на користь «українського проекту» за часів автономного уряду Підкарпатської Русі, очолюваного прем'єром А. Волошиним. Зміни, принаймні формально, апробував єпископ Стойка, відправивши 27 жовтня 1938 р. службу Божу за український уряд та нового прем'єра. У ситуації після Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), коли виявилася поділеною Мукачівська греко-католицька єпархія (єпископський осідок в Ужгороді опинився на території Угорщини, більшість парафій – в автономній Карпатській Україні у складі ЧСР), 14 листопада 1938 р. Ватикан йменував відомого українофіла, єпископа Крижевацького Діонісія (Нярадія)

«апостольським візитатором Мукачівської єпархії русинів, які знаходяться в Чехо-Словацькій республіці»[872, с.85; 919, с.156]. Призначення саме цієї особистості свідчило, що Апостольська Столиця визнає українську орієнтацію уряду А. Волошина.

4 грудня 1938 р. апостольський адміністратор відправив першу літургію за «самостійну Карпатську Україну, за її народ, за владу і за її добро – щоб всі були одно! Одно: в католицизмі, в українській народності...»; освятив синьо-жовтий український прапор. Того ж дня В. Гренджа-Донський занотував у щоденнику: «Владика д-р Нярадій видав пастирський лист, в якому увізвав священиків бути українськими патріотами. Перший пастирський лист, який я читаю з насолодою!»[310, с.95]

Однак політика уряду о. А. Волошина та єпископа Діонісія (Нярадія) щодо утвердження української національної самосвідомості не змінила радикально настроїв більшості греко-католицького духовенства. Підозри уряду щодо проугорської діяльності частини кліру ГКЦ були небезпідставними. Урядова поліція затримала й ув'язнила у таборі Думен поблизу Рахова священнослужителів І. Емерика, І. Йосифа, І. Міня, Н. Сільвая, Е. Фанковича, З. Шолтиса. Щільно співробітничав з керівництвом терористичних «Вільних загонів» («Собот чопот») о. М. Монді, а о. П. Дем'янович навіть організував у Рахові «Мадярсько-Руську Народну Раду», що мала підготувати ґрунт для окупації Карпатської України. Активно працював на користь Угорщини на зламі 1938–1939 рр. й канонік О. Ільницький [388, с.112].

Однак «українізаційні проекти» міжвоєнної доби вплинули на зміну ставлення урядової Угорщини до ГКЦ Закарпаття. Воно вже не було однозначним після окупації Карпатської України. Зазнали переслідувань священики-українофіли (п'ятеро з них – П. Булик, В. Лара, С. Паппа, Ю. Станинець й О. Хіра – 1939–1942 рр. утримувалися в угорських в'язницях й таборах), а також найсвідоміша та найактивніша частина українофільського руху – ченці-василіяни, більшість з яких під загрозою репресій виїхали до

Словаччини (17 осіб) та Югославії. Витіснивши німецьких ченців, угорський уряд ув'язнив кількох закарпатських монахів (Д. Дребітко, Й. Завадяк, М. Краліцкі, П. Лозан, Б. Мересій, А. Мондик та ін.), запідозрених у симпатіях до українського уряду А. Волошина. Лише влітку 1942 р. за втручання єпископа Стойки їх звільнили [318, с.106-107, 111-112; 919, с.158].

Відтак Будапешт вже не міг розраховувати на абсолютну відданість греко-католицького кліру Закарпаття панугорським ідеям – насамперед внаслідок зміцнення української національної ідентичності у його лавах упродовж двох попередніх десятиліть. Однак, враховуючи «особливі заслуги» окремих представників греко-католицького духовенства у справі «збирання земель Святостефанської корони», їм було надано провідні посади у місцевих та загальнодержавних органах влади (О. Ільницький, Ю. Марина), мандати членів угорського парламенту (єп. Стойка, С. Фенцик, Є. Ортутай, О. Ільницький, П. Дем'янович). Аби знешкодити українофільський та русофільський рухи, угорський уряд також підтримував ідею окремішності «угро-русинів» [721, с.107-128]. Втім, за умов Другої світової війни «угро-русинський патріотизм став дедалі більше асоціюватися з колабораціонізмом» [1005, р.177].

Політичну заангажованість частини греко-католицького кліру Закарпаття на користь гортістської Угорщини невдовзі використав проти усієї ГКЦ краю радянський режим [1009, р.61].

Після смерті 31 травня 1943 р. єпископа Олександра (Стойки) члени капітули 2 червня 1943 р. обрали капітулярним вікарієм прелата-протоієрея о. Олександра Ільницького, який виконував ці обов'язки до 12 лютого 1944 р., коли Ватикан призначив Апостольським адміністратором Мукачівської єпархії д-ра о. Міклоша (Дудаша) – єпископа-ординарія сусідньої угорської Гайдудорозької єпархії ГКЦ. На той час Мукачівська єпархія ГКЦ мала у своєму складі п'ять архидияконатів – Земплинський, Ужанський, Березький, Угочанський і Мараморшський – й 32 деканати

(благочинні округи), що у них було 280 парафій й 346 священнослужителів. Від 1778 р. центром єпархії був Ужгород, де на Капітульній горі розташовувалася резиденція владика, кафедральний собор, Духовна семінарія-академія. Під керівництвом єпархії діяли Ужгородська греко-католицька дяко-вчительська чоловіча семінарія, Ужгородська жіноча учительська семінарія й сільські церковні школи-інтернати [358, с.104,287-288; 920, с.7-8].

Діставши належні повноваження з Ватикану, єпископ д-р Микола Дудаш у присутності римо-католицьких єпископів з Кошиць Стефана Модораса та Сатмара (Сату-Маре) Яноша Шеффлера 24 вересня 1944 р. висвятив на єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії 33-річного випускника Римського колегіуму св. Терезії «Руссикум» о. Теодора Ромжу [813, с.78-79]. Нововисвячений єпископ у політичному житті ніколи не брав участі, отже, з цього погляду був невразливий для сталінських спецслужб.

Однак з опануванням 27 жовтня Ужгорода, а 28 жовтня 1944 р. – усього Закарпаття Червоною армією – перед молодим владикою, підпорядкованим йому кліром та паствою постали серйозні загрози. З огляду на нещодавню зміну конфесійної політики тоталітарного СРСР (прагматична підтримка Й. Сталіним з осені 1943 р. Русской Православной Церкви – РПЦ), існування Греко-католицької церкви у Закарпатті опинилося під загрозою. За висловом В. Маркуся, «комуністи віддавали перевагу підтримці контрольованої церкви, цілком підпорядкованої політичним цілям режиму, якою була Русская православна церква, аніж толерувати незалежну церкву, хоча й лояльну до режиму, глава якої одначе перебував за кордоном» [1009, р.61].

Виразне протиставлення «хорошої» РПЦ та її місцевого духовенства й вірних «поганим» іншим конфесіям краю простежується у таємній інформації заступника міністра МГБ УРСР генерал-майора Попереки «Про наявність релігійних організацій у Закарпатській області УРСР» (початок липня 1947 р.). Щодо ГКЦ у ній зауважувалося: «Значительная часть

духовенства греко-католической церкви Закарпатья, использовавшаяся ранее для активной борьбы с коммунистическим влиянием и Советским Союзом, в настоящее время проводит среди верующих активную антисоветскую деятельность, направленную против проводимых Партией и Правительством в Закарпатье хозяйственно-политических мероприятий [...]» Станом на 1 липня 1947 р. органами держбезпеки області було заарештовано 16 представників греко-католицького духовенства, які, мовляв, були «агентурой венгерских разведывательных органов»[260, арк.58]. Відтак генерал Поперека робив категоричний висновок: «В связи с тем, что греко-католическая церковь является массовой иностранной резидентурой на нашей территории и источником антисоветского влияния в Закарпатской области, МГБ УССР, на основе опыта ликвидации униатов в западных областях Украины, проводит подготовительные мероприятия по воссоединению греко-католической церкви Закарпатской области с русской православной церковью»[260, арк.58]. Аналогічним чином характеризувалося й духовенство Римо-католицької й Реформатської церков краю (розділ 4 та розділ 5).

Натомість надзвичайно прихильно, як на представника репресивних органів, характеризувалася РПЦ регіону: «Основной базой православной церкви является бедняцкое население Закарпатской Украины, являвшееся инициаторами воссоединения Закарпатья с Украинской ССР. Духовенство православной церкви также активно поддерживало проводимые мероприятия по воссоединению Закарпатской Украины с УССР, а в настоящее время проводит патриотическую работу»[260, арк.59]. Документ цей може слугувати однією з численних ілюстрацій до використання радянською адміністрацією у повоєнному Закарпатті давнього імперського принципу – «Поділяй і володарюй!».

Репресій сталінської адміністрації зазнало (за різними оцінками) від 124 [820] до 128 духовних осіб Греко-католицької церкви Закарпаття [358, с.375-380]. У випадку очільника єпархії – єпископа Т. Ромжі – тоталітарний

комуністичний режим не зупинився перед вчиненням безпрецедентного (чого не спостерігалось навіть у західноукраїнських областях Галичини) злочинного нападу 27 жовтня й невдовзі убивства владики 1 листопада 1947 р. Убивство було настільки кричущим, настільки відомими його виконавці й замовники, що спричинило унікальний випадок міжконфесійної солідарності перед обличчям кримінального злочину влади – січневий протест 1948 р. трьох архієреїв РПЦ – єпископів Станіславського Антонія (Пельвецького), Дрогобицького Михайла (Мельника) й Мукачівського Нестора (Сидорука), адресований «Дорогому і вельмишановному секретареві ЦК КП(б)У товаришу Микиті Сергійовичу [Хрущову]». У документі подавалися ледь не усі деталі злочину, включно зі фразою: «Боючись компрометації, органи облМГБ приказали уколом отруїти єпископа Теодора. Одна медсестра зі східних областей це зробила [...]. Після уколу єпископ серед крику згинув»[129, арк.83].

Завершувалося звернення таким чином: «Просимо дуже Вас, дорогий Микита Сергійович, щоб для добра цілого СРСР, для слави нашого уряду, для позитивної пропаганди комунізму, що являється бути захисником миру і демократії, – припинити дальший натиск органів МГБ на рештки католицької церкви, що, маємо надію, злучиться з нами незабаром [...]»[129, арк.84; 424, с.410]

Серед обвинувачень, які висувалися радянськими репресивними органами на адресу священнослужителів ГКЦ, переважало інкримінування «антирадянської політичної діяльності» за Чехо-Словаччини чи Угорщини, участь у політичних партіях різного спрямування, підтримці адміністрації А. Волошина чи навіть... зміцненні (греко-)католицизму.

Так, наприклад, 9 червня 1949 р. міністр державної безпеки УРСР генерал С. Р. Савченко направив чергову доповідну «Про хід виконання заходів щодо ліквідації греко-католицької (уніатської) церкви у Закарпатті», що її адресатами були ЦК КП(б)У (М. С. Хрущов, Л. Г. Мельников), Рада Міністрів УРСР (Д. С. Коротченко), МГБ СРСР (генерал-полковник

В. С. Абакумов). Зокрема, у документі йшлося про сімох греко-католицьких священнослужителів, заарештованих у травні 1949 р. Одним з них був Стефан Михайлович Бендас, 1903 р. народження, угорець, з вищою богословською освітою, священник у с. Велика Копаня Севлюської (Виноградівської) округи. Провина його перед радянською владою була безмірна: «В период вхождения Закарпатской области в состав Чехословацкой республики БЕНДАС являлся членом профашистской партии т. н. «Автономно-Земледельческий Союз» (АЗС) и проводил вербовку новых лиц в члены этой партии. Во время оккупации Закарпатской области немецко-венгерскими войсками [...] являлся активным пособником оккупантов, с 1939 г. состоял членом т. н. «оправдательной комиссии», созданной оккупационными властями для проверки лояльности государственных служащих в Закарпатье.

Кроме того [...], поддерживал негласную связь с венгерской жандармерией [...]. После нападения гитлеровской Германии на СССР БЕНДАС с церковного амвона выступал с проповедями антисоветского содержания и призывал верующих молиться за победу фашистской Германии и Венгрии над Советским Союзом. В последнее время [...] среди населения высказывал антисоветские настроения, распространял слухи о предстоящей войне капиталистических стран против СССР и отторжении Закарпатья от Советского Союза. Наряду с этим проводил работу по укреплению католицизма»[263, арк.40].

Втім, арештовували не лише духовних осіб угорської орієнтації, а й їхніх колег-українофілів, обвинувачуваних у прихильності чи співробітництві з адміністрацією А. Волошина, з якою, на противагу гортістській Угорщині, СРСР не перебував у стані військового конфлікту. Так, 8 березня 1949 р. був взятий під варту священнослужитель ГКЦ Василь Іванович Микуляк, українець, з вищою духовною освітою, священник с. Дротинці Севлюської округи. Матеріали його «агентурної розробки» дозволили органам державної безпеки стверджувати, що він «в период

существования на Закарпатье националистического «правительства» Волошина являлся активным создателем украинско-националистической организации «Сич» в с. Крива Хустского округа»[259, арк.108-109].

Зазнавали репресій й рядові віруючі ГКЦ, які брали на себе сміливість відверто відстоювати право на існування своєї конфесії й «гарантовану» радянською Конституцією свободу совісті. Так, 27 березня 1949 р. перед початком архієрейського богослужіння у колишньому греко-католицькому соборі в Ужгороді (вже оберненому на храм РПЦ), коли очікувався урочистий вхід архієпископа Макарія, до присутніх звернулася колишня учителька місцевої угорської школи Марта Фанкович, угорка за національністю. Вона закликала греко-католиків бойкотувати «возз'єднання» з православ'ям, зберігати вірність Католицькій церкві й Папі Римському, водночас, за інформацією «органів», «произносила провокационные выкрики, дискредитировала и опошляла в грубых оскорбительных выражениях православную церковь, православных священников и верующих»[259, арк.111].

Там же поблизу собору «активна уніатка», яка намагалася «зірвати богослужіння, спровокувати публічну сварку між віруючими й порушити громадський спокій і порядок», була заарештована органами МГБ, а 27 червня 1949 р. Закарпатським обласним судом засуджена до 25 років позбавлення волі [259, арк.111; 821, с.695].

Кампанія арештів греко-католицьких священнослужителів була спрямована й на залякування решти душпастирів ГКЦ, аби примусити їх перейти на православ'я. Однак греко-католицькі священнослужителі Закарпаття виявили опірність брутальному тискові влади. Так, якщо на 1 січня 1949 р. у Мукачівській єпархії ГКЦ нараховувалося 270 священнослужителів (упродовж 1945–1948 рр. було репресовано 33 духовних особи [358, с.381-382]), то 1949–1950 рр. до РПЦ під тиском влади перейшло 132 греко-католицьких священника – 48,9 % усього кліру [358, с.397-402].

Однак і в тих випадках, коли такий перехід відбувався, формою спротиву діям влади для частини колишнього кліру ГКЦ ставало зречення від сану, перехід на світську роботу й продовження душпастирської діяльності вже у нелегальних умовах. Так, розповідаючи про одного з таких священнослужителів – о. Михайла Фельбабу з с. Стройне Свалявської округи, обласний Уповноважений у справах РПЦ А. Г. Шерстюк на початку квітня 1949 р. доповідав керівництву, що душпастир зрікся сану, отримав відповідну довідку й виїхав на працю до Мукачєвого. Однак по неділях повертався до села й здійснював відправи. Задля маскуваннн під час служби Божої у дзвони не видзвонювали [41, арк.5]. Антін Григорович наголошував з цього приводу, узагальнюючи таку поведінку як явище: «Верить униатским священникам в том, что они отказались от священнодействия нельзя, так как при удобном случае они выполняют религиозные обряды»[41, арк.5].

Своєрідною категорією невоzz'єданого духовенства ГКЦ стала частина кліру, яка чинила опір владі з мотивів не лише канонічного, а й ідейного порядку. Наприклад, до представників «українського сегменту» греко-католицького духовенства Закарпаття належав о. Іван Чейпеш – парох церкви св. Архангела Михаїла у с. Волосянка Великоберезнівської округи. У березні 1949 р. його викликали до місцевого відділення МГБ й запропонували підписати відозву про перехід на російське православ'я, а після відмови йому заборонили виконувати душпастирську працю й виселили з родиною з парохіяльного будинку. Довелося заробляти на хліб вантажником на станції [358, с.270].

Мотивацію такої поведінки передавав в одному з чергових звітів той самий А. Г. Шерстюк, класифікувавши причини такого опору як – «есть также мотивы чисто нацистского порядка». Означення «нацистского» Антін Григорович Шерстюк вжив свідомо, викресливши попередньо написане й нейтральне – «национального»[41, арк.25]. Отже, отець Іван обґрунтовував свою позицію етноконфесійними та етнокультурними чинниками: «Унія у Закарпатті відіграла прогресивну роль. Український народ зберіг свою

самостійність й свою мову лише завдяки Греко-католицькій церкві. Греко-католицька церква та її духовенство перебувають на вищому культурному рівні, ніж Православна церква. Возз'єднатися – значить йти назад [...]»[41, арк.25]. Зрозуміло, що таке життєве кредо викликало «адекватну» реакцію влади – 14 серпня 1950 р. о. І. Чейпеш був заарештований, а 25 жовтня 1950 р. Закарпатським обласним судом засуджений до 25 років позбавлення волі. Під час повстання в'язнів у м. Воркуті 5 серпня 1953 р. він був убитий [358, с.270-271; 821, с.733].

Цивілізаційна й культурно-освітня відмінність виразно відокремлювала так зване староправославне духовенство від його «новонавернених» колег з колишнього кліру Греко-католицької церкви. Так, наприклад, у липні 1953 р. ужгородський Уповноважений у справах РПЦ повідомляв про наявність звичної прірви між двома групами православного духовенства (на 1952 р. у Закарпатті нараховувалося 222 священнослужителі РПЦ, які поділялися майже навпіл – 104 «возз'єднаних» й 118 «староправославних»): «Возз'єднане духовенство у більшості своїй тримає себе відокремленою групою й все ще дивиться на староправославних зверхньо як на неуків, тобто звичайних попів з селян»[45, арк.155]. Ситуація не змінилася на краще й через п'ять років, оскільки той самий А. Г. Шерстюк стверджував у січні 1959 р.: «Учитывая низкий образовательный уровень [старо]православного духовенства, его проповеди примитивны, насыщены суеверием, но имеют еще влияние на отсталую часть населения, особенно женщин»[48, арк.45].

«Староправославне» духовенство намагалося компенсувати зверхнє ставлення своїх колег/опонентів з колишнього греко-католицького кліру переважно політичними обвинуваченнями й закидами у «несправжності» їхнього православ'я: « «Возз'єднані» ніколи не будуть патріотами нашої Батьківщини й ніколи не стануть по-справжньому православними»; «Скільки собаке не отрубай хвоста, а собака собакой останется»; «Скільки пса не годуй, з пса ніколи не буде солонини»; тощо [43, арк.90; 44, арк.97; 45, арк.155].

Конфлікти, які відбувалися з цього приводу, іноді набували брутального характеру. Один з них виник 27 липня 1950 р. у с. Ясіня Рахівської округи під час збору підписів під Стокгольмською відозвою прихильників миру. У місцевого пароха о. Юрія Соколовича було присутнє майже усе духовенство Рахівського благочинства, крім о. Олексія Вайнагія. Останній з'явився вже після завершення засідання напідпитку й висунув претензії до о. Ю. Соколовича (обидва були колишніми греко-католиками), зраджуючи своє справжнє ставлення до староправославних попів: «Ти, слухай, нас тільки два зісталось в Рахівській окрузі, і я думав, що ти не будеш те, яким себе виявляєш: ти підлизуєшся «батюхам-кацапам», яким не місце на Закарпатті. Ти знаєш, що мене серце болить, що понизився перед «кацапами», но не забудь, що у скорій будучності тих «кацапів» буду вбивати як блохи – повір, бажаю напитись їх крові»[42, арк.122]. Скандал був прихований церковним керівництвом та апаратом Уповноваженого у справах РПЦ, однак був характерним для справжніх настроїв «возз'єднаного» духовенства.

Того ж 1950 р. у селищі Королево Виноградівської округи у помешканні колишнього греко-католицького священника Володимира Поповича регулярно збиралися його колеги – «нововозз'єднані» служителі РПЦ. Застілля супроводжувалося бесідами, під час однієї з яких господар висловив, очевидно, не лише власне сподівання дочекатися у швидкому часі перевороту й відновлення статус-кво: «Тоді усі зберемося й звернемося до Риму й попросимо святішого архієрея Папу Римського, щоби дав нам амністію тому, що ми примушені були перейти до схизматиської церкви й їй служити, а тепер ми просимо відпущення, бо ми інакше не могли врятувати нашу святу Греко-католицьку церкву, а ми усі ті ж, що й були раніше у Греко-католицькій церкві, лише ми заховаємося у схизматиків задля врятування нашої Церкви»[42, арк.106].

Невдовзі після насильницької ліквідації ГКЦ у Закарпатті у серпні 1949 р. – буквально вже наприкінці того ж року розпочався зворотній процес

повернення у греко-католицизм. Першими від «возз'єднання» відмовилися Юрій Васко з с. Нижня Ясіня Рахівської округи й Юрій (Павло) Кекерчені з с. Вовчанського Севлюської округи, мотивуючи тим, що «совість не дозволяє порушити присяги Римському престолу»[42, арк.76]. 14 квітня 1950 р. Ю.-П. Кекерчені потрапив за ґрати, а 19 травня того ж року Закарпатським обласним судом був засуджений до 25 років ув'язнення [358, с.389; 821, с.365]. Однак процес повернення до ГКЦ був лише тимчасово призупинений – після смерті Й. В. Сталіна, а там після XX з'їзду КПРС він інтенсифікувався.

За нашими підрахунками, упродовж 1949–1959 рр. повернулися до Греко-католицької церкви 20 колишніх «новонавернених» православних священнослужителів. До них долучилися ще 22 духовні особи упродовж наступних 30 років, включно з 1991 р.[358, с.397-402]

Доба хрущовської «відлиги» загострила для влади здавалось би вже вирішену остаточно проблему Греко-католицької церкви. З місць ув'язнення почали повертатися до рідного краю безпідставно засуджені священнослужителі. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Закарпаттю у жовтні 1955 р. констатував поживлення діяльності невоzz'єданого духовенства ГКЦ, що, на його думку, завдячувало поверненню з місць ув'язнення частини колишніх греко-католицьких духовних. За повідомленнями його «добровільних інформаторів» з числа «воzz'єднаних» священнослужителів РПЦ, лише у Рахівському районі таємно діяло сім осіб колишніх уніатських священників: до тих, які діяли раніше – Юрія Васка, Тіберія Вереша й Івана Ченгері, долучилися й звільнені з ГУЛАґу – Іван Рабар, Стефан Верб'ящук, Микола Савчук, Юлій (Богдан) Мересій – ігумен Ужгородського чоловічого монастиря Василян [46, арк.50]. На той час у Закарпаття повернулося більше 20 колишніх греко-католицьких духовних осіб, абсолютна більшість яких здійснювала відправи не лише для вузького кола родичів, а й значно ширшого кола довірених людей – «запеклих уніатів» («упорствующих уніатов»). Серед найбільш активних священнослужителів

ГКЦ, які провадили таємні відправи, згадувалися прізвища Стефана Бендаса, Миколи Желтвая, Рудольфа Кабація, Івана Поповича, Ігната Сікса, Віктора Шуби та ін.[46, арк.54]

Надзвичайно активно провадив нелегальну душпастирську діяльність о. Іван Сокол, який був звільнений по інвалідності з місць позбавлення волі наприкінці вересня 1954 р. й повернувся додому в Ужгород. Місцева влада дозволила йому займатися переплетенням книг, на що він одержав патент. Відтак він їздив по селах Турянської долини, Мукачівщини, Свалявщини, Воловеччини й Виноградівщини, переплітаючи старі книги й молитовники та одночасно провадив підпільну душпастирську роботу [358, с.227]. З невеликим часовим інтервалом у вересні – жовтні 1955 р. він відвідав обох обласних Уповноважених – у справах РПЦ А. Г. Шерстюка та у справах релігійних культів – М. Ф. Распутька (24 вересня 1955 р.), вимагаючи зареєструвати себе як римо-католицького священнослужителя східного обряду [46, арк.53; 71, арк.67].

Надзвичайно цікавою була розмова о. Івана Сокола з М. Ф. Распутьком, який відмовився реєструвати співрозмовника як римо-католицького священнослужителя східного обряду на тій підставі, що, мовляв, Греко-католицька церква «самоліквідувалася», а її громади й клір «возз'єдналися» з РПЦ. На що дістав різку відповідь: «Це неправда. Я не возз'єднався й мої родичі та багато таких, як ми, не возз'єдналися. Це кривославні й їхній бандит [патріарх Московський РПЦ] Алексій все загарбав». На репліку чиновника, що усі віруючі греко-католики, «навіть угорці», возз'єдналися з Православною церквою, пролунала ще різкіша відповідь, яка виразно засвідчувала «русинську» національну орієнтацію о. І. Сокола, словака за етнічним походженням (цитуємо мовою оригіналу): «Вы выдумали воссоединение и украинский народ. Вы все загарбалы. Никакого украинского народа в Закарпатье не живет, здесь живут подкарпатские руснаки-рутены. Вы их сделали украинцами и оторвали от Католической церкви». Апеляція М. Ф. Распутька до рішень Народної Ради Закарпатської України не справила

враження на співрозмовника: «Вы организовали Вашу фашистскую Народную Раду. Вы – фашисты – все загарбалы. Вы – фашист, я на Вас пожалуюсь в Москву»[46, арк.53].

Один з характерних випадків стався з тим самим священнослужителем у м. Виноградів Закарпатської області. Під час чергового богослужіння о. Іван Сокол запропонував вірним звернутися з листом до Голови Ради Міністрів СРСР М. О. Булганіна, в якому порушити клопотання щодо визнання неправомірним й незаконним актом ліквідацію Брестської та Ужгородської церковних уній. Згаданий лист підписало понад п'ятсот віруючих [501, с.251-252].

Цей же душпастир у присутності значної групи віруючих Берегівського району Закарпатської області заявляв: «Для мене недійсні ніякі розпорядження єпископів, що знаходяться під управлінням самозванця Алексія, який такий самий бандит, яким був Джугашвілі [...]. Греко-католицьку церкву ліквідували Джугашвілі з Алексієм. Скоро буде нове рішення уряду, і наша церква буде відновлена [...]»[501, с.252]

Аби покласти край надзвичайно енергійній душпастирській діяльності о. Івана Сокола, його 21 грудня 1956 р. було вдруге заарештовано співробітниками КГБ й без суду відправлено до Дніпропетровської, а потім Казанської психіатричних лікарень, де він утримувався до липня 1959 р. Потім він повернувся до Ужгорода й продовжував підпільну душпастирську роботу (помер 20 грудня 1979 р.) [358, с.227-228].

5 грудня 1955 р. з місць позбавлення волі повернувся додому колишній греко-католицький священнослужитель із с. Середнього Водяного Лаврентій Марина. Як інформував відповідні «органи» православний священник Кішка, після повернення він запропонував Л. Марині «возз'єднатися» з православ'ям й виконувати обов'язки служителя культу РПЦ. На цю пропозицію о. Л. Марина відповів, що повернеться до душпастирської праці лише тоді, коли з Закарпаття підуть росіяни («русские»), тобто коли буде відновлено діяльність Греко-католицької церкви [70, арк.24].

За інформацією обласного Уповноваженого РСРК, мешканці с. Середнього Водяного не виконували православних обрядів, так само не відвідували православної церкви й мешканці сусіднього с. Біла Церква, які відвідували натомість збори, що їх проводив актив колишньої місцевої греко-католицької церкви. Православний храм у с. Біла Церква на 1956 р. так і не мав служителя культу, оскільки його не приймало населення. За словами М. Ф. Распутька, «мешканці цих двох сіл за національністю румуни, виховна робота серед них перебуває на низькому рівні, газет вони не читають, тому що їх немає румунською мовою, радіопередачі транслюються російською, українською й угорською, а румунською не передаються»[70, арк.25].

Повернення репресованих священнослужителів ГКЦ у Закарпаття загостило й складні родинні взаємини у тих сім'ях краян, де частина перейшла до православ'я, частина залишилася вірною Греко-католицькій церкві. Проблема виразно окреслена у меморандумі «новоправославного» протоієрея Михайла Бендаса, написаному у Мукачеві 30 листопада 1956 р. й адресованому єпископу Мукачівському й Ужгородському Варлааму (РПЦ).

У документі священнослужитель, зокрема, згадував, що «возз'єднані» з РПЦ колишні греко-католицькі духовні особи опинилися у ситуації поміж «двох вогнів»: з одного боку, «староправославні» не вважають нас рівноцінними [собі] й взагалі православними, що неодноразово висловлюють навіть публічно»[47, арк.93]. З іншого – греко-католицькі душпастирі, які повернулися з таборів, зневажають «возз'єднаних», оскільки ті «продали віру предків»; у більшості випадків навіть не спілкуються з «новоправославними», ухиляючись від зустрічі з ними: «Батько не знає сина, як це трапилося у с. Шаланки [Виноградівського району] зі свящ. [Юрієм] Матейчей. Батько прибув з табору, живуть в одному селі й не спілкуються. Брат не визнає брата: брати священників Сиксай, Тегзе, Ченгері, Яцкович. У мене самого такий випадок: живу з мамою, брат [Стефан Бендас] приїздить відвідати маму лише тоді, коли знає, що мене вдома немає, тому що, як висловився, «не бажає зі мною зустрічатися» й «не визнає мене братом».

Родичі, колишні друзі, шкільні товариші ненавидять одне одного»[47, арк.94; 358, с.31-32, 142-143, 399] (о. Михайло Бендас повернувся до ГКЦ 1973 р.).

Проблема нелегальної діяльності ГКЦ у краю так або інакше порушувалася на обласних партійних форумах різного рівня практично упродовж усієї другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Так, наприклад, на VI пленумі Закарпатського обкому КП України 26–27 липня 1957 р. увага зосередилася на «нелегальній роботі уніатських попів», зокрема, одного з них – Стефана Федорка (1917–1986), колишнього «возз'єднаного» православного священика, який повернувся до ГКЦ 1956 р.: «Вони проводять не тільки нелегальні уніатські служби, а проводять і антирадянську агітацію серед своїх повірених однодумців [...]. Наприклад, в Іршавському районі, в с. Вільхівці підпільно проводить службу уніатський священик Федорка; служба відбувалась навіть на квартирі комуніста, старого члена партії т. Боршоша. Про це знають в райкомі партії, знає первинна партійна організація, але ніяких мір не вживають. Дружина цього старого комуніста – вперта уніатка. Цей старий комуніст має 60 років. Жінка настояла на своєму, ввела попа в будинок і організувала нелегальну церковну службу, і виходить, що серед населення так і говорять: бачите, у кого служать, значить ця віра правдива»[159, арк.134].

В Закарпатті під щільною опікою спецслужб перебували вікарний єпископ Микола Мураній та Олександр Хіра, що 1956 р. звільнилися з місць позбавлення волі. Аби позбавити їх контактів з закарпатським греко-католицьким духовенством й паствою, владою був застосований такий апробований метод, як висилка за межі УРСР. Однак у вересні 1957 р. о. М. Мурані вдалося знову повернутися до Ужгорода [159, арк.255-256].

Спецслужби і апарати уповноважених спостерігали ще одну форму опору насильницькому поширенню православ'я у західних областях республіки. «В останній час, – зазначалося в одному з повідомлень, – застосовується інша тактика: залишатися уніатствующим формально у православ'ї, але не приймати православної ієрархії, не спілкуватися

літургічно не лише із староправославним, але й з возз'єднаним духовенством, за виключенням тих осіб, які будуть вказані уніатським керівництвом. Кожен священик, який взяв зобов'язання такого порядку, повинен залучити ще одного священика в цю таємну співдружність. Керівником цього руху називають уніатського священика Маргитича, у якого члени співдружності сповідаються і дають клятву при вступі»[159, арк.257].

Процес лібералізації радянського суспільства другої половини 1950-х – початку 1960-х рр., повернення в УРСР, в тому числі у Закарпаття, більшості священнослужителів та активістів Греко-католицької церкви викликав сподівання на відродження Греко-католицької церкви. У керівництві її підпільною мережею на Закарпатті брав діяльну участь о. М. Мурані, призначений Ватиканом Апостольським адміністратором підпільно діючої Мукачівської єпархії ГКЦ [358, с.160-161].

Висновки до розділу

З опануванням усього Закарпаття Червоною армією – з огляду на нещодавню зміну конфесійної політики тоталітарного СРСР (прагматична підтримка Й. В. Сталіним з осені 1943 р. Русской Православной Церкви – РПЦ), існування Греко-католицької церкви у Закарпатті опинилося під загрозою. Серед обвинувачень, які висувалися радянськими репресивними органами на адресу священнослужителів ГКЦ, переважало інкримінування «антирадянської політичної діяльності» за Чехо-Словаччини чи Угорщини, участь у політичних партіях різного спрямування, підтримці адміністрації А. Волошина чи навіть зміцненні (греко-)католицизму. Зазнавали репресій й рядові віруючі ГКЦ, які брали на себе сміливість відверто відстоювати право на існування своєї конфесії.

Кампанія арештів греко-католицьких священнослужителів була спрямована й на залякування решти душпастирів ГКЦ, аби примусити їх перейти на православ'я. Однак греко-католицькі священнослужителі Закарпаття виявили опірність брутальному тиску влади, а в тих випадках, коли такий перехід відбувався, формою спротиву діям влади для частини колишнього кліру ГКЦ ставало зречення від сану, перехід на світську роботу й продовження душпастирської діяльності вже у нелегальних умовах.

Своєрідною категорією невоzz'єданого духовенства ГКЦ стала частина кліру, яка чинила опір владі з мотивів не лише канонічного, а й ідейного порядку.

У ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті більшовицька адміністрація, як, зрештою, й перед тим у Східній Галичині, віддавала перевагу брутальним насильницьким діям. Водночас стратегічне ідеологічне й тактико-пропагандистське забезпечення цієї ліквідаційної акції на теренах Закарпаття було набагато слабшим, ніж на західноукраїнських областях 1945-1946 рр. На Закарпатті радянській адміністрації та її ідеологічному апарату не вдалося відшукати й привернути на свій бік жодної помітної постаті з числа місцевих ієрархів ГКЦ. Латентний спротив ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті чинили й деякі високопосадовці з місцевих урядовців обласного, округового й районного рівня (включно з головою Закарпатського облвиконкому І. І. Туряницею).

Доба хрущовської «відлиги» загострила для влади здавалось би вже вирішену остаточно проблему Греко-католицької церкви – з місць ув'язнення почали повертатися до рідного краю безпідставно засуджені священнослужителі, що пожвавило діяльність невоzz'єданого духовенства ГКЦ і активізувало процес формування підпільної, «катакомбної» церкви.

РОЗДІЛ VII

ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ ЗАКАРПАТТЯ 1945 – ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ

7.1. Літературний процес у краї другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років

Територіальна експансія тоталітарного Радянського Союзу за результатами Другої світової війни мала наслідком поширення його моделі державної організації й організації літературного процесу на його новоприєднані терени, серед яких опинилося з осені 1944 р. й Закарпаття.

Поряд із запровадженням у краї радянської адміністрації й юридичним оформленням переходу Закарпатської України з Чехословацької держави до СРСР/УРСР у регіоні почався процес включення місцевого літературного життя до відповідних організаційних форм, які існували в УРСР.

Особистість, яка зміцнювала свої позиції у тогочасному житті й літературі, унітарному суспільстві, принаймні на думку влади, мала бути, з одного боку, свідомим «будівником соціалізму», захисником «соціалістичної Вітчизни», ідейним членом партії чи принаймні слухняним гвинтиком «непорушного блоку комуністів і безпартійних», з іншого – виступати самовідданим борцем проти імперіалістичних «паліїв війни» та їхніх посібників – «українських буржуазних націоналістів» (в умовах Закарпаття до них долучалися й «угорські буржуазні націоналісти»). Почалася примусова уніфікація такої особистості (через судилища, репресії, страх) й тотальне одержавлення. «Єдино дозволеним» творчим методом оголошувався так званий «соціалістичний реалізм», набула поширення сумнозвісна теорія безконфліктності, що «дозволяла» аналізувати винятково лише боротьбу добра з іще ліпшим добром й таврувалися будь-які прояви очорнителства «світлої радянської дійсності»[562, с.12].

Інструментом впровадження загальних ідеологічних та спеціальних літературно-мистецьких директив нової влади у регіоні та контролю за їхньою реалізацією були не лише ідеологічні відділи Закарпатського обкому КП(б)У, а й Закарпатська філія Спілки радянських письменників України.

4 червня 1946 р. на засіданні президії Спілки радянських письменників України було розглянуто питання про підсумки «обстеження» Кваліфікаційною комісією СРПУ закарпатських літераторів, за наслідками якого було рекомендовано прийняти до лав СРПУ трьох осіб: поета Андрія Михайловича Патрус-Карпатського, поета й прозаїка Федора Михайловича Потушняка й літературного критика Петра Васильовича Лінтура. Після нетривалого розгляду їхніх персональних заяв усіх трьох було прийнято до письменницької організації УРСР. Тоді ж було утворено й Закарпатську філію СРПУ у м. Ужгороді, керівником якої був затверджений А. Патрус-Карпатський [185, арк.70,72].

Створення Закарпатської філії СРПУ й перші кроки «радянзації» літературного життя регіону відбувалися синхронно з масштабною й системною загальносоюзною «ждановщиною», сумнозвісною політикою періодичних викривальних кампаній задля цілковитого підпорядкування сталінському режиму інтелігенції [609, с.117].

Усього упродовж 1946–1951 рр. було ухвалено 12 найбільш значущих й погромницьких за своїм характером й спрямуванням постанов ЦК КП(б), присвячених питанням науки, літератури й мистецтва і спрямованих на викриття різноманітних політико-ідеологічних «прорахунків», допущених представниками української інтелігенції. Вістря усіх кампаній, проведених в УРСР, спрямовувалось на боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом»[348, с.78-79].

Початок кампаніям поклала постанова ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (14 серпня 1946 р.)[296]. Для всіх подібних партійних документів з питань літератури і мистецтва, а також численних пояснень і коментарів до них, характерні авторитарність думок і оцінок,

брутальне й некомпетентне втручання у творчу діяльність, нехтування елементарними художніми свободами, зневажливе ставлення до творчої інтелігенції.

Саме вони заклали підвалини для наступу на всі групи наукової й творчої інтелігенції. Як правило, перед розправою створювалася відповідна атмосфера – кидалися огульні обвинувачення, розгорталася публічна «критика». Звичною практикою стали загальноміські збори інтелігенції, покликані накреслити шляхи боротьби з «неблагонадійними» елементами [348, с.74-90; 566; 570; 659, с.66-72,182-184,245]. На цих заходах партійні функціонери піддавали брутальній критиці усіх тих, хто, на їхню думку, у своїй діяльності «проявляв аполітичність, буржуазний об'єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом»[566, с.75].

Подібні загальноміські збори інтелігенції відбулися 1 серпня 1947 р. в Ужгороді. Метою зібрання було «мобілізувати інтелігенцію міста на боротьбу за підвищення свого ідейно-політичного рівня, викриття ідеологічних помилок і, зокрема, буржуазного націоналізму».

Виступ на зібранні П. Лінтура (заввідділом мистецтва облвиконкому, письменник), який дозволив собі звинуватити редакції друкованих органів обкому КП(б)У в тому, що, «решающее слово по вопросам литературы и истории присвоили себе люди, якобы не компетентные и даже не честные», і мав на меті «доказати интеллигенции города несуществующие гонения против местных писателей»[566, с.75], став причиною ухвалення постанови бюро Закарпатського обкому КП(б)У «Про антипартійний виступ та поведінку члена ВКП(б) Лінтура П. В. на загальних міських зборах інтелігенції м. Ужгорода, що відбулись 1 серпня 1947 р.». Вона завершувалася погрозою на адресу літератора й чиновника обласного рівня: «За антипартійний виступ і поведінку, спрямовану на зрив зборів інтелігенції, за апелювання до зборів позапартійної інтелігенції, за тенденційне використання в особистих цілях архівного документу, члену ВКП(б) з 1945 р. тов. Лінтуру П. В. оголосити догану і попередити, що коли

він у своїй практичній роботі на ідеологічному фронті не стане на шлях викриття і критики своїх політичних помилок, він поставить себе поза лавами комуністичної партії»[277, с.428].

Виступав на загальноміських зборах інтелігенції 1 серпня 1947 р. й А. Патрус-Карпатський. Попри грозіві хмари, які вже затягнули небо над його головою, керівник Закарпатської філії СРПУ виголосив промову цілком у дусі тогочасної ідеологічної кон'юнктури. Проте, незважаючи на запевнення поета у його цілковитій лояльності до влади й одночасне викриття «націоналістичних помилок» чи «формалістичних» й «естетських» «збочень» у творчості його колег, у жовтні 1947 р. він був заарештований, що навіть у контексті ідеологічної кампанії 1947 р. було «надзвичайним явищем»[529, с.146; 678].

Відтоді обласну письменницьку організацію очолив поет і публіцист Юрій Андрійович Гойда (1919–1955; псевдонім – Карпатський).

Вже 29 листопада 1947 р. новопризначений керівник обласної філії СРПУ Ю. Гойда виступив з доповіддю «Про буржуазно-український націоналізм і його прояви на Закарпатті» на закритих партійних зборах первинної організації редакції газети «Закарпатська правда» – колишньому місці праці А. Патрус-Карпатського. Власне, про постать й творчість останнього як уособлення цього самого «буржуазно-українського націоналізму» на Закарпатті й йшлося переважно на партійних зборах, учасниками яких було 14 комуністів з 16-ти, які перебували на обліку [128, арк.2].

У центрі критики присутніх на зібранні (за відсутністю ув'язненого А. Патрус-Карпатського) опинився головний редактор «Закарпатської правди» (1945–1948), досвідчений закарпатський комуніст Микола Климпотюк (1906–1971), який і приймав на роботу арештованого літератора [128, арк.2-15; 277, с.484-493].

Підсумкове рішення партійних зборів було (у дусі часу) доволі жорстким: « [...]. Редакція газети «Закарпатська правда» у викритті діяльності

українських буржуазних націоналістів на Закарпатті не мала послідовної лінії, а припустила ряд серйозних політичних помилок. Знаючи ганебне минуле Патруса-Карпатського, як агента реакції і прихвосня волошинщини, редактор тов. Климпотюк знайшов можливим не лише прийняти його на роботу в редакцію, а й друкувати його матеріали на партійні теми [...]»[277, с.493-495]. У резолютивній частині ухвали партійних зборів партбюро та комуністи редакції, які «не були до кінця принциповими і не змогли своєчасно викрити ворожу діяльність агента українсько-німецького фашизму Патруса-Карпатського», закликалися до принциповості й «гартування більшовицької пильності»[128, арк.18-19; 277, с.496].

Нову хвилю нападок на представників творчої й наукової інтелігенції республіки (а потім і Закарпаття) спричинила публікація 1951 р. кількох редакційних статей «Правди». Без сумніву, найбрутальнішою з них була стаття «Проти ідеологічних перекручень у літературі» (2 липня 1951 р.), що у ній піддавався безпідставній критиці патріотичний вірш В. Сосюри «Любіть Україну» і ті, хто не виявив належної «більшовицької пильності», хвалив вірш (зокрема М. Рильський), хто не дав йому, мовляв, принципової партійної оцінки (правління Спілки радянських письменників України)[348, с.84-85; 399, с.483].

Згадана публікація спричинила миттєву реакцію й породила справжній шквал замовних викривальних статей і промов. Вже через кілька днів «Радянська Україна» оприлюднила статтю «Ідейно порочні вірші», а дещо згодом – редакційну під назвою «Докорінно поліпшити ідеологічну роботу». Звично було влаштовано чергову пропагандистську кампанію, під час якої виконувалися сотні варіацій офіційної оцінки на кшталт: «Націоналістичний вірш В. Сосюри «Любіть Україну» викликає у трудящих Радянської України почуття протесту й обурення»[348, с.85]. Зокрема, 30 липня 1951 р. оперативно відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, присвячений обговоренню редакційної статті газети «Правда»[607].

Вищезгадана редакційна стаття «Правди» викликала таке цунамі загальнореспубліканських обговорень й таврування «націоналістичного вірша В. Сосюри», що його хвилі невдовзі докотилися й до Закарпаття.

14 грудня 1951 р. до друку була підписана друга книга літературного альманаху закарпатських письменників «Радянське Закарпаття». Передова стаття видання «Невідкладні завдання кожного радянського письменника» відверто транслювала московські й київські оцінки вищезгаданих подій у літературному й суспільно-політичному житті УРСР: «Редакційна стаття газети «Правда «Проти ідеологічних перекручень в літературі» гостро і справедливо критикує серйозні ідейні перекручення, що насамперед виявилися у вірші В. Сосюри «Любіть Україну», проїнятому буржуазно-націоналістичним світоглядом [...] в середовищі наших письменників створився хибний шкідливий стан, який можна схарактеризувати політичним благодушням [...]»[694, с.4-5].

Загальноукраїнська літературна ситуація, зрозуміло, вважали автори, не могла не позначитися й на стані справ у Закарпатті: «Тут створилося становище, яке теж можна схарактеризувати політичним благодушням, притупленням почуття відповідальності перед народом. [...]. Це й привело до серйозних ідейних зривів в творчості окремих поетів і прозаїків, до зниження ідейно-художнього рівня їх творів»[694, с.5-6].

Як негативний приклад «серйозних ідейних зривів» наводилася збірка «Верховина моя» (Ужгород, 1949) молодого поета Костя Дрока, зрештою нової людини у Закарпатті. Один з віршів збірки – «Вночі» – відверто не подобався авторам редакційної статті: «Вірш написано поза часом, на низькому ідейно-художньому рівні. Описуючи радянський Ужгород, поет не побачив нічого іншого, крім «старовинного замку, схожого «на птицю» », «застиглих яворів», «сірої луски Ужа», «блимання світофору зеленим оком» і синіх вершників». Очевидно, така рецепція столиці Закарпаття не відповідала канонам «соціалістичного реалізму», що до них апріорі не вписувалася свобода творчості й індивідуального світосприйняття [694, с.6].

Претензії висувалися й до творчості поета Юрія Гойди, якому притаманні були, мовляв, також «серйозні ідейні зриви»: «Республіканською та обласною пресою справедливій критиці були піддані вірші [Ю. Гойди] «Пісня про Каховку», «Криниця», «Балада про чорну тінь» та ряд ін. [...]»[694, с.6].

Редакційна стаття не заперечувала значного творчого зростання молодих закарпатських літераторів, що відбулося упродовж останніх кількох років – з часу прилучення регіону до УРСР/СРСР, однак й це зростання все ж таки, нібито, відставало від «радянського читача», який вимагав від письменника глибшого й активнішого втручання у життя. У прикінцевих висновках статті розставлялися акценти на найнагальніших завданнях закарпатських літераторів й видавничих працівників: «Животворний радянський патріотизм, все наростаюча любов радянських людей до великої комуністичної партії, до рідного, любимого Сталіна, до великого російського народу повинна посісти одне з перших місць в творчості як поетів, так і прозаїків, і драматургів [...]»[694, с.8].

6–8 грудня 1951 р. відбувся черговий пленум Закарпатського обкому КП(б)У, який на регіональному рівні підбив підсумки тогорічної чергової хвилі ідеологічного наступу пізнього сталінізму на українську інтелігенцію. Центральною темою обласного партійного зібрання стало питання «Про стан і заходи щодо поліпшення ідеологічної роботи в області». Доповідачем з цього питання був перший секретар Закарпатського обкому КП(б)У І. Д. Компанець, який цілком у дусі часу, мовою «великого русского народа» висловив серйозні претензії до обласної письменницької організації та її керівника Ю. Гойди: «Плохо работает уполномоченный Закарпатского отделения Союза писателей Украины тов. Гойда Юрий, который поверхностно руководит отделением [...]. Среди писателей не развивает критики и самокритики. В особенности печально, что тов. Гойда не работает как член партии над поднятием своего политического кругозора, в результате

нередко у тов. Гойды выходят в свет довольно недоработанные, сырые, у которых нет ясной мысли, стихи»[146, арк.8-9].

Перший секретар обкому, не обмежившись невдячними функціями літературознавця й літературного критика, вдався й до мовознавчих екзерсисів. Характерно, що при цьому він промовляв російською мовою, а повчав місцевих літераторів як писати – українською мовою й претендував одночасно на знання угорської: «Нередко украинский язык засоряется полонизмами и германизмами [...]. В произведениях писателей и поэтов области часто встречаются, позаимствованные из других языков, главным образом венгерского языка, [слова и выражения]. Вместо того, чтобы бороться за чистоту украинского языка, писатели и поэты области в погоне за закарпатской «колоритностью» вносят эти языковые сорняки в свои произведения. Выходит, таким образом, что искаженные венгерские, чешские и другие слова должны придать их произведениям закарпатский колорит»[146, арк.10].

Ю. Гойда доволі різко відповів на критику першого секретаря обкому й його мовознавчих вправ, а також примітивних літературних смаків: «Хочу звернутися з критикою і до Вас, Іван Данилович. Саме Ви прививаєте й іншим, насаждаєте таку звичку, що треба міряти твір письменника товщею пальця. Це міра поганого голови колгоспу, який міряє на палець свиняче сало. Так не можна підходити, Іван Данилович! Письменники ображаються. Я повинен сказати, що поети Грибачов і Щипачов одержали Сталінські премії за книжки в 32 сторінки, а Турсун-Заде одержав премію за книжку в 16 сторінок [...]»[146, арк.69].

Втім, виступ Ю. Гойди з відповіддю на критику й з'ясування ним делікатних мовних проблем у творчості українських письменників поліетнічного Закарпатського регіону аж ніяк не вплинув на підсумкове рішення цього партійного зібрання: «Областной филиал Союза советских писателей Украины (уполномоченный тов. Гойда) и партийная организация до конца не извлекли уроков из решений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по

вопросам литературы, не приняли должных мер по выполнению этих решений [...]»[145, арк.233].

І, як особиста помста І. Д. Компанця у відповідь на прилюдну критику на його адресу з боку літератора, резолюція містила й особисті закиди щодо Ю. Гойди та його творчості: «[...]В ряде книг («Верховинська поема» Ю. Гойды, «Шовкова трава» М. Томчания и др.) писатели допускают вредное засорение украинского языка словами, перенятыми от венгерского, чешского, немецкого и других языков»[145, арк.234].

Закарпатська тематика наприкінці 1940-х - на початку 1950-х років стала модною у творчості літературно-мистецької інтелігенції республіки. Складалося враження, що принаймні представники письменницького істеблїшменту «материкової» України випереджали своїх закарпатських колег у художньому осмисленні недавнього минулого краю й створенні масштабних епічних полотен на цю тему.

Так, наприклад, на початку червня 1952 р. у секції прози Спілки радянських письменників України відбулося професійне обговорення нового роману Семена Скляренка (1901-1962) «Карпати», який визнали важливим, політично актуальним романом з життя Закарпаття. Водночас, на думку редакції «Літературної газети», деякі з промовців занадто концентрувалися на кращих якостях твору й натомість надто побіжно зупинялись на його недоліках [443].

Разом з тим того ж року були висунуті серйозні претензії з боку літературної критики та керівництва СРПУ до стану укладання й редагування крайового літературного альманаху «Радянське Закарпаття», започаткованого 1947 р. Зауважимо, що й рівень інших (якщо не більшості) обласних літературних збірників був далеко не кращим.

Так, зокрема, редакційна стаття центральної республіканської «Літературної газети» від 24 липня 1952 р. особливо наголошувала на тому, що якість віршованої творчості на шпальтах обласних альманахів була невідповідною з літературного погляду, а іноді й «ідеологічно

невитриманою»: «[...] Трапляються вірші ідейно нечіткі, інколи - хибні, як, наприклад, вірші О. Улинця про Україну, надруковані в першій книзі альманаху «Радянське Закарпаття» за минулий рік [...]»[705].

Суперечка з приводу якості рукопису й змісту чергового числа альманаху «Радянське Закарпаття» 1954 р. спричинила серйозний конфлікт поміж відповідальним секретарем Закарпатського відділення СРПУ Юрієм Гойдою (він же редактор цього видання) й виконувачем обов'язки головного редактора Закарпатського обласного книжково-журнального видавництва (м. Ужгород) Павлом Даниловичем Цибульським (1917–1984). Конфлікт, який стався 12 серпня 1954 р., попри переважно міжособистісний характер, мав назагал глибше підґрунтя.

13 серпня 1954 р. П. Цибульський доповідав відділові пропаганди та агітації Закарпатського обкому КП України, висуваючи претензії до редакторських й організаційних здібностей крайового літературного керівника, але найбільше обурення він висловлював неетичною, на його думку, поведінкою під час суперечки й запальними (та образливими) характеристиками на свою адресу: «[...] он назвал меня ничтожной приезжей козявкой, не смеющей с ним даже разговаривать, ибо он, дескать, хозяин в собственном доме, и не приехал с Востока»[132, арк.3].

Ю.Гойда, враховуючи власний статус члена обкому КПУ, 16 серпня зробив «крок у відповідь», адресувавши своє пояснення безпосередньо першому секретареві Закарпатського обласного комітету Компартії України І. М. Вашу: «[...] Коли я довів, що тов. Цибульський неправий, останній обізвав мене «фашистом», «ватиканським вигодованцем», «беріївцем», «хортієвським пройдисвітом», «випадковою людиною в партії» і заявив, що «він знає думку обкому КПУ» про те, що мене «скоро виведуть на чисту воду і виженуть з письменницької організації». І коли я заперечив йому тим, що він не має жодного відношення до письменницької організації [...] На це останній став вигукувати: «Подлец, марш отсюда!» (Це було в кабінеті директора видавництва тов. Нямецука, який був присутнім) [...]»[132, арк.4]

Письменник наголошував, що подібні образи на власну адресу він неодноразово вислуховував від працівників обласного видавництва й у попередні роки, писав у відповідь заяви й скарги до обкому партії, які залишалися без відповіді. Узагальнюючи таке ставлення до місцевої інтелігенції з боку присланих зі Сходу видавничих працівників й, очевидно, усієї надісланої у повоєнні роки у Закарпаття компартійної номенклатури, заявник песимістично (але, зрештою, відповідно до реалій життя регіону тієї доби) зауважував: «І я вже примирився з тим, що така лайка – це клеймо історії, яке все життя супроводжуватиме інтелігенцію, що народилася на Закарпатті до возз'єднання»[132, арк.4].

6 вересня 1954 р. відбулися загальні закриті партійні збори первинної партійної організації Закарпатської філії СРПУ, на яких присутніми були 18 осіб, в тому числі завідувач відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП України М. С. Пастушенко, завідувач сектору преси обкому Лустиг й секретар Ужгородського міськкому І. Магарита. Слухалася персональна справа комуністів Ю. Гойди й П. Цибульського [132, арк.13].

Важко сказати, чи відчував Юрій Андрійович певне дежавю у цьому зібранні, яке мало б нагадувати йому події семирічної давнини – листопад 1947 р., закриті партійні збори, його доповідь про прояви націоналізму у літературі Закарпаття й колективне таврування «агента фашизму» А. Патрус-Карпатського.

У виступах більшість промовців засуджували поведінку Ю. Гойди, щодо якого лунали й крайні пропозиції – вивести із складу пленуму обкому КПУ, поставити питання про виключення з КПРС, порушити клопотання перед президією СРПУ про зняття з посади відповідального секретаря обласної письменницької філії й навіть переведення з членів у кандидати СРПУ. Завагітпропу обкому Пастушенко до певної міри підсумував виступи: «Поведение и ошибки Гойды несовместимы с пребыванием в партии. Обком партии мало занимался тов. Гойдою. Юрию Андреевичу нужно взяться за учебу, за изучение марксизма-ленинизма. Иначе он и дальше будет

шкутьльгать на обе ноги[...]. Тов. Цибульському должна быть также строгая мера взыскания, он более зрелый и от него больший спрос»[132, арк.20].

Після коротенького «останнього слова» Ю. Гойди, який дякував товаришам, що йому «відкрили очі» на самого себе, й обіцяв перебудуватися, збори ухвалили: «1. За непартійну поведінку й прояв елементів чужої ідеології, що виявилось у буржуазно-націоналістичних висловлюваннях, члену КППС тов. Гойді Юрію Андрійовичу оголосити догану з занесенням до облікової картки. 2. За непартійну поведінку, що виявилася у хуліганських образах тов. Гойди, члену КППС тов. Цибульському Павлу Даниловичу оголосити догану»[132, арк.12,20-21].

Конфлікт не мав продовження в часі, адже вже 16 січня 1955 р. Ю. Гойда власноручно написав «Рекомендацію молодому прозаїку Павлові Цибульському від члена СРП Гойди Ю. А. (кв[иток] № 5251)» [206, арк.9].

Інформація про інцидент, закриті партійні збори первинного осередку Закарпатської письменницької філії та їхню ухвалу 11 вересня 1954 р. були доведені секретарем Закарпатського обкому КП України В. О. Повхом секретареві ЦК КПУ І. Д. Назаренку, який погодився з думкою Закарпатського обкому про усунення Ю. Гойди з посади відповідального секретаря обласного відділення СРПУ [132, арк.2].

18 вересня 1954 р. відбулося чергове засідання бюро Закарпатського обкому Компартії України, 22-м пунктом порядку денного якого стояло питання «Про роботу обласного відділення Спілки радянських письменників України». Під час його розгляду були присутні відповідальний секретар обласного відділення СРПУ Ю. Гойда, голова виконкому Закарпатської облради І. І. Туряниця, начальник обласного управління культури О. Ваш, завідувач сектору обкому КП України Лустіг, секретар партбюро обласної письменницької організації К. Черкашин, члени партбюро Закарпатського відділення СРПУ В. Нямецук та Товт [157, арк.147]. Зрештою, доля керівника обласної письменницької організації вже була вирішена і навіть узгоджена з ЦК КП України.

У постанові бюро Закарпатського обкому КП України за підсумками розгляду цього питання зауважувалося, що за час, який минув після другого з'їзду СРПУ, лави літераторів області поповнилися здібними початківцями, кращі з яких - прозаїк Ю. Мейгеш, поет Л. Бако - були прийняті у члени СРПУ; вийшли такі твори як роман М. Тевельова «Верховино, світку ти наш» (1954), збірка оповідань М. Томчанія «Закарпатські оповідання» (1953), вірші Ю. Гойди, В. Ладижця та ін. Втім, наголошувалося у рішенні обкому, попри окремі успіхи, рівень літературної творчості в області ще недостатній, адже з-під пера літераторів Закарпаття останніми роками вийшли «ідейно і художньо неповноцінні твори», серед яких, наприклад, повість П. Клименка «Жива легенда» (1952), збірка віршів М. Шаповала «Дорога в Щасливе» (1953), вірш О. Улинця «Возз'єднання», п'єса П. Ластівки «Міль» та ін. Не обминули творчості обласних літераторів, мовляв, й «помилки і хиби в літературі, які полягають у проповіді теорії безконфліктності, обході реальних життєвих протиріч, підміні соціалістичного реалізму натуралізмом, недостатній увазі до боротьби з проявами буржуазного націоналізму і його отруйної ідеології», «втечі від сучасності» [157, арк.159-160].

Зауважувалося, що письменники області нехтують такими літературними жанрами, як сатира та гумор, не створили вони, нібито, й жодного «повноцінного драматургічного твору», серйозні претензії висувалися й до літературної критики. Наприклад, сатиричні твори літератора Б. Ярославцева обмежувалися, мовляв, в основному критикою керівників-невдах, натомість у них обминалися питання, які мали широкий суспільний резонанс. В окремих гумористичних оповіданнях М. Томчанія «здоровий, повчальний гумор», на думку керівників обкому, іноді підмінювався «обивательським зубоскальством (оповідання «Як я став поетом»)[157, с.160].

Від деперсоналізованої критики діяльності обласного відділення письменницької спілки республіки ухвала Закарпатського обкому КП України переходила до особистих обвинувачень на адресу керівника

відділення – Юрія Гойди. Зазначалося, що обласний комітет КП України у своїй постанові від 9 січня 1953 р. «Про роботу обласного відділення Спілки радянських письменників України» вже вказував на серйозні недоліки в роботі обласного відділення Спілки письменників, проте «тов. Гойда не врахував критики, не усунув недоліків, а, навпаки - останнім часом ще більше запустив роботу, внаслідок чого втратив авторитет серед літературного активу області, а відтак бюро Закарпатського обкому КП України зобов'язувало вищезгаданих «усунути серйозні недоліки в роботі письменницької організації»[157, арк.161-162].

Рішенням бюро Закарпатського обкому КП України Ю. Гойда звільнявся з посади відповідального секретаря обласного відділення СРПУ, як такий, що «не справився з роботою» і обласному відділенню письменницької спілки дозволялося провести 28 вересня 1954 р. звітно-виборні збори членів СРПУ [157, арк.162].

5 жовтня 1954 р. черговим рішенням (пункт 9) бюро обкому КП України Ю. Гойда (все ще відповідальний секретар Закарпатського відділення СРПУ) був зарахований слухачем трирічної партійної школи при Закарпатському обкомі КП України [157, арк.190]. 25-м пунктом порядку денного засідання бюро обкому того ж дня стояло й питання «Про тов. Чендея І. М.». Було ухвалено: «Затвердити тов. Чендея Івана Михайловича відповідальним секретарем обласного відділення Спілки радянських письменників України, звільнивши його від посади завідуючого відділом літератури і мистецтва редакції обласної газети «Закарпатська правда» »[157, арк.194].

Іван Михайлович Чендей (1922–2005) народився 22 травня 1922 р. у с. Дубовому (нині Тячівський район Закарпатської обл.), закінчив російську гімназію у м. Хусті (1935–1944). Згодом навчався на філологічному факультеті Ужгородського державного університету (1947–1952) та в Літературному інституті ім. М. Горького у Москві (1960–1962). Упродовж 1945–1955 рр. працював членом редколегії й заввідділом «Закарпатської

правди» в Ужгороді. Його перші твори (мала проза) були опубліковані ще під час навчання у гімназії – у російськомовній антології «Будеть день» (1941), упорядкованій П. Лінтуром [775, с.799].

Дебютувавши у «Закарпатській правді» навесні 1945 р. російськомовними кореспонденціями, вже наприкінці того ж року І. Чендей перейшов на рідну українську [941-944], ставши згодом одним з найбільш продуктивних письменників повоєнного Закарпаття. Вже перша книга дебютанта-новеліста «Чайки летять на схід» (1955) стала помітним внеском у розвиток вітчизняної лірико-психологічної прози [562, с.25]. Найкращими його літературними творами вважаються: «Вітер з полонин» (1958), «Терен цвіте» (1958), «Верховино, мати моя» (1960), «Птахи полишають гнізда» (1965; перевидання 1970, 1984) та «Скрип колиски» (1987)[775, с.799].

Отже, на III з'їзді СРПУ у жовтні 1954 р. закарпатську письменницьку спільноту представляв її новий керівник – Іван Чендей.

У його виступі на ранковому засіданні з'їзду 30 жовтня 1954 р. йшлося про «роки радянського ладу на Закарпатті - роки бурхливого зростання його економіки і культури, віддавалося належне членам письменницької спільноти області, не замовчуючи й окремі наявні творчі недоліки й прорахунки, що пояснювалося цілком зрозумілими «труднощами зростання». Толерантно й шанобливо згадував доповідач свого попередника на посаді обласного літературного керівника, аж ніяк не викреслюючи його ані з лав «будівників світлого майбутнього», ані з шанованих творців тогочасної української літератури, висловлював сподівання на його плідну діяльність в майбутньому [192, арк.93]. Однак 2 червня 1955 р. на 37-му році життя Юрія Гойди раптово не стало [971]. І. Поп навіть стверджує, що творчий шлях літератора був перерваний «передчасною загадковою смертю»[770, с.138].

Людина творча, яка упродовж останніх двох – трьох років життя зазнавала перманентного жорсткого тиску владних структур, перебувала у конфлікті з обласними видавничими працівниками, Ю. Гойда, очевидно, не витримав чергової кампанії критики на власну адресу й спричиненого нею

усунення з посади відповідального секретаря обласної письменницької організації та «заслання» до партійної школи. У зв'язку з вищенаведеним версія про суїцид літератора виглядає, на нашу думку, більш ніж переконливою.

У довідці Секретаріату Спілки радянських письменників України «Зв'язки з обласними організаціями» (листопад 1958 р.) стверджувалося, що з 520 тогочасних членів СРПУ в обласних центрах і районах мешкало 225 літераторів, об'єднаних у 9 філіях та відділеннях СРПУ: «Наші обласні письменницькі загони організаційно міцніють і творчо зростають із року в рік [...]. Неправомірні терміни «обласний письменник», «обласна література», які ще не так давно можна було почути, знайшли справедливий осуд і заперечені самим життям.

Хіба можна хоча б на хвилину уявити, що Іван Вирган, Павло Безпощадний, Дмитро Павличко чи покійний Юрій Гойда - поети обласного масштабу? [...] Ім'я письменника в літературі стверджує не його столичний паспорт, а його творчість»[196, арк.46-47].

Після XX з'їзду КПРС й викривальної «закритої» промови на ньому М. Хрущова, що знаменувала початок «відлиги» у суспільно-політичному житті СРСР, національно-культурні процеси поживалися й в УРСР. Серед різних верств населення республіки зріс інтерес до української мови, культури, традицій та історії свого народу. До певної міри актуалізували ці питання нечисленні представники вітчизняної інтелігенції, які повернулися у другій половині 1950-х років з таборів та заслання й були носіями традицій покоління «розстріляного відродження» 1920-1930-х років - Б. Антоненко-Давидович, В. Гжицький, Н. Суровцова та ін. [184, арк.1; 837, с.386].

1958 р. ЦК КПРС й ЦК Компартії України ухвалили постанови, що по суті скасовували компартійні рішення другої половини 1940-х років, в яких літературно-мистецька інтелігенція та її друковані органи й окремі мистецькі твори обвинувачувалися у буржуазному націоналізмі, «безродному космополітизмі», «викривленні історичної правди» тощо [907, с.892].

Упродовж 1957-1958 рр. постала низка журналів суспільно-гуманітарного профілю, яких упродовж майже трьох десятиліть (після погрому 1930-х рр.) у республіці взагалі не було.

10 грудня 1957 р. заступник голови Правління Спілки письменників України Л. Новиченко звернувся з клопотанням до Центрального комітету Компартії України з приводу Закарпатської філії Спілки й насамперед її друкованого органу - альманаху «Радянське Закарпаття». Він зауважував, що літераторів Закарпаття не може задовольнити альманах із дворазовим річним виходом, що для них потрібна ширша творча трибуна, і Президія СПУ звертається з проханням про збільшення (до чотирьох) кількості номерів альманаху на рік» [194, арк.209-210].

Суспільний статус радянського літератора – «інженера людських душ» (принаймні офіційного члена Спілки письменників СРСР чи СПУ) – примушував його виконувати додаткові, невласиві для творчої особистості функції, насамперед, ідеологічно-пропагандистські. При цьому, для закарпатських літераторів «зі стажем» (та й усіх письменників новоприєднаних західних областей УРСР) обов'язковою вимогою була публікація статей з негативною оцінкою усіх дорадянських виборів на цих територіях, а чергові вибори до місцевих рад чи Верховної Ради УРСР або СРСР оголошувалися «торжеством демократії», «радянської виборчої системи», «вільними й демократичними» тощо [744;759;844;938].

«Даниною кесарю» був також перший номер літературного альманаху «Радянське Закарпаття» 1957 р. У рубриці «Люди, будьте пильні!», що відкривала номер, було вміщено добірку публікацій літераторів області, спрямованих проти Угорської революції 1956 р.

У публіцистичній статті Олександра Маркуша перебіг подій у Будапешті передавався стисло й однобічно-прямолінійно – фактично транслювалася лише оцінка ситуації з погляду Кремля. Завершувалася стаття відомого закарпатського літератора закликом до усіх громадян УРСР бути пильними щодо підступів міжнародної реакції та її «націоналістичного

охвістя» [657]. В аналогічному ключі були витримані й вміщені в альманасі статті Семена Панька «Колесо історії не повернути назад!» й Ласло Сенеша «Це більше не повториться»[735; 850].

Неодмінним обов'язком керівників письменницької організації республіки та її обласних філій було брати участь у численних засіданнях компартійних зібрань та партійно-радянських «активів» різного представницького рівня.

Наприклад, промова І. Чендея на зборах Закарпатського обласного й Ужгородського міського партійного активу 10 грудня 1957 р., на порядку денному якого було єдине питання – «Про підсумки Нарад представників комуністичних і робітничих партій [у Москві]», аж ніяк не належала до літературного жанру, а була, вірогідніше, олітературеною версією казенної пропагандистської риторики, в якій зазначалося в дусі кон'юнктурних вимог московського керівництва: «Трудящі нашої області схвалили прийняті Народою робітничих і комуністичних партій в Москві Декларацію і Маніфест миру. Ці важливі історичні документи палко схвалюють і письменники Закарпаття [...]»[162, арк.108-110].

З нагоди чергової офіційної пропагандистської кампанії – 40-річчя створення Комуністичної партії України – 10 червня 1958 р. І. Чендей інформував київське керівництво Спілки про заходи літераторів області до цієї «знаменної» дати, до якої штучно прив'язувався й вихід друком нових книжок закарпатських літераторів: збірки оповідань молодого прозаїка Ю. Керекеша – «Парубкова дочка»; прозаїка Й. Жупана – «Теплий хлеб»; повісті «Терен цвіте» самого І. Чендея, що у ній «відтворено боротьбу за землю на Закарпатті в час іноземного поневолення»[196, арк.30].

Втім, справи реального громадського й суспільного значення, проблеми, які турбували усіх мешканців Закарпаття, викликали не казенний, а непідробний інтерес літераторів області.

Тема гуманітарного виміру соціально-економічних перетворень природи, взаємин людини й довкілля вже з початку 1950-х років привертала

увагу окремих представників літературно-мистецької інтелігенції СРСР. Піонером у розробці цієї теми став відомий російський письменник Леонід Леонов (1899–1994). Своім романом «Русский лес» (1953) він закликав до дбайливого ставлення до довкілля, гармонізації взаємин людини й природного середовища.

Для Закарпаття першого п'ятнадцятиріччя радянської адміністрації тема «людина і ліс» (ширше – «людина і природа») була особливо болючою.

Одним з перших відгукнувся на цей виклик часу відомий закарпатський літератор Іван Чендей. У його статті у республіканській «Літературній газеті» 1957 р., зокрема, наголошувалося: «Ліс на Закарпатті – це і клімат, і вода в річках, і опади, і родючість ґрунтів, і меблева промисловість, яка має не тільки прекрасних спеціалістів, а й добре оснащені за радянський період підприємства, в обладнання яких вкладено мільйони карбованців. Про ці ліси треба дбати по-господарському. [...]»[947].

Подальший розвиток ця ж тема дістала у виступі письменника на VII Закарпатській обласній партійній конференції (11–12 січня 1958 р.). Промовляючи у вузькому колі партійно-радянської номенклатури області, І. Чендей був відвертішим й водночас жорсткішим стосовно хижацьких методів лісорозробок у Закарпатті й конкретних реалізаторів цієї політики: «[...]За приблизними підрахунками, ми можемо сказати, що в Закарпатті з лісу живе понад 100 тисяч чоловік, або кожному 8-9 чол[овіку] хліб в нашій області дає ліс.

Як не прикро, але доводиться гостро говорити про те, що на протязі ряду років вирубки лісу на Закарпатті ведуться надзвичайно швидкими темпами, ще більші темпи намічаються на ближчі роки. [...] тут обкому, обласному виконавчому комітету Ради депутатів трудящих треба енергійно добиватися якнайскорішого виправлення становища [...]»[163, арк.176-177].

Очевидно, занадто відверта й наполеглива громадянська позиція Івана Чендея, яку він мав можливість оприлюднювати завдяки своєму номенклатурному статусу керівника обласної письменницької спільноти

Закарпаття, почала непокоїти владу, яка обрала традиційний у таких випадках шлях – усунення з посади внаслідок виявлених «недоліків» й «прорахунків» у роботі.

На початку січня 1959 р. відбулися звітно-виборні збори Закарпатської філії Спілки письменників України за участю члена президії СПУ В. Собка й завідувача відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КПУ В. І. Белоусова. Доповідач, відповідальний секретар філії І. Чендей, зазначив, що літератори області за звітний період опублікували понад 50 книг, однак «ґрунтовне відтворення радянської дійсності ще не зайняло належного місця в їхній творчості». До нечисленних прозаїків, які зображували те «нове, чим багатий сьогоднішній день», промовець зарахував лише М. Томчания, М. Тевельова й П. Цибульського. Учасники зборів укотре критикували «хибні погляди літературознавця П. Лінтура, яких він припустився, аналізуючи громадську діяльність письменників ХІХ ст.» Втім, критичні закиди були висловлені й на адресу керівника обласної філії. Збори обрали бюро Закарпатської філії СПУ у складі В. Маркуша, М. Томчания, І. Чендея, В. Ладижця й В. Вовчка. Відповідальним секретарем філії замість І. Чендея було обрано В. Ладижця (1924–1991)[732].

Станом на 15 січня 1959 р. членами Спілки письменників України по Закарпатському відділенню СПУ були 18 осіб: 1) Ласло Балла; 2) Юлій Боршош-Кум'ятський; 3) Василь Вовчок; 4) Петро Горецький; 5) Лука Дем'ян; 6) Володимир Ладижець; 7) Пйотр Лінтур; 8) Олександр Маркуш; 9) Юрій Мейгеш; 10) Семен Панько; 11) Андрій Патрус-Карпатський; 12) Василь Поп; 13) Федір Потушняк; 14) Матвій Тевельов; 15) Михайло Томчаний; 16) Петро Угляренко; 17) Павло Цибульський; 18) Іван Чендей [200, арк.31-32]. За національним складом у Закарпатському відділенні СПУ нараховувалося 15 українців; 1 єврей (М. Тевельов); 1 «русский» (П. Лінтур); 1 угорець (Л. Балла). Члени крайової письменницької організації писали свої твори назагал українською (14 осіб); один (Л. Балла) – угорською; троє

(П. Лінтур, С. Панько, М. Тевельов) – російською мовами¹. Довкола Закарпатського відділення СПУ гуртувалося ще кілька десятків осіб початкуючих літераторів (зокрема, й тих, що писали угорською), які ще не встигли формалізувати власний письменницький статус.

Закарпатські літератори були представлені й на IV з'їзді Спілки письменників України, який відбувся у Києві 10–14 березня 1959 р. Його делегатами були В. Ладижець, Л. Балло, О. Маркуш, М. Тевельов, М. Томчаній, І. Чендей [198, арк.48].

Михайло Томчаній у своєму виступі на IV з'їзді Спілки письменників України 10 березня 1959 р. звертався насамперед до болючого для усієї громадськості УРСР й, зокрема, письменницької спільноти республіки мовного питання, що було викликано черговими заходами союзної адміністрації щодо «зміцнення зв'язку школи з життя»... шляхом русифікації навчального процесу (інструментально це здійснювалося «демократичним» шляхом надання права батькам самим визначати, якою мовою навчатиметься їхня дитина – в УРСР чимало турботливих батьків «майже добровільно» обирали чомусь російську): «[...] Мої діди берегли мову, а важко було берегти її від мадярів. А ми її як бережемо? Щодо української мови, то ми будемо розмовляти українською мовою, бо так розмовляли наші діди [...] Я хочу запропонувати, щоб в Ужгороді був журнал. В Донбасі - є альманахи - у нас немає. Я прошу від імені чернівчан і івано-франківців – заснувати журнал, щоб ми мали де друкуватись [...]» [197, арк.89-91].

Декілька важливих аспектів тогочасного літературного життя Закарпаття висвітлив у своїй промові на форумі СПУ й новообраний відповідальний секретар обласної письменницької філії В. Ладижець. Поінформувавши про міжз'їздовські здобутки закарпатських літераторів, він водночас не погодився з тезою, висловленою у головній доповіді М. Бажана «Українська радянська література в боротьбі за побудову комунізму», що закарпатська школа новелістів, мовляв, сформувалася ледь не винятково під

¹ Підраховано автором за: ЦДАМЛІМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 382. – Арк. 31–32.

впливом тільки Стефаникового генія: «Вплив Стефаника більш відчутний на творчості Луки Дем'яна та Івана Чендея. Однак манера Маркуша, Потушняка та Жупана різко відрізняється від манери, в якій писав Стефаник»[715].

Віддав щедрю данину промовець й тогочасній ідеологічній та пропагандистській кон'юктурі: «[...] На жаль, майже всі закарпатські письменники старшого покоління поки що не дали яскравих творів про світле сучасне радянського Закарпаття, не відобразили тих величезних і величних змін, що відбулися в цьому чудовому краї за 15 років Радянської влади»[715].

У промові В. Ладижця містилися й конструктивні і навіть, певною мірою, критичні щодо керівництва письменницької спілки УРСР моменти. Зокрема, він піддав критиці «києвоцентричність» керівних органів СПУ і запропонував виокремити Київську організацію як міську організацію столичних письменників, а керівним органам Спілки діяльніше керувати літературним процесом письменницького загону усієї України. Обурювався промовець й залаштунковими іграми столичних чиновників, які узгоджене в області й забезпечене ресурсами рішення про чотириразовий щорічний випуск альманаху «Карпати» урізали до виходу лише двох номерів.

Цілком слушно лідер письменників Закарпаття наголошував на особливості регіону як «чудового містка інтернаціональних зв'язків з літературами країн народної демократії». Йшлося про історично сформований внаслідок поліетнічності краю потужний перекладацький потенціал Закарпаття (І. Чендей, М. Томчаній, С. Панько, О. Маркуш, Л. Бако та ін. знали по декілька східноєвропейських мов). Секція перекладачів при обласній філії налагодила тісні зв'язки з літераторами Чехословаччини, Угорщини, Румунії, а київські видавництва не враховували цього і поки що «випускають ту чи іншу перекладну книгу тоді, коли український читач купить і вивчить її в російському перекладі»[715].

Попри загальну атмосферу хрущовської «відлиги» й певну лібералізацію суспільно-політичного й культурно-мистецького життя у

країні, компартійні ідеологічні структури й цензорські організаторсько відстежували вихід друкованої продукції й ретельно відфільтровували появу «неканонічних» видань і думок, що йшли у розрив з поточною ідеологічною кон'юнктурою. В умовах прикордонного Закарпаття це стосувалося «правильного» висвітлення історичного минулого регіону, його літературно-мистецької спадщини дорядянського періоду, тобто ХІХ – першої половини 40-х рр. ХХ ст., біографій окремих представників творчої інтелігенції краю тощо. Так, наприклад, 9 липня 1960 р. бюро Закарпатського обкому Компартії України розглянуло чергову доповідну відділу пропаганди і агітації обкому «Про недоліки і помилки в друкованих виданнях»[174, арк.110,130–131].

Восени 1960 р. незадоволення Закарпатського обкому КП України викликала поява у серпні того ж року короткого покажчика літератури «Письменники Радянського Закарпаття», упорядкованого обласною бібліотекою для дорослих, обласним видавництвом й відділенням Спілки письменників України. Укладачам, серед яких був і член СПУ Василь Поп, закидалася «недбайливість», що спричинила низку недоліків видання: «Так, в біографічних матеріалах про окремих письменників, творчий шлях яких був ідейно непослідовним і плутаним, ці моменти випущені, в результаті чого у читачів може скластися неправильне про них уявлення, а загальна характеристика їх творчості, дана у вступній статті В. Попа, цю прогалину не заповнює»[175, арк.20]. В результаті-комуністові В. Попу закидалася й «невластива членові партії нескромність» – вміщення у книзі власної біографії з оцінкою свого творчого доробку, заборонено вихід покажчика, а також будь-яких книжок, брошур, плакатів і листівок, які не включені в план видавництва, без відповідних на це рішень секретаріату обкому КП України»[175, арк.21].

Поряд з політикою жорсткого ідеологічного контролю друкованих видань, в тому числі й художньої літератури, та напрямів творчості літераторів області, обласна компартійна адміністрація застосовувала й

політику нагородно-преміального заохочення окремих представників творчої інтелігенції. Так, наприклад, у жовтні 1960 р., згідно з рішенням бюро Закарпатського обкому та облвиконкому, до Президії Верховної Ради СРСР було адресоване клопотання щодо нагородження групи працівників літератури та мистецтва області. До не надто престижного ордена «Знак Пошани» були представлені відповідальний секретар Закарпатського відділення СПУ Володимир Іванович Ладижець й письменник Михайло Іванович Томчаний; медалі «За трудову доблесть» – письменник Олександр Іванович Маркуш [175, арк.80-82].

З часу приєднання регіону до радянської України й СРСР 1945 р. було започатковано суперечливий процес включення літературно-мистецького життя Закарпаття до загальноукраїнського та союзного літературного процесу. Це було синхронізовано з так званою «ждановщиною» другої половини 1940-х рр. – системною кампанією викриття й викорінення численних «ухилів» у середовищі творчої інтелігенції, її друкованих органах й посилення владного втручання у самий процес індивідуальної творчості митців, які мали творити винятково у жорстких рамках методу «соціалістичного реалізму», оперативно відгукуючись на соціальні замовлення влади. Точкою відліку у цьому відношенні на Закарпатті, своєрідною «пробою пера» стала вже восени 1945 р. ода-пагерік «Слово Великому Сталіну: Лист трудящих Закарпатської України в день першої річниці визволення від ярма угорсько-німецьких загарбників».

В Україні другої половини 1940-х рр. загальносоюзні ідеологічні кампанії мали й додатковий вимір – ініційовану Л. М. Кагановичем кампанію боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» – «головною небезпекою» в КП(б)У та УРСР. Загальнореспубліканські ідеологічні кампанії викликали таке цунамі обговорень й таврування «аполітичності, буржуазного об'єктивізму, елементів націоналізму, низькопоклонства перед буржуазним Заходом», що його хвилі швидко доходили до «наймолодшої

області» республіки – Закарпатської, і впливали на суспільно-політичне й культурно-мистецьке життя краю.

Інструментом впровадження загальних ідеологічних та спеціальних літературно-мистецьких директив нової влади у регіоні та контролю за їхньою реалізацією слугували не лише ідеологічні відділи Закарпатського обкому КП(б)У – Компартії України, а й організована 1946 р. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України. Складна і трагічна доля двох перших керівників обласної літературної організації – А. Патрус-Карпатського та Ю. Гойди – були не лише індивідуальною драмою обох цих непересічних майстрів слова, а й відбивала загальноукраїнські тенденції більшовицької «культурної політики», відповідно до яких брутальної критики зазнавали й вітчизняні майстри слова першої величини – О. Довженко, М. Рильський, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.

Разом з тим, навіть за цих умов жорсткого контролю тоталітарної держави за літературно-мистецьким життям представники творчої інтелігенції Закарпаття змогли долучитися до загальноукраїнського культурного процесу, познайомитися з творчою лабораторією письменників «материкової України», найкращі здобутки яких істотно розширювали або ж виходили поза рамки офіційного методу «соціалістичного реалізму».

Хрущовська «відлига» й пов'язана з нею обмежена лібералізація радянського режиму надали потужний імпульс літературно-мистецькій творчості у республіці й, зокрема, на Закарпатті. Позначилося це не лише на літературній творчості закарпатських письменників, а й на їхньому активнішому включенні до суспільно-політичного й культурного життя республіки з виразним акцентуванням зусиль письменницької громадськості на захисті прав української мови і культури в УРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

Яскравим прикладом активної громадянської позиції стала творчість й суспільна діяльність керівника (1954–1959) Закарпатського відділення СПУ І. Чендея. У центрі його уваги перебували гостро актуальні й

загальноцивілізаційні проблеми збереження історико-культурної спадщини, взаємин людини й природи, збереження довкілля (зокрема, лісових й водних багатств Карпат) й виховання людини-громадянина (не обов'язково «будівника комунізму»).

Переконливим свідченням органічного включення цього закарпатського літератора у загальноукраїнський та європейський культурний процес й входження до його еліти є, наприклад, співавторство І. Чендея з С. Параджановим у створенні сценарію знакової стрічки романтичного українського кінематографу «Тіні забутих предків» за мотивами однойменної повісті М. Коцюбинського, яку було знято Київською кіностудією художніх фільмів ім. О. Довженка 1964 р. й невдовзі увінчано низкою престижних міжнародних нагород [873, с.62].

Особливості літературного процесу на Закарпатті другої половини 1940-х – 1950-х рр. виразніше можна простежити, з'ясувавши загальне і особливе у біографіях трьох чільних представників письменницької еліти регіону цього часу, трьох «батьків-засновників» Закарпатського відділення Спілки радянських письменників України – А. Патрус-Карпатського, П. Лінтура й Ф. Потушняка.

7.2. Андрій Патрус-Карпатський - перший керівник Закарпатської філії СРПУ

Особа А. Патруса-Карпатського почала привертати увагу вітчизняної історіографії, як, зрештою, й постаті більшості репресованих українських науковців, представників культурно-мистецької й літературної сфери, з відновленням державної незалежності України й відкриттям для дослідників архівів колишнього КГБ. 1991 р. у збірнику «З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій» була вміщена присвячена

закарпатському літератору піонерська розвідка О. Мусієнка [679]. 1994 р. в ужгородському альманасі «Карпатський край» з'явилася ширша стаття доцента Ужгородського державного університету О. Довганича [512].

У третьому томі «Нарисів історії Закарпаття» (2003) про А. Патрус-Карпатського доволі лаконічно зазначається: «Цікавою і колоритною постаттю в літературному і суспільному житті краю був А. Патрус-Карпатський (1917–1980). У свої 33 роки він встиг багато пережити під час Другої світової війни і видати збірки поезій «Плетью по совести», «Рідний край кличе», «Батьківщина кличе до бою»» [495, с.497]. Значно ґрунтовніше й розлогіше висвітлено біографію літератора у другій книзі обласного тому «Реабілітовані історією», де вміщений нарис О. Довганича з наголосом на обставинах репресій проти відомого закарпатського письменника [514]. В «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів» А. Патрусу присвячена стаття І. Попа [773].

Андрій Михайлович Патрус-Карпатський (власне – Андрій Патрус) народився 29 березня 1917 р. у с. Теремля, Тячівської округи, Марамороської жупи в Австро-Угорщині у селянській родині. Тут же закінчив чотирикласну початкову школу й дворічні господарські курси. Поступив до реальної гімназії у м. Хуст, звідки виключений 1935 р. за участь у підпільній комсомольській організації. Переїхав до м. Мукачево, навчався у місцевій російській гімназії, звідки виключений з аналогічних причин 1936 р. Закінчив лише 5 класів гімназії. З весни 1937 р. увійшов до складу членів крайкому комсомолу Закарпаття – «Підкарпатського Союзу молодих». Того ж року став комуністом й до 1938 р. працював літературним редактором крайового часопису комсомолу «Голос молоді».

Ще з 1934 р. почав друкуватися у періодичній пресі, а 1937 р. в Ужгороді видав свою першу збірку поезій російською мовою під назвою «Плетью по совести» (видавництво «Содружество»). Того ж року у Мукачеві була поставлена його п'єса «Сватання» силами місцевого самодіяльного театру [514, с.499].

Восени 1938 р. здібного молодого журналіста запросили на роботу до редакції часопису місцевих русофілів «Русский народный голос» в Ужгороді (згодом редакція перебралася до Хуста). У лютому 1939 р. за вказівкою керівництва Компартії Закарпатської України він перейшов працювати на посаду літературного редактора до щоденника «Нова свобода» – офіційного органу єдиної легальної політичної партії в автономній Карпатській Україні – Українського національного об'єднання, що її редагував Василь Гренджа-Донський. «Нова свобода» послідовно захищала українські національні інтереси й політику уряду А. Волошина. Саме у цьому часописі Андрій Патрус почав писати рідною українською, облишивши чужу для нього мову місцевих москвофілів й російських емігрантів.

18 жовтня 1938 р. у щоденнику В. Гренджі-Донського занотовано: «Прийшли до мене молодий письменник Андрій Патрус і два молоді вчителі [...] та запропонували мені зробити спільно атентат на секретаріат Автономного Союзу (партія Бродія), щоби помститись за ту ганебну летючку, в якій названо нас «українськими бандитами»[...]»[310, с.32].

Під час праці у «Новій свободі» А. Патрус опублікував на її шпальтах поезії «Моя батьківщина» (поема), «Марш молоді», «За рідний край, за рідний стяг», «Свято свободи», «Росвігово», «Ми хочемо жити», «Свобода народу», «Карпатська січ», «Вибори» та ін., рецензію на книгу Івана Ірлявського «Голос Срібної Землі» (Прага, 1938), статті «Голови д'горі», «Потреби нашого господарства», «Свобода народу – наш закон», «Будьмо одвертими», «Наша молодь», «Повернення до свого народу», «Карпатська Україна – самостійна, суверенна держава» та ін.[514, с.500]. Більшість назв цих публікацій виразно промовляють про їхній зміст й характеризують національну й вочевидь політичну орієнтацію їх автора, який в той же час виконував партійні доручення КПЗУ та інформував її керівництво про настрої й наміри оточення А. Волошина. Очевидно, у даному разі маємо справу з так званою подвійною лояльністю А. Патруса-Карпатського –

українською національною (націоналістичною) й інтернаціональною комуністичною.

Згодом Андрій Михайлович напише про цей період власної біографії майже стовідсотково правдиво: «Коли в 1938–39 роках владу в Закарпатті захопили українсько-німецькі націоналісти на чолі з патером Волошиним, за вказівками секретаря Закарпатського крайкому Чехословацької компартії т. Борканюка я почав друкувати свої твори в волошинівській газеті «Нова Свобода». Однак ні в одному з моїх віршів за цей короткий період (два місяці) я ні одним рядком не порушив партійної дисципліни, не зрадив своїх попередніх почуттів і поглядів. Ні в одному моєму вірші не зустрінетесь не тільки з тим, щоб я вихваляв Гітлера, Муссоліні, а навіть Волошина. Майже щодня я зустрічався з т. Борканюком і інформував його, що робиться в націоналістичному таборі. Деякі члени крайкому, як, наприклад, теперішній редактор «Закарпатської правди», а тоді «Карпатської правди», т. Климпотюк, радив мені (маю це письмово) вступити навіть у військову організацію «Карпатська Січ», чого я, однак, не зробив»[207, арк.30].

В іншій (несуперечливій) версії викладу «новосвободівської» сторінки власної біографії, вже після арешту 1947 р., літератор стверджував: «Прошу врахувати, що на роботу в редакцію газети «Нова свобода» в Хуст я поступив за порадою і по вказівці колишнього члена Закарпатського крайкому КПЧ Климпотюка, який раніше був редактором «Карпатської правди». [...] Практично 2–3 рази відомості я передавав по завданню Борканюка Вайсу»[514, с.499-500].

В усякому разі, у день проголошення самостійної держави – Карпатської України – Андрій Патрус став автором знакового повідомлення у «Новій свободі», котре інформувало читачів про цю доленосну подію, склад уряду нової держави на чолі з прем'єр-міністром Августином Волошиним тощо: «Те, за чим тисячоліття прагли найкращі сини карпато-українського народу – сьогодні стається залізною дійсністю, викупленою кров'ю молодих героїв. Карпатська Україна самостійна, вільна держава! Ця

обставина диктує нам негайно стати на її охорону, боронити її всякими методами. [...] Нам іде на поміч великий німецький народ з його славною армією. Ця армія вже зайняла Чехію й Мораву. Вона наближується до наших кордонів.[...] Голови догори!»[739]

Після угорської окупації краю поет мешкав у селі Терєбля й до травня 1939 р. перебував під жандармським наглядом. Після скасування реєстрації 29 вересня 1939 р. разом з односельчанами Ю. Бурдуном та В. Філіпом нелегально перетнув кордон з СРСР. Три місяці провів під арештом у Кам'янець-Подільській в'язниці. За сприяння закарпатських політичних емігрантів – комуністів, зокрема О. Борканюка й чехословацької секції Комінтерну, А. Патрус-Карпатський був звільнений, отримавши непевний статус політемігранта [514, с.500].

Упродовж 1940 р. й до червня 1941 р. поет мешкав у прикордонному Кам'янці-Подільському, працював спершу лінотипістом у міській друкарні ім. Леніна, згодом – літературним працівником обласної газети «Червоний кордон», відповідальним редактором часопису «Форпост соціалізму»[207, арк.5].

З початком військових дій у червні 1941 р. А. Патрус-Карпатський був мобілізований й до листопада 1941 р. перебував у м. Пирятин рядовим запасного полку. Згодом його, як людину з гімназійною освітою, спрямували на інтендантські курси у Прилуках, потім – на курси удосконалення командного складу при штабі Південно-Західного фронту. Брав участь у бойових діях, отримав два легких й одне важке поранення, контузію. Згодом, як підданий Чехословаччини, був відряджений до Саратовського обласного військкомату для одержання призначення. З початком формування в СРСР чехословацького військового з'єднання А. Патрус-Карпатський у січні 1942 р. прибув до чехословацької військової місії у Куйбишеві, очолюваної полковником Г. Пікою, яка відрядила його до Бузулука – місця формування першого чехословацького батальйону. Наприкінці березня того ж року командир батальйону Л. Свобода відрядив поручика А. Патрус-Карпатського

до чехословацької військової місії на посаду перекладача, де той і служив до жовтня 1943 р. – у Куйбишеві та Москві [514, с.500-501]. З останнього місця служби Андрій Михайлович відкликаний на рідне Закарпаття заступником голови РНК УРСР М. Бажаном й спрямований на літературну роботу-працював літературним редактором обласної газети «Закарпатська правда» (1 травня 1945 р. – 1 грудня 1946 р.), а згодом – з 1 грудня 1946 р. й до березня 1947 р. – завідувачем відділу культури обласної російськомовної газети «Закарпатская Украина»[207, с.3-3зв.].

Літератор змушений був прямувати у річищі загальносоюзного й республіканського прославлення «вождя усіх часів і народів», його справ [740-741;743-744] і керівництво Закарпатської області, зобов'язуючи двадцятьох літераторів краю скласти поетичного листа «вождю» з подякою за все – минуле, сучасне й надзвичайно осяйне майбутнє, переконане було в тому, що саме Андрію Михайловичу під силу виконати таке специфічне доручення.

Майже анонімне «Слово Великому Сталіну» авторства А. Патрус-Карпатського, оприлюднене на шпальтах «Закарпатської правди» 28 жовтня 1945 р. як лист подяки від населення Закарпаття [743], було специфічним документом літературної продукції тієї доби. Того ж 1945 р. «Слово» було опубліковано в Ужгороді окремим виданням.

Відомий київський письменник Юрій Дольд-Михайлик (1903–1966), який на початку весни 1946 р. відвідав Закарпаття з відрядженням СРПУ, ділився враженнями з читачами республіканської «Літературної газети» щодо письменницького життя регіону: «Короткочасне перебування в Закарпатській області не дало авторові цих рядків змоги докладніше ознайомитись з творчістю всіх місцевих письменників, і через те лист цей ні в якому разі не претендує на більш-менш повну інформацію про літературне життя Закарпаття.

Літературні сили розпорошені по всій області, і точних даних про наявну кількість письменників поки що немає. Та вже сьогодні можемо

назвати близько 50 письменників, частина яких, як, скажімо, Ів[ан] Керча, А. Патрус-Карпатський, П. Лінтур, М. Климпотюк та інші, беруть найактивнішу участь в сьгоднішньому житті області – і як письменники, і як громадсько-політичні діячі [...] Активно працює А. Патрус-Карпатський, творчість якого присвячена показові людей оновленого Закарпаття. Патрус-Карпатський береться і за поетичні форми і за публіцистику і скрізь виявляє себе інтересним і вдумливим автором»[520].

На засіданні президії Спілки радянських письменників України 4 червня 1946 р. першим із трьох (А. Патрус-Карпатський, Ф. Потушняк, П. Лінтур) рекомендованих до членів СРПУ було розглянуто заяву Андрія Михайловича Патруса-Карпатського й одногосно прийнято позитивне рішення [185, арк.70]. Президія одночасно затвердила «товариша Патрус-Карпатського А. М.» керівником Закарпатської філії СРПУ [185, арк.70,72; 431].

А вже 27 червня 1946 р. друкований орган правління СРПУ надав свої шпальти Андрієві Михайловичу для представлення республіканському читачеві літературної палітри його рідного краю. Урочистість цієї події підкреслювалася розміщенням презентації на першій сторінці «Літературної газети». Завершувалася стаття «Голос Закарпаття» у звичному дусі подібних публікацій перших повоєнних років: «І тепер, нарешті, після страшного і кривавого лихоліття, письменники і поети Закарпаття дихають вільним повітрям рідної Вітчизни – Радянського Союзу – разом з усіма закарпатськими українцями, які стали повноправними громадянами країни, керованої генієм людства – Йосипом Віссаріоновичем Сталіним [...]»[747].

Однак членом Спілки радянських письменників України й керівником її Закарпатської філії Андрій Михайлович пропрацював неповних півтора року.

Вже з весни 1947 р. на його адресу починають лунати критичні закиди, що у них окремі реальні факти змішуються з напівправдою й відвертою

брехнею. Очевидно, що для певних обвинувачень і сам літератор давав підстави.

Загнаний у глухий кут, 13 серпня 1947 р. літератор звернувся з листом до голови Спілки радянських письменників України О. Корнійчука. Розповівши коротко про власний життєвий шлях, наголосивши при цьому на своїй участі у комуністичному революційному русі й відданості ідеї возз'єднання Закарпаття з радянською Україною, Андрій Михайлович відверто розповів про нагальні проблеми у своїй роботі на посаді відповідального секретаря Закарпатської філії СРПУ, брак допомоги від київського керівництва Спілки, відсутність уваги з боку Закарпатського обкому КП(б)У тощо.

Непевні чутки про його близьке усунення з посади керівника обласної літературної організації не лише псували нерви, оскільки блискавично поширювалися Ужгородом, а й ставали на заваді публікації творів, що, у свою чергу, підтягло єдине джерело заробітку й матеріальний стан родини, яку він утримував.

«І ось тепер мене знімають з роботи, знімають, рекомендувавши мене на цю роботу і обіцявши допомогти налагодити її, – писав у своїй скарзі А. Патрус-Карпатський. – Мені про це офіційно ніхто не повідомляв, але чомусь уже весь Ужгород знає навіть прізвище нового уповноваженого СРПУ [...]. Мушу сказати, що так з кадрами не працюють, так їх не виховують [...]. Створивши навколо мене атмосферу штучного недовір'я, мене перестали друкувати, вміщувати мої твори. Я іншої професії, крім письменницької і журналістичної – не маю. Переставши друкувати мене, цим самим я був поставлений в дуже важкі матеріальні умови. На моєму утриманні п'ятичленна моя родина (дитина, стара мати, хвора теща і дружина – студентка Ужгородського університету), допомагати повинен був також родині старшого брата, інваліда Вітчизняної війни [...]»[207, арк.38-39].

Ускладнювало ситуацію й нігілістичне ставлення окремих представників професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету й газетярів (майже всіх нових людей в області) до літературної спадщини Закарпаття XIX – перших десятиріч XX ст., спадкоємцем якої до певної міри вважав себе А. Патрус-Карпатський. Його особливо обурювало надання владою усіяких переваг директивно надісланим зі Сходу літературно-мистецьким працівникам і як наслідок – перетворення місцевої інтелігенції на людей другого сорту: «Нездорова атмосфера у Закарпатській філії СРПУ створилась ще й тому, що такі журналісти, як Гільбух, Гіневський, працівник Ужгородського університету Коломієць зовсім відкидають визвольно-національне значення окремих закарпатських письменників минулого, ба навіть більше того, працівників закарпатської літератури дорадянського періоду взагалі не вважають за письменників [...] Це розділювання на «східних» і на «місцевих» потрапило і на сторінки преси, потрапляє і у виступи окремих «східних товаришів», навіть керівників обкому партії Це викликає незадоволення серед письменників, це викликає незадоволення виступами таких товаришів, які замовчують помилки одних, а говорять весь час лише про других»[207, арк.40].

Завершувався цей лист-апеляція до керівника СРПУ запевненням закарпатського літератора у його щирій відданості «справі соціалістичної Батьківщини» й проханням надати можливість реалізувати власні творчі плани: «[...]... прошу Вас розглянути мою заяву, допомогти мені почувати себе в Радянському Союзу так, як це дає мені право сталінська конституція, допомогти мені працювати і користуватись плодами своєї праці [...]»[207, арк.40].

15–17 вересня 1947 р. відбувся пленум Правління СРПУ з єдиним пунктом порядку денного – «Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» и «Ленинград» ». Однойменну доповідь на цьому зібранні виголосив керівник

СРПУ О. Є. Корнійчук. Закарпатська філія письменницької організації республіки була представлена двома її членами – Ю. Гойдою та П. Лінтуром [186, арк.4]. Відповідальний секретар регіональної письменницької організації навіть не був запрошений – зрештою, відбувалося з'ясування його непевного «націоналістичного минулого» «компетентними органами» й тривала кампанія шельмування літератора.

На пленумі від Закарпатської філії СРПУ слово отримав Ю. Гойда, який у своєму виступі 17 вересня 1947 р. охарактеризував стан справ в обласній літературній організації, зауваживши, що вона нараховує трьох членів та двох кандидатів у члени СРПУ (одним з цих двох кандидатів і був доповідач, якого прийняли до членів СРПУ лише 1 грудня 1948 р.). Юрій Андрійович наголошував, що у філії СРПУ практикуються «літературні середи», творчі зустрічі з київськими та московськими радянськими письменниками. Однак, на його думку, усій цій роботі бракувало систематичності й чіткої плановірності. У переважній більшості закарпатських літераторів окреслився не лише творчий застій, а й навіть значний занепад. Причину цього Юрій Андрійович пропонував шукати в роботі Закарпатської філії СРПУ та її керівника, уповноваженого СРПУ - А. Патруса-Карпатського. Останній, за словами Ю. Гойди, не виправдав «високого довір'я партії», а саме: «Він виявився ідейно, а навіть творчо і морально слабким для того, щоб керувати обласною організацією письменників, щоб згуртувати літераторів навколо партії»[186, арк. 284–285].

Але невміння (чи небажання) налагодити літературний процес у Закарпатті за радянськими стандартами, зокрема кепська робота з молодими письменниками були не найбільшою провиною Андрія Михайловича. Найтяжчий його гріх перед комуністичною адміністрацією полягав у «сумнівному минулому» літератора, його невмінні гнучко відстежувати зміну ідеологічної кон'юнктури на ідеологічно-пропагандистському фронті та прямувати у річищі чергових компартійних вказівок «інженерам людських душ», а саме: «Говорячи про літературне минуле Закарпаття, Патрус-

Карпатський допустив цілий ряд грубих помилок буржуазно-націоналістичного порядку. У своїй статті «Голос і сумління народу», надрукованій на сторінках обласної газети «Закарпатська правда» за 1946 рік, а потім в «Літературній газеті», він позитивно оцінює, навіть вихвалює творчість закарпатського «письменника» Гренджі-Донського - ярого націоналіста, вірного учня гітлерівських прислужників Олеса та Донцова. З таким же захопленням писав Патрус-Карпатський і про «літературну діяльність» колишнього секретаря голови козявочної гітлерівської Закарпатської України 1939 р. патера Волошина.

Проблески націоналізму та національної обмеженості знаходимо і в його збірці віршів «Одної матері ми діти» »[186, арк.285-286].

Додатково обтяжувався перелік «провин» відповідального секретаря Закарпатської філії СРПУ й нехтуванням ним потребою створення при обласній письменницькій організації низового партійного осередку, попри те, що серед зареєстрованих літераторів області – з добрий десяток комуністів [186, арк.286].

Цікавим було завершення промови Ю. Гойди на письменницькому пленумі: «У нас вже два місяці ходять чутки про те, що правління СРПУ відряджає на Закарпаття нового керівника організації СРПУ в особі Тиміша Одудько. Та тов. Одудько в Ужгороді ще й досі немає. А ми таки надіємося, що правління СРПУ разом з нашим ЦК та тов. Кагановичем допоможуть нам. [...] Ми взагалі всіх запрошуємо допомогти нам в нашій творчій роботі, бо ми бажаємо включитися в радянське літературне життя»[186, арк.290].

17 листопада 1947 р. відбулося відкрите засідання президії СРПУ, на якому було розглянуто важливі питання, поставлені перед письменницькою організацією республіки вересневим пленумом правління Спілки. Серед інших справ порядку денного було розглянуто й питання про перебування в СРПУ львівських літераторів П. Карманського й М. Рудницького, а також їхнього ужгородського колеги А. Патрус-Карпатського. Доповідав з цього питання П. Усенко.

Після шквалу критики й обвинувачень на адресу львів'ян було одноголосно ухвалено виключити їх з СРПУ. Згодом прийшла черга Андрія Михайловича. Керівник творчої Спілки О. Корнійчук не лише закликав до «посилення боротьби проти буржуазного націоналізму в усіх проявах», а й поставив питання про чергове «негайне виключення зі Спілки ... націоналістичного прихвосня, авантюриста і пройдисвіта Патрус-Карпатського, який провадив підступну роботу в Закарпатській організації СРПУ». З підтримкою пропозицій О. Корнійчука виступив П. Тичина, який закликав до «непримиренної і нещадної боротьби з буржуазним націоналізмом»[432].

З осудом «буржуазно-націоналістичної діяльності» П. Карманського, М. Рудницького й А. Патрус-Карпатського виступили на засіданні також І. Кочерга, Д. Гофштейн, Ю. Яновський, М. Руденко та В. Кондратенко. М. Руденко, який незадовго перед тим відвідав Ужгород у складі «бригади» київських літераторів [381], доповів зібранню «про обурливу поведінку пройдисвіта Патрус-Карпатського»: «Перебіжчик ряду політичних буржуазних партій – Патрус-Карпатський аж до останнього часу продовжував свої авантюрицькі справи»[432].

Присутні на засіданні члени президії Спілки разом з численним письменницьким активом (засідання було відкритим і «показовим?») «одностайно проголосували за виключення Карманського, Рудницького та Патрус-Карпатського із Спілки радянських письменників України»[841, с.228-229].

Отже, після обговорення «антирадянської поведінки ужгородського письменника Патрус-Карпатського» правління СРПУ ухвалило виключити його з Спілки письменників «як буржуазного націоналіста, який ідейно не роззброївся»[207, арк.41]. Принаймні словесна мотивація виключення А. Патрус-Карпатського з письменницьких лав УРСР була менш грізною й обтяжливою, ніж у його львівських колег по недолі (попри однакове щодо всіх підсумкове – проскрипційне рішення правління СРПУ). Так,

П. Карманський опинився поза Спілкою з формулюванням – як «буржуазний націоналіст і апологет гітлеризму»; М. Рудницький – як «буржуазний націоналіст, що не розбродився й продовжує стояти на ворожій антирадянській платформі»[187, арк.105]

Варто зауважити, що співдоповідач П. Усенка у «справі» А. Патрус-Карпатського на вищезгаданому засіданні правління СРПУ Микола Руденко (1920–2004) на початку 1970-х років долучився до роботи на захист прав людини й, зокрема, національних прав; 1974 р. – виключений з КПРС, 1975 р. – з Спілки письменників України [846, с.544].

Про вищезгадане рішення керівництва СРПУ повідомляла редакційна стаття «Буржуазних націоналістів – на смітник історії!», вміщена у «Літературній газеті» 20 листопада 1947 р.[382].

Головну увагу редакційна стаття приділяла старшим й досвідченішим львівським літераторам – П. Карманському й М. Рудницькому, тоді як Андрій Патрус-Карпатський немов би слугував супроводом їхнім «чорним справам». Завершувалася публікація майже як вирок Нюрнберзького трибуналу: «П. Карманський, М. Рудницький, А. Патрус-Карпатський протягом довгого часу служили ворогам радянського народу [...]

Спілка радянських письменників України виключила з своїх лав Карманського, Рудницького і Патрус-Карпатського. Радянська громадськість одностайно засуджує їхні брудні діла, їхню брудну писанину.

Їх місце – на смітнику історії!»[382].

Вищезгадані ухвали президії письменницької спілки УРСР й дотичні публікації у друкованому органі СРПУ легітимізувала газета «Радянська Україна» – часопис ЦК КП(б)У, Верховної Ради й Ради Міністрів УРСР, вмістивши на своїх шпальтах через тиждень після «Літературної газети» – 27 листопада 1947 р. – редакційну статтю «За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури!», в якій наголошувалося, що СРПУ прогавила проникнення таких «нестерпних явищ», як «схиляння перед фальшивими авторитетами», «відхід від

більшовицької ідейності», «ліберальне, примиренське ставлення до чужих радянській літературі поглядів», «приятелізм, безпринципність, політична благодушність» і як результат «до останнього часу членами Спілки письменників перебували такі запеклі буржуазні націоналісти, як П. Карманський, М. Рудницький, А. Патрус-Карпатський. Цю облудну трійку лише в останні дні виключено з Спілки письменників»[537].

17 листопада 1947 р. керівна частина президії СРПУ ухвалила: «В зв'язку з виключенням з СРПУ А. Патруса-Карпатського призначити тимчасово уповноваженим Президії СРПУ по Закарпатській області і керівником Ужгородської філії СРПУ – тов. Гойду Ю.»[205, арк.7]. 13 грудня 1947 р. наказом по СРПУ Юрій Андрійович був призначений вже повноправним відповідальним секретарем Закарпатської організації СРПУ (щоправда, чомусь з того самого 17 листопада)[205, арк.7].

Втім, виключали з письменницької Спілки вже А. Патрус-Карпатського – в'язня. 15 жовтня 1947 р. заступник Генерального прокурора СРСР генерал-лейтенант Вавилов видав ордер на арешт поета. Фактично він був арештований у Києві ще 12 жовтня й звідти етапований до Москви.

Виключення зі Спілки письменників майже автоматично прирікало митців на поступове зубожіння, оскільки позбавляло можливості друкуватися (тим більше з тавром «буржуазного націоналіста») й мати сякий-такий літературний заробіток. Альтернативи еміграції вже не було. Отже, залишалися лише два виходи зі становища: кидати літературу (або писати у стіл, «сподіваючись» на ймовірні обшук з подальшим арештом й вилученням рукописів) і шукати собі інших засобів для існування (що теж було проблематичним) або «перековуватися», тобто паплюжити власне минуле, беззастережно визнавати «переваги» сталінського режиму взагалі, дякувати за дароване Кремлем «возз'єднання» й «єдино правильний» метод соціалістичного реалізму зокрема. М. Рудницький і П. Карманський змушені були за цих нав'язаних умов кожний по-своєму «перебудовуватися», тобто йти на компроміс з власним сумлінням [841, с. 229–230;335–336].

Андрію Патрус-Карпатському, на відміну від двох львівських літераторів, банітованих письменницькою Спілкою одного дня з ним, судилася інша доля – спокутувати свою «провину» йому довелося упродовж довгих дев'яти років у сумнозвісній мережі сталінського ГУЛАГу, оволодіваючи «суміжними професіями» й не полишаючи, втім, й літературної творчості (вірнопідданського, одначе, спрямування).

Арешт А. Патрус-Карпатського, на думку С. Єкельчика, став «надзвичайним явищем в контексті ідеологічної кампанії 1947 р.», оскільки «був пов'язаний радше з його минулим під час війни, а не з повоєнною діяльністю поета й редактора [529, с.146].

Після арешту літератора у «Закарпатській правді» була надрукована стаття «З корінням викорчувати буржуазно-націоналістичний чортополох», у якій він характеризувався як «агент фашизму», «наймит», «запроданець», «авантюрист», «літературний шахрай», «літературний диверсант» тощо. Творчий доробок письменника був визнаний вкрай «низькопробним», а його роль у житті Закарпаття – «настільки дріб'язковою, що навряд чи варто було б займатися ним»[514, с.502].

Під час виснажливих допитів А.Патруса-Карпатського у Москві, «слідство» вирішило направити в'язня на судово-психіатричну експертизу. Втім, відповідна комісія дійшла висновку, що «Патрус-Карпатський А. М. душевним захворюванням не страждає, а є психопатичною особою, з схильністю до істеричних реакцій і нарочитої поведінки... Дальшого утримання в психічному відділенні лікарні – не потребує». Відтак, допити відновилися й тривали упродовж року. Згодом А. Патрус-Карпатський згадував у листі до Г. М. Маленкова: «Я випробував на собі все: від рукоприкладства з боку слідчих Соболева і Ожерельєва до погроз за допомогою пістолета в руках начальника слідчого відділу полковника Зименкова. Не раз після 4–5 діб позбавлення сну я підписував будь-які папери – лише б поспати хоч годину, хоч півгодини»[514, с.502].

3 грудня 1948 р. був затверджений обвинувальний висновок у його «справі», літератора обвинувачено у злочинах, передбачених ст. ст. 58, п. 4 і 59, п. 6 ч. 1 Кримінального кодексу Російської Федерації (хоча заарештували його в УРСР!). Йому інкримінувалося таке: «а) В 1938–1939 рр. співробітничав в Закарпатті у фашистсько-націоналістичній пресі, систематично друкував в газеті «Нова свобода» свої вірші і статті, у яких закликав підтримувати маріонетковий уряд Волошина – Ревая і виховувати молодь за взірцем гітлерівських молодіжних організацій; б) працюючи в 1942–1943 рр. в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю проти Радянського Союзу [...]. Винним себе визнав [...]». Матеріали «справи» було направлено на розгляд Особливої наради при МГБ СРСР з пропозицією засудити літератора до 20 років поправно-трудоих таборів. Особлива нарада «пом'якшила» присуд до 10 років таборів [679, с.347].

Процес реабілітації репресованих літераторів й відновлення їх у письменницьких лавах (включно з формалізацією статусу у СРПУ) далеко не завжди був легким. Доля Андрія Патруса-Карпатського характерна у цьому відношенні.

Його листування останніх двох років перебування у неволі (після смерті Й. Сталіна), зокрема звернення до «колективного керівництва» СРСР - Г. М. Малєнкова (5 травня 1954 р.), М. С. Хрущова (2 квітня 1955 р.), секретаріату ЦК КПРС й Головної військової прокуратури СРСР (обидва - 8 червня 1955 р.), а також матері поета на ім'я К. Є. Ворошилова (19 листопада 1954 р.) засвідчує долю окремих літературних творів, написаних А. Патрусом-Карпатським у ГУЛАГу.

Так, у листі до Г. М. Малєнкова йшлося: «Уже в ув'язненні, перебуваючи в одиночній камері [...], створив на пам'ять, без паперу і олівця, історико-художній роман «Карпатська соната» російською мовою[...] Цей роман - наслідок 12-річної праці, в ньому 4 156 поетичних рядків. Він охоплює період історії Закарпаття від Першої світової війни до 1946 р. В

1950 р. рукопис роману був пересланий в політвідділ ГУЛАГу. Минуло 4 роки, а відповіді до цього часу не одержав»[514, с.504].

Лист до М. С. Хрущова засвідчував, що у місцях позбавлення волі була написана й поема «Олекса Борканюк», яку заявник долучив до листа. Він просив і поему, і роман «Карпатська соната» передати до будь-якого літературно-художнього журналу для публікації. Втім, пробитися на шпальти радянських літературних часописів й «вільному» радянському «інженеру людських душ» було нелегко (принаймні без знайомств), для в'язня ж взагалі було неможливим.

У зверненні до секретаріату ЦК КПРС закарпатський літератор просив дотермінового звільнення й цікавився долею власних вищезгаданих рукописів. Втім, це й досі залишається нез'ясованим. Крім того, в неволі були написані поеми «Іван Франко» (до 100-річчя з дня народження Каменяра), «Предтеча за Besкидами» (Олександр Духнович), «Йосиф Флавій» та ін.[514, с.504]

Втім, в ув'язненні Андрій Патрус створив дещо й поза форматом «соціалістичного реалізму». За кілька місяців до звільнення він підготував рукописну збірку поезій «Голуба далечінь» (Лірика, 1956) під псевдонімом Зореслав Гірський. Нелегальна збірка нараховувала 140 сторінок. Цю книгу переписала чорнилом художниця Віра з авторською присвятою: «Дорога моя сестро Віро! Прийми на спогад з далекого Сибіру мої жалі і світлі мрії, народжені гнівом до кривди і любов'ю до України. З щирим привітом брат З. Гірський. Тайшет, 18.8.56». Ця збірка табірних сонетів була надрукована газетою «Новини Закарпаття» 18 травня 1991 р. під назвою «Вогонь з-під кайла»[514, с.503].

24 листопада 1956 р. Управління поправно-трудового табору «Ж III» Міністерства внутрішніх справ СРСР видало стандартну довідку черговому звільненому, який відбув тривале «творче відрядження» по сибірських «ведмежих кутах» – посьолках Воркута Комі АРСР, Андзьоба, Вихорівка, Тайшет Іркутської області, працюючи прохідником, землекопом, теслею на

шахті № 40 Рєчного табору ГУЛАГ МГБ СРСР, ТЕЦ-2, шахті № 9-10, електропильником Озьорлага ГУЛАГ МГБ СРСР [207, арк.48, 59].

Після звільнення письменнику довелося замешкати у с. Буштино Тячівського району Закарпатської обл. так як знайти помешкання в обласному центрі було важко, якщо не неможливо.

3 грудня 1956 р., приїхавши, очевидно, з цією метою до Києва, Андрій Патрус-Карпатський звернувся з письмовою заявою до Президії СРПУ: «В зв'язку з повною реабілітацією, а також тому, що я звільнений з ув'язнення, прошу поновити мене в Спілці Радянських Письменників України.

Прийнятий в члени в 1946 р. З цього ж часу до дня арешту 12.X.47 р. був уповноваженим СРПУ по Закарпат[ській] області. Суджений взагалі не був, сидів за рішенням ОСО»[207, арк.45].

Відповідь керівних органів письменницької спілки була на диво оперативною. Вже 6 грудня 1956 р. до порядку денного правління СРПУ було внесене питання «Про поновлення в правах члена Спілки радянських письменників України тов. ПАТРУС-КАРПАТСЬКОГО А. М.». Ухвалили: «Поновити в правах члена Спілки радянських письменників з 1946 року тов. Патрус-Карпатського Андрія Михайловича в зв'язку з його реабілітацією. Доручити Укр[аїнській] філії Літфонду СРСР видати тов. Патрус-Карпатському А. М. допомогу в розмірі двомісячного заробітку в сумі 6 000 крб.»[207, арк.49]

Однак відновленню у членах Спілки радянських письменників України колишнього голови Закарпатської філії СРПУ чинив спротив Закарпатський обком Компартії України, звернувшись з відповідним протестом-запереченням до ЦК КПУ. Заступник голови правління СРПУ Леонід Новиченко також адресував листа до секретаря ЦК КП України С. В. Червоненка, навівши мотиви, якими керувалася Спілка, відновлюючи у своїх лавах колишнього керівника її Закарпатської філії [194, арк.22-23].

Після відновлення у членах літературної організації УРСР А. Патрус-Карпатський був обраний головою місцевому Закарпатської філії СРПУ,

активно включився у громадську діяльність. Так, наприклад, вже у квітні 1957 р. педагогічний колектив Ужгородської загальноосвітньої трудової політехнічної школи № 1 імені Тараса Шевченка просив керівництво обласної письменницької організації «винести подяку з занесенням в трудову книжку тов. ПАТРУС-КАРПАТСЬКОМУ Андрію Михайловичу за допомогу школі на громадських засадах в підготовці до учнівського фестивалю, присвяченого 50-річчю Радянської влади»[207, арк.50].

Повернення до власне літературної праці наражалося натомість на латентний опір колег, який доводилося долати, апелюючи до керівництва СРПУ. Такою, наприклад, була доля першої постреабілітаційної збірки А. Патрус-Карпатського «Що в серці найсвятіше» (К.: Радянський письменник, 1958). У листі від 1 жовтня 1957 р. заступник Голови Правління СРПУ Л. Новиченко згадував, що рукопис збірки з видавництва «Радянський письменник» був направлений на відзив П. Дорошкові, О. Підсусі й М. Руденкові. Однак всі вони «від читання відмовились» (очевидно, що Микола Руденко, співдоповідач у «справі» А. Патруса-Карпатського під час виключення останнього з СРПУ, відмовився від рецензування з етичних міркувань). Довелося запросити додаткового рецензента - С. Крижанівського [194, арк.189].

Цікавою була й рецензія на вже опубліковану «Радянським письменником» 1958 р. збірку «Що в серці найсвятіше», що її надрукувала київська «Літературна газета». Однак, всупереч стандартній практиці, ніхто з колег – «офіційних літераторів» – не поставив власного прізвища під відзивом на книгу учорашнього (хоча й реабілітованого) в'язня. Підписав рецензію В. Марко, студент Ужгородського державного університету [653].

У звітній доповіді першого секретаря Закарпатського обкому КП України І. М. Ваша VII Закарпатській обласній партійній конференції (11 січня 1958 р.) знову порушувалося питання щодо присутності в області «неканонічного» літератора, від якого чекали додаткового «щиросердного каяття» й, очевидно (у дусі 1930-х років в УСРР), «роззброєння»: «Патрус-

Карпатський відмовляється відверто і добросовісно засудити свої націоналістичні погляди»[163, арк.48].

Літератору все-таки довелося відгукнутися на настирливі вимоги обласної компартійної адміністрації й принести «каяття» за свій колишній «український буржуазний націоналізм» у період існування Карпатської України, що й було зроблено в обласній пресі [680].

Заробляти на прожиття у післяреабілітаційний період Андрію Михайловичу було нелегко – письменницьких гонорарів відверто бракувало. Тому доводилося працювати різноробочим Ужгородської дільниці будівельно-монтажного управління «Хладпромстрой» (1964), літературним працівником районної газети «Вогні комунізму» у тому ж самому Ужгороді (1966), часопису «Карпатська зірка» у Великому Березному, перекладати художню літературу з чеської, угорської, словацької...

27 лютого 1974 р. на засіданні секретаріату правління Київської організації СПУ було розглянуто заяву А. Патрус-Карпатського й ухвалено: «Поскільки тов. Патрус-Карпатський А. М. переїхав на постійне проживання в м. Київ, взяти члена СПУ на облік в Київській організації СПУ»[207, арк.63].

Помер А. Патрус-Карпатський 19 квітня 1980 р. на 64-му році життя.

7.3. Сторінки біографії П. Лінтура у контексті етнокультурних процесів у Закарпатті 1940–1950-х років

У травні 2009 року громадськість Закарпаття відзначила 100-річчя з дня народження видатного краянина, науковця, педагога і громадського діяча 30-50-х років минулого століття Петра Васильовича Лінтура. З'явилося досить багато опублікованої інформації, яка (під впливом урочистості події)

звелася переважно до перераховування здобутків видатного фольклориста, захисника самобутності і автентичності народної духовної культури краю [855-856], і суттєво не доповнювала інформацію, яка містилась в попередніх ювілейних (і не лише) публікаціях попередніх років [503;852-855].

Петро Васильович Лінтур народився 4 травня 1909 р. у с. Горонда на Мукачівщині у колишньому Угорському королівстві (нині Мукачівського району Закарпатської області) у малоземельній селянській родині закарпатського русина. По закінченні російськомовної гімназії у Мукачевому (1930) вступив до Карлового університету у Празі на історико-філологічний факультет (1930–1935), згодом вивчав сербську мову та фольклор у Белградському університеті у Югославії (1935–1936). Вже в університетські роки сповідував ліві політичні погляди й вирізнявся русофільством. 1938 р. почав викладати історію та літературу у Хустській гімназії, де організував літературний гурток й 1941 р. опублікував (з власною передмовою) антологію студентської поезії «Будет день». За русофільську діяльність був звільнений з посади у травні 1941 р. угорською владою й відтоді перебував під наглядом поліції. Мешкав на селі у родині дружини, працював науково, опрацьовуючи закарпатський фольклор [645, с.411].

З приходом радянського війська у Закарпаття наприкінці 1944 р. П. Лінтур бере активну участь у громадсько-політичному житті краю. Він був делегатом Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р., був обраний другим заступником голови Народної Ради І. І. Туряниці й обіймав цю посаду до розпуску цієї Ради у січні 1946 р. У таємній характеристиці членів Народної Ради Закарпатської України, підписаній начальником Управління контррозвідки «СМЕРШ» 4 Українського фронту генерал-лейтенантом М. Ковальчуком наприкінці листопада 1944 р., лаконічно зазначалося щодо П. Лінтура: «Профессор. Беспартийный. В период оккупации венграми Закарпатской Украины за проводимую просоветскую деятельность был лишен работы и в течение 4-х лет являлся безработным. В данное время принимает активное участие в

работе Народной Рады о присоединении Закарпатской Украины к Советской Украине».

Втім, останнє твердження генерала-контррозвідника хибувало на неточність – Петро Васильович прагнув приєднання Закарпаття не до УРСР, а до Радянської Росії, адже саме про це йшлося в листовному зверненні до Й. Сталіна (18 листопада 1944 р.), автором якого серед інших був і директор «русской» гімназії у Хусті, «русофіль і атеїст» П. Лінтур [578, с.42-43].

Зі словами «Україна», «українець», «український», Петро Васильович Лінтур, цілком ймовірно, познайомився лише «под чешским владычеством». Принаймні у власноручно заповнених анкетах другої половини 1940-х – першої половини 1950-х років, відповідаючи на питання «Знання іноземних мов і мов народностей СРСР», вірогідно, щиро писав: «[слабо] украинский, белорусский [язык]»[201, арк.2].

1945 р. атеїст, але «професійний православний» П. Лінтур став членом ВКП(б). 1944–1946 рр. він був Уповноваженим Народної Ради Закарпатської України у справах мистецтв, згодом, упродовж 1946–1953 рр. очолював відділ у справах мистецтв Закарпатського облвиконкому (1945–1946 рр. він одночасно був й головою Управління у справах культур при Народній Раді).

Невдовзі після організації Ужгородського державного університету П. Лінтур був зарахований до його професорсько-викладацького складу. Втім, поряд з специфікою політичних поглядів Петра Васильовича, які до певної міри дисонували з «генеральною лінією» ЦК ВКП(б) у Закарпатському регіоні, невдовзі з'ясувалося, що новий лектор, який мав досвід «професора» гімназії, не повною мірою відповідав вимогам викладацької посади у вищому навчальному закладі.

5 липня 1946 р. на засіданні бюро Закарпатського обкому КП(б)У, серед іншого, розглядалося й конфліктне питання – «Про неправильне ставлення ректора Ужгородського університету тов. Куришка до викладавця тов. Лінтура». Суть справи полягала у тому, що ректор університету А. М. Куришко нібито «без особливих підстав» звільнив зі складу викладачів

П. Лінтура, якому було доручено прочитати двадцятигодинний курс лекцій про закарпатський фольклор, а кафедра університету зробила неправильні і політично шкідливі висновки, зарахувавши тов. Лінтура до ворогів возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Ректору було вказано на те, що університет повинен стати центром наукової діяльності на Закарпатті і керівництву потрібно максимально залучити до наукової роботи кадри місцевої інтелігенції. Увага П.Лінтура зверталася на той момент, що він ще й досі не позбавився хибних поглядів і не усвідомив, що з установами на Закарпатті радянського устрою зникли всякі основи боротьби на мовному фронті. Водночас бюро Закарпатського обкому КП(б)У запропонувало партійній організації Ужгородського університету обговорити рішення на закритих партійних зборах, а серед його професорсько-викладацького складу посилити «пропаганду ідей марксизму-ленінізму і ідеології сталінської дружби народів»[138, арк.118-120].

Втім, вищезгадана справа цим толерантним, як на ті часи, рішенням не обмежилася. Роз'яснювальна робота у Закарпатському обкомі не допомогла. У тому ж липні 1946 р. до ЦК ВКП(б) у Москву був спрямований (безперечно, узгоджений зі скаргою-доносом відомого москвофіла Василя Ваврика (1889–1970) зі Львова, викладача російської мови Львівського університету) меморандум П. Лінтура «По поводу насильственной украинизации русского населения в Закарпатской области» (для заявника-скаржника, очевидно, таки існували «основи боротьби на мовному фронті» і він вперто провадив цю боротьбу). Ухвалою Секретаріату ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1946 р. ЦК КП(б)У було доручено, зокрема, з'ясувати суть справи, що її було викладено у доповідній П. Лінтура [127, арк.1].

Як засвідчила перевірка окремих фактів, наведених у листі П. Лінтура, вони підтвердилися лише частково. Після визволення Закарпаття низка місцевих працівників (очевидно, з Народної Ради) «неправильно поводитися стосовно російського населення, вважаючи, що поміж російським та українським населенням Закарпатської області немає жодної різниці, тому

уся робота провадилася українською мовою». Школи, мовляв, були лише українські, газети – українські. Коли місцеві росіяни (переважно з емігрантів міжвоєнної доби) створили у Мукачевому середню школу з викладанням російською (очевидно, на базі її попередниці – «рідної» гімназії П. Лінтура), Уповноважений у справах народної освіти І. Ю. Керча заборонив викладання російською й примусово, мовляв, «українізував» школу. Подібні факти, нібито, мали місце й у інших містах регіону. Окремі керівники області негативно ставилися до жменьки місцевої інтелігенції, яка розмовляла російською мовою, закидаючи їй реакційне русофільство. Ректор Ужгородського університету А. М. Куришко не лише конфліктував з російськомовним П. Лінтуром, а й, приймаючи залік з українського мовознавства від студентки-відмінниці Гурової, яка складала залік (з українського мовознавства!) чомусь російською, насмілився зауважити: «За саме це їй слід знизити оцінку!» [127, 8-10].

Виправляючи становище, ЦК КП(б)У й РНК УРСР 28 листопада 1945 р. ухвалили спеціальне рішення «Про поліпшення роботи шкіл Закарпатської області», яким «зобов'язували» Народну Раду й ЦК КПЗУ усунути наявні недоліки й організувати навчання дітей за бажанням населення рідною мовою (українською, мадярською/угорською, російською). Постала обласна російськомовна газета – «Советское Закарпатье», у Мукачевому – російський театр [127, арк.9,13]. 26 серпня 1946 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У знову обговорило ситуацію в Ужгородському університеті й усунуло з посади «за помилки у роботі» його ректора – «руссофоба» А. Куришка [127, арк.11].

Водночас більшість закидів П. Лінтура апарат ЦК КП(б)У відкинув (відповідну довідку, адресовану секретареві ЦК ВКП(б) А. Жданову, 2 вересня 1946 р. підписав М. С. Хрущов). Так, наприклад, скаржник заперечував наявність українського населення у Закарпатті, неправильно, на думку ЦК КП(б)У, називаючи місцевих «русинів» – «рускімі» (росіянами). Відтак він вважав неправильною назву «Закарпатська Україна», пропонуючи

натомість коректнішу, на його думку – «Закарпатская Русь». Апарат ЦК Компартії України же стверджував, що у Закарпатській області нараховується 597 тис. українців, угорців – близько 100 тис., росіян («русских») – майже 70 тис. осіб [127, арк.11]. Не подобалося Петру Васильовичу й викладання українською мовою в Ужгородському університеті. На його думку, це суперечило «культурно-історичним традиціям» населення Закарпатської області. Зрозуміло, що власні лекції П. Лінтур читав в університеті російською, щоправда, за оцінкою Закарпатського обкому КП(б)У, «на низькому рівні й з грубими помилками, особливо з національного питання»[127, арк.13].

24 серпня 1946 р. на пленумі Закарпатського обкому КП(б)У вищезгадані погляди П. Лінтура були піддані гострій критиці. Не маючи іншого вибору, Петро Васильович, принаймні формально, зрікся власних поглядів, визнавши їх помилковими, спричиненими «нерозумінням ним ленінсько-сталінської політики у національному питанні, незнайомством з марксистсько-ленінською літературою з цього питання»[127, арк.12].

Оригінальні погляди Петра Васильовича Лінтура щодо етнокультурного складу населення Закарпаття й доцільності його входження («приєднання») до РРФСР, а не до Радянської України, були оприлюднені й на черговому письменницькому форумі УРСР. 15 вересня 1947 р. відбувся пленум Спілки радянських письменників України з єдиним питанням порядку денного – «Про виконання Спілкою радянських письменників України Постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград»». Закарпатське відділення СРПУ представляли на пленумі П. Лінтур й Ю. Гойда. У виступі київського літератора М. Талалаєвського (1908–1978) пролунала згадка про першу незабутню зустріч доповідача з П. Лінтуром у столиці радянського Закарпаття: «Цей самий критик, що писав цього листа (прізвище його Лінтур) у першій розмові зі мною в Ужгороді, між іншим, сказав: «Навіщо нас приєднувати до України? Вже краще б нас приєднали не до гілки, а до ствола. Краще вже до росіян приєднуйте»[186, арк.95]. Втім,

приводом до цієї згадки М. Талалаєвського про «геополітичні» пропозиції П. Лінтура 1944 р. була негативна рецензія останнього (вірніше, колективний лист-рецензія трьох ужгородських літераторів і митців) на написану нашвидкуруч «карпатську п'єсу» М. Талалаєвського й З. Каца [639].

Попри специфічне ставлення П. Лінтура до приєднання («возз'єднання») Закарпаття до Української РСР, а не до Російської РСФР (чому він відверто віддавав перевагу й неодноразово на цьому наголошував), радянською адміністрацією 1948 р. він був нагороджений орденом «Знак Пошани» саме «за активное участие в подготовке воссоединения Закарпатья с Советской Украиной».

Незважаючи на, здавалось би, поблажливе ставлення керівництва Закарпатського обкому КП(б)У до нього як викладача «з місцевих», підкріплене «увагою» ЦК ВКП(б), невдовзі П. Лінтур тимчасово залишив викладання в Ужгородському університеті, і лише восени 1950 р. повернувся в складі групи викладачів, що їх було переведено до університету шляхом підвищення по посаді. Цього разу Петро Васильович обійняв посаду старшого викладача кафедри російської літератури [100, арк.9].

В анкеті члена Спілки радянських письменників СРСР, заповненій у 15 червня 1952 р., П. Лінтур виразно позиціонував себе як літературного критика. У долученому до анкети творчому звіті за 1949–1951 рр. П. Лінтур писав, що працює над книгою з робочою назвою «Русская література и Закарпатье», зміст якої становитиме «благотворное влияние великих русских классиков XVIII и XIX ст. и советских писателей на литературное творчество Закарпатья»[201, арк.17зв.].

Стиль і напрям вищезгаданих літературно-критичних пошуків П. Лінтура виразно передає його ширша розвідка 1956 р. «Вплив російської літератури на творчість закарпатських письменників XIX ст.», опублікована у «Наукових записках» Ужгородського університету [631]. Тон публікації (звісно, російськомовній) задавав вже її початок: «Великие русские писатели – Ломоносов, Державин, Фонвизин, Пушкин, Гоголь, Некрасов, Лев Толстой,

Горький, Маяковский и другие – сыграли решительную роль в литературном развитии Закарпатья – этого своеобразного уголка украинской земли, оторванного от родного корня на заре истории и находившегося много веков под иноземным владычеством»[631, с.131]. Петро Васильович у впливах російськомовної культури на Закарпаття у минулому й у сучасній йому дійсності бачив винятково позитивні моменти (тисячі екземплярів російських книг, школи російськомовні майже в кожному населеному пункті, російське відділення в УЖДУ та ін.)[631, с.131,141,146], не заглиблюючись в аналіз реального стану української мови й культури в Українській РСР сучасної йому доби – питання, особливо дражливого у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., коли серед культурно-мистецької еліти республіки ширився протест проти ледь завуальованої русифікації. Втім, як російського філолога й русофіла за переконаннями, ця проблема його, вочевидь, не надто турбувала. Русифікаційний наступ у Закарпатті він лише вітав.

П. Лінтура дедалі більше приваблювала етнологія, історія міжслов'янських літературних зв'язків й викладацька робота. Тим паче, що на посаді завідувача відділу у справах мистецтв облвиконкому, яку він обіймав упродовж 1946–1953 рр., Петро Васильович став перманентною мішенню для критичних закидів (іноді – брутально-критичних) на свою адресу. Так, в ухвалі засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У від 9 квітня 1951 р. йшлося: «Звернути увагу завідувача обласним відділом у справах мистецтв тов. Лінтура на слабе керівництво з його боку підготовкою до декади українського мистецтва та літератури у Москві й вимагати найближчим часом усунути недоліки, зазначені у цій постанові»[148, арк.52-53]. Під час IV Закарпатської обласної партійної конференції (5–7 вересня 1952 р.) завідувач відділу агітації та пропаганди обкому М. С. Пастушенко кинув: «Ми вважаємо, що Лінтур працює дуже погано [...]...він не вникає у роботу творчих колективів: відділення Спілки письменників, художників, театрів, філармонії та інших колективів мистецтв[...]»[149, арк.385].

У січні 1953 р. на черговому пленумі Закарпатського обкому Компартії України (12–13 січня 1953 р.), цього разу у доповіді першого секретаря обкому І. М. Ваша, прізвище П. Лінтура знову згадувалося у негативному контексті: «Слід сказати, що завідувач обласним відділом у справах мистецтв тов. Лінтур безпредметно керує роботою театрів, філармонії й художників, змісту їхньої роботи не знає й, попри неодноразові вказівки й рішення обкому КП України з питання незадовільної роботи творчих колективів, у практичній роботі їх не виправляє»[154, арк.86]. Висувалися претензії не лише щодо невідповідних науково-організаційних здібностей керівника відділу облвиконкому, а й щодо персональної творчої «бездіяльності» одного з чільних місцевих членів письменницької спілки УРСР (прізвище П. Лінтура тут згадувалось разом з його колегою Ф. Потушняком)- тимчасова творча «мовчанка» розглядалася ледь як не прояв нелояльності до влади [154, арк.84].

Критичну налаштованість Івана Михайловича Ваша щодо П. Лінтура несподівано розділив й, здавалось би, колега по «творчому цеху» – уповноважений Спілки радянських письменників України по Закарпатській області Юрій Гойда, який вимагав перегляду репертуару Закарпатського народного хору й усунення його художнього керівника Петра Милославського (1896–1954), мовно-мистецькі помилки якого, мовляв, захищав й очільник відділу у справах мистецтв облвиконкому: «На мою думку, треба переглянути остаточно репертуар народного хору – він засмічений, в особливості закарпатські народні пісні. Вони засмічені різними венгризми, румунізмами, словакізмами. Коли про це говорити художньому керівнику тов. Милославському або ж тов. Лінтуру – завідувачому обласним відділом мистецтв, то вони посилаються на те, що ці венгризми і словакізми є дуже потрібні в народних піснях, бо вони надають місцевого колориту народним пісням. Це фальшиве, шкідливе твердження, в ньому звучить голос хортієвських ставлеників Бонкала і Гарайди, які цими

венгризмами в місцевих піснях мотивували відірваність закарпатських українців від великого українського і російського народів»[154, арк.146].

Мав претензії до П. Лінтура й редактор обласної україномовної газети «Закарпатська правда» О. Д. Шабалін: «Справедливо тов. Ваш ставив вимогу до т. Лінтура. Ми не чули, щоб він в публічному місці, чи в університеті, чи на Пленумі активно розповів, що він знає про Закарпаття, поміг парторганізації розкрити свої помилки, які були раніше, і показати окремих людей. Ми звільнили партію від окремих людей, які не заслужили бути членами партії. Але відкритої думки про них ще не сказано»[154, арк.126].

Упродовж 1949–1951 рр. П. Лінтур заочно навчався в аспірантурі Московського державного університету ім. М. Ломоносова. На матеріалі казкового етносу, записаному у с. Горінчево Хустського району від Андрія Калина та інших казкарів цього та навколишніх сіл, він у тому ж Московському університеті захистив 1953 р. кандидатську дисертацію [1032], а згодом була написана й докторська праця про балади Закарпаття у контексті міжслов'янських взаємин, однак автор не встиг її захистити [632; 856, с.127;]. Втім, того ж року завершилося перебування Петра Васильовича на посаді завідувача відділу у справах мистецтв Закарпатського облвиконкому.

У червні 1954 р. кандидат філологічних наук П. Лінтур був обраний за конкурсом доцентом кафедри російської літератури Ужгородського державного університету [104, арк.15-16]. І знову ж таки на викладацькій і науковій роботі йому далеко не завжди щастило потрапляти у річище поточної мінливої кон'юнктури.

Так, 26 липня 1957 р., під час чергового пленуму Закарпатського обкому Компартії України секретар обкому В. О. Повх зауважив, що останнім часом в СРСР почастишали намагання піддати сумніву партійні ухвали з питань ідеологічної роботи і уособленням згубності позиції окремих місцевих літераторів став Петро Лінтур, який «виступає у пресі з шкідливими статтями, які лише дезорієнтують» читачів: «Нещодавно член Спілки

письменників П. Лінтур виступив в українській «Літературній газеті» з статтею «Співець Закарпаття», в якій з буржуазно-суб'єктивістських позицій дав оцінку творчості А. Карабелеша, який писав памфлети на радянську дійсність»[159, арк.57].

Йшлося про публікацію П. Лінтура з нагоди 50-річчя відомого закарпатського літератора русофільської орієнтації Андрія Карабелеша (1906–1964)[633].

Стаття П. Лінтура про А. Карабелеша розпочиналася, принаймні на перший погляд, за усіма канонами радянської пропаганди (автор вочевидь враховував майже десятирічний досвід критики на власну адресу) – з включення літературного процесу на Закарпатті ХІХ ст. у ширший потік «одвічного прагнення до возз'єднання» з «єдинокровними братами на Сході»[633]. Зрештою, прізвище А. Карабелеша П. Лінтур згадував й роком раніше у вищезгаданій публікації у «Наукових записках» Ужгородського державного університету, зауваживши вплив творчості О. Пушкіна на новітню російськомовну літературу Закарпаття в цілому і саме на цього поета, зокрема [631, с.138-139].

Претензії радянської компартійної адміністрації, насамперед на рівні Закарпатської області, полягали у тому, що Андрій Карабелеш, який мешкав у Словаччині, у період політичної кризи 1956 р. у так званому соціалістичному таборі (йшлося про Угорську революцію 1956 р. та її придушення військами СРСР) відверто висловлювався проти комуністичного режиму, за що був виключений з української секції Спілки письменників Словаччини й повернувся до Чехії. У цей час у Закарпатті офіційна преса та ідеологічні працівники (насамперед Ю. Балєга й М. Климпотюк) розгорнули кампанію проти письменника у пресі, критикуючи його творчість. Невиліковно хворий письменник повернувся на батьківщину 1964 р., де восени того ж року у Мукачевому помер [772, с.309].

Людина твердої вдачі й надзвичайно послідовна у відстоюванні власних (часто й хибних) поглядів, Петро Лінтур несамохіть наражав себе на

перманентні стреси, що їх спричиняла брутальна критика на його адресу на численних партійних зібраннях різного (переважно регіонального) рівня. Ймовірно, перше вторгнення військ Радянської Росії у революційну Угорщину восени 1956 р. він сприйняв як вимушений, але необхідний крок. Натомість придушення «празької весни» 1968 р. радянськими військами виглядало невмотивованим й додавало душевних хвилювань. Як би там не було, ті чи інші душевні хвилювання, негативний тягар попередніх десятиліть, вочевидь, й спричинили його передчасну смерть 2 лютого 1969 р. – за три місяці до шістдесятиліття.

П. Лінтур, навіть за вищезгаданих не надто сприятливих для наукової роботи обставин, на ниві фольклористики й літературознавства за 35 років науково-творчої діяльності зустрівся з понад вісімдесятьма казкарями й майже сотнею народних співаків, записавши від них близько 1 500 казкових сюжетів й понад 600 балад, видав понад 20 книжок, надрукував майже півтора ста журнальних та газетних статей [856, с.127]. Немає сумніву, що саме ці сторінки його біографії, багатюща творча спадщина відомого краєзнавця, фольклориста, етнолога, людини, закоханої у рідний Карпатський край, стали йому вічним пам'ятником, назавжди вписавши його ім'я в історію регіону 1940–1960-х рр., а не химеричні політичні уподобання, анахронічне русофільство, якому він свого часу віддав щедрю данину.

7.4. Інтелектуал європейського рівня в умовах «соціалістичного реалізму» – Федір Потушняк

Постать Федора Михайловича Потушняка (1910–1960) – видатного закарпатського інтелектуала, поета, прозаїка, етнолога, філософа – почала привертати увагу дослідників ледь не наступного року після його смерті (підтвердження чому – присвячена йому розвідка В. Микитася вже 1961 р.),

але об'єктивне висвітлення його наукового й літературного доробку стало можливим лише після відновлення державної незалежності України 1991 р.[670;720;886;917-918]

Федір Михайлович Потушняк народився 27 лютого 1910 р. у с. Осій (тепер Іршавського району Закарпатської обл.) у селянській родині.

Спершу навчався в елементарній школі у рідному селі, згодом – у державній реальній руській (українській) гімназії у Берегові. «Тут учителями гімназії, крім місних мадяронів, були теж учителі з Галичини, – згадував він. – Під їх впливом ученики ставали щирими патріотами закарпатськими, пильно читали українські книжки і п[одібне]. (Викладачами укр[аїнської] мови були у нас цілий час поет Василь Пачовський та етногр[аф] Корнило Заклинський. Школа мала переважно характер філологічний, бо учились ще мови і літератури, крім латинської, чеська, російська, французька і т. д.»[202, арк.4]

Вірші Ф. Потушняк почав писати вже у четвертому класі гімназії, але перший вірш надрукував («зі страху перед опінією») лише у шостому класі [202, арк.4зв.].

Після закінчення гімназії 1930 р. Ф. Потушняк записався на філософічний факультет Карлового університету у Празі, де «з великою пристрасстю віддався студіям філософічним» (не залишаючи водночас й літературних вправ), ставши одним з найкращих студентів. Навчався у Празі він з перервами до 1937 р. Умови для навчання, за характеристикою Ф. Потушняка, були якнайкращі: «Література чужа читалась більше як чеська [...]. Крім філософ[ії], студіював я укр[аїнську] мову та літературу в проф. О. Колесси, світові літератури в пр[оф]. Тіллі. В читальнях університету були всі журнали, теж радянські – укр[аїнські], русс[кі], білоруські [...]. Рильського, Тичину і др[угих] укр[аїнських] письменників-прозаїків Панча, Яновського, Смолича і много других сучасних укр[аїнських] письменників твори я купував в спец[іальній] слов[анській] книгарні і пильно студіював та приносив їх на Закарпаття» [202, арк.4зв.-5].

Вищезгадані рядки автобіографії були написані 21 травня 1946 р. У тогочасному радянському контексті Федору Михайловичу, вочевидь, не було сенсу наголошувати, що вищезгаданий професор Олександр Колесса (1867–1945) був не лише відомим українським літературознавцем, мовознавцем, фольклористом, поетом й громадським та політичним діячем, професором Карлового університету у Празі (з 1926 р.), а й водночас професором Українського Вільного Університету у Празі та кількарізовим ректором УВУ (1921–1922, 1925–1928, 1935–1937, 1943–1944)[683, с.122], якого на ректорській посаді заступив колишній Президент Карпатської України А. Волошин, заарештований 15 травня 1945 р. у Празі сталінською спецслужбою «СМЕРШ» й померлий/закатований у Бутирській в'язниці у Москві 19 липня того ж року [563].

Втім, студент Карлового університету у Празі Ф. Потушняк завжди виразно дистанціювався від будь-якої «політики», зробивши виразний наголос під час тривалого навчання у Празі на ознайомленні «з усім новим» у європейській літературі й науці: «[...] З любов'ю й повагою ставився до сучасних письменників радянських. Твори їхні я читав й набував. Радянський Союз, його культуру й політику завжди успішно захищав. Я завжди тримався чеських «лівих» студентів й часто виступав проти фашистів. Укр[аїнські] націоналісти ненавиділи мене за моє літерат[урне] «credo» й неодноразово намагалися притягнути мене на свій бік. Але я не піддався. Я завжди вірив у нове»[202, арк.16].

Вищенаведені рядки містяться в особовій справі Ф. Потушняка – члена Спілки радянських письменників СРСР 1950 р., а відтак потребують верифікації – радянський літератор був зобов'язаний завжди й усюди відстоювати «справу» ВКП(б) – КПРС та СРСР. Тому, подаючи власну довоєнну біографію, засадничо аполітичний Ф. Потушняк, вочевидь, свідомо наголошував на своїх прорадянських симпатіях.

Під час студій у Празі були написані й з'явилися друком дві поетичні збірки Ф. Потушняка – «Далекі вогні» (1934) та «Хвилини вічності» (1936)[202, арк.5].

З 1 жовтня 1938 р. до 1 березня 1939 р. Ф. Потушняк працював професором (викладачем) класичної гімназії у Великому Бичкові, а потім перебував у чеському війську у м. Брно як мобілізований резервіст. На Закарпаття Ф. Потушняк повернувся лише восени 1939 р.

Відтоді упродовж майже двох років він був безробітним. Та «найгірше було те, що не було ніякої можності щось друкувати, ба і надії ніякої не було». Втім, невдовзі з'явилася можливість друкувати власні твори, а також перекладати з польської, італійської, німецької, французької мов. Упродовж наступних кількох років окремими виданнями з'явилися прозові, драматичні, віршовані твори Ф. Потушняка: «Можливості» (1939); «На білих скалах» (1941); «Оповідання» (1942); «Кристали» (1942); «Казка» (1943); «Хвилі вічності» (1943); «Гріх» (1944); «Хатка та млинок» (1944); «Спляча царівна» (1944)[202, арк.11].

У січні 1941 р. в Ужгороді було створено Підкарпатське товариство наук («Подкарпатское общество наук»), видання якого, насамперед, двотижневик «Літературна недѣля» (1941–1944) літературного, науково-популярного та громадського змісту, науковий журнал «Зоря-Најnal» (1941–1943), а також часопис «Руська молодежь» (1941–1945) відіграли позитивну роль у народознавчому дослідженні краю й поширенні етнологічних знань, попри виразне прагнення угорської адміністрації спрямувати його наукову діяльність у річище формування з місцевих русинів-українців окремого народу як частини угорської політичної нації, відокремленого від українців інших українських етнічних земель [914, с.144-145]

На сторінках видань Товариства з'являлися твори письменників усіх національних орієнтацій, що дало підставу Ф. Потушнякові описувати добу діяльності Товариства як «золотий вік нашої літератури». Федір Михайлович був секретарем Товариства з 1 серпня 1941 р. й до 15 травня 1944 р. 1950 р., в

автобіографії, він згадував свою працю у Товаристві, роблячи наголос на власній аполітичній позиції (втім, іманентно прикметній для нього): «Тут я займався лише наукою й літературою, уникаючи усього іншого. Угорські учені й письменники мене поважали й захищали від усіляких «політикантив» (sic!), які продавали усіляко народ й ненавиділи будь-яку чесну людину лише з заздрощів.

Я завжди був чесним патріотом свого народу й працював для нього як знав й як міг. «Общество наук» (власне, Закарп[атська] Академія Наук) могло легко стати осередком пропаганди фашизму й війни проти СРСР, але я не допустив сюди їхніх носіїв, відлякуючи їх наукою й високими літерат[урними] вимогами»[202, арк.163в.].

Лише у «Літературной недѣле» Ф. Потушняк надрукував десятки статей народознавчого характеру [776-788; 914, с.160–163]. За оцінкою сучасних дослідників, розвідки Ф. Потушняка про народні вірування стали визначним внеском у дослідження народної культури Закарпаття [914, с.145].

20 травня 1944 р. Ф. Потушняк за мобілізацією угорських властей потрапив до війська й був спрямований на східний фронт. 27 серпня того ж року добровільно здався у полон РСЧА й утримувався у радянських таборах. Додому, на Закарпаття, повернувся 20 березня 1945 р. Після повернення, з 3 квітня 1945 р. й до 1 січня 1946 р. він працював у редакції крайових, а згодом обласних газет «Закарпатская Украина» й «Закарпатська правда» (завідувач відділу культури й побуту).

З 1 січня 1946 р. Федір Михайлович працював у щойно організованому Ужгородському державному університеті: старший викладач (1946–1948), доцент (1948–1960) кафедри загальної історії. Викладав нормативні курси: студентам-історикам – «Археологія», «Основи етнографії», «Історія первісного суспільства»; філологам – «Чеська мова», «Словацька мова»[713, с.201]. На момент переходу на викладацьку посаду у радянському вищому навчальному закладі Федір Михайлович вже мав 120 наукових праць, не

рахуючи 15 літературних книжок. Продовжувати літературну й наукову працю він планував й надалі.

4 червня 1946 р. Президія Спілки радянських письменників України розглянула заяву Федора Михайловича Потушняка про прийом його до членів СРПУ. Одноголосно було вирішено: «Прийняти»[185, арк.70].

Паралельно з літературною творчістю новоприйнятий член СРПУ продовжував розробляти й наукові теми. Так, наприклад, темою власної науково-дослідної роботи на 1949 р. доцент кафедри археології та етнографії Ужгородського державного університету Федір Потушняк обрав наступну – «Первісна магія Закарпаття». Тема, що її (принаймні формальним) науковим керівником виступав професор Московського державного університету С. П. Толстов, первісно планувалася як кандидатська дисертація й була складовою ширшої наукової проблеми – «Вивчення первісної історії на основі матеріалів Закарпаття». Наукове й практичне значення цієї тематики полягало у заповненні значної лакуни у недослідженій галузі закарпатської етнографії, адже виконавець упродовж 15 років збирав й науково проаналізував «найважчий й невловимий матеріал етнографії Закарпатської області»[107, арк.46].

Своєчасний захист кандидатської дисертації гальмувався загальними несприятливими умовами науково-дослідної роботи Ужгородського державного університету, а саме: відносною віддаленістю від наукових центрів, відсутністю на місці наукових керівників, які мешкали переважно у «столичному» Києві чи Москві, а також (чи насамперед) браком фінансування на наукові дослідження [109, арк.9, 11-12].

У травні 1951 р. Федір Михайлович брав участь у V науковій сесії професорсько-викладацького складу університету, і на її історичній секції доповідав свою розвідку з історії плуга на Закарпатті [109, арк.12]. Доопрацьована доповідь була надрукована у «Наукових записках» Ужгородського університету лише через п'ять років [293].

Зрештою, своєчасну публікацію наукових досліджень Ф. Потушняка з історії матеріальної культури Закарпаття, як і багатьох інших праць його університетських колег, істотно загальмували відомі рішення ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань й, зокрема, погромницька стаття «Правды» «Проти ідеологічних викривлень у літературі» (2 липня 1951 р.)[348, с.84-85].

Вищезгадана редакційна стаття «Правды» спричинила миттєву реакцію й породила справжній шквал викривальних статей та промов [554], відбулися емоційні обговорення у творчих спілках, академічних інститутах, партійних комітетах, у документах партійних зібрань наголошувалася «необхідність рішучої боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму і космополітизму»[399, с.483].

Не обминула ця кампанія й Ужгородський державний університет, що у ньому за командою «згори» «різкій критиці» були піддані наукові праці професорсько-викладацького складу, «написані на низькому рівні». У цей сумний перелік потрапили спільна розвідка старшого викладача кафедри історії СРСР В. І. Неточаєва (згаданого вище) й доцента кафедри загальної історії М. М. Лелекача «Револьюційні події на Закарпатті у 1917–1919 рр.» (опублікована лише через три роки)[702], доцента кафедри загальної історії Б. М. Вольфсона «Боротьба за радянську владу у Криму й діяльність уряду республіки Тавриди», а також розвідка доцента тієї ж кафедри Ф. М. Потушняка «Матеріальна культура на Закарпатті («Лапки»)» та ін.[109, арк.17] Остання розвідка Федора Михайловича також була надрукована лише п'ять років по тому [783]. Очевидно, що за умов ідеологічного цькування дослідження з історії давньої («позачасової») культури Закарпаття були не на часі, що викликало вимушену кількарічну мовчанку науковця й літератора.

За цих обставин Федір Михайлович у науковій роботі волів залишити кон'юнктурне сьогодення й навіть часи середньовіччя і раннього нового часу та «відступити» до сивої археологічної минувшини, меншою мірою враженою впливами марксистсько-ленінської методології. Відтак його талант дослідника виразно реалізувався й у царині археології: він провів

дослідження у більше як 40 населених пунктах краю, вивчив понад 80 пам'яток, які належали до неоліту, мідного, бронзового та залізного віків [713, с.201]. Так, наприклад, у плані теоретичних й науково-експериментальних робіт Ужгородського університету на 1954 р. зазначалася й тема доцента Ф. Потушняка «Неолітична стоянка у Закарпатті «Малий горб»», за результатами виконання якої планувалося здійснити докладний опис цієї неолітичної пам'ятки [110, арк.2]. Результати власних археологічних пошуків Ф. Потушняк оприлюднив у низці публікацій [789-791].

Накопичуваний роками археологічний та історико-етнографічний матеріал Федір Михайлович планував формалізувати у кандидатській дисертації з робочою назвою «Географічне розташування деяких етнографічних елементів на Закарпатті», над якою працював упродовж 1952–1956 рр.[110, арк.8]. З незалежних обставин захистити її Ф. Потушняк так і не встиг.

Значною мірою на заваді цьому стали численні владні кампанії «перевиховання української інтелігенції», прикметні для доби пізнього сталінізму другої половини 1940-х – початку 1950-х рр., в епіцентрі яких на Закарпатті, попри власне бажання, опинився Ф. Потушняк.

Вже у знаковій промові на зборах інтелігенції м. Ужгорода 1 серпня 1947 р. – «Ближче до народу, ближче до партії: Радянська література Закарпаття після постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград» та після доповіді т. Жданова» – керівник Закарпатської філії СРПУ Андрій Патрус-Карпатський наголошував, тавруючи серед інших своїх колег й виразного представника, на його думку, закарпатського напрямку «мистецтва для мистецтва» – Федора Потушняка: «[...]У нього значний літературний доробок – до десяти збірок художніх творів [...]Вони – зразок безідейності, аполітичності, відходу від живого життя у видуманий світ химер і привидів, таємниць і борюкань [...]»[207, арк.9].

Естафету колеги-літератора (як вже згадувалось, заарештованого у жовтні того ж 1947 р.) невдовзі перехопили партійні зібрання обласного рівня.

Так, наприклад, у виступі редактора окружної військової газети С. М. Мартянова під час II Закарпатської обласної партійної конференції КП(б)У (8–10 січня 1949 р.) пролунала чергова філіппіка на адресу Федора Михайловича: «Член Союза Советских писателей Потушняк, которого справедливо и неоднократно критиковали за проявление низкопоклонства перед буржуазным Западом, в последнее время вместо деловой перестройки отмалчивается. Он увлекся изысканиями в области археологии и забывает о своем великом долге инженера человеческих душ» [143, арк.105-106].

У постанові п'ятого пленуму Закарпатського обкому КП(б)У від 6–8 грудня 1951 р. «Про стан та заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації області» Ф. Потушняк згадувався вже винятково як викладач університету, який належним чином все ще не опанував тонкощами марксистсько-ленінської діалектики [145, арк.237].

Втім, у самому перебігу пленуму Закарпатського обкому КП(б)У, який тривав упродовж 6–8 грудня 1951 р., прізвище Федора Михайловича згадувалося настільки часто, що цей регіональний партійний форум можна вважати своєрідним «бенефісом» Ф. Потушняка. Принаймні, «індекс цитувань», тобто згадування його прізвища на пленумі, був надзвичайно поважним.

Тон оцінки постаті Ф. Потушняка у своїй доповіді задав перший секретар обкому І. Д. Компанець. Він стверджував, що переважна більшість інтелігенції Закарпаття «правильно сприйняла воз'єднання Закарпатської України зі своєю матір'ю – Радянською Україною», а відтак бере активну участь у соціалістичному будівництві, провадить велику політико-масову роботу серед населення. Однак певна частина місцевої інтелігенції ще не позбулася «старих реакційних поглядів» й, попри поважний натиск радянської громадськості, не зреклася своїх старих помилок, як от

Ф. Потушняк: «В усіх його оповіданнях яскраво висловлена буржуазно-націоналістична ідеологія, символізм, містика, а у філософських статтях – клерикально-ідеалістичний світогляд [...]»[146, арк.18].

В іншому місці доповіді давалася брутално-критична оцінка роботі Ф. Потушняка як викладача Ужгородського державного університету, який займається теоретичними пошуками, позбавленими конкретної цілеспрямованості й не мають практичного застосування- або зовсім непотрібні («Народні вірування у Закарпатті (про магію)»), або занадто вузькі («Вивчення предметів матеріальної культури у Закарпатті – лапки»). Цим перелік «гріхів» Федора Михайловича не обмежувався: «[...] тов. Потушняк припускався шкідливих, нічим не обґрунтованих тверджень щодо того, що плуг у Закарпаття «імпортували» з Вавилону й Єгипту, що цей плуг нічого спільного не має з плугом слов'ян сходу. Для власних праць тов. Потушняк використовує матеріали, головним чином, буржуазних «учених» й часто не підходить до них критично»[146, арк.25-26].

У тогочасному ідеолого-пропагандистському контексті доби пізнього сталінізму, з прикметним для нього поборюванням «безрідного космополітизму»[609], перший секретар обкому демонстрував відверту зневагу до наукового доробку зарубіжних учених, які були для нього ученими лише в лапках. Відтак зневажалася й європейська освіченість Федора Михайловича та його обізнаність з працями колег-науковців зарубіжжя (нормативна, зрештою, для справжнього ученого).

Поряд з дослідницькою тематикою, критики першого секретаря обкому партії зазнала й викладацька практика доцента Ф. Потушняка, її, мовляв, «неканонічність» з погляду марксистсько-ленінської діалектики: «Доцент Потушняк 4 жовтня цього року [1951 р.] на лекції для першого курсу з історії первісного суспільства припустився спотворення у поясненні колективізації сільського господарства у Закарпатті. Щоби підкріпити свої висловлювання з історії первісного суспільства «місцевим» прикладом, доцент Потушняк заявив, що «у Закарпатті тому був легкий перехід до колективізації, що

закарпатцям прикметний дух колективізму, що виявляється у залишках сільської громади»[146, арк.67].

Майже в унісон з першим секретарем Закарпатського обкому КП(б)У, принаймні в оцінці творчості Ф. Потушняка, промовляв й колега Федора Михайловича – член обкому, Уповноважений Спілки радянських письменників України по Закарпатській області Юрій Гойда: «Я певний, що ми позбудемось цього Потушняка. Ми його «крутили на всі боки» і балакали добре і суворіше, але нічого не виходить. [...] Потушняк приніс оповідання, називається воно «Анатомія». [...] Що доводить Потушняк у цьому творі? Убивають двох робітників-лісорубів, потім убивають і самого підприємця. Тоді лікар виймає у кожного серце і каже: «Чого вам сваритись, бачите ці серця, вони однакові».

Цей твір каже про те, що робітники не повинні скаржитись проти пана, що вони повинні підчинятися панові. Ну, ясно, такого оповідання ми надрукувати не могли»[146, арк.67].

В обласному видавництві на власний розсуд «допомогли» авторові, переробивши цей твір. Але, коли Ф. Потушняк дізнався, що оповідання піде до пропагандистської збірки «За мир», він забрав твір для переробки й не повернув до видавництва.

Не подобався Юрію Андрійовичу й ідеологічний бік Ф. Потушняка – викладача: «Потушняк хитрить. Йому не потрібна археологія, це тільки для відводу очей. А коли можна обманути – він обмане»[146, арк.67].

Проректор з навчальної й наукової роботи Ужгородського державного університету М. П. Редько у своєму виступі, відповідаючи вочевидь на «виклики часу» й, зокрема, апелювання до нього одного з попередніх промовців – Ю. Гойди, також «всебічно» охарактеризував Ф. Потушняка як викладача: «Ми дійсно Потушняком займалися багато. [...] ми не гарантовані, що Потушняк може припуститися якої-небудь глупоти. У нас деякі студенти вже його переросли. Ось він, наприклад, на лекції заявляє, що у Римі був

імперіалізм, говорить, що у сучасному суспільстві є залишки матриархату [...]»[146, арк.99].

Однак проректор не вважав Федора Михайловича безнадійним, попри «хибну» європейську університетську освіту: «Все ж таки, я повинен сказати, що певний прогрес у нього є. [...] Потушняк заявляє, що він може читати археологію, етнографію, логіку, викладати чеську мову й інші предмети. Ось таку поверховість я вважаю результатом тієї системи навчання, яка існувала й існує у західноєвропейських університетах. Коли його починають критикувати за статті, надруковані у період мадярської окупації [...] він говорить: «Звідкіля я знав, що те, що я писав – неправильно. Я вважав, що сюрреалізм – це метод соціалістичного реалізму»[146, арк.99-100]. Важко збагнути, чи усвідомлював проректор двозначність потушнякового порівняння «соціалістичного реалізму» з сюрреалізмом й (вочевидь) приховану іронію Федора Михайловича.

Попри скептицизм промовця щодо здатності Ф. Потушняка читати на вибір декілька навчальних дисциплін й «поверховості» його західноєвропейської університетської освіти, Федір Михайлович був справді всебічно освіченою людиною. Принаймні вражає самий лише перелік іноземних мов, якими «добре» володів цей випускник Празького Карлового університету. Йдеться про «самі лише» російську, чеську, французьку, мадярську (угорську), німецьку, італійську, польську, словацьку, англійську мови та латинь. Слабше опанував він іспанською та сербохорватською[202, арк.3].

Головний редактор обласного видавництва В. І. Ладижець, майбутній керівник Закарпатської філії СРПУ, також не обминув увагою постать Ф. Потушняка. Приводом стало рецензування у видавництві рукопису «Наукових записок» Ужгородського державного університету. Учорашній випускник (1949) Вищої партійної школи при ЦК КП України з завзяттям неофіта закидав керівництву університету нерозбірливість й брак принциповості у процесі проходження й рецензування рукопису у стінах

вищого навчального закладу і як негативну ілюстрацію цієї нерозсудливості згадував розвідку Ф. Потушняка: «У цьому збірнику знайшла місце стаття Потушняка про закарпатські лапті. Здається, тема невразлива, лише етнографія. Але навіть тут Потушняк зумів протягнути буржуазну ідеологію. Він говорить, що лижі – це справа східних народів й це не так удосконалено, як удосконалені закарпатські лапті, що не загрузають у снігу, й доводить, що Захід все-таки вище стоїть, ніж Схід [...]. До роботи Потушняка слід поставитись серйозніше»[146, арк.123-124].

На IV Закарпатській обласній партійній конференції КП(б)У 5–7 вересня 1952 р. у виступі завідувача відділу агітації і пропаганди Закарпатського обкому КП(б)У М. С. Пастушенка прізвище Ф. Потушняка знову ж таки згадувалося у негативному контексті: «[...] Крім двох членів ССПУ – Лінтура и Потушняка, которые, можно сказать, совсем прекратили свою литературную деятельность – весь литературный актив области работает над созданием новых произведений. [...]»[149, арк.380], а на пленумі обкому 12–13 січня 1953 р. вкотре згадувалася літературна «бездіяльність» Ф. Потушняка: «В області є й такі «письменники», які за останні роки нічого не надрукували, воліючи відмовчуватися. Я (*І.М.Ваш-Л.К.*) маю на увазі тт. Лінтура й Потушняка. [...] це не шахтар, який не видобув пуду вугілля, це не сталевар, який не виплавив пуду сталі, це не письменник, який за вісім років нічого не написав»[154, арк.84]. Гостро щодо «занімілих» літераторів висловлювався під час пленуму й редактор обласної газети «Закарпатська правда» О. Д. Шабалін: «Доцент Потушняк, наприклад, пише лише про черепки XIV – XV віку, а про те, що відбувається зараз, що йде класова боротьба, як будуємо комунізм – ні слова»[154, арк.126-127].

Смерть Й. В. Сталіна у березні 1953 р. істотно лібералізувала суспільно-політичну атмосферу у державі, що позначилося й на культурно-мистецькій сфері. Істотно толерантнішим став й тон владних оцінок літературної творчості взагалі й окремих літераторів зокрема. Діаметрально

протилежними попереднім, принаймні на обласному рівні, стають й характеристики творчого здобутку Ф. Потушняка.

У постанові бюро Закарпатського обкому КП України від 5 квітня 1957 р. «Про роботу обласного відділення Спілки письменників» прізвище Ф. Потушняка згадувалося вже у позитивному контексті – у переліку кількох імен літераторів області, які продемонстрували останніми роками «зростання художньої майстерності». Йшлося про щойно опубліковану книгу оповідань Федора Михайловича «В долині синьої ріки»[160, арк.253].

В аналогічному стилі давалися оцінки його творчості й VI пленумом Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України 26–27 липня 1957 р. У доповіді секретаря обкому партії В. О. Повха «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення області» серед «кращих художніх творів, написаних письменниками області і виданих в останні два роки», які одержали позитивну оцінку читачів, згадувалися й «прозаїчні твори» Ф. Потушняка [159, арк.55-56].

У виступі начальника обласного видавництва К. О. Черкашина ця ж позитивна характеристика подавалася у ширшому контексті здобутків літераторів Закарпаття останнього часу і давалася розгорнута характеристика літературних досягнень Ф. Потушняка: «Один з найстаріших закарпатських прозаїків Потушняк разом з видавництвом працює над великим романом «Повінь». [...] Якщо в минулому Потушняка критикували за його помилки, за окремі висловлювання, то потрібно сказати, що він зараз працює дуже серйозно як літератор і не можна його пізнати з ідейного боку. Це людина, яка міцно стала на наш ґрунт і працює на нашу справу. [...]»[159, арк.102]

«Один з найстаріших закарпатських прозаїків» мав на той час аж... сорок сім років. На початку 1957 р. в обласному видавництві в Ужгороді з'явилася друком книжка оповідань Федора Михайловича «В долині синьої ріки»; 1959 р. – епічний роман «Повінь» з життя Закарпаття новітньої доби (письменник ще мав завершувати цей найбільший свій твір).

Попереджуючи вступним словом посмертну збірку Ф. Потушняка «Мати-земля» (1962)[796], авторитетний український прозаїк П. Панч писав, віддаючи належне творчій майстерності покійного колеги з Закарпаття й ніби компенсуючи роки таврування й зневажання творчого й наукового доробку видатного закарпатського інтелектуала: «[...]... в тому, що закарпатські новелісти завоювали вже почесне місце в нашій літературі, велика заслуга і Ф. Потушняка. Його новели вирізняються психологічним заглибленням, вони гостросюжетні, з чітко окресленими характерами, з ясною думкою. І скрізь – лаконічність і прекрасна мова [...] Такій виразності і лаконічності можна тільки позаздрити [...]»[731]

Крім літературної й науково-етнологічної спадщини, Ф. Потушняк залишив також поважний, але менш знаний доробок у царині філософії. За радянського режиму філософські розвідки Ф. Потушняка не мали шансів на оприлюднення, але писалися «у стіл» й побачили світ лише у посмертній збірці ученого «Я і безконечність» (2003)[798].

Помер Федір Михайлович Потушняк 12 лютого 1960 р. в Ужгороді – не доживши два тижні до власного п'ятдесятиріччя. Похований на цвинтарі «Кальварії».

Свідомо чи ні, але до його наглої й передчасної смерті спричинилося, вірогідно, чергове обговорення в університеті на відкритих партійних зборах постанови ЦК КПУ «Про завдання пропаганди в сучасних умовах» за присутності відповідальних функціонерів Ужгородського міськкому КП України. Серед осіб, які вкотре були піддані критиці у доповіді секретаря партбюро університету, був і доцент Ф. Потушняк.

Раптова смерть стала приводом для чисельних залаштункових розмов, в тому числі й серед комуністів університету, що «тов. Потушняк помер тому, що його покритикували». А Андрій Патрус-Карпатський «у розмові з одним з товаришів прямо заявив, що на цих зборах були працівники міськкому партії і вони винуваті в тому, що Потушняк помер»[170, арк.127-128].

Без перебільшення можна стверджувати, що Ф. Потушняк був всебічно обдарованим інтелектуалом й легко зміг би зробити кар'єру за кордонами, де мав би значно більші можливості самореалізації, а й у країнах Заходу (наприклад, близькій йому ментально Франції). Але, сповідуючи ідею патріотичної самопожертви, він свідомо залишився у провінційному оточенні, переконаний у власній здатності піднести інтелектуальний й освітній рівень земляків-закарпатців. Проте повоєнне радянізоване Закарпаття не потребувало європейськи освічених інтелектуалів. Навпаки – сама присутність таких осіб, на кшталт Ф. Потушняка, провокувала невдоволення надісланої й місцевої партійно-радянської номенклатури. Зі своєю ментальністю натовпу, принесеною на Закарпаття зі Сходу (насамперед Росії), вони методично переслідували Ф. Потушняка й спричинили його передчасну смерть [774].

Висновки до розділу

У тоталітарній державі комуністичного зразка, яким був Радянський Союз практично до самого кінця свого існування, відповідно до засад його побудови, уніфікації й одержавленню підлягали практично усі сфери життя - від економіки до ідеології й приватного життя його громадян (підданих).

Очевидно, що таким теоретичним засадам відповідала й комуністична модель організації літературного процесу в СРСР та УРСР (інших союзних республіках). Методом літературної творчості визнавався один єдиний - «соціалістичний реалізм».

Входження Закарпаття до СРСР/УРСР 1945 р. підвело ризику під попереднім етапом літературного життя краю з прикметним для нього, бодай відносним за умов іноземних режимів, різноманіттям мовно-стилістичних форм, ідеологічних напрямів й багатовекторних творчих пошуків

представників місцевої творчої інтелігенції, у більшості своїй зорієнтованих на загальноєвропейський культурний процес та європейські взірці.

Перші кроки «радянзації» літературного життя регіону відбувалися синхронно з масштабною й системною загальносоюзною «ждановщиною», сумнозвісною політикою періодичних викривальних кампаній задля цілковитого підпорядкування сталінському режиму інтелігенції. Як правило, перед розправою створювалася відповідна атмосфера – кидалися огульні обвинувачення, розгорталася публічна «критика». Звичною практикою стали загальноміські збори інтелігенції, покликані накреслити шляхи боротьби з «неблагонадійними» елементами. На цих заходах партійні функціонери піддавали брутальній критиці усіх тих, хто, на їхню думку, у своїй діяльності «проявляв аполітичність, буржуазний об'єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом».

Відгуки вищезгаданих ідеологічних кампаній безпосередньо впливали на суспільно-політичне й культурно-мистецьке життя «наймолодшої області» республіки – Закарпатської.

Інструментом впровадження загальних ідеологічних та спеціальних літературно-мистецьких директив нової влади у регіоні та контролю за їхньою реалізацією слугували не лише ідеологічні відділи Закарпатського обкому КП(б)У – Компартії України, а й організована 1946 р. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України.

Разом з тим, навіть за умов жорсткого контролю тоталітарної держави за літературно-мистецьким життям представники творчої інтелігенції Закарпаття змогли долучитися до загальноукраїнського культурного процесу, познайомитися з творчою лабораторією письменників «материкової України», найкращі здобутки яких істотно розширювали або ж виходили поза рамки офіційного методу «соціалістичного реалізму». Зрештою, це поєднання східно- та центральноукраїнських впливів й місцевої поетичної традиції доводили лірика А. Патрус-Карпатського, Ю. Гойди, Ф. Потушняка,

новелістика й повісті І. Чендея, того ж Ф. Потушняка й низки їхніх колег середнього й старшого покоління закарпатських літераторів.

Потужний імпульс літературно-мистецькій творчості у республіці й, зокрема, на Закарпатті надала так звана хрущовська «відлига». Позначилося це не лише на літературній творчості закарпатських письменників, а й на їхньому активнішому включенні до суспільно-політичного й культурного життя республіки з акцентуванням зусиль письменницької громадськості на захисті прав української мови і культури в УРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Яскравим прикладом цього стала творчість Івана Чендея, виразна громадська й громадянська позиція якого була, на нашу думку, результатом глибинних складних процесів літературно-мистецького життя в Україні й на Закарпатті попереднього десятиліття.

Особливості літературного процесу на Закарпатті другої половини 1940-х – 1950-х рр. виразніше можна простежити, з'ясувавши загальне і особливе у біографіях трьох «батьків-засновників» Закарпатського відділення Спілки радянських письменників України – А. Патрус-Карпатського, П. Лінтура й Ф. Потушняка. Складна і трагічна їх доля були не лише індивідуальною драмою цих непересічних майстрів слова Закарпаття, а й відбивала загальноукраїнські тенденції більшовицької «культурної політики», відповідно до яких брутальної критики зазнавали й вітчизняні майстри слова першої величини – О. Довженко, М. Рильський, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.

А. Патрус-Карпатський помер 19 квітня 1980 р. на 64-му році – проживши найдовше життя з усіх трьох «батьків-засновників» Закарпатської філії Спілки письменників України. Нагадаємо, що Ф. Потушняк відійшов у Вічність у неповні 50, П. Лінтур не дожив до свого 60-річчя. Втім, ніхто з них не реалізував стовідсотково свій творчий потенціал, ані не вичерпав власний людський ресурс. Очевидно, вікопомне перше радянське десятиліття у возз'єднаному Закарпатті принесло кожному з них забагато стресів, які укоротили їхнього віку...

ВИСНОВКИ

Вивчені архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, спеціальна література засвідчують, що в історії Закарпаття друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр. були винятково важливим періодом, в рамках якого відбулися істотні етнокультурні трансформації. Однак ця проблема у вітчизняній історіографії не знайшла достатнього висвітлення. Окремі аспекти соціально-політичного й духовно-культурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків в Закарпатті розкриті у працях радянських і сучасних учених. Однак, незважаючи на накопичений досвід у дослідженні даної проблематики, комплексне вивчення етнокультурного розвитку Закарпатського регіону упродовж перших двох десятиліть його перебування у складі СРСР/УРСР досі не проводилося. Існуючі наукові праці унеможливають всебічну реконструкцію цілісної картини історичного процесу того часу.

Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною і чисельною для всебічного й цілісного вивчення теми дослідження. Вона побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел, до яких належать документи і матеріали із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Закарпатської області, а також опубліковані матеріали й збірники документів. У процесі роботи над темою дисертації було вперше виявлено і залучено до наукового обігу значний обсяг архівних документів і матеріалів. Це дозволило: а) реконструювати на новій методологічній базі весь комплекс подій і явищ, які відбулися в Закарпатті після входження до складу СРСР/УРСР; б) максимально персоніфікувати суспільно-політичне, культурно-освітнє й літературне життя краю 1945–1964 рр.; в) з'ясувати

індивідуальні позиції представників місцевої інтелігенції, лідерів окремих конфесій, а також урядовців-чиновників; г) істотно доповнити/уточнити біографічні дані ієрархів, духовенства, представників релігійного активу конфесій краю, чиновництва центрального й обласного апарату Ради у справах релігійних культів; д) ґрунтовно проаналізувати нормативно-правову базу й підзаконні акти, на яких ґрунтувалися взаємини радянської адміністрації з неправославними конфесіями краю.

З приєднанням Закарпаття до УРСР та СРСР виразною ознакою життя регіону стала перманентна й потужна ідеологізація усіх сфер суспільно-політичного, науково-освітнього, культурно-мистецького життя й навіть побуту краян. Почалося заслуховування, вивчення й обговорення ідеологічних постанов ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У. Одним з перших «священних обов'язків» кожного комуніста й позапартійного службовця стало знання сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», праць Й. Сталіна з питань мовознавства чи економічних проблем соціалізму в СРСР. Закарпатська інтелігенція долучалася й до боротьби з «безродними космополітами», «агентурою Ватикану», «схилянням перед Заходом», «вейсманістами-менделістами», різними формами ухилення від «щасливого радянського повсякдення» тощо. Противника вишукували серед представників колишніх чеських або угорських політичних партій, осіб, які були активістами українського руху у Закарпатті, належали до урядовців Карпатської України або ж мали (принаймні уможлядні) зв'язки з підпіллям ОУН – УПА у Західній Україні. Звичною формою повсякденного життя стали партійно-політичні засідання, збори, наради активу, гуртки політичної самоосвіти, обов'язкові виступи в обговоренні актуальних питань – відмовчування викликало підозру у політичній нелояльності.

Суперечливі й деколи незрозумілі в своїй непослідовності заходи влади роздвоїли свідомість краян насамперед науково-педагогічної інтелігенції, у значної частини якої розвилися такі якості, як максималізм, конформізм

(політичний і моральний), соціальна апатія, а в іншій утвердилося прагнення до творчої діяльності в нових умовах.

Короткотривала «Беріївська відлига» 1953 р. стала «моментом істини» для значної частини компартійної номенклатури області – виявилось, що національна й кадрова політика Кремля на «національних окраїнах» – союзних республіках СРСР, насамперед у Прибалтиці й західних областях України, була помилковою, як помилковим виявився курс на прискорену русифікацію суспільно-політичного життя й культурно-освітньої сфери Закарпаття. Розпочалася поміркована «українізація», зокрема, відтоді пленуми, бюро обкому й інші засідання Закарпатської обласної партійної організації перейшли на мову більшості населення регіону – українську.

1956 р. та XX з'їзд КПРС, з одного боку, дали потужний імпульс реабілітаційним процесам, повернувши до Закарпаття значну кількість репресованих краян, з іншого – вже невдовзі розпочався консервативний реванш, складовою якого стало загострення антирелігійної політики держави. У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. чітко простежується повернення до жорсткого ідеологічного контролю з боку місцевої адміністрації по відношенню до представників різних національних, професійних та вікових груп Закарпаття.

Наприкінці 1950-х рр. декларована владою й значною мірою реалізована ліквідація неписьменності у регіоні, загальна освіта, в тому числі мовою національних меншин, створення й функціонування Ужгородського державного університету принесли несподівані для радянської адміністрації результати. Постійний контакт з надісланими до Закарпаття спеціалістами зі східних областей республіки (з кращими з них), квота немісцевих уродженців серед студентів Ужгородського університету, взаємний обмін інформацією спричинили формування у принаймні частини закарпатської інтелігенції загальноукраїнського менталітету й ідентичності.

З опануванням теренів Закарпаття Радянською армією його угорське населення стало об'єктом репресивних дій нової влади. Друга за чисельністю

національна група краю постійно перебувала у полі зору обласної компартійної адміністрації, яка формувала політику щодо угорців Закарпаття за погодженням, а то й за безпосередніми вказівками республіканського компартійного керівництва.

Крім незадоволення сфабрикованими «справами», органи державної безпеки на теренах Закарпаття зустріли й справжній спротив місцевого угорського населення заходам радянської адміністрації, яка загалом адекватно сприймалася як «російська» («русская») влада. Тривалий час задекларований «диференційований підхід» радянської адміністрації до угорського населення регіону обмежувався ледь не винятково намаганням здійснити його марксистсько-ленінську індоктринацію угорською мовою, адже через високий мовний бар'єр й брак мотивації опануванням російською мовою, зусилля обласної влади щодо русифікації місцевих угорців дали мінімальні результати.

За окремими виключеннями, реальні міжнаціональні взаємини у Закарпатті були далекими від ідеальної пропагандистської картини і керівництву області доводилося згладжувати антиугорські настрої окремих делегованих до краю фахівців або й автохтонного українського населення Закарпаття. Антиугорські настрої частини місцевої компартійної номенклатури не були подолані й наприкінці 1950-х рр. Живилися вони, безперечно, виразними, але незначними преференціями, що їх вимушено надавало республіканське й обласне керівництво угорській людності Закарпаття з тактичних міркувань – враховуючи для себе уроки Угорської революції 1956 р.

Кадрова політика адміністрації області щодо угорської й румунської національних меншин Закарпаття зазнала фіаско, адже представники цих етносів не лише стійко зберігали власну національну ідентичність, а й виявляли значну опірність заходам радянзації регіону, не поспішаючи рекрутувати своїх представників до місцевого владного істеблішменту.

У шкільній політиці влади щодо угорського населення Закарпаття

виразно спостерігався курс на русифікацію, тобто угорськоросійську двомовність, а не угорськоукраїнський білінгвізм – логічний з огляду на домінування українців у населенні Закарпатської області.

Реформатська церква Закарпаття, переважно етнічно угорська, після приєднання регіону до СРСР/УРСР на певний час опинилася на периферії владної уваги й церковно-релігійної політики комуністичної адміністрації. Вдовольнившись декларацією лояльності частини духовенства цієї конфесії, нова влада піддала репресіям радикально налаштовану частину духовенства (19 осіб), в якій вбачала потенційну загрозу власному домінуванню у регіоні. Всупереч звичаям церкви, було змінено структуру управління нею й, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, замість колишнього єпископату й кількох архідияконатів утворено єдиний «деканат» (у цілковитій суперечності з канонами церкви й угорською мовною традицією). Однак мовна ізольованість Реформатської церкви Закарпаття від російськомовного (частково україномовного) державного апарату була їй на користь – утруднювала «висвітлення» її діяльності апаратом Ради у справах релігійних культів.

Повернення до «колективного керівництва» партії після смерті Й. Сталіна вплинуло на лібералізацію державно-церковних взаємин у СРСР. Не становила винятку у цьому відношенні й Реформатська церква Закарпаття, керівник якої ще за рік перед тим з санкції Кремля був залучений до радянського руху прихильників миру, що, за тогочасними «правилами гри» в СРСР, в очах влади було синонімом наявності у А. Генче своєї «охоронної грамоти» від ймовірних репресій проти нього особисто й вірників очолюваної ним конфесії. Очільник закарпатських реформатів прагнув розширити простір своєї особистої свободи дій. Стратегічно мудрим рішенням реформатського «декана» стало ініціювання процедури відновлення єпископату Реформатської церкви Закарпаття, що успішно завершилося у першій половині 1956 р. – на хвилі «десталінізаційного» XX з'їзду КПРС й ще до подій Угорської революції 1956 р.

А. Генче у цілому вдало поєднував силувані й обов'язкові для нього як глави Церкви прояви зовнішньої лояльності з системною роботою над збереженням й відновленням реформатських громад краю, юридичним «лікнепом» підлеглих йому пасторів, використанням на власну користь бодай мінімальних можливостей, які надавало (анти)релігійне радянське законодавство, й загальним посиленням резистентності (опірності) очолюваної ним церкви зовнішнім викликам – насамперед атеїстичному натиску комуністичної адміністрації.

Оскільки переважну більшість вірників Реформатської церкви Закарпаття складали етнічні угорці, то й закарпатський протестантизм кальвіністського спрямування виступав потужним етноконсолідуючим чинником. Повернення з тюрем й заслання упродовж 1954–1956 рр. більшості репресованих реформатських пасторів сприяло згуртованості локальних реформатських спільнот, оскільки репресовані священнослужителі розглядалися переважною більшістю парафіян як мученики за Віру й Церкву. Революція 1956 р. у «корінній» Угорщині також викликала піднесення релігійних почувань закарпатських реформатів, зростання зацікавлення подіями на «історичній Батьківщині».

Намагання радянської адміністрації у Центрі, республіці й області обмежити й жорстко контролювати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття з зарубіжними протестантськими спільнотами лише частково були успішними. Якщо зв'язки з «буржуазним Заходом» і його релігійними інституціями можна було більш-менш успішно заблокувати, то подібна аргументація відверто не спрацьовувала, коли йшлося про країни «соціалістичного табору» – суміжні з Закарпаттям Румунію, Угорщину й Чехословаччину. Релігійне законодавство цих держав не було таким ригористичним, як у Радянському Союзі, конфесії, в тому числі й протестантські, й священнослужителі почувалися у них значно вільніше. Численні родинні й приятельські зв'язки з громадянами цих сусідніх країн слугували для священнослужителів краю своєрідними, але постійно діючими

«вікнами в Європу», каналами постачання релігійною літературою, джерелом надходження інформації від зарубіжних релігійних центрів.

Єпископ А. Генче, так і не ставши цілком довіреною особою й речником радянської «свободи слова і віросповідань», очолював Реформатську церкву Закарпаття до 1978 р. Попри жорсткі випробування другої половини 1940-х – 1950-х й подальших років, очолювана ним Церква, позбавлена адекватного представництва на численних міжнародних церковних форумах, значною мірою штучно ізольована від навколишнього світу й обмежена у своїх віросповідних правах, все ж таки виконувала для угорців краю функцію поважного етноконсолідуючого чинника навіть за умов активно впроваджуваних Кремлем денаціоналізаційних процесів й стратегічного курсу політичної еліти СРСР на формування «нової історичної спільноти» – «радянської людини».

Серйозною вадою республіканського й Закарпатського обласного апарату Ради у справах релігійних культів (насамперед довголітнього ужгородського Уповноваженого РСРК М. Ф. Распутька, а також його наступника М. С. Саламатіна) було незнання угорської мови, що перманентно ставало на заваді у спілкуванні з духовенством й релігійними спільнотами, заважало адекватному сприйняттю процесів, що відбувалися у середовищі закарпатських реформатів й римо-католиків - переважно угорців. Відтак зовнішня лояльність частини римо-католицького духовенства регіону до радянської адміністрації сприймалася ужгородськими Уповноваженими РСРК за «чисту монету». Так само неадекватно оцінювалася й наявність серед закарпатських римо-католицьких священнослужителів непливової «автокефальної» течії, нечисленні прибічники якої обрали для себе саме таку стратегію виживання власної конфесії за умов тоталітарного радянського режиму, вимушено пристосовуючись до притлумлених чи навіть й виразно декларованихdezидератів влади. Щирість таких декларацій частини духовенства РКЦ Закарпаття була піддана серйозним випробуванням вже невдовзі після смерті радянського диктатора й, зрештою, не витримала

перевірки часом, так само, як і побудовані на неадекватній рецепції цих заяв розрахунки влади щодо опанування цієї конфесії у регіоні.

В окреслений період простежується виразне прагнення республіканської компартійної номенклатури й насамперед апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР не лише постійно тримати «у тіні» Римо-католицьку церкву Закарпаття, але й консервувати своєрідний стан закарпатського «католицького гетто», ізольованого від решти одновірців республіки, використовуючи у власних цілях мовну й етнічну специфіку складу віруючих й духовенства РКЦ області – переважно угорської національності.

Жорстка позиція державної влади СРСР та відповідно УРСР кінця 1950-х – початку 1960-х років щодо релігії й Церкви, в тому числі стосовно РКЦ, яка прийшла на зміну порівняно «ліберальній» політиці середини 1950-х років, мала своїм наслідком, зокрема, зняття з реєстрації римо-католицьких громад й духовенства, вилучення з користування церковних приміщень, брутальне втручання адміністрації усіх рівнів у внутрішньоцерковні справи. Усі ці чинники істотно звужували можливості легальної релігійної практики, але кардинально не впливали на зниження активності віруючих, на що розраховували владні структури. Переважна більшість парафій, що їх силоміць позбавляли культових споруд й духовних пастирів, продовжували напівлегальне або й нелегальне існування, відшукуючи будь-які можливості реалізації власних релігійних потреб. Утворення, внаслідок недолугих дій апарату РСРК, своєрідної «резервної армії» священнослужителів (на Закарпатті наприкінці 1950-х рр. поза реєстрацією постійно перебувало 6–8 католицьких священнослужителів), у свою чергу, спонукало останніх до нелегального виконання релігійних обрядів. До нелегальної або напівлегальної культової практики утискуваних владою священнослужителів РКЦ регіону заохочував й приклад нелегального існування «катакомбної церкви» у західних областях УРСР та Закарпатті – Греко-католицької церкви.

Етнічно угорська більшість вірних Римо-католицької церкви Закарпаття заповзятливо відстоювала власні етноконфесійні права, уміло апелюючи до відносних переваг і пільг, що їх мала толерована адміністрацією Руська Православна Церква.

У ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті більшовицька адміністрація, як, зрештою, й перед тим у Східній Галичині, віддавала перевагу брутальним насильницьким діям. Водночас стратегічне ідеологічне й тактико-пропагандистське забезпечення цієї ліквідаційної акції на теренах західноукраїнських областей 1945-1946 рр. було набагато потужнішим, ніж у Закарпатському регіоні кількома роками пізніше. Львівський псевдособор 1946 р., який ухвалив неканонічне рішення про «повернення до віри батьків» й «возз'єднання з матір'ю – РПЦ», не мав відповідного аналога у Закарпатті, як не було тут й подібної за форматом Ініціативної групи з лідером на кшталт о. Г. Костельника. На Закарпатті радянській адміністрації та її ідеологічному апарату не вдалося відшукати й привернути на свій бік жодної помітної постаті з числа місцевих ієрархів ГКЦ. Глава греко-католиків регіону єпископ Т. Ромжа не піддався умовлянням влади й у злочинний спосіб був убитий. Його підлеглі з числа верхівки місцевої ГКЦ воліли обрати мученицьку смерть, за прикладом свого владика, чи довголітнє перебування у таборах, аніж зректися власної віри. Латентний спротив ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті чинили й деякі високопосадовці з місцевих урядовців обласного, округового й районного рівня (включно з головою Закарпатського облвиконкому І. Туряницею).

Влада у своїх пропагандистських заходах, спрямованих на обґрунтування ліквідації місцевої ГКЦ, робила наголос на використанні «галицького досвіду» – поширенні писань Г. Костельника, матеріалів Львівського псевдособору чи публіцистики Ярослава Галана (він же Володимир Росович, Ігор Семенюк тощо). До пропагандистської кампанії силоміць було підключено й місцеву партійно-радянську номенклатуру (обласний прокурор І. Андрашко та ін.), яка, втім, виконувала це партійне

«навантаження» без особливого ентузіазму, весь час оглядаючись на власне, в тому числі родинне, оточення й міцні греко-католицькі традиції. Відтак її антиуніатська публіцистика була яловою, позбавленою навіть крихти літературного таланту (все-таки властивого Я. Галану чи Г. Костельнику), занадто прямолінійною, позбавленою належної аргументації, і якщо й переконувала читачів, то винятково лише у «ліквідаційних» щодо Греко-католицької церкви намірах влади.

Входження Закарпаття до СРСР/УРСР 1945 р. підвело ризику під попереднім етапом літературного життя краю з прикметним для нього, бодай відносним за умов іноземних режимів, різноманіттям мовно-стилістичних форм, ідеологічних напрямів й багатовекторних творчих шукань представників місцевої творчої інтелігенції, у більшості своїй зорієнтованих на загальноєвропейський культурний процес та європейські взірці.

З часу приєднання регіону до радянської України й СРСР було започатковано суперечливий процес включення літературно-мистецького життя Закарпаття до загальноукраїнського та союзного літературного процесу. Це було синхронізовано, з одного боку, з посиленням повоєнної російської шовіністичної великодержавницької хвилі; з іншого боку – з системною кампанією викриття й поборювання численних «ухилів» у середовищі творчої інтелігенції, посиленням владного втручання у самий процес індивідуальної творчості.

В Україні другої половини 1940-х рр. загальносоюзні ідеологічні кампанії мали й додатковий вимір – ініційовану Л. Кагановичем, який 1947 р. вдруге очолив ЦК КП(б)У, кампанію боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» – «головною небезпекою» в КП(б)У та УРСР. Відгуки вищезгаданих ідеологічних кампаній безпосередньо впливали на суспільно-політичне й культурно-мистецьке життя «наймолодшої області» республіки – Закарпатської.

Інструментом впровадження загальних ідеологічних та спеціальних літературно-мистецьких директив нової влади у регіоні та контролю за

їхньою реалізацією були не лише ідеологічні відділи Закарпатського обкому КП(б)У, а й організована 1946 р. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України. Складна і трагічна доля двох перших керівників обласної літературної організації – А. Патрус-Карпатського та Ю. Гойди – були не лише індивідуальною драмою цих непересічних майстрів слова, а й відбивала загальноукраїнські тенденції більшовицької «культурної політики», відповідно до яких брутальної критики зазнавали й вітчизняні майстри слова першої величини – О. Довженко, М. Рильський, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.

Разом з тим, навіть за цих умов жорсткого контролю тоталітарної держави за літературно-мистецьким життям представники творчої інтелігенції Закарпаття змогли долучитися до загальноукраїнського культурного процесу. Зрештою, це поєднання східно- та центральноукраїнських впливів й місцевої поетичної традиції доводили лірика А. Патрус-Карпатського, Ю. Гойди, Ф. Потушняка, новелістика й повісті І. Чендея, того ж Ф. Потушняка й низки їхніх колег середнього й старшого покоління закарпатських літераторів.

Сприятливий вплив на літературно-мистецьку творчість у республіці й зокрема на Закарпатті мала так звана хрущовська «відлига» й пов'язана з нею обмежена лібералізація радянського режиму. Позначилося це не лише на творчості закарпатських митців, а й на їхньому активнішому включенні до суспільно-політичного й культурного життя республіки з виразним акцентуванням зусиль письменницької громадськості на захисті прав української мови і культури в УРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Яскравим прикладом активної громадянської позиції стала творчість й суспільна діяльність керівника (1954–1959) Закарпатського відділення СПУ І. Чендея. Свідченням органічного включення цього закарпатського літератора у загальноукраїнський та європейський культурний процес й входження до його еліти є, наприклад, співавторство І. Чендея з С. Параджановим у створенні сценарію знакової стрічки романтичного

українського кінематографу «Тіні забутих предків», що її було знято Київською кіностудією художніх фільмів ім. О. Довженка 1964 р. й невдовзі увінчано низкою престижних міжнародних нагород.

Суперечливий досвід суспільної, в тому числі мовнокультурної, міжконфесійної взаємодії в повоєнному Закарпатті, одному із найбільш своєрідних у Європі як за етнічно строкатим складом населення, так і розмаїттям конфесій, повинен стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації духовного й етнокультурного простору України в цілому і становитиме значний інтерес для інших прикордонних багатонаціональних європейських регіонів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України):**

Ф. 2. Рада Міністрів Української РСР.

оп. 7.

1. Спр. 3953. Матеріали з питань діяльності: Спілки радянських письменників; Спілки радянських художників; Спілки радянських архітекторів; Спілки радянських композиторів Української РСР. Про роботу Головного управління в справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР (копії листів до Уряду Союзу РСР, доповідні записки, довідки, листи тощо), 26 січня – 27 грудня 1946 р., 181 арк.
2. Спр. 3968. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами Союзу РСР і Української РСР з питань розвитку і роботи вищих і середніх учбових закладів, шкіл, дитячих закладів і установ системи Міністерства освіти Української РСР, 24 листопада 1945 р. – 3 грудня 1946 р., 122 арк.
3. Спр. 3972. Матеріали про стан і роботу вищих учбових закладів системи Міністерства освіти Української РСР (листи, проекти постанов Уряду, доповідні записки, довідки тощо), 29 грудня 1945 р. – 23 жовтня 1946 р., 215 арк.
4. Спр. 3973. Матеріали про стан і роботу вищих учбових закладів системи Міністерства освіти Української РСР (листи, проекти постанов Уряду, довідки, доповідні записки тощо), 12 березня – 21 грудня 1946 р., 242 арк.
5. Спр. 3974. Матеріали про відбудову і відновлення роботи вищих і середніх учбових закладів системи міністерств і комітетів Української

- РСР (проекти постанов Уряду, доповідні записки, довідки, листи тощо), 13 грудня 1945 р. – 21 грудня 1946 р., 233 арк.
6. Спр. 4439. Листування з питань діяльності: Комітету в справах фізкультури і спорту при Раді Міністрів УРСР; Управління в справах поліграфії та видавництв при Раді Міністрів УРСР; Академії наук УРСР; Спілки радянських письменників України; Міністерства охорони здоров'я УРСР; та ін., 3 січня – 21 грудня 1947 р., 150 арк.
 7. Спр. 5583. Матеріали з питань діяльності вищих учбових закладів міністерств Української РСР. Про передачу і використання приміщень вищих учбових закладів, 9 червня – 31 грудня 1947 р., 228 арк.
 8. Спр. 7259. Матеріали з питань діяльності вищих та середніх педагогічних учбових закладів Міністерства освіти УРСР, 2 січня 1947 р. – 18 грудня 1948 р., 293 арк.
 9. Спр. 7260. Матеріали з питань діяльності вищих і середніх спеціальних учбових закладів міністерств Української РСР і комітетів при Раді Міністрів УРСР, 5 липня 1947 р. – 13 липня 1948 р., 217 арк.
 10. Спр. 7261. Матеріали з питань діяльності вищих і середніх спеціальних учбових закладів міністерств Української РСР і комітетів при Раді Міністрів УРСР, 13 вересня 1947 р. – 11 грудня 1948 р., 206 арк.
 11. Спр. 7262. Матеріали з питань діяльності вищих і середніх спеціальних учбових закладів міністерств Української РСР і комітетів при Раді Міністрів УРСР, 10 січня – 13 вересня 1948 р., 201 арк.
 12. Спр. 7263. Матеріали з питань діяльності вищих і середніх спеціальних учбових закладів міністерств Української РСР і комітетів при Раді Міністрів УРСР, 17 травня – 17 грудня 1948 р., 234 арк.
 13. Спр. 7264. Матеріали з питань діяльності вищих і середніх спеціальних учбових закладів міністерств Української РСР і комітетів при Раді Міністрів УРСР, 1 жовтня – 31 грудня 1948 р., 182 арк.

14. Спр. 7265. Матеріали про стан і роботу початкових і середніх шкіл в Українській РСР, 6 березня 1947 р. – 9 січня 1948 р., 191 арк.
15. Спр. 7266. Матеріали про стан і роботу початкових і середніх шкіл в Українській РСР, 4 липня 1947 р. – 20 травня 1948 р., 152 арк.
16. Спр. 7267. Матеріали про стан і роботу початкових і середніх шкіл в Українській РСР, 12 серпня 1947 р. – 1 березня 1948 р., 124 арк.
17. Спр. 7268. Матеріали про стан і роботу початкових і середніх шкіл в Українській РСР, 25 серпня 1947 р. – 20 травня 1948 р., 196 арк.

оп. 9.

18. Спр. 1489. Листування з установами по розгляду заяв та скарг трудящих Закарпатської області, 1 січня – 30 серпня 1956 р., 288 арк.
19. Спр. 1490. Листування з установами по розгляду заяв та скарг трудящих Закарпатської області, 1 вересня – 30 грудня 1956 р., 96 арк.
20. Спр. 2506. Документи про діяльність українських спілок художників, композиторів і письменників, 20 липня – 9 листопада 1956 р., 78 арк.
21. Спр. 2755. Листування з установами по розгляду заяв та скарг трудящих Закарпатської області, 1 січня – 31 грудня 1957 р., 201 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти УРСР.

оп. 15. Справи постійного зберігання за 1942–1952 рр.

22. Спр. 127. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти, т. 1, 4 січня – 23 квітня 1946 р., 127 арк.
23. Спр. 128. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти, т. 2, 6 травня – 23 грудня 1946 р., 163 арк.
24. Спр. 242. Матеріали (протоколи, стенограми та рішення) засідань Колегії Міністерства освіти УРСР, т. II, 4 квітня – 27 травня 1947 р., 414 арк.
25. Спр. 1316. Звіт Ужгородського державного учительського інституту за 1952/53 навчальний рік, 46 арк.
26. Спр. 1324. План розгортання шкільної мережі по Закарпатській області на 1952/53 навчальний рік, т. II, 258 арк.

27. Спр. 1356. Річний звіт Закарпатського облвно про роботу шкіл за 1952/53 навчальний рік, 22 липня 1953 р., 159 арк.
 28. Спр. 1509. Річний звіт про роботу Ужгородського державного учительського інституту за 1953/54 навчальний рік, 21 липня 1954 р., 88 арк.
 29. Спр. 1586. Ліквідаційний фінансовий звіт Ужгородського учительського інституту, 1954 р., 18 арк.
 30. Спр. 1703. Рішення, довідки та доповідні записки виконкомів районних і міських Рад депутатів трудящих до планів мережі шкіл Закарпатської області на 1954/55 навчальний рік, 1 січня – 6 березня 1954 р., 286 арк.
 31. Спр. 1727. Річний звіт про роботу шкіл Закарпатського облвно за 1954/55 навчальний рік, 22 липня 1955 р., 131 арк.
 32. Спр. 2013. Розпорядження та директивні листи Міністерства освіти УРСР, 10 січня – 26 грудня 1957 р., 106 арк.
 33. Спр. 2014. Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки, довідки) засідання колегій Міністерства освіти УРСР, 21–30 січня 1957 р., 197 арк.
 34. Спр. 2024. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти, 3 липня – 22 грудня 1957 р., 259 арк.
 35. Спр. 2058. Додаткова розробка звітів початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР за мовами навчання на початок 1956/57 навчального року, форма Д-7^а – Д-7^б, 160 арк.
 36. Спр. 2137. Річний звіт про роботу шкіл Закарпатської області за 1956/57 навчальний рік, 195 арк.
- Ф. 4621. Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти УРСР.**
оп. 1.
37. Спр. 116. Стенограма засідань секції історії Республіканської наради працівників суспільних наук АН УРСР, 29–30 травня 1958 р., 224 арк.

Ф. 4648. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР.

оп. 2. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, 1944-1965 рр.

38. Спр. 49. Листування з уповноваженими Ради у справах релігійних культів по областях УРСР з питань зняття з реєстрації релігійних громад й зачинення молитовних будинків за 1948 р., т. 1 (від літери «В» до «І»), 205 арк.

39. Спр. 55. Відомості про Лютеранську й Реформатську церкви в СРСР за 1948 р., 35 арк.

оп. 3. Уповноважений Ради у справах Російської («Русской») православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, 1943-1965 рр.

40. Спр. 49. Інформації, доповідні записки й довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 9 лютого - 31 грудня 1948 р., 165 арк.

41. Спр. 68. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Ізмаїльській областях, т. 3, 1949 р., 238 арк.

42. Спр. 83. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Дрогобицькій - Кам'янець-Подільській областях за 1950 р., т. 2, 249 арк.

43. Спр. 113. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Житомирській - Ізмаїльській областях за 1952 р., т. 2, 228 арк.

44. Спр. 120. Інформації, доповідні записки й довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Кам'янець-Подільській областях, щодо релігійної обстановки, процесів та явищ, які відбувалися у релігійних організаціях за 1952 р., т. 1, 261 арк.

45. Спр. 129. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Дніпропетровській - Закарпатській областях за 1953 р., т. 2, 216 арк.

46. Спр. 175. Інформації й доповідні записки щодо стану й діяльності колишніх уніатських церков й духовенства у Закарпатській, Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях за 1955-1956 рр., 260 арк.
47. Спр. 184. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Кіровоградській областях за 1956 р., т. 2, 235 арк.
48. Спр. 211. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Львівській областях за 1958 р., т. 2, 238 арк.
49. Спр. 216. Інформації, доповідні записки, що надходили від обласних уповноважених Ради, щодо релігійної обстановки, процесів та явищ, які відбувалися у релігійних організаціях, 1958 р., 230 арк.
- оп. 4. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, 1944-1965 рр.**
50. Спр. 15. Інформаційні звіти за 1946 р., 150 арк.
51. Спр. 17. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Кіровоградській областях за 1946 р., т. 2, 233 арк.
52. Спр. 26. Інформації, доповідні записки й довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 28 січня - 24 листопада 1947 р., 122 арк.
53. Спр. 34. Інформації, доповідні записки й довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Полтавській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях за 1947 р., 242 арк.
54. Спр. 49. Інформації, доповідні записки й довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Кам'янець-Подільській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях за 1948 р., 256 арк.
55. Спр. 56. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Дрогобицькій - Запорізькій областях за 1949 р., т. 2, 230 арк.

56. Спр. 63. Інформації, доповідні записки й довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Київській областях, щодо релігійної обстановки, процесів та явищ, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 1, 1949 р., 182 арк.
57. Спр. 66. Інформації, доповідні записки й довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 7 січня - 8 грудня 1950 р., 91 арк.
58. Спр. 69. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Дніпропетровській - Закарпатській областях за 1950 р., т. 2, 243 арк.
59. Спр. 81. Інформаційні звіти за 1951 р., 137 арк.
60. Спр. 83. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Дніпропетровській - Закарпатській областях, т. 2, 1951 р., 231 арк.
61. Спр. 97. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Дніпропетровській - Запорізькій областях за 1952 р., т. 2, 232 арк.
62. Спр. 105. Інформації, доповідні записки й довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Кіровоградській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 1, 1952 р., 249 арк.
63. Спр. 111. Інформаційні звіти за 1953 р., 152 арк.
64. Спр. 114. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Кіровоградській областях, т. 3, 1953 р., 227 арк.
65. Спр. 121. Інформації, доповідні записки та довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Ізмаїльській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 1, 1953 р., 222 арк.
66. Спр. 124. Доповідні записки щодо результатів перевірки роботи уповноважених Ради по Вінницькій, Закарпатській, Кам'янець-Подільській, Станіславській областях, результатів перевірки скарги з Вінницької області, 1953 р., 90 арк.

67. Спр. 129. Інформаційні й статистичні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Кіровоградській областях, т. 2, 1954 р., 254 арк.
68. Спр. 136. Інформації, доповідні записки та довідки, що надходили від уповноважених Ради по Дрогобицькій - Ізмаїльській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, 1954 р., 238 арк.
69. Спр. 148. Інформаційні й статистичні звіти за 1955 р., 79 арк.
70. Спр. 150. Інформаційні й статистичні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Кримській областях за 1955 р., т. 2, 238 арк.
71. Спр. 157. Інформації, доповідні записки та довідки, що надходили від уповноважених Ради по Житомирській - Закарпатській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 3, 1955 р., 196 арк.
72. Спр. 174. Інформаційний звіт за 1956 р., 41 арк.
73. Спр. 182. Інформації, доповідні записки та довідки, що надходили від уповноважених Ради по Дрогобицькій - Закарпатській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 2, 1956 р., 296 арк.
74. Спр. 194. Інформації та доповідні записки уповноважених Ради по Дрогобицькій - Закарпатській областях з питань вивчення настроїв духовенства й віруючих, висловлених ними у бесідах під час особистих прийомів, 1956 р., 229 арк.
75. Спр. 204. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, т. 1, 16 січня - 29 серпня 1957 р., 211 арк.
76. Спр. 205. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, т. 2, 3 вересня 1957 р. - 23 січня 1958 р., 123 арк.

77. Спр. 208. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Закарпатській - Кримській областях за 1957 р., т. 2, 220 арк.
78. Спр. 214. Інформації, доповідні записки та довідки, що надходили від уповноважених Ради по Закарпатській - Запорізькій областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 3, 1957 р., 149 арк.
79. Спр. 228. Інформації та доповідні записки уповноважених Ради по Житомирській - Закарпатській областях з питань вивчення настроїв духовенства й віруючих, висловлених ними на особистих прийомах, 1957 р., 219 арк.
80. Спр. 236. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, т. 2, 13 жовтня 1958 р. - 11 лютого 1959 р., 142 арк.
81. Спр. 237. Інформаційні й статистичні звіти за 1958 р., 78 арк.
82. Спр. 244. Інформації, доповідні записки, що надходили від уповноважених Ради по Житомирській - Запорізькій областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 2, 1958 р., 264 арк.
83. Спр. 257. Інформації та доповідні записки уповноважених Ради по Вінницькій - Закарпатській областях з питань вивчення настроїв духовенства й віруючих, висловлених ними на особистих прийомах, 1958 р., 218 арк.
84. Спр. 262. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 6 січня - 30 грудня 1959 р., 51 арк.
85. Спр. 263. Інформаційний й статистичний звіти за 1959 р., 52 арк.
86. Спр. 271. Інформації, доповідні записки та довідки, що надходили від уповноважених Ради по Закарпатській - Київській областях, про

- релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 2, 1959 р., 274 арк.
87. Спр. 281. Інформації та доповідні записки уповноважених Ради по областях з питань вивчення настроїв духовенства й віруючих, висловлених ними на особистих прийомах, 1959 р., 91 арк.
88. Спр. 283. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 19 січня 1960 р. - 18 лютого 1961 р., 128 арк.
89. Спр. 284. Інформаційний й статистичний звіти за 1960 р., 61 арк.
90. Спр. 285. Інформаційні й статистичні звіти уповноважених Ради по Вінницькій - Київській областях за 1960 р., т. 1, 225 арк.
91. Спр. 291. Інформації, доповідні записки й довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Запорізькій областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, т. 1, 1960 р., 233 арк.
92. Спр. 301. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 3 січня - 22 грудня 1961 р., 146 арк.
93. Спр. 302. Інформаційний звіт за 1961 р., 46 арк.
94. Спр. 304. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Вінницькій - Запорізькій областях за 1961 р., т. 1, 210 арк.
95. Спр. 308. Інформації, доповідні записки, довідки, що надходили від уповноважених Ради по Вінницькій - Кіровоградській областях, про релігійну обстановку, процеси та явища, які відбувалися у релігійних організаціях, 1961 р., 216 арк.
96. Спр. 318. Інформації, доповідні записки, довідки, що їх подано до вищих урядових та партійних органів УРСР, щодо стану й діяльності релігійних організацій у республіці, 6 січня - 29 грудня 1962 р., 239 арк.

97. Спр. 321. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Вінницькій - Київській областях за 1962 р., т. 1, 244 арк.
98. Спр. 338. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Вінницькій - Київській областях за 1963 р., т. 1, 220 арк.
99. Спр. 354. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Вінницькій - Київській областях за 1964 р., т. 1, 242 арк.

Ф. 4849. Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР.

оп. 1.

100. Спр. 836. Звіт Ужгородського державного університету за 1950/51 навчальний рік, 1951 р., 96 арк.
101. Спр. 954. Річний звіт про роботу Ужгородського державного учительського інституту за 1951/52 навчальний рік, 51 арк.
102. Спр. 963. Річний звіт про роботу Ужгородського державного університету за 1951/52 навчальний рік, 1952 р., 108 арк.
103. Спр. 1004. Річний звіт про роботу Ужгородського державного університету за 1952/53 навчальний рік, 1953 р., 133 арк.
104. Спр. 1051. Звіт про роботу Ужгородського державного університету за 1953/54 навчальний рік, 1954 р., 129 арк.
105. Спр. 1079. Річний звіт Державної екзаменаційної комісії Ужгородського університету по медичному факультету за 1954 р., 20 лютого 1955 р., 90 арк.
106. Спр. 1109. Річний звіт щодо постановки навчальної роботи Ужгородського державного університету за 1954/55 навчальний рік, 1 жовтня 1955 р., 124 арк.
107. Спр. 1413. Річні звіти про науково-дослідну роботу Одеського та Ужгородського університетів, Київського інституту театрального мистецтва та Харківського юридичного інституту за 1948 р., 26 лютого – 7 березня 1949 р., 88 арк.

108. Спр. 1414. Річний звіт про науково-дослідну роботу Ужгородського державного університету за 1948 р., 9 квітня 1949 р., 49 арк.
109. Спр. 1566. Звіт про виконання науково-дослідної роботи в Ужгородському державному університеті за 1951 р., 20 лютого 1952 р., 22 арк.
110. Спр. 1742. Річний план науково-дослідних робіт Ужгородського державного університету на 1954 р., 11–16 грудня 1953 р., 14 арк.
111. Спр. 1888. Річний звіт про науково-дослідні роботи Ужгородського державного університету за 1954 р., 2 березня 1955 р., 54 арк.
112. Спр. 1947. Річний звіт про постановку навчальної роботи Ужгородського технікуму радянської торгівлі за 1946/47 навчальний рік, 26 серпня 1947 р., 46 арк.
113. Спр. 1960. Річні звіти про постановку навчальної роботи Чернівецького, Мукачівського, Львівського кооперативних технікумів за 1946/47 навчальний рік, 21 червня – 19 липня 1947 р., 113 арк.
114. Спр. 2001. Річний звіт про постановку навчальної роботи Хустської школи медсестер за 1947/48 навчальний рік, 8 липня 1948 р., 33 арк.
115. Спр. 2173. Річний звіт щодо постановки навчальної роботи Мукачівського педучилища за 1948/49 навчальний рік, 26 червня 1949 р., 123 арк.
116. Спр. 2188. Річні звіти щодо постановки навчальної роботи Путивльського, Рогатинського, Чортківського, Тульчинського та Ужгородського педучилищ за 1948/49 навчальний рік, 9 липня – 26 серпня 1949 р., 202 арк.
117. Спр. 2217. Річний звіт щодо постановки навчальної роботи Хустського технікуму культосвітніх працівників за 1948/49 навчальний рік, 28 червня 1949 р., 37 арк.

118. Спр. 2245. Звіти про роботу заочних та вечірніх відділень Ужгородського та Бродського педучилищ за 1948/49 навчальний рік, 29 серпня 1949 р., 27 арк.
119. Спр. 2322. Річний звіт за 1951/52 навчальний рік Виноградівського політехнікуму МКГ УРСР, 12–16 липня 1952 р., 54 арк.
120. Спр. 2343. Річний звіт про роботу заочного відділення Хустського технікуму культосвітніх працівників за 1952/53 навчальний рік, 3 серпня 1952 р., 12 арк.
121. Спр. 2413. Довідки щодо укомплектованості кадрами вузів західних областей УРСР за 1950 р., 20 липня – 12 серпня 1950 р., 161 арк.
122. Спр. 2444. Приймально-здавальний акт Ужгородського університету, 18 червня 1946 р., 87 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України):**

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України, 1917-1991 рр.

оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України, 1917–1971 рр.

123. Спр. 1121. Стенограма пленуму ЦК КП України, 1-4 червня 1953 р., 354 арк.
124. Спр. 1396. Стенограма виступу секретаря ЦК КП України О. І. Кириченка на пленумі ЦК КП України, 11 грудня 1956 р., 47 арк.
- оп. 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них, 1919–1967 рр.**

125. Спр. 1052. Протокол № 132 засідань Політбюро ЦК КП(б) України, 20–28 червня 1947 р., 114 арк.

оп. 8. Протоколи засідань Секретаріату ЦК КП України і матеріали до них, 1938-1967 рр.

126. Спр. 340. Протокол № 96 засідань Секретаріату ЦК КП(б)У (1-й прим.), 1 вересня – 3 жовтня 1947 р., 82 арк.

оп. 23. Особливий сектор ЦК КП України (таємна частина), 1941-1959 рр.

127. Спр. 2534. Листування ЦК КП(б)У з приводу насильницької українізації російського населення у Закарпатті і західних областях України, 12 вересня 1946 р., 14 арк.

128. Спр. 4509. Витяг із протоколу № 13 засідання партійної організації газети «Закарпатська правда» від 29 листопада 1947 р. про український буржуазний націоналізм і його прояви у Закарпатті, 16 грудня 1947 р., 19 арк.

129. Спр. 5069. Питання віросповідання, церкви, молитовні будинки, 9 лютого - 22 грудня 1948 р., 408 арк.

130. Спр. 5667. Питання віросповідання, церкви, молитовні будинки, 7 січня - 1 грудня 1949 р., 417 арк.

оп. 24. Особливий сектор ЦК КП України (таємна частина), 1950-1967 рр.

131. Спр. 12. Питання віросповідання, церкви і молитовні будинки, 10 січня - 11 грудня 1950 р., 317 арк.

132. Спр. 3554. Протокол закритих зборів партійної організації Закарпатського обласного відділення Союзу письменників України із обговорення спірного питання про видання альманаху т. Гойди «Радянське Закарпаття», 13 вересня 1954 р., 21 арк.

133. Спр. 4265. Копії вихідних інформацій в ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, інформації обкомів КП України про відгуки трудящих на агресивні дії Англії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту, на події в Угорщині, інформації про антирадянські прояви на ці події, 27 жовтня - 30 грудня 1956 р., 303 арк.

134. Спр. 4285. Копії вихідних листів в ЦК КПРС, довідки сільгоспвідділу ЦК КП України, копії вихідних листів і телеграм обкомам КП України й облвиконкомам, Військовим радам військових округів, листи обкомів КП України та інших організацій про хід збирання врожаю зернових культур, 10 січня - 20 листопада 1956 р., 336 арк.
135. Спр. 5205. Копія вихідного листа в ЦК КПРС, довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КП України, листи, інформації обкомів КП України, Уповноваженого у справах Руської православної церкви при РМ СРСР по Українській РСР та інших організацій у справах науково-атеїстичної пропаганди, церков, молитовних будинків та з інших питань, 19 січня - 26 грудня 1960 р., 407 арк.
- оп. 25. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина), 1968–1988 рр.**
136. Спр. 660. Інформація Закарпатського обкому партії про деякі питання угорців, що проживають у Закарпатті, 27 серпня - 30 грудня 1972 р., 8 арк.
- оп. 41. Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви трудящих, надіслані до ЦК Компартії України), 1944–1987 рр.**
137. Спр. 210. Листи і заяви трудящих і матеріали до них, січень - грудень 1961 р., 235 арк.
- оп. 50. Інформаційні документи обкомів партії, 1941–1947 рр.**
138. Спр. 2020. Протокол № 68 засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У, 5 липня 1946 р., 143 арк.
139. Спр. 2127. Стенограма зборів партійного активу Закарпатської обл., 18 лютого 1947 р., 90 арк.
- оп. 51. Інформаційні документи обкомів партії, 1941–1948 рр.**
140. Спр. 3340. Протокол № 3 засідання III пленуму Закарпатського обкому КП(б)У, 7-8 червня 1948 р., 390 арк.

141. Спр. 3341. Протокол засідання IV пленуму Закарпатського обкому КП(б)У, 25-26 жовтня 1948 р., 242 арк.

142. Спр. 3686. Протокол № 19 засідання бюро Київського обкому КП(б)У, 6 травня 1948 р., 10 арк.

оп. 52. Інформаційні документи обкомів партії, 1949–1955 рр.

143. Спр. 518. Протокол № 2 II пленуму Закарпатської партійної організації, 8-10 січня 1949 р., 385 арк.

144. Спр. 525. Протокол № 6 пленуму Закарпатського обкому КП(б)У, 24-25 грудня 1949 р., 251 арк.

145. Спр. 2991. Протоколи і стенограми засідання пленумів Закарпатського обкому КП(б)У, 20 червня - 8 грудня 1951 р., 276 арк.

146. Спр. 2992. Стенограма № 5 засідання пленуму Закарпатського обкому КП(б)У, 6-8 грудня 1951 р., 236 арк.

147. Спр. 2997. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У №№ 9-12, 9-29 березня 1951 р., 240 арк.

148. Спр. 2998. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У №№ 13-16, 7-19 квітня 1951 р., 197 арк.

149. Спр. 3683. Протокол № 4 Закарпатської обласної партійної конференції, 5-7 вересня 1952 р., 513 арк.

150. Спр. 3684. Протокол і стенограма пленуму Закарпатського обкому КП(б)У № 6, 1-2 березня 1952 р., 202 арк.

151. Спр. 3686. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У №№ 51-53, 9-19 січня 1952 р., 273 арк.

152. Спр. 3687. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У №№ 54-57, 29 січня - 19 лютого 1952 р., 306 арк.

153. Спр. 3688. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП(б)У №№ 58-60, 10-29 березня 1952 р., 338 арк.

154. Спр. 4252. Протокол й стенограма пленуму Закарпатського обкому КП України № 3, 12-13 січня 1953 р., 310 арк.

155. Спр. 4253. Протокол й стенограма пленуму Закарпатського обкому КП України № 4, 13-14 березня 1953 р., 198 арк.
156. Спр. 4254. Протокол й стенограма пленуму Закарпатського обкому КП України № 5, 16-17 червня 1953 р., 163 арк.
157. Спр. 4935. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП України №№ 20-25, 5 серпня - 20 жовтня 1954 р., 283 арк.

оп. 53. Інформаційні документи обкомів партії, 1956–1967 рр.

158. Спр. 86. Протоколи й стенограми засідань пленуму Закарпатського обкому КП України №№ 2, 3, 2 червня - 25 грудня 1956 р., 249 арк.
159. Спр. 469. Протоколи і стенограми засідань пленумів Закарпатського обкому КП України №№ 6-8, 27 липня - 31 грудня 1957 р., 272 арк.
160. Спр. 470. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП України №№ 33-39, 5 січня - 5 квітня 1957 р., 288 арк.
161. Спр. 473. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП України №№ 52-60, 17 вересня - 30 грудня 1957 р., 217 арк.
162. Спр. 476. Протоколи зборів Закарпатського обласного партійного активу №№ 5-6, 2 листопада - 10 грудня 1957 р., 155 арк.
163. Спр. 891. Протокол № 7 засідання 7-ї Закарпатської обласної партійної конференції, 11-12 січня 1958 р., 265 арк.
164. Спр. 894. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП України №№ 1-8, 18 січня - 25 квітня 1958 р., 229 арк.
165. Спр. 895. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП України №№ 9-13, 24 травня - 15 червня 1958 р., 221 арк.
166. Спр. 896. Протоколи засідання бюро Закарпатського обкому КП України №№ 14-19, 22 липня - 21 жовтня 1958 р., 230 арк.
167. Спр. 1346. Протокол і стенограма засідання пленуму Закарпатського обкому КП України № 8, 27 травня 1959 р., 217 арк.

168. Спр. 1348. Протокол і стенограма засідання пленуму Закарпатського обкому КП України № 10, 25 листопада 1959 р., 197 арк.
169. Спр. 1815. Протокол Закарпатської обласної партійної конференції № 9, 3-4 лютого 1960 р., 35 арк.
170. Спр. 1817. Протоколи й стенограма засідань пленумів Закарпатського обкому КП України №№ 1, 2, 4 лютого – 11 березня 1960 р., 137 арк.
171. Спр. 1819. Протоколи засідань бюро Закарпатського обкому КП України №№ 49, 50, 1, 11 січня – 9 лютого 1960 р., 348 арк.
172. Спр. 1820. Протоколи засідань бюро Закарпатського обкому КП України №№ 2–4, 25 лютого – 24 березня 1960 р., 242 арк.
173. Спр. 1821. Протоколи засідань бюро Закарпатського обкому КП України №№ 5-9, 8 квітня - 24 травня 1960 р., 239 арк.
174. Спр. 1822. Протоколи засідань бюро Закарпатського обкому КП України №№ 10-15, 9 червня - 30 липня 1960 р., 257 арк.
175. Спр. 1824. Протоколи засідань бюро Закарпатського обкому КП України №№ 21-25, 11 жовтня - 13 грудня 1960 р., 243 арк.
176. Спр. 2240. Протоколи засідань бюро Закарпатського обкому КП України №№ 5-7, 30 листопада - 30 грудня 1961 р., 234 арк.
- оп. 70. Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України, 1940–1967 рр.**
177. Спр. 559. Стенограма закритих партійних зборів парторганізації Київського держуніверситету, 21 грудня 1946 р., 37 арк.
178. Спр. 733. Проект постанови пленуму Республіканського комітету працівників вищої школи, доповідні записки, довідки про хід виконання постанови ЦК КП(б)У про поліпшення викладання і політико-масової роботи у ВНЗ УРСР, 10 вересня - 22 грудня 1947 р., 125 арк.

179. Спр. 808. Робота завідуючого кафедрою Ужгородського університету Коломієць І. Г. «Із історії церковної унії», 11 жовтня 1947 р., 105 арк.
180. Спр. 824. Доповідна записка про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції у Львівській області, 1947 р., 24 арк.
181. Спр. 887. Доповідна записка про стан Львівського держуніверситету імені Івана Франка і про заходи щодо його зміцнення, 13 грудня 1944 р., 8 арк.
182. Спр. 978. Копія довідки ректора Чернівецького університету у Міністерство вищої освіти СРСР про склад професорсько-викладацького складу ЧДУ, 28 червня 1948 р., 9 арк.
183. Спр. 1842. Довідка УМГБ по Львівській області в ЦК КП(б)У про засмічення і кількість арештованих у вищих і середніх навчальних закладах м. Львова і Львівської області, 28-29 листопада 1949 р., 19 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
(ЦДАМЛМ України):**

Ф. 19. Гжицький Володимир Зенонович (1895-1973) - український радянський письменник.

оп. 1.

184. Спр. 196. Листи Б. Д. Антоненка-Давидовича, 15 вересня 1957 р. - 31 січня 1968 р., 14 арк.

Ф. 590. Спілка письменників України (СПУ).

оп. 1.

185. Спр. 32. Протоколи засідань Президії Правління Спілки радянських письменників України, 17 липня - 12 грудня 1946 р., 113 арк.

186. Спр. 39. Стенограма пленуму Правління Спілки радянських письменників України, 15 вересня 1947 р., 312 арк.
187. Спр. 41. Протоколи засідань Президії Правління СРПУ, 20 грудня 1946 р. - 30 грудня 1947 р., 217 арк.
188. Спр. 70. Протоколи засідань та інші матеріали звітно-виборчих конференцій Київської, Донецької та інших організацій Спілки радянських письменників України, 29 вересня - 9 грудня 1948 р., 131 арк.
189. Спр. 147. Постанови, протоколи та стенограми засідань Президії Спілки радянських письменників України, т. I, 4 січня - 25 квітня 1952 р., 360 арк.
190. Спр. 148. Протоколи засідань і постанова Президії Спілки радянських письменників України, 28 квітня - 28 грудня 1952 р., 283 арк.
191. Спр. 173. Заяви письменників до Президії Спілки радянських письменників України з питань відносин з УЗАПом, звинувачення у плагіаті та ін., відомості, листування за наслідками розгляду заяв, 9 січня - 27 жовтня 1952 р., 61 арк.
192. Спр. 198. Стенограма III з'їзду письменників України, т. II, 27-29 жовтня 1954 р., 299 арк.
193. Спр. 283. Постанови керівної частини Президії Спілки радянських письменників України, 3 січня - 31 грудня 1957 р., 153 арк.
194. Спр. 292. Листування з ЦК КПУ та РМ УРСР з різних питань (переважно організаційних) літературного процесу на Україні, 2 січня - 24 грудня 1957 р., 219 арк.
195. Спр. 297. Список членів Спілки радянських письменників України на початок 1957 р., 1957 р., 30 арк.
196. Спр. 326. Листування з обласними філіями СРПУ з питань організаційних та творчих, 1 січня - 27 листопада 1958 р., 58 арк.

197. Спр. 345. Стенограма IV з'їзду письменників України, березень 1959 р., 139 арк.
198. Спр. 346. Стенограма IV з'їзду письменників України, 10–14 березня 1959 р., 72 арк.
199. Спр. 376. Листування з філіями СРПУ з питань творчих та організаційних, 6 січня – 10 грудня 1959 р., 51 арк.
200. Спр. 382. Список членів Спілки радянських письменників України станом на 15 січня 1959 р., 50 арк.

оп. 5.

201. Спр. 55. Особова справа Лінтура Петра Васильовича, літературознавця, фольклориста, 20 травня 1946 р. - 15 червня 1952 р., 17 арк.
202. Спр. 61. Особова справа Потушняка Федора Михайловича, прозаїка, поета, 21 травня 1946 р. - 5 липня 1952 р., 18 арк.
203. Спр. 68. Особова справа Тевельова Матвія Григоровича (Герцевича), прозаїка, 30 квітня 1947 р. - 29 травня 1952 р., 17 арк.
204. Спр. 70. Особова справа Томчання Михайла Івановича, прозаїка, 22 жовтня 1949 р. - 10 червня 1952 р., 16 арк.
205. Спр. 82. Особова справа Гойди Юрія Андрійовича, поета, 21 травня 1946 р. - 25 лютого 1953 р., 26 арк.
206. Спр. 162. Особова справа Цибульського Павла Даниловича, прозаїка, 23 вересня 1954 р. - 27 березня 1958 р., 18 арк.
207. Спр. 389. Особова справа Патрус-Карпатського Андрія Михайловича, поета, прозаїка, 21 травня 1946 р. - 28 грудня 1976 р., 65 арк.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)

Ф. 1. Закарпатський обком КП України.

оп. 1. Матеріали Закарпатського обкому КП(б)У 1946-1950 рр.

208. Спр. 83. Звіт про роботу Закарпатського обкому КП(б)У за 1946 р. (2-й прим.), 126 арк.
209. Спр. 101. Звіт про роботу відділу агітації і пропаганди Закарпатського обкому КП(б)У за 1946 р., 32 арк.
210. Спр. 127. Інструктивні вказівки ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У щодо порядку складання й подання звітності про добір, розстановку й переміщення кадрів, 1946 р., 68 арк.
211. Спр. 136. Інформація, довідки відділу агітації і пропаганди Закарпатського обкому КП(б)У до ЦК КП(б)У щодо стану агітаційно-масової й пропагандистської роботи в області, проведення політичних кампаній, листування з Українським товариством культурного зв'язку з закордоном та ін., 189 арк.
212. Спр. 138. Інформації, довідки відділу агітації і пропаганди Закарпатського обкому КП(б)У й листування з культурно-освітніми установами, засобами масової інформації про їхню роботу, 162 арк.
213. Спр. 139. Звіт відділу агітації і пропаганди Закарпатського обкому КП(б)У про роботу шкіл області за 1945/46 навчальний рік, 86 арк.
214. Спр. 140. Інформації, довідки, звіти, доповідні записки відділу агітації і пропаганди Закарпатського обкому КП(б)У, окружкомів КП(б)У, відділу народної освіти щодо стану виконання закону про обов'язкову освіту, перебігу ліквідації неписьменності й малописьменності тощо, 108 арк.
215. Спр. 141. Довідки й доповідні записки відділів Закарпатського обкому КП(б)У та обласного відділу народної освіти щодо виконання закону про обов'язкову освіту, розвитку народної освіти, постачання підручниками, 48 арк.
216. Спр. 142. Інформація, довідки, доповіді, записки й звіти відділів Закарпатського обкому КП(б)У щодо ліквідації неписьменності й

- малописьменності серед дорослого населення, роботу шкіл робітничої молоді та ін., 68 арк.
217. Спр. 305. Довідки інструкторів відділів Закарпатського обкому КП(б)У, міськкомів та окружкомів КП(б)У, органів МДБ й МВС щодо бандпроявлень, політичних настроїв населення, порушень соціалістичної законності, компрометуючі матеріали на окремих комуністів, 119 арк.
218. Спр. 377. Інформації, довідки, звіти Закарпатського обкому ЦК КП(б)У про роботу з інтелігенцією, діяльність кафедр Ужгородського державного університету за 1946/47 навчальний рік, факти проявів ворожості, буржуазної ідеології в області, 70 арк.
219. Спр. 384. Інформації, звіти міськкомів, окружкомів КП(б)У про роботу з інтелігенцією та їхню участь у роботі серед населення області, 30 арк.
220. Спр. 390. Інформації, довідки, звіти, доповідні записки навчальних закладів, установ, засобів масової інформації з питань їхньої діяльності, роботи з інтелігенцією, 146 арк.
221. Спр. 392. Інформації, звіти уповноважених Ради у справах Русской Православной Церкви та у справах релігійних культів про роботу, передачу православним греко-католицького собору, наявність релігійних культів в області, 46 арк.
222. Спр.593. Директивные письма ЦК КП(б)У обкома партии по идеологическим вопросам, работы школ и печати, 25 арк.

Ф. Р-195. Виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих.

оп. 14. Протоколи засідань.

223. Спр. 15. Протокол № 15 від 15 липня 1946 р., 48 арк.
224. Спр. 19. Протокол № 19 від 26 серпня 1946 р., 75 арк.
225. Спр. 20. Протокол № 20 від 16 вересня 1946 р., 148 арк.
226. Спр. 22. Протокол № 22 від 27 вересня 1946 р., 104 арк.

227. Спр. 24. Протокол № 24 від 15 жовтня 1946 р., 82 арк.
228. Спр. 27. Протокол № 27 від 18 листопада 1946 р., 57 арк.
229. Спр. 28. Протокол № 28 від 28 листопада 1946 р., 95 арк.
230. Спр. 29. Протокол № 29 від 6 грудня 1946 р., 90 арк.
231. Спр. 56. Протокол № 2 від 25 січня 1947 р., 94 арк.
232. Спр. 57. Протокол № 3 від 5 лютого 1947 р., 111 арк.
233. Спр. 75. Протокол № 21 від 5 серпня 1947 р., 105 арк.
234. Спр. 78. Протокол № 24 від 16 серпня 1947 р., 141 арк.
235. Спр. 79. Протокол № 25 від 25 серпня 1947 р., 121 арк.
236. Спр. 135. Протокол № 3 від 6 лютого 1948 р., 113 арк.
237. Спр. 151. Протокол № 19 від 15 липня 1948 р., 95 арк.
238. Спр. 225. Протокол № 15 від 25 травня 1949 р., 118 арк.
239. Спр. 311. Протокол № 17 від 10 червня 1950 р., 121 арк.
240. Спр. 313. Протокол № 19 від 26 червня 1950 р., 135 арк.
241. Спр. 314. Протокол № 20 від 5 липня 1950 р., 125 арк.
242. Спр. 334. Протокол № 40 від 25 грудня 1950 р., 128 арк.
243. Спр. 438. Протокол № 2 від 15 січня 1951 р., 257 арк.
244. Спр. 456. Протокол № 11 від 5 квітня 1951 р., 340 арк.
245. Спр. 474. Протокол № 21 від 11 червня 1951 р., 114 арк.
246. Спр. 490. Протокол № 29 від 25 серпня 1951 р., 295 арк.
247. Спр. 494. Протокол № 31 від 5 вересня 1951 р., 414 арк.
248. Спр. 537. Протокол № 4 від 25 січня 1952 р., 441 арк.
249. Спр. 541. Протокол № 6 від 16 лютого 1952 р., 432 арк.
250. Спр. 543. Протокол № 7 від 25 лютого 1952 р., 294 арк.
251. Спр. 557. Протокол № 15 від 15 травня 1952 р., 590 арк.
252. Спр. 587. Протокол № 30 від 29 вересня 1952 р., 237 арк.
253. Спр. 760. Протокол № 5 від 28 січня 1954 р., 132 арк.
254. Спр. 764. Протокол № 7 від 15 лютого 1954 р., 222 арк.
255. Спр. 777. Протокол № 13 від 15 квітня 1954 р., 127 арк.
256. Спр. 855. Протокол № 9 від 25-27 березня 1954 р., 514 арк.

257. Спр. 985. Протокол № 31 від 6 грудня 1956 р., 179 арк.
 258. Спр. 1025. Протокол № 13 від 10 квітня 1957 р., 198 арк.

**Галузевий державний архів Служби безпеки України
 (ГДА СБ України)**

Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ-КГБ УРСР.

оп. 4 (1957 р.).

259. Спр. 22.

Ф. 3. 5-те Управління МГБ-КГБ УРСР.

оп. 26 (1953 р.).

260. Спр. 2.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР.

261. Спр. 928. – Т. 1.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР.

оп. 22 (1951 р.).

262. Спр. 3. – Т. 13.

оп. 52 (1952 р.).

263. Спр. 3. – Т. 4.

264. Спр. 3. – Т. 15.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ:

265. Витяг з інформаційного звіту про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового за липень - вересень 1948 р. щодо діяльності греко-католицької церкви, 30 грудня 1948 р. // Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу: [Збірник документів] / Упоряд. В. Сергійчук. - К.: Дніпро, 2001. - С. 160-169.

266. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 10-21 марта 1939 г.: Стенографический отчет. - [М.:] ОГИЗ: Госполитиздат, 1939. - 742 с.
267. Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів / Передмова, упорядкування, коментарі, покажчики Н. С. Рубльової // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2 (21): Спецвипуск. – 507 с.
268. Вопросы идеологической работы: Сборник важнейших решений КПСС. – М.: Госполитиздат, 1961. – 347 с.
269. Гавриїл Костельник: три листи до Московського патріарха / Публ. Ю. Волошина // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2001. - № 2 (17). - С. 416-428.
270. Декларація ксьондзів Поділля з нагоди 10-річчя Жовтневої революції, 5 листопада 1927 р. / Публ. Н. Рубльової // Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів / Передмова, упорядкування, коментарі, покажчики Н. С. Рубльової // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2 (21): Спецвипуск. – С. 172–176.
271. Доповідна уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового голові Ради І. Полянському про необхідність ліквідувати унію в Закарпатській обл., 11 листопада 1948 р. // Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу: [Збірник документів] / Упоряд. В. Сергійчук. - К.: Дніпро, 2001. - С. 149-160.
272. Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр.: Архівні документи і матеріали / Закарпатська облдержадміністрація; Закарпат. облрада; ДАЗО; ГДА СБ України; Архів УСБУ в Закарпат. обл.; упоряд. О. М. Корсун, О. М. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – 768 с.: іл.

273. Звернення Апостольських адміністраторів Житомирської і Кам'янець-Подільської дієцезій РКЦ до ВУЦВК з нагоди 10-річчя радянської влади, 19 жовтня 1927 р. / Публ. Н. Рубльової // *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів / Передмова, упорядкування, коментарі, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2 (21): Спецвипуск. – С. 170–171.*
274. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР / ЦСУ при Совете Министров СССР. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – 210 с.*
275. *КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Збірник документів і матеріалів / Упорядкування, вступна стаття і примітки Б. Лобовика та Р. Приходька. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1962. – 184 с.*
276. *Крізь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси / Закарпатська облдержадміністрація; редкол.: В. О. Приходько (голова) та ін. – Ужгород, 1996. – 185 с.*
277. *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; автор передм. О. Луцький; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1995. - Т. 1: 1939-1953. - 748 с.*
278. *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, Ю. Сливка та ін.; автор передм. О. Луцький; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. - Львів: Вид-во «Місіонер», 1996. - Т. 2: 1953-1966. - 918 с.*
279. *Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.*

- В. Наумов, Ю. Сигачев. – М.: Международный фонд «Демократия», 1999. – 512 с. – (Россия. XX век. Документы).
280. Лист делегації православного духовенства Мукачєво-Пряшевської єпархії до Й. Сталіна про включення Закарпатської України до складу СРСР, 18 листопада 1944 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали: [НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.]. - К.: Наук. думка, 1995. - Т. 1: 1939-1953. - С. 227-229.
281. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Центр українознавства; Інститут історії України НАН України; Головна редкол. науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ; Державний архів Служби безпеки України; упорядники: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; за ред. В. Сергійчука. – К.: ПП М. І. Сергійчук, 2006. – Т. 1. – 920 с.
282. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Центр українознавства; Інститут історії України НАН України; Головна редкол. науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ; Державний архів Служби безпеки України; упорядники: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; за ред. В. Сергійчука. – К.: ПП М. І. Сергійчук, 2006. – Т. 2. – 804 с.
283. Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.): [Документи] / Публ. Ю. Волошина // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1999. - № 1/2 (10/11). - С. 406-418.
284. Маніфест Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською

- Україною, 26 листопада 1944 р. // Радянська Україна. – 1944. – 23 грудня. – № 250. – С. 2.
285. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - 560 с.
286. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. - К.: Вища школа, 1997. - Ч. 2. - 704 с.
287. На широкий шлях: [Збірка листів колишніх служителів церкви, проповідників, рядових парафіян] / Упоряд. Г. Ковач. - Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1964. - 32 с.
288. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу: [Збірник документів] / Упоряд. В. Сергійчук. - К.: Дніпро, 2001. - 493 с.
289. О религии и церкви: Сборник документов. – М.: Политиздат, 1965. – с.
290. От Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР – Иосифу Виссарионовичу Сталину // Правда. – 1952. – 13 мая. – № 134. – С. 3.
291. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров - Совете министров СССР. 1945-1970 гг.: В 2 т.: / [под ред. Н. А. Кривовой; отв. сост. Ю. Г. Орлова; сост. О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко]. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. - (Публикации). - Т. 1: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров - Совете министров СССР. 1945-1953 гг. - 847 с.
292. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров - Совете министров СССР. 1945-1970 гг.: В 2 т.: / [под ред. Н. А. Кривовой; отв.

- сост. Ю. Г. Орлова; сост. О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко]. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. - (Публикации). - Т. 2: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете министров СССР. 1954-1970 гг. - 672 с.
293. Повідомлення Народного комісаріату державної безпеки УРСР ЦК КП(б)У про реагування інтелігенції Львівської області на статтю «З хрестом чи ножем», квітень 1945 р. // Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; автор передм. О. Луцький; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1995. - Т. 1: 1939-1953. - С. 267-276.
294. Повідомлення Народного комісаріату державної безпеки УРСР ЦК КП(б)У про реагування населення західних земель України на статтю «З хрестом чи ножем» і арешти уніатського духовенства, 26 квітня 1945 р. // Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; автор передм. О. Луцький; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1995. - Т. 1: 1939-1953. - С. 262-267.
295. Про встановлення паспортного режиму на території Закарпатської області: Обов'язкова постанова Закарпатського обласного виконавчого комітету // Закарпатська правда. - 1946. - 16 квітня. - № 76 (276). - С. 4.
296. Про журнали «Звезда» і «Ленинград»: З постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. // Літературна газета. - 1946. - 22 серпня. - № 34 (175). - С. 1.
297. Про події в Угорщині: факти і документи. - К.: Держполітвидав УРСР, 1957. - 312 с.

298. Про помилки у статтях, опублікованих в «Карпатском сборнике» (М., 1972): Постанова бюро Закарпатського обкому КПУ. Прот. № 45, 89 від 10 травня 1973 р. // Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанич. - К.: Видавн. центр «Просвіта», 1998. - С. 507-508.
299. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2: Документи та матеріали / Упор. І. Г. Білас. – 688 с.
300. Русская Православная Церковь в борьбе за мир: Постановления, послания, обращения, призывы, речи и статьи. 1948–1950 гг. – М.: Изд. Московской Патриархии, 1950. – 120 с.
301. Тернистий шлях до України: Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.: Збірник архівних документів і матеріалів / Упорядкування, передмова та покажчик О. Д. Довганича та О. М. Корсуна; [Закарпатська облдержадміністрація; Закарпатська обласна рада; Державний архів Закарпатської обл.; редкол.: М. А. Попович (голова) та ін.]. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття» », 2007. – 749 с.
302. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанич. - К.: Видавн. центр «Просвіта», 1998. - 784 с.
303. Dokumenty nauki społecznej Kościoła / Fundacja Jana Pawła II; Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, Rzym; redakcja: ks. Marian Radwan SCJ, o. Leon Dyczewski OFM Conv., Adam Stanowski. – Rzym – Lublin: Wyd-wo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1987. – 456 s.
304. Jan XXIII. Encyklika «O pokoju między wszystkimi narodami opartym na prawdzie, sprawiedliwości, miłości i wolności» (*Pacem in terris*), Rzym, 11 kwietnia 1963 r. // Dokumenty nauki społecznej Kościoła

- / Fundacja Jana Pawła II; Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, Rzym; redakcja: ks. Marian Radwan SCJ, o. Leon Dyczewski OFM Conv., Adam Stanowski. – Rzym – Lublin: Wyd-wo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1987. – S. 269–303.
305. SzKP. A Szovjetunió Kommunista Pártjának Szervezeti Szabályzata. (Elfogadta a part XIX. Kongresszusa). – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-es folyóiratkiadó, 1952. – 26 old.
306. SzKP. Kongresszusa, 19. Moszkva. A XIX. Partkongresszus irányelvei A Sz Sz Ksz fejlesztése 1951–1955. évekre szóló ötödik ótéves tervével kapcsolatban ASzK(b)P XIX. Kongresszusának határozata M. Z. Szaburov elvtársnak, az Állami Tervbizottság Elnökének beszámolója nyomán. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-es folyóiratkiadó, 1952. – 32 old.

СПОГАДИ, АРХЕОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ:

307. Ваш І. М. Дорога до мети: [Про революційну боротьбу комуністів Закарпаття] / Іван Михайлович Ваш; [літ. запис К. О. Черкашина]. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1963. – 310 с.: іл.
308. Волошин А. Спомини / Августин Волошин. - Ужгород, 1923. - 96 с. - (Книжка «Русина». Ч. 10).
309. Волошин А. Спомини: Релігійно-національна боротьба карпатських русинів-українців проти мадярського шовінізму / о. д-р Августин Волошин; [вступне слово Миколи Вайди]. - Філадельфія: Карпатський голос, 1959. - 56 с.
310. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори Василя Гренджі-Донського / Упорядкування Зірки Гренджа-Донської; літературна редакція проф. В. Лева. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – Т. VIII. – 487 с.

311. Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956 / Олександр Довженко; [Федеральне архівне агентство (РФ). Російський держ. архів літератури та мистецтва; Державна архівна служба України. ЦДАМЛМ України]. – Харків: Фоліо, 2013. – 879 с. – Укр. та рос. мовами.
312. Зі спогадів із заслання о. Олександра Хіри; Бендас С. До спогадів Олександра Хіри; Вольф Ю. Зустрічі з отцем Олександром Хірою: Спогади // Бендас С. Священики-мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. - Ужгород: Закарпаття, 1999. - С. 318–350 (додатки).
313. Карманський П. Кризь темряву: Спогади / Петро Сильвестрович Карманський; [передмова Ю. Мельничука]. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956. – 111 с.
314. Карманський П. Кризь темряву: Спогади / Петро Сильвестрович Карманський; [вступ. стаття Ю. Мельничука]. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957. – 107 с.
315. Климпотюк М. В. Юність в боротьбі: [Спогади одного із перших комсомольців Закарпаття] / Микола Васильович Климпотюк. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1959. – 103 с.: іл.
316. Макара М. П. Спогад про угорські події 1956 р. / М. П. Макара // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний ун-т; [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. - Вип. 20. - С. 299-300.
317. Маргітич І., єпископ. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну: Спомини / Іван Маргітич // Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія» / Арсен Зінченко. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С. 160–165.
318. Мересій Ю. За брамою монастиря: Спогади / Юрій (Богдан) Мересій. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. - 140 с.

319. Симонов К. Глазами человека моего поколения: Размышления о И. В. Сталине / К. М. Симонов; [сост. Л. И. Лазарев]. – М.: «Правда», 1990. – 432 с. – (Библиотека журнала «Знамя»).
320. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.]. / Н. С. Хрущев. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Кн. 2. – 848 с.: илл.
321. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.]. / Н. С. Хрущев. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Кн. 3. – 704 с.: илл.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ОКРЕМІ ПУБЛІКАЦІЇ:

322. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 622 с. – (История сталинизма).
323. Актив літературного альманаху: [«Радянське Закарпаття»]
// Літературна газета. - 1952. - 10 січня. - № 2 (459). - С. 4.
324. Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. - Т. 2. - 425 с.
325. Андрашко І. Уніатська церква без маски / І. В. Андрашко
// Закарпатська правда. - 1948. - 27 березня. - С. 2.
326. Андрашко І. Уніатська церква - ідеологічний і політичний посібник угорсько-німецьких окупантів / І. В. Андрашко
// Закарпатська правда. - 1949. - 6 квітня. - № 67 (1600). - С. 2-3.

327. Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу / За заг. ред. П. Л. Яроцького. - К.: Вища школа, 1984. - 191 с.
328. Апанович О. [Рец. на кн.:] «Возз'єднання України з Росією»: Ювілейний збірник документів / О. М. Апанович // Літературна газета. – 1953. – 19 листопада. – № 48 (1146). – С. 3.
329. Арсентьев М. В. Из історії розвитку соціалістичної промисловості Радянського Закарпаття (1946-1955 рр.) / М. В. Арсентьев // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 140-152.
330. Арсирій А. Т. Учебник русского языка: Для шкіл Укр. ССР с венгер. яз. обучения / А. Т. Арсирій, Е. Э. Беднова. – 2-е изд. – Киев – Ужгород: Рад. школа, 1958. – Ч. 1: Фонетика и морфология: Для 5-го и 6-го классов. – 263 с.: ил.
331. Бадан О. Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис / Олександр Іванович Бадан; [Український інститут марксизму-ленінізму. Кафедра національного питання; за редакцією і передмовою М. Скрипника]. – [Харків]: Державне вид-во України, 1929. – 171 с.
332. Бажан М. Наша споконвічна земля: [Закарпаття] / Микола Бажан // Радянська Україна. - 1945. - 1 липня. - № 130. - С. 3.
333. Бажан М. П. До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології / М. П. Бажан. - К.: Укрполітвидав, 1947. - 20 с.
334. Бажан М. Проти націоналістичних перекичень в сучасній науці про історію України / М. П. Бажан // Радянська Україна. – 1947. – 13 грудня. – № 270 (7961). – С. 3–4; 14 грудня. – № 271 (7962). – С. 2–4.

335. Бажан М. За критику и самокритику в українській літературі / М. П. Бажан // Літературна газета. - 1947. - 27 грудня. - № 67 (2382). - С. 1.
336. Бажан О. Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О. Г. Бажан // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р. – С. 112–117.
337. Бажан О. Г. Реакція українського суспільства на події 1956 р. в Угорщині / О. Г. Бажан // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний ун-т; [редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. - Вип. 18. - С. 32-37.
338. Бажан О. Г. Наростання опору русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х - 1960-х рр. / О. Г. Бажан // Укр. іст. журн. - 2008. - № 5. - С. 147-159.
339. Бажан О. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х - 1980-ті рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; [НАН України. Ін-т історії України; Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. - 330 с.
340. Баженова Н. П. З історії боротьби трудящих Закарпаття проти іноземної воєнної окупації в 1919-1920 рр. / Н. П. Баженова // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточасєв (відп. ред.) та ін. - С. 137-163.

341. Баженова Н. П. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1921 р. / Н. П. Баженова // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 99-113.
342. Бако Л. Обласна нарада молодих письменників: [Закарпатської філії СРПУ] / Ласло Бако // Літературна газета. – 1953. – 4 червня. – № 24 (532). – С. 3.
343. Бако Л. В сім'ї єдиній: Замітки про життя угорської інтелігенції в Закарпатті / Ласло Бако // Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Л. Бако, В. Ладижець (редактор), Ю. Мейгеш, В. Микитась та ін. - Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957. - № 1. - С. 10-16.
344. Бако Л. Перша збірка угорського поета: [Вілмош Ковач. «Не можна мовчати». Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1957] / Ласло Бако // Літературна газета. - 1958. - 15 липня. - № 55 (1465). - С. 3.
345. Бако Л. Минулому немає вороття: [Рец. на кн.: Д. Йєш. «Народжені в пустах». Перекл. укр. Юрія Шкробинця. Ужгород: Закарпатське обласне вид-во] / Ласло Бако // Літературна газета. – 1959. – 15 грудня. – № 100 (1613). – С. 4.
346. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.: іл.
347. Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. - Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. - 447 с.
348. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

349. Баран В. Історія України 1945–1953 рр. / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
350. Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський; [НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
351. Беднова Е. Э. Учебник русского языка: Для школ с венгер. яз. обучения / Е. Э. Беднова. – 2-е изд. – Киев – Ужгород: Рад. школа, 1958. – Ч. 2: Синтаксис: Для 7-го класса. – 183 с.: ил.
352. Беднова Е. Э. Русский язык в V–VIII классах школ с венгерским языком обучения: Метод. пособие / Е. Э. Беднова, П. И. Владимир. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1963. – 279 с.
353. Бедь В. В. До питання про діяльність судових органів Закарпатської України (1944-1946 рр.) / Віктор Васильович Бедь // Науковий вісник Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права. - 1997. - № 1. - С. 115-122.
354. Белінський Є. Ф. Роль народних мас у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. / Є. Ф. Белінський // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 91-118.
355. Беляев В. Под чужими знаменами / В. П. Беляев, М. И. Рудницкий. – М., 1954. – 207 с.
356. Беляев В. Під чужими прапорами: Памфлети / В. П. Беляев, М. І. Рудницький. – К., 1956. – 245 с.
357. Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 рр. / Д. Бендас // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії / Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії; Українська комісія порівняльної

- церковної історії; за ред. Б. Гудзяка, І. Скочиласа, О. Турія. - Львів, 2000. - Ч. 2. - С. 290-299.
358. Бендас С. Священики-мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. - Ужгород: Закарпаття, 1999. - 412 с.
359. Белоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі / С. М. Белоусов; [АН УРСР. Інститут історії України; відп. ред. Ф. П. Шевченко]. - К.: Вид-во АН УРСР, 1951. - 166 с.
360. Бистрицька Е. В. Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.) / Е. В. Бистрицька // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 106–124.
361. Білак С. М. Слуга кількох господарів: про зрадницьку діяльність буржуазно-націоналістичних партій на Закарпатті / С. М. Білак. - Ужгород: Карпати, 1977. - 91 с.
362. Білак С. М. Народ за ними не пішов / С. М. Білак. - Ужгород: Карпати, 1981. - 216 с.
363. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. / Іван Григорович Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
364. Білокінь С. І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / С. І. Білокінь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р. – С. 100–111.

365. Божук Г. В. З історії утворення Ужгородського державного університету / Г. В. Божук // Укр. іст. журн. – 1970. – № 10. – С. 113–115.
366. Бойко С. О. Про «ангелів земних»: [Про реакційність релігійної ідеології] / С. О. Бойко. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1963. – 132 с.
367. Бокшай, Йосип Йосипович. Виставка творів. Ужгород, 1962: Каталог / Закарпат. обл. картинна галерея. Обл. правління Закарпат. відділення Спілки радянських художників України. Персональна виставка творів нар. худож. Укр. РСР, чл.-кор. Акад. художеств СРСР Й. Й. Бокшая; [вступ. стаття Ю. Ю. Сташка]. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1963. – 32 с.: іл.
368. Болдижар М. Антинародна діяльність уніатської церкви: На матеріалах Ужгородської унії / Михайло Миколайович Болдижар. - Львів: Вища школа: Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1980. - 199 с.
369. Болдижар М. Безслав'я: антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті в 20-40-ві роки / Михайло Миколайович Болдижар. - Ужгород: Карпати, 1981. - 120 с.
370. Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії / Михайло Миколайович Болдижар. - Ужгород: Карпати, 1985. - 160 с.
371. Болдижар М. М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів / Михайло Миколайович Болдижар. - Львів: Вища школа: Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1988. - 144 с.
372. Болдижар М. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. - початок 1946 р.) / Михайло Миколайович Болдижар. - Ужгород: «Поличка «Карпатського краю» », 1999. - 104 с.
373. Болдижар М. М. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки / Михайло Миколайович Болдижар. - Ужгород, 2003. - 212 с.

374. Болдижар М. М. Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини / Михайло Миколайович Болдижар. - Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2006. - 72 с.
375. Бондаренко В. П. Я. Галан – пристрасний борець проти католицько-уніатської реакції: Методичні поради та матеріали до лекції / В. П. Бондаренко. – К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР, 1957. – 24 с.
376. Бондарчук П. М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х - середина 1980-х рр.) / П. М. Бондарчук // Укр. іст. журн. - 2007. - № 3. - С. 138-152.
377. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук; [НАН України. Інститут історії України; наук. ред. В. М. Даниленко]. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - 381 с.
378. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / П. М. Бондарчук; [НАН України. Інститут історії України; наук. ред. В. М. Даниленко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с.
379. Боршош-Кум'ятський Ю. Грай, трембіто! Поезії / Юлій Боршош-Кум'ятський. – К.: Рад. письменник, 1958. – 119 с.
380. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / пер. з англ. Наталії Кочан, за ред. Олега Турія. - Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. - ХХ, 268 с.
381. Бригада київських письменників на Закарпатті: [М. Руденко, А. Турчинська, А. Трипільський] // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада. – № 47 (240). – С. 4.
382. Буржуазних націоналістів – на смітник історії! [Редакційна: Виключення з СРПУ П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-

- Карпатського] // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада. – № 47 (240). – С. 4.
383. Буркут І. Русинство: минуле і сучасність / Ігор Григорович Буркут. – Чернівці: Прут, 2009. – 384 с.
384. Буряк Н. П. Хрестоматія по русской літературе: Для 6-го класу шкіл с венгер. яз. обучения / Н. П. Буряк, Н. В. Химинец. – 4-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1961. – 239 с.: ил.
385. Вакаров Д. Избранное / Дмитрий Вакаров; [вступ. статья М. Стельмаха; послесловие П. Линтура, М. Симулика]. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. изд-во, 1963. – 247 с.
386. Вегеш М. Сторінки історії ОУН – УПА в Закарпатті (1939 – 1950-ті рр.) / Микола Вегеш // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 85–97.
387. Вегеш М. Карпатська Україна: документи і факти / Микола Миколайович Вегеш. - Ужгород: Карпати, 2004. - 432 с.
388. Вегеш М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) / М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І. Ф. Король; [Ужгородський держ. ун-т]. – Ужгород: [б. в.], 1998. – 129 с.
389. Вегеш М. М. Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Гренджі-Донського (1897-1974): Матеріали до спецкурсу «Історія української культури ХХ ст.» / М. М. Вегеш, Л. В. Горват; [Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства]. - Ужгород, 2000. - 106 с.
390. Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення / Микола Миколайович Вегеш, Маріан Юрійович Токар. - Ужгород: Карпати, 2009. - 448 с.: іл.
391. Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ужгород, 29 червня – 2 липня 1967 р. – Ужгород: Карпати, 1970. – 605 с.

392. Великий російський народ: [Редакційна] // Літературна газета. - 1950. - 25 травня. - № 21 (374). - С. 1.
393. Великий російський народ: [Редакційна] // Літературна газета. - 1952. - 29 травня. - № 22 (479). - С. 1.
394. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу / Ярослава Володимирівна Верменич. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. - 231 с.
395. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Володимирівна Верменич; [НАН України. Інститут історії України; наук. ред. П. Т. Тронько]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. - 516 с.
396. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Ярослава Володимирівна Верменич; [НАН України. Інститут історії України, Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. - 284 с.
397. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. - 2012. - Вип. 6. - С. 67-90.
398. Верменич Я. Историческая лимнология: проблемы концептуализации / Ярослава Владимировна Верменич. - Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. - 148 с.
399. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев; [НАН України. Інститут історії України]. – 2-ге, доповнене, доопрацьоване вид. – К.: Наукова думка, 2005. – 717 с.
400. Весна: Збірка віршів молодих поетів Закарпаття / Упоряд. І. Борисов. – Ужгород: Книжково-журнальне та газетне вид-во, 1947. – 52 с.

401. Веденєєв Д. В. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 104–126.
402. Вишневецький І. П. Традиції та сучасність: [Про розвиток літератури на Закарпатті] / І. П. Вишневецький. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1963. - 240 с.
403. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 82 с.
404. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької Республіки: формування державних структур і громадсько-політичне життя краю у 20-х - першій половині 30-х років ХХ ст. / С. В. Віднянський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. - К., 2002. - Вип. 6. - С. 297-318.
405. Віднянський С. В. Політичні процеси в Закарпатті / С. В. Віднянський // Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В. П. Трощинський. – С. 621–694 [Розділ V].
406. Віднянський С. Доля угорців та німців Закарпаття під час «радянізації» краю у 1944-1945 рр. / С. В. Віднянський // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - К., 2005. - С. 191-193.
407. Віднянський С. В. Закарпатська Україна, Закарпаття / С. В. Віднянський // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 201–204.

408. Виднянский С. Особенности использования советских войск в ходе подавления Венгерской революции 1956 г. / С. В. Виднянский // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний ун-т; [редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. - Вип. 18. - С. 52-59.
409. Віднянський С. В. Державний устрій Підкарпатської Русі - Карпатської України (1919-1939 рр.) / С. В. Віднянський // Нариси історії державної служби в Україні / Голов. упр. держ. служби України; НАН України, Ін-т історії України; редкол.: Т. В. Мотренко (відп. ред.), акад. НАН України В. А. Смолій (відп. ред.), С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. - К.: Ніка-Центр, 2008. - С. 255-292 [розд. 13].
410. Віднянський С. В. Державний устрій Підкарпатської Русі - Карпатської України / С. В. Віднянський // Історія державної служби в Україні / Голов. упр. держ. служби України; НАН України, Ін-т історії України; редкол.: Т. В. Мотренко (відп. ред.), акад. НАН України В. А. Смолій (відп. ред.), С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. - К.: Ніка-Центр, 2009. - Т. 2. - С. 33-96 [розд. 16].
411. Віднянський С. Закарпаття - Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України) / С. В. Віднянський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. - К., 2009. - Вип. 15: У 2 ч. - Ч. 1. - С. 184-207.
412. Віднянський С. Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів / С. В. Віднянський // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. - Спецвипуск: Європейська перспектива. - К., 2009. - С. 89-103.
413. Віднянський С. В. Закарпаття / С. В. Віднянський // Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / НАН України. Інститут історії України; редкол.: М. М. Варварцев (відп. ред.)

- та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 2: Предметно-тематична частина: Д – Й. – С. 147–153.
414. Віднянський С. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі: [у розділі III. Національне питання на українських землях у міжвоєнний період] / С. В. Віднянський // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / НАН України. Інститут історії України; [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 283–304.
415. Віднянський С. Особливості національних процесів у Закарпатті: [у розділі IV. Україна в роки Другої світової війни] / С. В. Віднянський // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / НАН України. Інститут історії України; [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 397–402.
416. Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / С. В. Віднянський, М. М. Вегеш; [НАН України. Ін-т історії України та ін.]. – К. – Ужгород, 1998. – 256 с.
417. Віднянський С. В. Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини / С. В. Віднянський, О. С. Рубльов // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / НАН України. Ін-т історії України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: В. М. Литвин (голов. ред.), В. А. Смолій (відп. ред. ч. I), чл.-кор. НАН України Ю. А. Левенець (відп. ред. ч. II) та ін. - К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 430-493.

418. Вірші Ласло Бако: [Пісня миру; Землекопи; Дує мила вогник; Ленке Шомі] / Ласло Бако // Радянська Україна. - 1957. - 1 березня. - № 51 (10794). - С. 3.
419. Владимир Л. А. Русский язык: Учебник для 3-го класса нач. школ с мадьяр. яз. преподавания / Л. А. Владимир. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1947. – 184 с.: ил.
420. Владимир Л. А. Русский язык: Учебник для 3-го класса школ с венг. яз. обучения / Л. А. Владимир. – 2-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1950. – 247 с.: ил.
421. Воблий К. Закарпатська Україна / К. Воблий, К. Стецюк // Радянська Україна. - 1944. - 8 серпня. - № 154 (7475). - С. 2.
422. Войналович В. А. Римо-католицькі громади в Україні у вимірах державної релігійної політики (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 151–158.
423. Войналович В. Реформатська церква на Закарпатті у пошуках шляхів самозбереження (друга половина 40-х – 60-ті роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – Вип. 21. – С. 306–316.
424. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
425. Волокитина Т. В. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов ХХ века: Очерки истории / Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. - 807 с.: ил. - (История сталинизма).

426. Волошин А. Вибрані твори / Августин Іванович Волошин; [упорядкування, вступна стаття «Життя і творчість Августина Волошина» та примітки О. В. Мишанича]. - Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття»», 2002. - 528 с.: іл.
427. Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946–49 рр. / Ю. Волошин // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 77–84.
428. Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької Церкви на Закарпатті / Ю. Волошин // Людина і світ. – 1999. – № 1. – С. 34–38.
429. Вони ростуть атеїстами: З досвіду антирелігійного виховання в школах області: [Збірник статей; Закарпат. ін-т удосконалення кваліфікації вчителів]. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1961. – 64 с.
430. Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза / Михаил Сергеевич Восленский. - М.: Политиздат, 1991. - 624 с.
431. В президії СРПУ: [4 червня 1946 р. - прийняття до СРПУ А. Патрус-Карпатського, Ф. Потушняка, П. Лінтура; утворення Закарпатської філії СРПУ] // Літературна газета. - 1946. - 6 червня. - № 23 (164). - С. 4.
432. В президії СРПУ: [17 листопада 1947 р. – виключення зі Спілки П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського] // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада. – № 47 (240). – С. 4.
433. В президії СРПУ: [24 листопада 1950 р. - до членів Спілки прийнято Петра Горецького (Ужгород), Леоніда Редька (Ужгород)] // Літературна газета. - 1950. - 30 листопада. - № 48 (401). - С. 3.
434. В президії СРПУ: [24 січня 1951 р.] // Літературна газета. - 1951. - 1 лютого. - № 5 (410). - С. 2.
435. В президії СРПУ: [19 квітня 1951 р. - Президія СРПУ прийняла до членів Спілки радянських письменників України М. Тарновського

- (Ужгород), перевела з кандидатів у члени СРПУ К. Дрока (Ужгород)] // Літературна газета. - 1951. - 26 квітня. - № 17 (422). - С. 2.
436. В президії СРПУ: [28 січня 1952 р.] // Літературна газета. - 1952. - 31 січня. - № 5 (462). - С. 1.
437. В президії СРПУ: [15-16 травня 1952 р. За недостойний радянського літератора метод роботи над творами (за плагіат) Леонід Редько (Ужгород) виключений зі Спілки письменників] // Літературна газета. - 1952. - 22 травня. - № 21 (478). - С. 3.
438. В президії СРПУ // Літературна газета. - 1952. - 27 листопада. - № 48 (505). - С. 1.
439. В президії СРПУ // Літературна газета. - 1953. - 4 червня. - № 24 (532). - С. 1.
440. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952) / Т. В. Вронська; НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України. Інститут оперативної діяльності та державної безпеки; наук. ред. О. Є. Лисенко. – Харків: Право, 2008. – 264 с.
441. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська; НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України. Інститут дослідження проблем державної безпеки; наук. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.
442. Вронська Т. В. Радянська паспортна система / Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 33–43; № 4. – С. 3–15.
443. В секції прози СРПУ: [Обговорення роману С. Скляренка «Карпати»] // Літературна газета. - 1952. - 5 червня. - № 23 (480). - С. 4.
444. VIII пленум правління Спілки радянських письменників України // Літературна газета. – 1953. – 3 грудня. – № 50 (1148). – С. 3.

445. Гаврюк П. А. Письменник-комуніст Павло Семенович Ходченко: До 85-річчя з дня народження / П. А. Гаврюк // Укр. іст. журн. - 1965. - № 1. - С. 132-135.
446. Гайніш Й. Й. Словаки Закарпаття / Й. Й. Гайніш // Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: Матеріали наук.-практ. конференції: [Збірник]. - Ужгород, 1997. - С. 130-137.
447. Галан Я. Исшедшие из мрака / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. - 1948. - 24, 25 августа.
448. Галан Я. Жрецы золотого теленка: [Раздел памфлета «Отец тьмы и присные»] / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. - 1949. - 6 января.
449. Галан Я. Новое евангелие папы: [Разделы памфлета «Отец тьмы и присные»] / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. - 1949. - 27 февраля; 1, 2, 11 марта.
450. Галан Я. Кровь и цепи: [памфлет «Годі!»] / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. - 1950. - 7, 10-12, 18-19 мая.
451. Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - 703 с.
452. Галан Я. З хрестом чи з ножем / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - С. 427-441.
453. Галан Я. Що таке унія / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - С. 442-486.

454. Галан Я. На службі в сатани / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - С. 493-510.
455. Галан Я. Присмерк чужих богів / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - С. 516-529.
456. Галан Я. Годі! / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - С. 540-575.
457. Галан Я. Отець тьми і присні / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич. - С. 576-629.
458. Ганжа І. Х. Роль Академії наук УРСР у підготовці наукових кадрів з випускників Ужгородського державного університету / Іван Хомич Ганжа // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ужгород, 29 червня – 2 липня 1967 р. – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 495-503.
459. Ганицька А. Деякі ще по сьогодні шкодують розлучитись з мадярською мовою / А. Ганицька // Закарпатська правда. - 1945. - 20 травня. - № 60 (87). - С. 3.

460. Гашпар М. М. Русский язык: Учебник для 4-го класса школ с венг. яз. обучения / М. М. Гашпар. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1953. – 256 с.: ил.
461. Гашпар М. М. Русский язык: Учебник для 4-го класса школ с венгер. яз. обучения / М. М. Гашпар. – 3-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1956. – 256 с.: ил.
462. Гашпар М. М. Русский язык: Учебник для 4-го класса школ с венг. яз. обучения / М. М. Гашпар. – 4-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1957. – 240 с.: ил.
463. Гашпар М. М. Русский язык: Учебник для 4-го класса школ с венг. яз. обучения / М. М. Гашпар. - 5-е изд. - К. - Ужгород: Рад. школа, 1959. - 240 с.: ил.
464. Гашпар М. М. Русский язык: Учебник для 1-го и 2-го классов школ с венг. яз. обучения / М. М. Гашпар, И. В. Жупан. – 2-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1957. – 271 с.
465. Гашпар М. М. Русский язык: Учебник для 4-го класса школ с венгер. яз. обучения / М. М. Гашпар. – 6-е изд., испр. и доп. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1961. – 248 с.: ил.
466. Гийдел Е. [Рец. на кн.:] Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т. II: 1918–1945. – 663 с. / Ернест Гийдел // Україна модерна. – 2002. – Ч. 7. – С. 226–231.
467. Гийдел Е. Рутенія über alles: [Рец. на кн.:] Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2001. – 432 с.; Paul Robert Magocsi and Ivan Pop, ed. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 2002. – 520 p.; Paul Robert Magocsi and Ivan Pop, ed. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. – Revised and Expanded Edition. – Toronto: University of Toronto Press, 2005. – 569 p. / Ернест Гийдел // Україна модерна. – 2007. – № 1 (12). – С. 191–217.

468. Гиневский А. Карпаты: Очерки и рассказы / А. Гиневский. – Ужгород: Закарпатск. обл. кн.-газ. изд-во, 1948. – 203 с.
469. Гойда Ю. На нових шляхах: [Літературне життя Закарпаття] / Ю. Гойда // Літературна газета. - 1948. - 2 грудня. - № 49 (294). - С. 3.
470. Гойда Ю. Верховинський край: Поезії / Юрій Гойда. - К.: Радянський письменник, 1950. - 116 с.: іл.
471. Гойда Ю. Сонце над Тисою: Поезії / Юрій Гойда. - Ужгород: [Закарпат. обл. вид-во], 1950. - 97 с.
472. Гойда Ю. Сонце над Карпатами: Поезії / Юрій Гойда. – К.: Держлітвидав України, 1951. – 136 с. – (Декада укр. мистецтва та літератури. 1951).
473. Гойда Ю. Високі дороги: Поезії / Юрій Гойда. – Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1952. – 126 с.: іл.
474. Гойда Ю. Угорські мелодії: Поезії / Юрій Гойда; [вступ. стаття В. Ладижця]. – К.: Рад. письменник, 1955. – 76 с.
475. Гойда Ю. Вибране / Юрій Гойда; [вступ. стаття В. Ладижця]. – К.: Держлітвидав УРСР, 1956. – 254 с.
476. Гойда Ю. Серце, вічно гори! [Поезії] З неопублікованого 1951-1955 рр. / Юрій Гойда; [вступ. стаття В. Попа]. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1958. - 88 с.
477. Голованівський С. Покровителі изменників и убийц: [Кларенс Маннинг «История Украины»] / С. Е. Голованівський // Літературна газета. - 1947. - 18 октября. - № 47 (2362). - С. 1.
478. Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. В. Гомоннай. – К. – Ужгород, 1988. – 218 с.
479. Гончаренко А. Мовна грамотність учнів - справа всіх учителів / А. Гончаренко, П. Чалий // Закарпатська правда. - 1945. - 18 березня. - № 33 (60). - С. 3.

480. Горбач С. І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953) / С. І. Горбач // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 68–76.
481. Горелов А. Старокатолики / А. Горелов, О. Литвинова-Хабибуліна // Католическая Энциклопедия. – М.: Изд-во Францисканцев, 2011. – Т. IV: Р–Ф. – Стб. 1071–1073.
482. Горецький П. Моя любов: Поезії / Петро Горецький. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. – 67 с.
483. Гранчак І. М. Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945-1996 рр.) / І. М. Гранчак // Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: Матеріали наук.-практ. конференції: [Збірник]. - Ужгород, 1997. - С. 83-97.
484. Гранчак І. Проблеми історії Закарпаття в науковій спадщині Ф. П. Шевченка / І. М. Гранчак, Д. Д. Данилюк // Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. Ю. А. Пінчук. - К., 1998. - Вип. 7: Пам'яті чл.-кор. НАН України Федора Павловича Шевченка. - С. 74-86.
485. Грацианская Н. Н. Современные культурно-бытовые процессы у словаков Закарпатья / Н. Н. Грацианская // Карпатский сборник / АН СССР. Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. - М.: Наука, 1972. - С. 108-115.
486. Грибанич І. Закарпатські німці / Ілля Іванович Грибанич. - Ужгород, 1998. - 50 с.
487. Гриценко П. Ю. Грицак Микола Андрійович / П. Ю. Гриценко // Українська мова: Енциклопедія / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 125.

488. Гроздова И. Н. Этническая специфика венгров Закарпатья / И. Н. Гроздова // Карпатский сборник / АН СССР. Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. - М.: Наука, 1972. - С. 95-107.
489. Гроздова И. Н. Венгры и немцы Советского Закарпатья: По материалам полевых исследований 1968–1969 гг. / И. Н. Гроздова, Т. Д. Филимонова // Советская этнография. – 1970. – № 1. – Январь – февраль. – С. 135–143.
490. Грушевський М. [Передне слово] / Михайло Сергійович Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. акад. М. Грушевського. - [К.:] ДВУ, 1928. - С. V-VIII.
491. Грушевський М. Вступне слово акад. М. С. Грушевського до збірника наукових статей «Полуднева Україна» - «Степ і море в історії України: Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліджу» / М. С. Грушевський // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - К., 1993. - С. 296-313.
492. Гудзенко С. В Закарпатье / С. Гудзенко // Литературная газета. - 1947. - 7 декабря. - № 61 (2376). - С. 1.
493. Гуріненко П. Вузька тематика, низька художня якість: Про альманах «Радянське Закарпаття» / П. В. Гуріненко // Літературна газета. - 1952. - 24 липня. - № 30 (487). - С. 4.
494. Гуслистий К. З історії боротьби українського народу проти церковної унії / К. Г. Гуслистий // Вільна Україна. - 1945. - 6 липня; Радянська Буковина.- 1945. - 8 липня; Прикарпатська правда. - 1945. - 10 липня; Червоний прапор. - 1945. - 10, 11 липня; Радянське слово. - 1945. - 11 липня; Радянська Волинь. - 1945. - 11, 13 липня; Вільне життя. - 1945. - 14, 15 липня.

495. Густі В. П. Письменники Закарпаття у другій половині ХХ ст. (фрагменти хроніки) / В. П. Густі // Нариси історії Закарпаття / Закарпатська облдержадміністрація. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – Т. III (1946–1991) / Редкол.: І. М. Різак (голова), М. М. Болдижар (кер. авт. кол.) та ін. – С. 496–511.
496. Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. М. Даниленко, В. К. Баран. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки. Т. 13).
497. Данилець Ю. Обмеження діяльності православних монастирів Закарпаття в 1945-1961 рр. / Ю. Данилець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін. - Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. - С. 161-165.
498. Данилюк Д. Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1985) / Дмитро Дмитрович Данилюк. - Львів: Вища школа, 1987. - 130 с.
499. Данилюк Д. Д. Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ - перша половина ХХ ст.) / Дмитро Дмитрович Данилюк; [Ужгородський держ. ун-т, НДІ карпатознавства]. - Ужгород: [б. в.], 1999. - 346 с.
500. Данилець Ю. Православні монастирі на Закарпатті після возз'єднання з Радянською Україною / Ю. Данилець // Возз'єднання Закарпаття з Україною: Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. - Ужгород, 2006. - С. 145-152.
501. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. - К.: Рідний край, 2000. - 616 с.
502. Дашкевич І. Д. Класова боротьба трудящих Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929-1933 рр.) / І. Д. Дашкевич // Наукові

- записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточасєв (відп. ред.) та ін. - С. 191-219.
503. Демчик М. Вивчення П. В. Лінтуром народної прози в контексті міжетнічних контактів / М. Демчик // Науковий вісник. - Ужгород, 2006. - Вип. 13. - С. 130-133.
504. Дем'ян Л. Весілля без жениха: Оповідання / Лука Дем'ян; [впорядкував, відредаг. і написав післямову І. Чендей]. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1956. - 158 с.
505. Дем'ян Л. Зустріч: Оповідання / Лука Дем'ян. - Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1961. - 79 с.
506. Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: Матеріали наук.-практ. конференції: [Збірник]. - Ужгород, 1997. - 213 с.: додаток.
507. Дзендзелівський Й. О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття: На допомогу вчителям Закарпатської обл. / Йосип Олексійович Дзендзелівський; [Закарпат. обл. відділ нар. освіти. Ін-т удосконалення кваліфікації вчителів]. - Ужгород, 1958. - 47 с.
508. Дзендзелівський Й. О. Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов / Й. О. Дзендзелівський; [АН УРСР. Відділ сусп. наук. Укр. ком. славістів. V Міжнар. з'їзд славістів (Софія, верес. 1963 р.). Доповіді радянської делегації]. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - 44 с. з схем.
509. Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) / В. І. Дмитрук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. - К., 2010. - Вип. 36. - С. 283-293.

510. Добош Ст. В. Підготовка до відкриття університету: [Ужгородського] / Ст. В. Добош // Закарпатська правда. - 1945. - 15 серпня. - № 98 (125). - С. 4.
511. Добра П. 20 років за океаном: [Нариси про «американський спосіб життя»] / Петро Добра. – Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1953. – 116 с.
512. Довганич О. «Мої жалі і світлі мрії»: нове про А. М. Патрус-Карпатського / О. Д. Довганич // Карпатський край. – Ужгород, 1994. – Вип. IV. – С. 52–55.
513. Довганич О. Д. Суди Особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. - Ужгород: Закарпаття, 2003–2004. - (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). - Кн. 1 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) [та ін.]. - 2003. – С. 62–78.
514. Довганич О. Д. Трагічна доля поета: Патрус-Карпатський Андрій Михайлович / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. - Ужгород: Закарпаття, 2003-2004. - (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). - Кн. 2 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) [та ін.]. - 2004. - С. 499-504.
515. Довганич О. Іван Андрашко / О. Д. Довганич // Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи ХХ ст. – Ужгород: Гражда, 2007. – С. 12–13.
516. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією» / О. Д. Довганич; [післямова М. Олашина]. - Ужгород: Гражда, 2008. - 292 с.
517. Довганич О. Відновити правду про репресованих угорців і німців Закарпаття та повернути чесне ім'я кожній жертві тоталітарної системи – обов'язок нашого суспільства // Довганич О. Так ламалися долі

- репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією» / О. Д. Довганич; [післямова М. Олашина]. - Ужгород: Гражда, 2008. - С. 184–189.
518. Довганич О. У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації Греко-католицької церкви та її воз'єднання з Руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ ст. / О. Д. Довганич, О. В. Хланта; передмова В. В. Бедея [Міжрегіональна академія управління персоналом, Закарпатська філія, юридичний факультет; Адвокатське бюро «Срібна земля»]. – Ужгород: Карпати; Гражда, 1999. – 126 с.: іл.
519. До конца разоблачить буржуазный национализм: [В рядах ССПУ] // Литературная газета. - 1947. - 12 ноября. - С. 54 (2369). - С. 3.
520. Дольд Ю. З літературного життя Закарпаття / Ю. П. Дольд-Михайлик // Літературна газета. - 1946. - 7 березня. - № 10 (151). - С. 3.
521. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) / Микола Савович Дорошко. - К.: Ніка-Центр, 2008. - 368 с.
522. Дорошко М. С. Номенклатура компартійно-радянська / М. С. Дорошко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл – О. – С. 486–488.
523. Дрок К. Сонце над Карпатами / К. Л. Дрок, М. Т. Шаповал // Літературна газета. - 1950. - 29 червня. - № 26 (379). - С. 1.
524. Дудикевич Б. Українські буржуазні націоналісти - найманці міжнародних імперіалістів / Б. Дудикевич, Я. Вітошинський. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1952. - 60 с.
525. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій

- Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – 856 с. + XXXII с.: іл.
526. Есаков В. Д. Сталинские «Суды чести»: дело «КР» / В. Д. Есаков, Е. С. Левина. – М.: Наука, 2005. – 422 с.
527. Евсеев И. Ф. Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти 1944–1945 / И. Ф. Евсеев. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1954. – 147 с.
528. Євсєєв І. Ф. Злісний наклеп під виглядом наукової праці: [Рец. на кн.: Markus W. L'incorporation de l'Ukraine Subcarpathique à l'Ukraine Soviétique, 1944-1945. Louvain, 1956] / І. Ф. Євсєєв // Укр. іст. журн. - 1958. - № 4. - С. 157-161.
529. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єкельчик; [авториз. пер. з англ. М. Климчука та Х. Чумак]. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
530. Єневич Ф. Про націоналістичні помилки М. Рильського / Ф. Ф. Єневич // Радянська Україна. – 1947. – 2 жовтня. – № 211 (7902). – С. 2–4.
531. Жулканич Н. М. Протиріччя суцільної колективізації на Закарпатті (1950-1953 рр.) / Н. М. Жулканич, Л. І. Капітан, І. Г. Шершун // «Carpatika-Karpatika». - Ужгород, 2002. - Вип. 14: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. - С. 190-196.
532. Жупан І. В. Русский язык: Учебник для 3-го класса школ с венгер. яз. обучения / И. В. Жупан. – 2-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1956. – 239 с.: ил.
533. Жупан І. В. Русский язык: Учебник для 3-го класса школ с венгер. яз. обучения / И. В. Жупан. – 3-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1957. – 239 с.: ил.

534. Жупан И. Теплый хлеб: Рассказы о прошлом / Иосиф Жупан. - Ужгород: Закарпат. обл. изд-во, 1958. - 104 с.
535. Жупан И. В. Русский язык: Учебник для 3-го класса школ с венгер. яз. обучения / И. В. Жупан. - 6-е изд. - К. - Ужгород: Рад. школа, 1964. - 256 с.: ил.
536. За високий рівень творчих обговорень: В секції прози Спілки радянських письменників України // Літературна газета. - 1953. - 22 січня. - № 4 (513). - С. 4. [В т. ч. критика некритичного обговорення роману С. Скляренка «Карпати»]
537. За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури! [Редакційна] // Радянська Україна. - 1947. - 27 листопада. - № 257 (7948). - С. 2-3.
538. Закарпатська область // Українська радянська енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. - К.: Головна редакція УРЕ, 1965. - Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. - С. 666-669.
539. Закарпаття в етнополітичному вимірі / НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін.; [автори: М. Панчук (керівник авт. кол.), В. Войналович, О. Калакура, В. Котигоренко, О. Красівський та ін.]. - К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. - 682 с.
540. Закарпаття: минуле і сучасне: Збірник / Ужгородський держ. ун-т. - Ужгород, 1986.- 231 с.
541. Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. та передмова В. Маркуся та В. Худанича. - Ужгород: Карпати - Гражда, 1999. - 232 с.
542. Закарпаття 1919-2009 рр.: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський,

- Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар]. - Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. - 720 с.
543. Закарпаття. Хто є хто: Міжнародне довідково-біографічне видання: Вип. 3: Присвячується 60-річчю створення Закарпатської обл. / Автор-упорядник В. В. Болгов. - К.: Укр. академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2007. - 176 с.
544. Закревська Я. В. Дзензелівський Йосип Олексійович / Я. В. Закревська // Українська мова: Енциклопедія / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 145.
545. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950-80-ті роки в УРСР / О. В. Зарецький; [НАН України; Інститут української мови; відп. ред. М. Коцюбинська]. - К.: Фітосоціоцентр, 2003. - 260 с.
546. Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія» / Арсен Зінченко. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 408 с.
547. Золотушкін О. Молоді літератори Закарпаття / О. Золотушкін // Літературна газета. - 1950. - 20 жовтня. - № 42 (395). - С. 2.
548. Золотушкін О. Поезія альманаху «Радянське Закарпаття»: [«Радянське Закарпаття». - 1951. - № 1] / О. Золотушкін // Літературна газета. - 1951. - 23 серпня. - № 34 (439). - С. 3.
549. Зустріч з закарпатськими поетами: [М. Рішком та М. Паньком у клубі СРПУ] // Літературна газета. - 1946. - 16 травня. - № 20 (161). - С. 1.
550. Зустріч з письменниками Радянської України // Закарпатська правда. - 1945. - 4 липня. - № 80 (107). - С. 2.

551. Зустріч з письменниками Радянської України // Закарпатська правда. - 1945. - 8 липня. - № 82 (109). - С. 3.
552. Ігнат А. М. Успіхи культурно-освітньої роботи в Закарпатській області за роки Радянської влади / А. М. Ігнат // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 369-397.
553. Ігнат А. Світло Жовтня: Розповідь про загальноосвітню школу в Закарпатті / А. М. Ігнат. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. – 55 с.: іл.
554. Ідеологічні перекручення в літературі, викриті в статті газети «Правда», і чергові завдання письменників Радянської України: Доповідь голови правління Спілки радянських письменників України тов. О. Є. Корнійчука: [VI пленум правління СРПУ, 30 липня 1951 р.] // Літературна газета. – 1951. – 9 серпня. – № 32 (457). – С. 1–3.
555. Ійеш Д. Народжені в пустах: Роман / Дьюла Ійеш; [пер. з угорськ. Ю. Шкробинця; вступ. стаття Л. Бако]. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1958. – 251 с.
556. Ілько В. І. З історії обезземелення селян Закарпаття в другій половині XIX ст. / В. І. Ілько // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 63-90.
557. Ілько В. І. До питання розшарування селянства на Закарпатті в другій половині XIX ст. / В. І. Ілько // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-

- річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 25-44.
558. Інгулинець Ю. Лиходій в греко-католицькій рясі: [Микола Токач] / Ю. Інгулинець, Й. Кость, А. Манкулич // Закарпатська правда. - 1945. - 20 квітня. - № 47 (74). - С. 3.
559. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – Закарпатська область / Редкол.: В. І. Белоусов (голова) та ін. – 786 с.
560. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Світ знань, 2002. – Т. 5. – Ч. 1: Протестантизм в Україні: Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм / За ред. П. Яроцького. – 424 с.
561. Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; редкол.: акад. НАН України П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. - К.: Рідний край, 1999. - Вип. 7. - 462 с.
562. Історія української літератури ХХ ст.: У 2 кн.: Навч. посібник / за ред. В. Г. Дончика. - К.: Либідь, 1994. - Кн. 2. - Ч. 1: 1940-ві - 1950-ті роки. - 368 с.
563. Йосипенко В. «Зимові сутінки червневих днів»: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово / В. Йосипенко [В. Тваринський] // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 140–147.
564. Калин А. Закарпатские сказки Андрея Калина / Андрей Калин; [запись текстов П. В. Линтура; пер. с укр. Г. Игнатовича и К. Черкашина]. – Ужгород: Закарпат. обл. изд-во, 1957. – 198 с.: ил.
565. Кандидов Б. Друг фашизма Пий XII / Б. Кандидов // Литературная газета. - 1947. - 8 октября. - № 44 (2359). - С. 2.

566. Капітан Л. І. Етнонаціональний аспект «радянзації» Закарпаття: влада та інтелігенція / Л. І. Капітан // Сумська старовина. – 2011. – № № XXXIII–XXXIV. – С. 71–78.
567. Капітан Л. Літературне життя Закарпаття 1945–1950-х років: від творчої свободи до концепції «інженерів людських душ» / Л. І. Капітан; відп. ред. О. І. Гуржій. – К.: ПП «Фоліант», 2011. – 140 с.
568. Капітан Л. І. Мовна політика в контексті становлення радянської школи в Закарпатті повоєнного періоду / Л. І. Капітан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2011. – Вип. 21: На пошану професора, ректора Руслана Постолювського. – С. 115–127.
569. Капітан Л. Ідеологічна підготовка ліквідації Греко-католицької церкви в Закарпатті (повоєнний період) / Л. І. Капітан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2011. – Вип. 22: Присвячений 450-річчю Пересопницького Євангелія. – С. 105–109.
570. Капітан Л. Науково-педагогічна інтелігенція Закарпаття повоєнного періоду: політико-адміністративний тиск влади як елемент національної політики в умовах «радянзації» / Л. І. Капітан // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей / МОН України. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин. – Чернівці, 2011. – Т. 23-24. – С. 143–148.
571. Капітан Л. І. Організація угорського національного шкільництва у повоєнному Закарпатті / Л. І. Капітан // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 4. – С. 151–156.

572. Капітан Л. Поліетнічність як чинник формування освітнього простору Закарпаття повоєнного періоду / Л. І. Капітан // Пам'ять століть. – 2011. – № 5–6 (93–94). – Вересень – грудень. – С. 30–38.
573. Капітан Л. Проблеми навчання рідною мовою етнічних спільнот Закарпаття повоєнної доби / Л. І. Капітан // Сумська старовина. - 2011. - № XXXV. - С. 83-90.
574. Капітан Л. І. Успіхи та труднощі на шляху реалізації освітніх потреб національних меншин повоєнного Закарпаття / Л. І. Капітан // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 133–138.
575. Капітан Л. Андрій Патрус-Карпатський: доля літератора і людини / Л. І. Капітан // Чорноморський літопис: науковий журнал. - Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. - Вип. 6. - С. 63-70.
576. Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті / Л. І. Капітан // Український історичний збірник – 2012 / НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. Чухліб (голов. ред.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 165–173.
577. Капітан Л. Ліквідація Греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945-1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова / Л. І. Капітан // Краєзнавство: науковий журнал. - 2012. - № 3 (80). - С. 71-83.
578. Капітан Л. І. Російська православна церква як знаряддя утвердження моноконфесійності Закарпаття (повоєнні роки) / Л. І. Капітан // Історичний архів: Наукові студії / М-во освіти і науки, молоді та спорту України. Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили; НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – С. 41–47.
579. Капітан Л. «Я завжди був чесним патріотом свого народу...»: Федір Потушняк / Л. І. Капітан // Науковий вісник Чернівецького

- університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2012. – Вип. 607–609. – С. 104–111.
580. Капітан Л. Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра / Л. І. Капітан // Краєзнавство. – 2013. – № 2 (83). – С. 139–145.
581. Капітан Л. Нагромадження господарських і соціально-економічних суперечностей у 50-70-х рр. на Закарпатті / Л. І. Капітан, І. Г. Шершун // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. - Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. - Вип. 10. - С. 168-173.
582. Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944-1964рр. / Лариса Іванівна Капітан. - К.:Видавництво «Варта», 2013.- 583 с.
583. Карманський П. Ватикан – натхненник мракобісся і світової реакції / П. С. Карманський. – Львів: Львівське кн.-журн. вид-во, 1951. – 48 с.
584. Карманский П. Ватикан – вдохновитель мракобесия и мировой реакции / П. С. Карманский. – Киев: Госполитиздат УССР, 1952. – 64 с.
585. Карманський П. Ватикан - натхненник мракобісся і світової реакції / Петро Карманський. - К.: Держполітвидав УРСР, 1952. - 64 с.
586. Карманський П. Ватикан – натхненник мракобісся і світової реакції / Петро Карманський. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 64 с.
587. Карпатский сборник / АН СССР. Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. - М.: Наука, 1972. - 139 с.
588. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. / Закарпатська облдержадміністрація; Закарпатська облрада; ГДА СБ України; Архів УСБ України в Закарпатській обл.; Держархів Закарпатської обл.; [упор. С. Д. Федака; редкол.: І. І. Качур (голова) та ін.]. – Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття» », 2010. – Т. 2: Карпатська Україна: Хроніка подій. Персоналії. – 774 с.

589. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
590. Катона Л. Українсько-угорський словник / Лорант Катона; [ред.: О. М. Рот, Ю. М. Сак, П. П. Чучка]. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во; Будапешт: Вид-во Угорськ. акад. наук, 1963. – 463 с.
591. Керекеш Ю. Парубкова дочка: [Оповідання] / Юлій Керекеш. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1958. – 67 с.
592. Киридон П. В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження / П. В. Киридон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р. – С. 214–231.
593. Климпотюк М. Підступи американських імперіалістів на Закарпатті / Микола Климпотюк. – Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1952. – 72 с.
594. Коваленко Л. А. Боротьба Чернишевського і Добролюбова за зміцнення дружби російського та українського народів / Л. А. Коваленко // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. – Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. – Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. – С. 188-202.
595. Ковач М. М. Угорська громада Закарпаття / М. М. Ковач // Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: Матеріали наук.-практ. конференції: [Збірник]. – Ужгород, 1997. – С. 98-101.
596. Кожному по заслuzі: Сатира у гумор: [Оповідання і вірші, байки і гуморески, казки і фейлетони закарпат. літераторів]. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. – 87 с.

597. Кологойда І. «Розступилися гори»: [Рец. на кн.: Віра Єніна. «Розступилися гори»: Повість. Редактор М. Шарновський. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, 1951 р.] / І. Г. Кологойда // Літературна газета. - 1952. - 10 січня. - № 2 (459). - С. 4.
598. Коломієць І. Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI-XIII ст. / І. Г. Коломієць // Наукові записки / МВО СРСР. Ужгородський державний університет / Відп. ред. Г. В. Ткаченко. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1949. - Т. II: Історико-філологічна серія / Ред. В. Т. Яремчук. - С. 3-27.
599. Конвісар В. Біля мікрофону Пій XII... / В. Конвісар // Радянська Україна. - 1956. - 29 грудня. - № 304 (10742). - С. 4.
600. Контрош А. Ф. Русско-венгерский словарь: Для школ УССР с венгер. яз. обучения / Сост. А. Ф. Контраш. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1962. – 507 с.
601. Концур Н. Процес нищення Української греко-католицької церкви як складова сталінської політики в Галичині та Закарпатті / Н. Концур // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний ун-т; [редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін.]. - Ужгород: Вид-во УЖНУ «Говерла», 2007. - Вип. 18. - С. 91-97.
602. Кополович Іоанн. В країні чудес: Подорож до Москви / І. Кополович // Закарпатська правда. - 1945. - 3 січня. - № (1) 28. - С. 2.
603. Кополович І. В стране чудес: Путешествие в Москву / И. Кополович // Закарпатська правда. - 1945. - 5 січня. - № 2 (29). - С. 3; 7 січня. - № 3 (30). - С. 3; 10 січня. - № 4 (31). - С. 3; 12 січня. - № 5 (32). - С. 3.
604. Копчак В. П. Население Закарпатья за 100 лет: 1870-1970: статистико-демографическое исследование / В. П. Копчак,

- С. И. Копчак. - Львов: Вища школа: Изд-во при Львовском гос. ун-те, 1977. - 197 с.
605. Корнійчук О. Чому хвилюється Ватикан? / О. Є. Корнійчук // Сучасне і майбутнє. - 1946. - № 1. - С. 4-5.
606. Корнійчук О. Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград»: Доповідь на пленумі Спілки рад. письменників України 15–20-го вересня 1947 р. / Олександр Корнійчук. – [К.]: Рад. письменник, 1947. – 40 с.
607. Корнійчук О. Ідеологічні перекручення в літературі, викриті в статті газети «Правда», і чергові завдання письменників Радянської України: Доповідь голови правління Спілки радянських письменників України О. Є. Корнійчука / О. Є. Корнійчук // Літературна газета. – 1951. – 9 серпня. – № 32 (437). – С. 1–3.
608. Косарик Д. Перший серед рівних: [російський народ] / Д. М. Косарик-Коваленко [1904-1992] // Літературна газета. - 1950. - 25 травня. - № 21 (374). - С. 1.
609. Костырченко Г. Сталин против «космополитов»: Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г. В. Костырченко. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. - 415 с., ил. - (История сталинизма).
610. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / Віктор Олексійович Котигоренко. - К.: Світогляд, 2004. - 722 с.
611. Коцка М. Думи жіночі: Лист з Ужгорода / Марина Коцка // Радянська Україна. – 1944. – 24 грудня. – № 251. – С. 2.
612. Красножон Н. Г. Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953) / Н. Г. Красножон // Наукові записки ІІІЕНД. – К., 2000. – Вип. 14. – С. 131–143.

613. Кулчар І. Втілення дружби народів: Нотатки про альманах угорських письменників Радянського Закарпаття [«Карпаток»] / Іштван Кулчар // Літературна газета. - 1960. - 8 квітня. - № 29 (1646). - С. 4.
614. Культури нашої надбання. – Ужгород: Карпати, 1982. – 162 с.
615. Кульчицький С. В. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму / С. В. Кульчицький // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р. – С. 49–85.
616. Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті / Федір Андрійович Куля; [Ужгородський держ. ун-т. Кафедра німецької філології]. - Ужгород: Патент, 1998. - 73 с.
617. Куценко К. О. Братня допомога народів Радянського Союзу в соціалістичній перебудові сільського господарства Закарпатської області (1945-1950 рр.) / К. О. Куценко // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 307-330.
618. Куценко К. О. Закарпаття в роки фашистської окупації та визволення його Радянською Армією / К. О. Куценко // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 123-139.
619. Лавер О. Хто ми, що ми: Спроба етнодемографічного дослідження / О. Лавер // Карпатський край. – 1991. – 10 вересня.

620. Лаврецкий И. Ватикан: религия, финансы и политика / И. Р. Лаврецкий. - М.: Госполитиздат, 1957. - 335 с.
621. Ладижець В. Єдність: Поезії / Володимир Ладижець. - Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1951. - 79 с.
622. Ладижець В. Казки: 3 народних мотивів: [Для молодшого шкільного віку] / Володимир Ладижець; [іл.: М. Розенберг]. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1955. - 56 с.
623. Ладижець В. Не розкриваючи головного... [Рец. на кн.: М. Тевелев. «Наследники». Книжково-газетне видавництво. Ужгород, 1948 р.] / В. Ладижець, М. Логвиненко // Літературна газета. - 1948. - 5 серпня. - № 32 (277). - С. 4.
624. Ле І. У прозаїків: Міжобласна нарада молодих письменників у Львові / Іван Ле // Літературна газета. - 1953. - 26 лютого. - № 9 (518). - С. 3.
625. Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в Х-ХІ ст. / М. М. Лелекач // Наукові записки / МВО СРСР. Ужгородський державний університет / Відп. ред. Г. В. Ткаченко. - Ужгород: Вид-во УжДУ, 1949. - Т. II: Історико-філологічна серія / Ред. В. Т. Яремчук. - С. 28-39.
626. Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII-XVIII ст. / М. М. Лелекач // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 141-164.
627. Лелекач М. М. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV-XV ст. / М. М. Лелекач // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УжДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю

- Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 3-38.
628. Лизак И. В. Учебник русского языка: Для 4-го класса школ с мадьяр. языком обучения / И. В. Лизак. – К. – Ужгород: Радянська школа, 1948. – 240 с.: ил.
629. Лизанець П. М. Мадяризм / П. М. Лизанець // Українська мова: Енциклопедія / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 341.
630. Лизанець П. М. Українсько-угорські мовні контакти / П. М. Лизанець // Українська мова: Енциклопедія / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 775.
631. Линтур П. В. Влияние русской литературы на творчество закарпатских писателей XIX в. / П. В. Линтур // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Львівського державного ун-ту, 1956. - Т. XX: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - С. 131-146.
632. Линтур П. В. Закарпатский сказочник А. Калин: К проблеме традиции и новаторства в устном народном творчестве / П. В. Линтур // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIV: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - С. 45-73.

633. Лінтур П. Співець Закарпаття: [Андрій Карабелеш] / П. В. Лінтур // Літературна газета. – 1957. – 29 березня. – № 25 (1332). – С. 3.
634. Линтур П. В. Хрестоматия по русской литературе: Для 7-го класса школ с венгер. яз. обучения / П. В. Линтур. – 2-е изд. – Киев – Ужгород: Рад. школа, 1958. – 288 с.: ил.
635. Линтур П. В. Хрестоматия по русской литературе: Для 8-го класса школ с венгер. яз. обучения / П. В. Линтур. – 2-е испр. изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1961. – 324 с.: ил.
636. Линтур П. В. Хрестоматия по русской литературе: Для 7-го класса школ с венгер. яз. обучения / П. В. Линтур. - 4-е изд. - К. - Ужгород: Рад. школа, 1962. - 207 с.: ил.
637. Линтур П. В. Народные баллады Закарпатья и их западнославянские связи / П. В. Линтур; [АН УССР. Отд-ние общест. наук. Укр. ком. славистов. Доклады советской делегации. V Междунар. съезд славистов (София, сентябрь 1963 г.)]. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 60 с.
638. Линтур П. В. Хрестоматия по русской литературе: Для 7-го класса школ с венгер. яз. обучения / П. В. Линтур. - 5-е изд. - К. - Ужгород: Рад. школа, 1964. - 207 с.: ил.
639. Лінтур П. В полоні шкідливої екзотики: Лист з Ужгорода: [Рец. на п'єсу З. Каца та М. Талалаєвського «Із-за гори кам'яної»] / П. В. Лінтур, Е. А. Шерегій, А. М. Патрус-Карпатський // Літературна газета. - 1946. - 19 грудня. - № 51 (192). - С. 4.
640. Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського ун-ту. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 451–470. – (Західна історіографія України. Вип. I).
641. Логвиненко М. Альманах закарпатських письменників: [«Радянське Закарпаття»: Літературно-художній альманах № 4. 1949 р.,

- м. Ужгород] / М. Логвиненко // Літературна газета. - 1950. - 12 січня. - № 2 (355). - С. 2.
642. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.: іл.
643. Магочій П.-Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / Павло Роберт Магочій; авторизований переклад з англ. – Ужгород, 1994. – 296 с. – (Поличка «Карпатського краю», № 3–6 /18/).
644. Магочій П. Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / П. Магочій. – Ужгород: В. Падяк, 2006. – 119 с.
645. Магочій П.-Р. Лінтур Петро (1909–1969) / П.-Р. Магочій, І. Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – С. 411–412.
646. Мазурок О. «...Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...»: До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича / Олег Сергійович Мазурок. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2009. – 284 с.
647. Майборода О. «Політичне русинство»: Закарпатська версія периферійного націоналізму / Олександр Майборода; [Центр досліджень національної безпеки при Національному ун-ті «Києво-Могилянська академія»]. – К.: [б. в.], 1999. – 26 с.
648. Майборода О. Конфесійний чинник сучасного русинського націоналізму в українському Закарпатті / О. М. Майборода, Н. С. Рубльова // Історичний журнал. - 2003. - № 4-5. - С. 3-12.
649. Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (ХІ.1944 - І. 1946 рр.) / М. Макара // Ужгородській унії - 350 років: Матеріали міжнародних наукових

- конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.); відп. ред. І. Гранчак. - Ужгород, 1997. - С. 127-130.
650. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. / С. А. Макарчук // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 103–115.
651. Мандрик І. Еволюція політичних та наукових оцінок народного повстання в Угорщині 1956 р. / І. Мандрик // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний ун-т; [редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. - Вип. 18. - С. 113-120.
652. Марина В. В. Етнокультурний ренесанс румынов Закарпаття / В. В. Марина // Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: Матеріали наук.-практ. конференції: [Збірник]. - Ужгород, 1997. - С. 110-115.
653. Марко В., студент Держуніверситету, м. Ужгород. «Що в серці найсвятіше»: [Рец. на кн.: Патрус-Карпатський А. «Що в серці найсвятіше». К.: Радянський письменник, 1958] / В. Марко // Літературна газета. – 1959. – 2 червня. – № 45 (1558). – С. 2.
654. Маркусь В. Нищення Греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. / Василь Маркусь // Записки НТШ. – Париж, 1962. – Т. 161.
655. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до радянської України 1944-1945 / Василь Маркусь; вступне слова Андре П'єра; переклад з французької Я. В. Собко. - 2-ге вид. - К.: Інтел, 1993. - 111 с.
656. Маркуш О. Марамороські оповідання / Олександр Маркуш; [впорядкував та відредагував Г. Г. Ігнатович, післямова І. Чендея]. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1956. – 148 с.
657. Маркуш О. Маску зірвано! / Олександр Маркуш // Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Л. Бако, В. Ладижець

- (редактор), Ю. Мейгеш, В. Микитась та ін. - Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957. - № 1. - С. 3-5.
658. Маркуш О. Мрійники: Повість / Олександр Маркуш. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1961. – 163 с.: іл.
659. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Тамара Володимирівна Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с., 24 л. фото.
660. Марченко Г. В. Керівна роль Компартії Румунії в боротьбі народних мас за аграрну реформу 1945 р. / Г. В. Марченко // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. ХХХ: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 167-187.
661. Марченко Г. В. Радянсько-угорські економічні зв'язки після Другої світової війни / Г. В. Марченко // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. ХХХ: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 230-237.
662. Марчук В. Специфіка реалізації в Україні та Центрально-Східній Європі сталінської політичної моделі державно-церковних відносин (40-50-ті рр. ХХ ст.) / В. В. Марчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний ун-т; [редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. - Вип. 18. - С. 120-126.
663. Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина: 1939-1945 гг.: документальный очерк / Валентина Владимировна Марьина. - М.: Новый хронограф, 2003. - 303 с.

664. Мейгеш Ю. Неспокійні серця: Повість / Юрій Мейгеш. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1956. – 123 с.
665. Мельник В. М. Посилення класової боротьби на Закарпатті в другій половині XVII і на початку XVIII ст. / В. М. Мельник // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 39-61.
666. Мельник В. М. Матеріали з історії Закарпаття: На допомогу вчителям історії / В. М. Мельник; [Інститут удосконалення кваліфікації вчителів Закарпат. обл.]. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1958. - Вип. 1. - 120 с.: іл.
667. Мельникова И. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. / Ирина Николаевна Мельникова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. - М., 1951. - Т. 3.
668. Мэнхэттен А. Ватикан: Католическая церковь - оплот мировой реакции / Авро Мэнхэттен; [перевод с англ. И. Боронос и Н. Лосевой; под ред. И. Тихомировой; вступит. статья С. Старорусского]. - М.: Гос. изд-во иностранной лит-ры, 1948. - 395 с.
669. Мигович І. Угорці в Україні / І. Мигович, І. Гранчак // Віче. – 1998. – № 7. – С. 147.
670. Микитась В. Ф. М. Потушняк: [Письменник і археолог (1910-1960): Літ.-критич. нарис] / Василь Лазарович Микитась. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1961. - 95 с.
671. Мирний Ю. Радянський паспорт / Ю. Мирний // Закарпатська правда. – 1946. – 30 серпня. – № 173 (373). – С. 7.
672. Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII ст.: Історико-літературний нарис / О. В. Мишанич; [АН УРСР. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка]. – К.: Наук. думка, 1964. – 116 с.

673. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження / Олекса Васильович Мишанич. – Ужгород: Срібна Земля, 1993. – 282 с.
674. Мишанич О. «Энциклопедия Подкарпатской Руси» и що за нею / Олекса Мишанич. – К.: Стилос, 2002. – 36 с.
675. Мідельський Л. І. Економічне співробітництво і взаємодопомога Радянської Росії і Радянської України в 1918-1919 рр. / Л. І. Мідельський // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 85-98.
676. Міщенко С. О. Успіхи народної освіти на Україні в роки четвертої п'ятирічки (1946-1950 рр.) / С. О. Міщенко // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 153-166.
677. Мозер М. Чи намагався Олександр Духнович створити русинську літературну мову? / Міхаель Мозер // Україна модерна. – 2008. – Ч. 2 (13). – С. 222–235.
678. Мошкин С. Закарпатье – «случайное» приобретение Сталина / С. В. Мошкин // Свободная мысль (Москва). – 2012. – № 1/2 (1631). – С. 145–156.
679. Мусієнко О. Андрій Патрус-Карпатський / О. Г. Мусієнко // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. – К.: Радянський письменник, 1991. – Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – С. 345–347.
680. Наймити імперіалізму: Збірка статей. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. - 237 с.

681. Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т. II: 1918–1945. – 663 с.
682. Нариси історії Закарпаття / Закарпатська облдержадміністрація. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – Т. III (1946–1991) / Редкол.: І. М. Різак (голова), М. М. Болдижар (кер. авт. кол.) та ін. – 648 с.
683. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага: Knihtisk, 1942. – Ч. I. – 372 + ССXXXII с.: іл. – (Студії Музею Визвольної Боротьби України. Т. I).
684. Народні балади Закарпаття / Запис та впорядкування текстів, вступ. стаття і примітки П. В. Лінтура. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1959. – 144 с.: іл.
685. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; [редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. - Вип. 18. - 290 с.
686. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. - Вип. 20. - 308 с.
687. Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет / Відп. ред. Г. В. Ткаченко. - Ужгород: Вид-во УжДУ, 1949. - Т. II: Історико-філологічна серія / Ред. В. Т. Яремчук. - 79 с.
688. Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - 415 с.

689. Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Львівського державного ун-ту, 1956. - Т. XX: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - 147 с.
690. Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Ужгородського державного ун-ту, 1957. - Т. XXIV: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - 164 с.
691. Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Ужгородського державного ун-ту, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - 353 с.
692. Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - 238 с.
693. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / НАН України. Інститут історії України; [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
694. Невідкладні завдання кожного радянського письменника: [Редакційна] // Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, В. Ладижець, А. Мазанько, М. Тевелєв, І. Чендей, В. Хоменко, В. Фесенко, М. Шаповал (редактор). - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1951. - Кн. 2. - С. 3–8.
695. Неточаєв В. Боротьба за Радянську владу на Закарпатті / В. І. Неточаєв. - К.: Держполітвидав УРСР, 1950. - 93 с.

696. Неточаєв В. І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (Кінець XVI - перша половина XVII ст.) / В. І. Неточаєв // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 3-89.
697. Неточаєв В. І. Участь населення міст України у визвольній боротьбі українського народу (Кінець XVI - перша половина XVII ст.) / В. І. Неточаєв // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Львівського державного ун-ту, 1956. - Т. XX: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - С. 3-44.
698. Неточаєв В. І. Діяльність Рад на Закарпатті в 1919 р. / В. І. Неточаєв // Укр. іст. журн. - 1957. - № 1. - С. 55-69.
699. Неточаєв В. І. Закарпаття напередодні Першої світової війни (1908-1914) / В. І. Неточаєв // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 91-136.
700. Неточаєв В. І. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Закарпаття і розгортання боротьби трудящих за возз'єднання з усім українським народом в 1918-1919 рр. / В. І. Неточаєв // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 45-66.
701. Неточаєв В. І. Колоніальна політика угорського буржуазного уряду на Закарпатті в кінці XIX і на початку XX ст. / В. І. Неточаєв // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський

- державний університет. – Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1958. – Т. XXXVI. – С. 32–39.
702. Неточаєв В. З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанти на Закарпатті в 1918-1919 рр. / В. І. Неточаєв, М. М. Лелекач // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 261-322.
703. Нова газета на мадярській мові // Закарпатська правда. - 1945. - 25 травня. - № 62 (89). - С. 2.
704. Нові часи – нові звичаї: [Збірка] / Упор. Я. С. Турчанинов. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1962. – 95 с.: іл., ноти.
705. Обговорення роману «Свет ты наш, Верховина» в Ужгородському університеті // Літературна газета. – 1953. – 24 грудня. – № 53 (1151). – С. 2.
706. Обласні альманахи: [Редакційна] // Літературна газета. - 1952. - 24 липня. - № 30 (487). - С. 1.
707. Обласні літературні організації: [Редакційна] // Літературна газета. – 1953. – 5 лютого. – № 6 (515). – С. 1.
708. Огляд преси: Університетська газета: [«За більшовицькі кадри» Ужгородського державного університету] // Радянська Україна. – 1952. – 17 лютого. – № 41. – С. 3.
709. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / М. И. Одинцов. - М.: Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 1995. - 236 с.
710. Окончание работы Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР, посвященной вопросу защиты мира // Правда. – 1952. – 13 мая. – № 134. – С. 3.

711. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945–2007): Короткий історичний нарис та довідкові матеріали / М. В. Олашин; [МОН України. Ужгород. нац. ун-т; відп. за вип. І. О. Мандрик]. – Ужгород: Гражда, 2007. – 124 с.
712. Олашин М. В. Лелекач Микола Михайлович (19.02.1907 - 06.09.1975) / М. В. Олашин // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 2009. - Т. 6: Ла - Мі. - С. 104-105.
713. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник / М. В. Олашин; [Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський нац. ун-т»; бібліогр. ред. О. Д. Закривидорога; відп. за вип. І. О. Мандрик]. – Ужгород: Гражда, 2010. – 440 с.: іл.
714. Осечинський В. К. Греко-католицька церква на службі у австро-німецького імперіалізму і фашистських загарбників / В. К. Осечинський // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. - Львів, 1948. - Т. X. - Серія історична. - Вип. 3. - С. 5-21.
715. «Оспівати прекрасне сьогодні»: З промови Володимира Ладижця: [На IV з'їзді письменників Радянської України] // Літературна газета. – 1959. – 24 березня. – № 25 (1538). – С. 3.
716. Ответ Н. С. Хрущева на вопрос корреспондентов «Правды» и «Известий» // Правда. – 1961. – 21 сентября. - № 265. - С. 1.
717. От Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР - Иосифу Виссарионовичу Сталину // Правда. - 1952. - 13 мая. - № 134. - С. 3.
718. Открытие Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР, посвященной вопросу защиты мира // Правда. – 1952. – 10 мая. – № 131. – С. 4.

719. Офіцинський Р. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939-1941 рр. / Роман Офіцинський; [Ужгородський держ. ун-т, Науково-дослід. ін-т карпатознавства]. - Ужгород, 1993. - 70 с. - (Studia Carpathica - Карпатознавчі студії. Спеціальний випуск).
720. Офіцинський Р. А. Філософські погляди Федора Потушняка (1910–1960) / Р. А. Офіцинський // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного ун-ту. – Ужгород, 1994. – Т. I. – С. 50–66.
721. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Роман Андрійович Офіцинський; [передмова В. Задорожного]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
722. Очима друзів: Збірник статей: [Враження зарубіж. гостей про Радянське Закарпаття; передмова І. Чендея]. – Ужгород: Карпати, 1964. – 88 с.: іл.
723. Павленко Г. В. Німці на Закарпатті / Г. В. Павленко. - Ужгород: Патент, 1995. - 72 с.
724. Павленко Г. В. Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944-1946 рр. / Г. В. Павленко // Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: Матеріали наук.-практ. конференції: [Збірник]. - Ужгород, 1997. - С. 160-164.
725. Павлов И. Присутствие Московской Патриархии в Галиции: история и итоги / Иннокентий Павлов // Украинская Греко-Католическая Церковь: преодоление мифа: Материалы семинара 25 ноября 2002 г. / Институт изучения религии в странах СНГ и Балтии; Международное общество «Мемориал»; Фонд Генриха Бёлля. - М.: [Б. в.], 2002. - С. 53-69.
726. Павлюк А. Правда перемогла / А. Павлюк // Закарпатська правда. - 1945. - 6 червня. - № 67 (94). - С. 3.
727. Палінчак М. Державно-церковні відносини в Закарпатській Україні / М. Палінчак // Матеріали наукової конференції, присвяченої

- 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.); упоряд. В. Задорожний та Р. Офіцинський; відп. ред. В. Є. Задорожний. - Ужгород: ВВК «Патент», 1995. - С. 79-80.
728. Палюх Ю. Рідна мова / Ю. Палюх // Закарпатська правда. - 1945. - 10 червня. - № 69 (95). - С. 2.
729. Пам'яті: Дзендзелівський Йосип Олексійович // Українська мова. - 2009. - № 1. - С. 136-138.
730. Панкратова А. Великий російський народ / А. Панкратова. - 2-ге вид., доп. - К.: Держполітвидав УРСР, 1952. - 235 с.
731. Панч П. Голос трембіти: [Творчість Ф. Потушняка] / П. Й. Панч // Потушняк Ф. Мати-земля: Оповідання та частина третя роману «Повінь»; [передмова П. Панча]. - Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне вид-во, 1962. - С. 3-4.
732. Панченко В. Збори літераторів Закарпаття: [Звітно-виборчі збори Закарпатської філії СПУ] / В. Панченко // Літературна газета. - 1959. - 16 січня. - № 4 (1517). - С. 4.
733. Панько С. Школа в горах: [Стихи для дітей] / Семен Панько. - Ужгород: [Закарпат.] кн.-журн. изд-во, 1952. - 59 с.
734. Панько С. В Бовцарском ущелье: Стихи. [Для младш. школьного возраста] / Семен Панько. - Ужгород: Закарпат. обл. изд-во, 1957. - 88 с.: ил.
735. Панько С. Колесо історії не повернути назад! / Семен Панько // Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Л. Бако, В. Ладижець (редактор), Ю. Мейгеш, В. Микитась та ін. - Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957. - № 1. - С. 6-7.
736. Панько С. Знайдене щастя: [Народний поет Закарпаття, коломийкар Олекса Улинець] / Семен Панько // Літературна газета. - 1959. - 10 квітня. - № 30 (1543). - С. 3.

737. Парнюк М. О. Що таке Ватикан і кому він служить / М. О. Парнюк. – К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР, 1956. – 43 с. – (Серія III. № 11).
738. Парнюк М. О. Що таке Ватикан / М. О. Парнюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 32 с. – (Попул. атеїстич. б-чка).
739. Патрус А. Карпатська Україна – самостійна, суверенна держава / Андрій Патрус // Нова свобода. – 1939. – 16 березня. – Ч. 58. – С. 1.
740. Патрус-Карпатський А. Колосіться житом, закарпатські ниви / А. М. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. - 1945. - 30 червня. - № 78 (105). - С. 2.
741. Патрус-Карпатський А. Карпати оспівують Сталіна / А. М. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. - 1945. - 7 вересня. - № 108 (135). - С. 3.
742. Патрус-Карпатський А. Вірний син народу: [О. Борканюк] / А. М. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. - 1945. - 23 вересня. - № 115 (142). - С. 2-3.
743. [Патрус-Карпатський А.] Слово Великому Сталіну: Лист трудящих Закарпатської України в день першої річниці визволення від ярма угорсько-німецьких загарбників / [А. М. Патрус-Карпатський] // Закарпатська правда. - 1945. - 28 жовтня. - № 130 (157). - С. 1-3.
744. Патрус-Карпатський А. Українсько-німецький балаган на Закарпатті: Про вибори в минулому / А. М. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. - 1945. - 14 грудня. - № 160 (187). - С. 3-4.
745. Патрус-Карпатський А. Земля! / А. М. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. - 1945. - 26 грудня. - № 170 (197). - С. 2.
746. Патрус-Карпатський А. Про тих, хто розпинав Закарпаття: Закарпатські квіслінги, запроданці угорсько-німецького фашизму - Бродій, Демко, Шпак, Бенце, Ортутай, Рішко, Крічфалуші-Грабар і Жегора - перед судом народу (Закінчення) / А. М. Патрус-Карпатський,

- О. Гіневський // Закарпатська правда. - 1946. - 5 травня. - № 89 (289). - С. 6.
747. Патрус-Карпатський А. Голос Закарпаття / А. М. Патрус-Карпатський // Літературна газета. - 1946. - 27 червня. - № 26 (167). - С. 1.
748. Патрус-Карпатський А. Одної матері ми діти: Вибрані поезії / А. М. Патрус-Карпатський; [вступ. стаття: І. Борисов «А. Патрус-Карпатський»]. – Ужгород: Газета «Закарпатська правда», 1946. – 110 с.: портр.
749. Патрус-Карпатський А. Доробок поета: [С. Крижанівський. «Срібне весілля»: Вибрані поезії. - К.: Держлітвидав, 1957] / А. М. Патрус-Карпатський // Літературна газета. - 1958. - 31 січня. - № 9 (1419). - С. 3.
750. Патрус-Карпатський А. Що в серці найсвятіше: Лірика, легенди, поема / Андрій Патрус-Карпатський. – К.: Рад. письменник, 1958. – 238 с.
751. Патрус-Карпатський А. Бескиде, відродо моя: Поезії / Андрій Патрус-Карпатський. - К.: Радянський письменник, 1961. - 126 с.
752. Патрус-Карпатський А. Колиска орлина: Вірші та поеми / Андрій Патрус-Карпатський. - К.: Держлітвидав УРСР, 1963. - 162 с.
753. Педанюк І. Угорські зустрічі: [Про подорож до Угорщини в 1957 р.] / І. Педанюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 75 с.: іл.
754. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: причинок до мартиролога Української католицької церкви під совітами / Атанасій Пекар, о., ЧСВВ. - Торонто - Рим: [б. в.], 1982. - 333 с. - (Українська духовна бібліотека. Ч. 60).
755. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття / Атанасій Пекар, о., ЧСВВ. - Львів: Місіонер; - Рим: [б. в.], 1997. - Т. 1: Єрархічне оформлення. - 232 с. - (Записки ЧСВВ; Сер. 2. Секція 1).

756. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття / Атанасій Пекар, о., ЧСВВ. - Львів: Місіонер; - Рим: [б. в.], 1997. - Т. 2: Внутрішня історія. - 492 с. - (Записки ЧСВВ; Сер. 2. Секція 1).
757. Петефі Ш. Вибрані поезії / Шандор Петефі; [пер. з угор. Л. Первомайського; вступна стаття А. Гідаша]. – К.: Держлітвидав України, 1949. – 211 с.: іл.
758. Петровський М. Н. Закарпатська Україна: Історична довідка / М. Н. Петровський // Радянська Україна. - 1944. - 22 грудня. - № 249 (7570). - С. 3.
759. Письменники на виборчих дільницях // Літературна газета. - 1950. - 2 лютого. - № 5 (358). - С. 1.
760. Письменники Чехословаччини в Ужгороді // Літературна газета. - 1958. - 24 жовтня. - № 84 (1494). - С. 3.
761. Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології!: [Редакційна] // Літературна газета. - 1946. - 25 липня. - № 30 (171). - С. 1.
762. Під покровительством музи Кліо: Історичному факультету Ужгородського національного університету – 60 років / Упоряд.: М. В. Олашин, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар, В. І. Фенич; [МОН України. Ужгород. нац. ун-т]. – Ужгород, 2005. – 280 с.: іл.
763. Пільгук І. Шляхи культурного єднання Закарпаття з Великою Україною / І. Пільгук // Українська література. - 1945. - № 9. - С. 108-118.
764. Пінчук Г. Воз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській Державі і завдання інтелігенції: Доповідь на нараді активу вчителів Закарпаття 9-го січня 1946 р. в м. Ужгороді / Г. Пінчук. – Ужгород: Вид-во «Закарпатська правда», 1946. – 27 с.
765. Пода М. Державний комітет у справах релігії: функції і напрямки діяльності / М. Пода // Людина і світ. - 1997. - № 7. - С. 17-21.

766. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В. П. Трощинський. – 720 с.
767. Пономарьов П. П. Прогресивне значення возз'єднання України з Росією для розвитку української літератури XVIII ст. / П. П. Пономарьов // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 119-139.
768. Поп В. Слався, чесний труд! / В. С. Поп // Літературна газета. - 1958. - 7 березня. - № 19 (1429). - С. 3.
769. Поп В. Юрій Гойда. [1919–1955]: Літературно-критичний нарис / Василь Поп. – К.: Рад. письменник, 1963. – 191 с.
770. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Иван Иванович Поп; [Карпато-русский Этнологический Исследовательский Центр США; ред. рус. текста М. Шабак; ред. англ. текста К. А. Шабак; ред. чеш., слов., польск., болг. текстов Д. Поп; ред. изд-ва и укр. текста к. ф. н. В. Падыак]. – Ужгород: Изд-во В. Падыака, 2001. – 431 с., ил.
771. Поп И. И. Историография истории русин и Подкарпатской Руси / Иван Иванович Поп // Славяноведение. – 2003. – № 1. – С. 57–72.
772. Поп І. Карабелеш Андрій (Карабелешъ Андрей) (24.09.1906 – 04.09.1964) / Іван Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падыак; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падыака, 2010. – С. 308–309.
773. Поп І. Патрус-Карпатський Андрій (Патрусъ Андрей) (29.03.1917 – 19.05.1980) / Іван Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп;

- заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – С. 576–577.
774. Поп І. Потушняк Федір (Потяшняк Федор) (27.02.1910 – 11.02.1960) / Іван Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – С. 610–611.
775. Поп І. Чендей Іван (22.05.1922 – 29.11.2005) / Іван Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – С. 799–800.
776. Потушняк Ф. Самоубійці в народном вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник І. – Ужгород, 1941. – С. 21–22, 31–32.
777. Потушняк Ф. Ночник в народном вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник І. – Ужгород, 1941. – С. 61–62.
778. Потушняк Ф. Вовкун в народном вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник І. – Ужгород, 1941. – С. 69–71.
779. Потушняк Ф. Гад в народном вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник І. – Ужгород, 1941. – С. 88–90, 101–103.
780. Потушняк Ф. Звірі і птахи в народном вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник І. – Ужгород, 1941. – С. 109–111, 116–117.
781. Потушняк Ф. Чорнокнижник в народном вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник І. – Ужгород, 1941. – С. 136–138.

782. Потушняк Ф. Крачун / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 7–8.
783. Потушняк Ф. Баранки: (Рождественска гра) / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 19–21.
784. Потушняк Ф. Як народ ділить себе / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 185–189.
785. Потушняк Ф. Жертва в народнім вірованю / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник III. – Ужгород, 1943. – С. 138–140.
786. Потушняк Ф. Останки культу предків / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник III. – Ужгород, 1943. – С. 198–202.
787. Потушняк Ф. Останки обичаю краденя жінок і «дівичих торгів» / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник IV. – Ужгород, 1944. – С. 124–127.
788. Потушняк Ф. Відьма і її признаки / Ф. Потушняк // Літературна недѣля. – Річник IV. – Ужгород, 1944. – С. 223–225.
789. Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки в Ужгороді (Матеріали до історії слов'ян в I-IV ст. н. е.) / Ф. М. Потушняк // Наукові записки / Міністерство вищої освіти СРСР. Ужгородський державний університет. – Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1954. - Т. IX: Присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. – С. 399-414.
790. Потушняк Ф. М. Бронзовий скарб з с. Білки / Ф. М. Потушняк // Археологія: Збірник статей. – К., 1954. – Т. IX. – С. 142–144.
791. Потушняк Ф. М. Неолітична стоянка Дубрівка / Ф. М. Потушняк // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Львівського державного ун-ту, 1956. – Т. XX: Серія історико-філологічна. – С. 105-129.
792. Потушняк Ф. В долині синьої ріки: Оповідання / Федір Потушняк. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. – 166 с.

793. Потушняк Ф. М. До історії матеріальної культури на Закарпатті («Лапки») / Ф. М. Потушняк // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIV: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - С. 157-163.
794. Потушняк Ф. М. З історії матеріальної культури на Закарпатті: [Історія плуга на Закарпатті; Випікання хліба на Закарпатті] / Ф. М. Потушняк // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 213-229.
795. Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті / Федір Михайлович Потушняк; МВО УРСР. Ужгор. держ. ун-т. – Ужгород, 1958. – 146 с.: іл.
796. Потушняк Ф. Мати-земля: Оповідання та частина третя роману «Повінь»; [передмова «Голос трембіти» П. Панча] / Ф. М. Потушняк. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне вид-во, 1962. – 239 с.
797. Потушняк Ф. Повінь: Роман / Ф. М. Потушняк. – Ужгород: Карпати, 1971. – 431 с.
798. Потушняк Ф. Я і безконечність: Нариси історії філософії Закарпаття / Федір Михайлович Потушняк; [упоряд. та післямова Р. Офіцинського]. – Ужгород: Гражда, 2003. - 127 с.
799. Похилевич Д. Підривна діяльність Ватикану в країнах народної демократії / Дмитро Леонідович Похилевич. – Львів: Львівське кн.-журн. вид-во, 1953. – 92 с.
800. Похилевич Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу / Дмитро Леонідович Похилевич. – К., 1958. – 40 с. – (Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР. Серія VII. № 5).

801. Похилевич Д. Л. Уніатська церква – ворог українського народу / Дмитро Леонідович Похилевич. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1960. – 84 с.
802. Початок десталінізації в Україні: До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України, 26 лютого 1996 р. / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький. - К.: Інститут історії України НАН України, 1997. - 131 с.
803. Пребывание в Москве делегации греко-католической (униатской) церкви (ТАСС) // Закарпатська правда. - 1945. - 10 січня. - № 4 (31). - С. 4.
804. Прием председателем Народной Рады Закарпатской Украины И. И. Туряницей главы греко-католической церкви на Закарпатской Украине епископа Федора Ромжи // Закарпатська правда. - 1945. - 12 січня. - № 5 (32). - С. 1.
805. Программы по русскому языку и литературе: Для VIII–X классов школ УССР с венгер. яз. обучения / М-во просвещения УССР. Упр. школ. – Киев – Ужгород: Рад. школа, 1957. – 63 с.
806. Прозоров В. Иоанн XXIII / Вадим Прозоров // Католическая Энциклопедия. - М.: Изд-во Францисканцев, 2005. - Т. II: И-Л. - Стб. 327.
807. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // РІО. – 2003. – 25 січня. – С. 6.
808. Пронько В. А. Угорщина. Трагедія 1956 р. / В. А. Пронько // Укр. іст. журн. - 1997. - № 5. - С. 67-79.
809. Пруниця С. Ю. З історії робітничого руху на Закарпатті в 1934 і на початку 1935 рр. / С. Ю. Пруниця // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-

- річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 221-243.
810. Пушечкина Е. М. Русская литература: Учебник-хрестоматия для 9-го класса школ УССР с венгер. яз. обучения / Е. М. Пушечкина. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1961. – 367 с.: ил.
811. Пушкаш А. И. Судьбы Закарпатского региона между двумя мировыми войнами / А. И. Пушкаш // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / РАН. Ин-т славяноведения; отв. ред. Л. Е. Горизонтов. - М.: Ин-т славяноведения РАН, 2005. - С. 238-274.
812. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918-1945 / Андрей Иванович Пушкаш. - М.: Европа, 2006. - 557 с.
813. Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: життя і смерть єпископа / о. Ласло Пушкаш. – Львів: Ін-т історії Церкви Львівської богословської академії, 2001. – 244 с.: іл.
814. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, Б. Зданевич (ред.) та ін. – Ужгород: Книжково-газетне вид-во, 1948. – Кн. 3. – 184 с. – 10 000 прим.
815. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, Б. Зданевич (ред.) та ін. - Ужгород: Книжково-газетне вид-во, 1949. - Кн. 5. - 211 с.
816. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, М. Дзюба, К. Дрок, В. Ладижець, П. Лінтур, В. Фесенко, І. Басс (редактор). - Ужгород: Книжково-газетне вид-во, 1950. - Кн. 1. - 176 с. - 5 000 прим.
817. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, М. Дзюба, К. Дрок, В. Ладижець, П. Лінтур, В. Фесенко, О. Олійник, М. Шаповал (редактор). - Ужгород: Книжково-газетне вид-во, 1950. - Кн. 2. - 184 с. - 5 000 прим.
818. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, В. Ладижець, А. Мазанько, М. Тевелєв, І. Чендей,

- В. Хоменко, В. Фесенко, М. Шаповал (редактор). - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1951. - Кн. 2. - 167 с. - 4 000 прим.
819. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Ю. Гойда, В. Ладижець, А. Мазанько, М. Тевелєв, І. Чендей, В. Хоменко, В. Фесенко, М. Шаповал (редактор). - Ужгород: Книжково-журнальне вид-во, 1952. - Кн. 1. - 154 с. - 5 000 прим.
820. Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.: Л. Бако, В. Ладижець (редактор), Ю. Мейгеш, В. Микитась та ін. - Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957. - № 1. - 156 с.
821. Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. - Ужгород: Закарпаття, 2003-2004. - (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). - Кн. 1 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) [та ін.]. - 2003. - 788 с.
822. Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. - Ужгород: Закарпаття, 2003-2004. - (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). - Кн. 2 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) [та ін.]. - 2004. - 800 с.
823. Редько Л. На околиці міста: [Повість] / Леонід Редько. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1956. - 169 с.
824. Речмедін В. Ленінські заповіді інженерам людських душ / В. О. Речмедін // Літературна газета. - 1952. - 17 січня. - № 3 (460). - С. 1.
825. Рильський М. За торжество справедливості / Максим Рильський // Радянська Україна. - 1944. - 24 грудня. - № 251. - С. 2.
826. Рильський М. За торжество справедливості / М. Т. Рильський // Рильський М. Т. Зібрання творів: У 20 т. / Редкол.: Л. М. Новиченко (голова) та ін. - К.: Наук. думка, 1987. - Т. 17: Публіцистика. 1935-1952

- / Упоряд. та приміт. І. П. Березовського; ред. тому С. Д. Зубков. - С. 185-186.
827. Р. Н. Голгота Унії в Карпатській Україні: Трилітня діяльність останнього єпископа Др. Теодора Ромжі / Р. Н. // Життя і слово: Квартальник для релігії і культури (Інсбрук). - Ч. 3-4. - Зима 1948 - весна 1949. - С. 327-348.
828. Розвіяний дурман: Розповіді закарпатців про те, як вони порвали з релігією і перестали вірити в бога / Упорядник К. М. Власов. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1959. - 68 с.
829. Росович В. [Галан Я.] З хрестом чи з ножем? / В. Росович [Я. Галан] // Вільна Україна. - 1945. - 8 квітня.
830. Росович Вол. [Галан Я.] З хрестом чи з ножем? / В. Росович [Я. Галан] // Прикарпатська правда (Станіслав). - 1945. - 13 квітня; Радянська Волинь (Луцьк). - 1945. - 15 квітня; Червоний прапор (Рівне). - 1945. - 15 квітня; Радянське слово (Дрогобич). - 1945. - 17, 18 квітня; Вільне життя (Тернопіль). - 1945. - 20 квітня; Радянська Буковина. - 21 квітня.
831. Росович В. [Галан Я.] З хрестом чи з ножем?: [Памфлет] / Володимир Росович [Я. О. Галан]. - Львів: Вільна Україна, 1945. - 24 с.
832. Росович В. [Галан Я.] Що таке унія: [Памфлет] / Володимир Росович [Я. О. Галан]. - Львів: Вільна Україна, 1946. - 44 с.
833. Росович В. [Галан Я.] З хрестом чи з ножем?: [Памфлет] / Володимир Росович [Я. О. Галан]. - 2-е вид. - Львів: Вільна Україна, 1947. - 16 с.
834. Росович В. [Галан Я.] Що таке унія: [Памфлет] / Володимир Росович [Я. О. Галан]. - 2-е вид. - Львів: Вільна Україна, 1947. - 47 с.
835. Рубльов О. С. Бадан-Яворенко Олександр Іванович / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України.

- Ин-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 162–163.
836. Рубльов О. С. Галан Ярослав Олександрович / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. - К.: Наук. думка, 2004. - Т. 2: Г - Д. - С. 24-25.
837. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. - 648 с.
838. Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя ХІХ–ХХ ст. / О. С. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 77–96.
839. Рубльов О. С. Сторінки біографії П. Лінтура у контексті етнокультурних процесів на Закарпатті 1940-1950-х років / О. С. Рубльов, Л. І. Капітан // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. - К.: ВІР УАН, 2012. - Вип. 63 (№ 8). - С. 91-97.
840. Рубльов О. О. І. Бадан-Яворенко – Учений секретар НКО УСРР, завідувачий сектором чужомовних словників «УРЕ» / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.
841. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

842. Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) / Н. С. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 388–405.
843. Рудницька М. Невидимі стигмати: [Митрополит Йосип Сліпий] / Мілена Рудницька. – Рим – Мюнхен – Філядельфія: Т-во за Патріархальний Устрій Української Католицької Церкви, Видавнича комісія, 1971. – 552 с.: іл.
844. Рудницький М., проф. Як колись «обирали» / М. І. Рудницький // Літературна газета. - 1951. - 22 лютого. - № 8 (413). - С. 2.
845. Рудницький М., проф. Ватикан без маски / М. І. Рудницький // Літературна газета. – 1953. – 25 червня. – № 27 (536). – С. 2.
846. Рух Опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Передмова Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса; [О. Зінкевич, Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенко]. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.: 56 іл.
847. Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1943–1948) / Ігор Саламаха // Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнародної наукової конференції, Львів, 16–19 травня 2001 р. – Львів: Логос, 2001. – Кн. 1. – С. 372–378.
848. Сворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / Степан Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 240 с.
849. Семенюк І. [Галан Я.] Годі!: [З історії реакційної діяльності уніатської церкви - агентури Ватикану - в Закарпатті і боротьби закарпатських українців за національне визволення] / Ігор Семенюк [Ярослав Галан]. - К.: Держполітвидав УРСР, 1950. - 47 с. - 75 тис. прим.
850. Сенеш Л. Це більше не повториться / Переклад з угор. / Ласло Сенеш // Радянське Закарпаття: Літературний альманах / Редкол.:

- Л. Бако, В. Ладижець (редактор), Ю. Мейгеш, В. Микитась та ін. - Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957. - № 1. - С. 7-10.
851. Сенько Б. Із зали суду: Архізрадник в сутані: [Е. С. Ортутай] / Б. Сенько // Закарпатська правда. - 1946. - 14 травня. - № 95 (295). - С. 2.
852. Сенько І. Заповнена анкета, або життєпис Петра Лінтура / Іван Сенько. - Ужгород, 1999. - 143 с.
853. Сенько І. «Люди на тлі поезії» / Іван Сенько // Карпатський край. - 1999. - С. 128-129.
854. Сенько І. Прославив Горінчово, Закарпаття, Україну: До 90-річчя від дня народження Петра Лінтура [фольклориста] / Іван Сенько // Календар «Просвіти» на 1999 р. - Ужгород: Закарпат. крайове т-во «Просвіта», 1999. - С. 128-129.
855. Сенько І. Славист із Горонди: [90-річчя від дня народження Петра Лінтура] / Іван Сенько // Дукля. - 1999. - № 2. - С. 45-47.
856. Сенько І. Його спадщина – понад 20 книг: До 100-річчя від дня народження П. В. Лінтура / Іван Сенько // Вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2009. – Вип. 20. – С. 124–127.
857. Сенько І. Про два невідомі видання закарпатського краєзнавця Петра Лінтура / Іван Сенько // Карпатська правда. - 2009. - № № 9-10.
858. Сиксай А. Правда про реформатську церкву / Аладар Сиксай. - Ужгород: Закарпат. кн.-газ. вид-во, 1962. - 47 с.
859. Симулик М. В. Хрестоматія по русской літературе: Для 5-го класу шкіл с венгер. яз. обучення / М. В. Симулик. – 2-е изд. – Киев – Ужгород: Рад. школа, 1958. – 271 с.: ил.
860. Симулик М. В. Русская советская література: Учебник-хрестоматія для 11-го класу шкіл УССР с венгер. яз. обучення / М. В. Симулик. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1963. – 464 с.: ил.

861. Симулик М. В. Хрестоматія по русскої літературі: Для 5-го класу шкіл с венгер. яз. обучення / М. В. Симулик. – 5-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1964. – 224 с.: ил.
862. Сказки Верховины: Закарпатские украинские народные сказки / Сост. И. Чендей; [ил.: Л. Левицкий]. – Ужгород: Закарпат. обл. изд-во, 1959. – 392 с.: ил.
863. Сказки Верховины: Закарпатские украинские народные сказки / Сост. И. М. Чендей; [ил.: Л. И. Левицкий]. – 2-е изд. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. изд-во, 1963. – 390 с.: ил.
864. Скрипник Г. Русинство - спекуляція з відверто політичним контекстом / Ганна Аркадіївна Скрипник // Українська газета. - 2007. - 12 квітня. - № 14 (109).
865. Скупейко Л. І. Басс Іван Іванович / Л. І. Скупейко // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / АН УРСР. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Головна ред. УРЕ ім. М. П. Бажана; редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1. – С. 135.
866. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Ю. Сливка // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; упор. Юрій Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 9–12.
867. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: матеріали респ. наук. конф., присвяч. 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945–1970). – Ужгород: Карпати, 1970. – 218 с.
868. Співак Б. І. Боротьба комуністів Закарпаття за маси, проти угодовської політики правих соціал-демократів (1921-1924 рр.) / Б. І. Співак // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР.

- Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957.
- Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 165-190.
869. Створити справді наукову, марксистсько-ленінську історію України: [Редакційна] // Радянська Україна. – 1947. – 3 жовтня. – № 212 (7903). – С. 3–4.
870. Стемпень С. Переселення поляків з України в 1944–1946 рр. / Станіслав Стемпень // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (голова), М. Литвин (відп. ред. тому) та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 172–181.
871. Степанов П. Я. Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви – величне завоювання соціалістичної революції: Матеріали до лекції / П. Я. Степанов, І. Х. Сас. – К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР, 1958. – 24 с. – (Серія 7. № 9).
872. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 рр. / Петро Стерчо. - Львів: За вільну Україну, 1994. - 288 с.
873. 100 фільмів українського кіно: Анот. каталог за проектом ЮНЕСКО «Нац. кінематогр. спадщина» / Міністерство культури і мистецтв України. Головне управління кінематографії за участю Національної комісії України у справах ЮНЕСКО; упоряд.: Р. Беляєва, Р. Прокопенко. – К.: «Спалах» ЛТД, 1996. – 128 с. – (100-річчя світов. кінематографа. 1895–1995).
874. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики. 1944-1964 / Ярослав Васильович Стоцький. - К., 2008. - 510 с.

875. Стоцький Я. В. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944-1946 рр. / Я. В. Стоцький // Укр. іст. журн. - 2008. - № 3. - С. 123-134.
876. Стоцький Я. В. Експансія РПЦ у західних областях України (1947-1953 рр.) / Я. В. Стоцький // Укр. іст. журн. - 2008. - № 5. - С. 137-147.
877. Стоцький Я. В. «Острови» римо-католицизму в західних областях України у 1947-1953 рр. / Я. В. Стоцький // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Українська Академія Наук. - К., 2008. - Вип. 17. - С. 60-71.
878. Сюсько М. І. Гренджа-Донський Василь Степанович / М. І. Сюсько // Українська мова: Енциклопедія / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Ін-т української мови; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 123–124.
879. Тарабан О. І. Масово-політична робота серед населення молдавської і угорської національностей Чернівецької і Закарпатської областей (1945-1958 рр.) / О. І. Тарабан // Укр. іст. журн. - 1973. - № 3. - С. 33-36.
880. Тевелев М. Исток: Рассказы / М. Тевелев. - Ужгород: Кн.-журн. узд-во, 1952. - 327 с.
881. Теличук П. П. Що таке Ватикан: Методичні поради та матеріали до лекції / П. П. Теличук. - К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР, 1958. - 24 с. - (Серія X. № 13).
882. Теличук П. П. Ватикан на службі імперіалізму / П. П. Теличук. - К.: Держполітвидав УРСР, 1962. - 40 с. - (Б-чка слухача нар. ун-ту атеїзму).

883. Терещук П. Історія одного зрадника: Ярослав Галан / П. Терещук. - Торонто: Ліга Визволення України, 1962. - 144 с. - (Політична бібліотека Ліги Визволення України. Ч. 22).
884. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / Михайло Петрович Тиводар. - Ужгород: Карпати, 1995. - 237 с.
885. Тиводар М. П. Етнографічна мозаїчність українців Закарпаття / М. П. Тиводар // Закарпаття: народознавчі роздуми. - Ужгород: Карпати, 1995. - С. 179-205.
886. Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка / Михайло Петрович Тиводар. - Ужгород: Гражда, 2005. - 284 с.
887. Тисин М. Наша минулість. IV / М. Тисин // Закарпатська правда. - 1945. - 29 червня. - № 77 (104). - С. 3.
888. Творчий вечір поетів Закарпаття // Літературна газета. - 1948. - 7 жовтня. - № 41 (286). - С. 4.
889. Тевелев М. Гостиница в Снеговце: [Рассказы] / Матвей Тевелев. - Ужгород: Закарпат. обл. изд-во, 1955. - 128 с.
890. Ткаченко Л. О. Методика дослідження етнічних процесів: на матеріалах Закарпаття / Л. О. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. - 1971. - № 3. - С. 55-62.
891. Ткаченко Л. О. Динаміка етнічного складу населення Закарпаття / Л. О. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. - 1974. - № 1. - С. 65-68.
892. Товт М. Депортація угорців Закарпаття в 1944 р. / М. Товт // Міжнаціональний конгрес Злагода. - 2002. - № 1 (лютий). - С. 12.
893. Томчаній М. Шовкова трава: Оповідання / Михайло Томчаній. - Ужгород: Книжково-газетне вид-во, 1950. - 95 с.
894. Томчаній М. Терезка: Повість / Михайло Томчаній; [біогр. довідка В. Попа]. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. - 115 с.
895. Томчаній М. Двоє щасливих: Оповідання / Михайло Томчаній. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1958. - 112 с.

896. Томчаній М. Школа під дубом: Оповідання. [Для молодш. шкільного віку] / Михайло Томчаній. – К.: Дитвидав УРСР, 1958. – 67 с.: іл.
897. Томчаній М. На кордоні: Оповідання і повість / Михайло Томчаній. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1962. – 136 с.
898. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській державі / МВССО Ін-т суспільних наук Львівського орд.Леніна державного ун-ту ім.Ів.Франка; редкол.:М.М.Олексюк (відп.ред.) та ін..- Львів: Видавництво Львівського ун-ту, 1968.- 803 с.
899. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. / П. Т. Тронько; [АН УССР. Ин-т истории; отв. ред. И. Л. Бутич]. – К.: Наук. думка, 1981. – 128 с.
900. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи / П. Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 49 с.
901. Троян М. В. Боротьба трудящих Мукачівщини за Радянську владу в 1918-1919 рр. / М. В. Троян // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 67-84.
902. Троян М. В. Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР / М. В. Троян, Д. Д. Данилюк // Укр. іст. журн. - 1985. - № 6. - С. 136-145.
903. Угорсько-український словник / Укладачі: Л. А. Владимир, К. Й. Галас, В. І. Добош та ін.; за ред. О. М. Рота, Ю. М. Сака, П. П. Чучки. - Ужгород: Закарпат. обл. вид-во; Будапешт: Вид-во Угорськ. акад. наук, 1961. - 912 с.

904. Удод О. А. Кость Гуслистий - історик України / Олександр Андрійович Удод. - К.: Генеза, 1998. - 175 с.
905. Украинская Греко-Католическая Церковь: преодоление мифа: Материалы семинара 25 ноября 2002 г. / Институт изучения религии в странах СНГ и Балтии; Международное общество «Мемориал»; Фонд Генриха Бёлля. - М.: [Б. в.], 2002. - 148 с.
906. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р. – 236 с.
907. Україна: політична історія. ХХ - початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2007. - 1028 с.
908. Українська мова: Енциклопедія / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.: іл.
909. Улинець О. Знайдене щастя: Вірші, коломийки та балади / Олекса Улинець; [вступ. стаття В. Попа]. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1958. – 148 с.
910. Улинець О. Дякуємо Сталіну: Коломийки / Олекса Улинець, Ілько Гурдзан, Михайло Панько [передмова М. Шаповала]. - Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1951. - 54 с.
911. У президії СРПУ: [26 квітня 1950 р. Президія розглянула заяви групи молодих літераторів Закарпаття і прийняла у члени Спілки радянських письменників України Михайла Томчання та до кандидатів

- у члени Спілки - Семена Панька, Івана Чендея та Володимира Ладичця] // Літературна газета. - 1950. - 11 травня. - № 19 (372). - С. 2.
912. У президії СПУ: [27 березня 1958 р. - До СПУ прийняті В. Вовчок (Ужгород), П. Цибульський (Ужгород)] // Літературна газета. - 1958. - 1 квітня. - № 26 (1436). - С. 2.
913. У Прокуратурі СРСР: [Прокуратурою СРСР закінчено слідство в справі зрадника Батьківщини Л. П. Берія] // Літературна газета. - 1953. - 17 грудня. - № 52 (1150). - С. 2.
914. Федака П. Історія етнографічного вивчення Закарпаття в українській крайовій періодиці другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Монографія / П. П. Федака; [Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта»]. - Ужгород: Гражда, 2008. - 200 с.
915. Федака П. Юліан Брацайко (1879–1955) / Павло Федака // Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. / Закарпатська облдержадміністрація; Закарпатська облрада; ГДА СБ України; Архів УСБ України в Закарпатській обл.; Держархів Закарпатської обл.; [упор. С. Д. Федака; редкол.: І. І. Качур (голова) та ін.]. - Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття» », 2010. - Т. 2: Карпатська Україна: Хроніка подій. Персоналії. - С. 157–160.
916. Федака С. Повне відеречко радянської історії: Найбільший довгобуд закарпатської історіографії: [Рец. на: Нариси історії Закарпаття. - Ужгород, 2003. - Т. ІІІ] / Сергій Федака // Мазурок О. «...Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...»: До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича / Олег Сергійович Мазурок. - Ужгород: Мистецька Лінія, 2009. - С. 225–228 [Додаток].
917. Федір Потушняк // Хланта І. В. Літературне Закарпаття у ХХ ст.: Біобібліогр. покажч. - Ужгород, 1995. - С. 592–603.

918. Федір Потушняк [Текст]: до 100-річчя від дня народження: бібліографічний покажч. / Управління культури Закарпат. обл. держ. адмін.; Закарпат. обл. універс. наук. б-ка; уклад.: М. Б. Бадида, О. А. Канюка; ред. Л. О. Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – 99 с.: фотогр. – (Корифеї Закарпаття: бібліографія).
919. Фенич В. Конфесійна та національна ідентичність духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії 1771–1949 рр. / В. І. Фенич // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії / Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету; Українська комісія порівняльної церковної історії; за ред. Б. Гудзяка, І. Скочиласа, О. Турія. - Львів, 2003. - Ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. - С. 146-161.
920. Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною / Володимир Іванович Фенич; [Мукачівська греко-католицька єпархія; Ужгородська греко-католицька богословська академія ім. Блаженного Теодора Ромжі; Ужгородський національний університет, Історичний факультет]. - Ужгород: Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007. - 107 с.
921. Фенич В. І. «Покровський закарпатської історіографії»: Місце і роль Івана Гавриловича Коломійця у вивченні історії Закарпаття (1903-1962 рр.) / В. І. Фенич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. - Вип. 20. - С. 257-259.
922. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки ХХ ст. / П. Ференц. – Мукачево: Карпатська вежа, 2005. – 216 с.
923. Филимонова Т. Д. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпаття / Т. Д. Филимонова, М. Ф. Шин // Карпатский сборник / АН

- СССР. Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. - М.: Наука, 1972. - С. 116-138.
924. Франко Т. Українські письменники в боротьбі проти Ватикану: [Рец. на кн.: П. М. Довгалюк «Українські письменники в боротьбі проти Ватикану»] // Літературна газета. – 1953. – 17 грудня. – № 52 (1150). – С. 3.
925. Хайнас В. В. Комуністична партія Закарпатської України - натхненник і організатор боротьби трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (жовтень 1944 - червень 1945 рр.) / В. В. Хайнас // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УжДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 245-280.
926. Хайнас В. Роки великих подій: Боротьба трудящих Закарпаття під керівництвом Комуністичної партії за возз'єднання з Радянською Україною (1944–1945 рр.) / Василь Васильович Хайнас. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1959. – 59 с.
927. Хайнас В. В. Здійснення мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 рр. / Василь Васильович Хайнас. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1963. – 99 с. – (Б-чка пропагандиста).
928. Халус П. В боях за волю: Боротьба трудящих Закарпаття проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Радянською Україною (1939–1944 рр.) / Петро Іванович Халус. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1959. – 72 с.
929. Хичій О. Ф. З історії шкільництва в Закарпатті з XVIII ст. до возз'єднання його з Радянською Україною / О. Ф. Хичій // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УжДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія

- Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточаєв (відп. ред.) та ін. - С. 331-352.
930. Хланта О. В. З історії боротьби трудового селянства Закарпаття за землю в 1922-1923 рр. / О. В. Хланта // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 114-122.
931. Хланта О. В. Їх вели комуністи: З історії Закарпатської комуністичної організації 1924–1929 рр. / О. В. Хланта. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1962. – 55 с. – (Б-чка пропагандиста).
932. Хорунжий А. Роман про Закарпаття: С. Скляренко. «Карпати». Роман. «Вітчизна». - 1952. - №№ 1, 2, 3 / А. М. Хорунжий // Літературна газета. - 1952. - 12 червня. - № 24 (481). - С. 3.
933. Хрестоматія по русской литературе: Для 6-го класса школ с венгер. яз. обучения / Сост. Н. П. Бубняк, Н. В. Химинец. – 2-е изд. – Киев – Ужгород: Рад. школа, 1958. – 287 с.: ил.
934. Христианство: Словарь / Под общ. ред. Л. Н. Митрохина и др. – М.: Республика, 1994. – 559 с.
935. Хромяк Э. М. Русский язык: Учебник для 2-го класса школ с мадьяр. языком обучения / Э. М. Хромяк. – К. – Ужгород: Радянська школа, 1948. – 212 с.: ил.
936. Хромяк Э. М. Русский язык: Учебник для II класса школ с мадьяр. языком обучения / Э. М. Хромяк. – 2-е изд. – К. – Ужгород: Радянська школа, 1949. – 215 с.: ил.
937. Хромяк Э. М. Русский язык: Учебник для II класса школ с венг. яз. обучения / Э. М. Хромяк. – 3-е изд. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1951. – 219 с.: ил.

938. Художнє слово – могутня зброя більшовицької агітації: [Редакційна] // Літературна газета. – 1950. – 2 лютого. – № 5 (358). – С. 1.
939. Цибульський П. Весняний вітер: Оповідання / П. Д. Цибульський. - Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1954. - 140 с.
940. Цибульський П. Вечір у винарні Штрауса: Віденські оповідання / П. Д. Цибульський. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1956. – 159 с.
941. Цыпин В., протоиерей. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды / В. Цыпин. - 3-е изд., испр. - М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. - 816 с.
942. Чендей І. На нивах / І. М. Чендей // Закарпатська правда. - 1945. - 25 березня. - № 36 (63). - С. 3.
943. Чендей І. Переселенці / І. М. Чендей // Закарпатська правда. - 1945. - 1 червня. - № 65 (92). - С. 3.
944. Чендей І. Моя страна поёт / І. М. Чендей // Закарпатська правда. - 1945. - 1 липня. - № 79 (106). - С. 3.
945. Чендей І. Адальберт Ерделі: Люди нашого краю / І. М. Чендей // Закарпатська правда. - 1945. - 28 грудня. - № 171 (198). - С. 3.
946. Чендей І. Чайки летять на Схід: Новели / Іван Чендей. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1955. – 152 с.
947. Чендей І. Ще раз про закарпатські ліси / Іван Чендей // Літературна газета. - 1957. - 26 квітня. - № 33 (1340). - С. 1.
948. Чендей І. У братній Чехословаччині: Нотатки письменника: [Конференція українських письменників Чехословаччини у Пряшеві] / І. М. Чендей // Літературна газета. - 1958. - 18 липня. - № 56 (1466). - С. 4.
949. Чендей І. Вітер з полонин: Оповідання та повість / Іван Чендей; [передмова П. Панча]. - К.: Держлітвидав УРСР, 1958. - 299 с.
950. Чернявський Ф. Ф. Соціалістичні перетворення в промисловості Закарпаття в 1944-1945 рр. / Ф. Ф. Чернявський // Наукові записки

- / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXIX: Історія Закарпаття: Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / Редкол.: В. І. Неточасєв (відп. ред.) та ін. - С. 281-306.
951. Читачі Закарпаття про журнал «Жовтень»: [Зустріч літературно-читацького активу Закарпатської обл. з редколегією журналу «Жовтень» (Львів), м. Ужгород, 26 травня 1951 р.] // Літературна газета. - 1951. - 7 червня. - № 23 (428). - С. 2.
952. Читачі обговорюють нову книгу: [Читацька конференція у Мукачівському будинку культури по новому роману М. Тевелева «Свет ты наш, Верховина»] // Літературна газета. - 1953. - 4 червня. - № 24 (532). - С. 3.
953. Чужа О. Ю. Створення та діяльність адвокатури Закарпатської України / О. Ю. Чужа // Науковий вісник Закарпат. ун-ту імені А. Волошина. - 2001. - Вип. 1. - С. 108-114.
954. Чумак Т. М. Русская литература: Учебник-хрестоматия для 10-го класса школ УССР с венгер. яз. обучения / Т. М. Чумак, И. С. Котова; [хрестоматийную часть сост. И. С. Котова]. - К. - Ужгород: Рад. школа, 1962. - 480 с.: ил.
955. Чумаченко В. Ватикан - зняряддя імперіалістичної реакції / В. Чумаченко // Закарпатська правда. - 1949. - 7 вересня. - № 176 (1709). - С. 4.
956. Чучка П. Перекручені назви: Лист до редакції: [Рец. на «Каталог річок України»] / П. Чучка // Літературна газета. - 1959. - 7 квітня. - № 29 (1542). - С. 4.
957. Шаповал Ю. І. Емблематична доповідь Микити Хрущова / Ю. І. Шаповал // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. - К.: Ніка-Центр, 2006. - Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали

- «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р. – С. 86–99.
958. Шахова К. О. Шандор Петефі - великий угорський поет-революціонер: Матеріали до лекції / К. О. Шахова. - К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР, 1958. - 31 с. - (Серія XIII. № 1).
959. Шевченко Ф. П. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР / Ф. П. Шевченко // Вісник АН УРСР. - 1950. - № 6. - С. 27-40.
960. Шевченко Ф. П. Боротьба за Радянську владу на Закарпатті й Україні: [Рец. на кн.: Неточаєв В. Боротьба за Радянську владу на Закарпатті. - К.: Держполітвидав УРСР, 1950. - 93 с.] / Ф. П. Шевченко // Закарпатська правда. - 1951. - 16 лютого.
961. Шейнман М. М. Ватикан і католицизм на службі імперіалізму / М. М. Шейнман. - Львів: Львівське кн.-журн. вид-во, 1952. - 36 с. - (Наук.-попул. б-чка).
962. Шершун І. Г. Встановлення радянського тоталітарного режиму на Закарпатті (друга половина 40-х - перша половина 50-х рр.) / І. Г. Шершун, О. О. Шершун // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. - Вип. 20. - С. 52-58.
963. Шиш А. З. Кому служила уніатська греко-католицька церква: Метод. розробка / А. З. Шиш. – Станіслав: Обл. вид-во, 1957. – 48 с.
964. Шиш А. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства / А. З. Шиш, М. Хвостін; [Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР. Станісл. обл. відділення]. – Станіслав: Обл. вид-во, 1958. – 64 с. – (На допомогу лекторові).

965. Шкаровский М. В. Русская православная церковь в 1958–1964 гг. / М. В. Шкаровский // Вопросы истории. – 1999. – № 2. – С. 42–58.
966. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. / Михаил Витальевич Шкаровский. – 3-е изд., доп. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – 423 с.
967. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. - Ужгород: Карпати, 1973. - 288 с.
968. Штефуровський С. С. До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті у XVIII - XIX ст. / С. С. Штефуровський // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 203-207.
969. Шульга І. Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. / І. Г. Шульга // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во Львівського державного ун-ту, 1956. - Т. XX: Серія історико-філологічна / Редкол.: С. П. Бевзенко (відп. ред.) та ін. - С. 45-52.
970. Шульга І. Г. Втягнення феодальних господарств Закарпаття в товарно-грошові відносини в другій половині XVIII ст. (По архівах Мукачєво-Чинадіївської латифундії Шенборна) / І. Г. Шульга // Наукові записки / Міністерство вищої освіти УРСР. Ужгородський державний університет. - Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1957. - Т. XXX: Серія історична: Присвячується 40-річчю Радянської України / Редкол.: І. Г. Шульга (відп. ред.) та ін. - С. 3-24.

971. Юрій Андрійович Гойда: [Некролог] // Літературна газета. – 1955. – 9 червня. – № 23 (1226). – С. 4.
972. Юркова О. В. Микола Неонович Петровський / О. В. Юркова // Інститут історії України НАН України. 1936-2006 / Відп. ред. В. А. Смолій. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. - С. 319-324.
973. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Ісакович Юрчук. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.
974. Яремчук В. Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939–1940 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 3–12.
975. Ярослав Галан (1902-1949): До 80-річчя з дня народження: Бібліографічний покажчик / АН УРСР. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; уклад. М. А. Вальо; відп. ред. Є. М. Стасюк; вступна стаття Л. В. Ступницького. - Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1982. - 354 с.
976. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст.: історико-політологічний аспект / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
977. Яценко Б. І. Откровення слуг жовтого диявола: [Про єговістів] / Б. І. Яценко. – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1963. – 59 с.
978. A beregszászi magyar gimnázium története. Felelős szerkesztő: Juhász Gyula- Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990. - 300 p.
979. Bendász István – Bendász Daniel. Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. - Ungvár - Budapest: Écriture, 1994. - 169 p.
980. Bendász István. Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből.- Ungvar: KMKSZ, 1999.- 306 p.
981. Bociurkiw B. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950) / Bohdan Rostyslav Bociurkiw. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 310 P.

982. Bognár Zalán. Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944/45-ben.//Markó György (szerk.) Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. - Budapest: Zrinyi, 2005. - 181-190 p.
983. Codogni P. Rok 1956 / Paulina Codogni; posłowie W. Roszkowski. - Warszawa: Prószyński i S-ka, 2006. - 432 s.
984. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR: 1944–1948 / Jan Czerniakiewicz. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1987. – 263 s.
985. Does a Fourth Rus' exist? Concerning cultural identity in the Carpathian Region / Ed. by Paul Best and Stanislaw Stepien. - Przemysl - Higganum: South-Eastern Research Institute in Przemysl, 2009. - 262 p.
986. Dzwonkowski R. Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988 / Roman Dzwonkowski, SAC. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2003. – 855 s. – (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Źródła i monografie, t. 251).
987. Eberhardt P. Granica wschodnia cywilizacji łacińskiej w Europie / Piotr Eberhardt // Przegląd Wschodni: Kwartalnik (Warszawa). – 2006. - T. X. – Z. 2 (38). – S. 417–427.
988. Encyclopedia of Rusyn History and Culture / Ed. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop. – Toronto: University of Toronto Press, 2002. – 520 p.
989. Encyclopedia of Rusyn History and Culture / Ed. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop. – Revised and Expanded Edition. – Toronto: University of Toronto Press, 2005. – 569 p.
990. Fedinec Csilla. Fejezetek a kárpátalja magyar közoktatás történetéből (1938-1991). [Officina Hungarica VIII.] - Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. - 160 p. <http://mek.osz.hu/07400/07493>
991. Fedinec Csilla. Nemzetiségi iskolahálózat és magyaroctatás Kárpátalján // Sipos Lajos (szerk.) Iskolaszervezet és irodalomtanítás a

- Kárpát-medencében. Élményközpontú irodalomtanítás. - Budapest: Pont Kiadó, 2003. - P. 129-147.
992. Fedinec Csilla. A magyar irodalom a kárpátaljai oktatásban 1944-től napjainkig. In: *Literatura* 2001, 4.sz.409-426.
993. Fedinec Csilla: A rendszerváltás Kárpátalja oktatásügyében 1944-1945-ben. In: *Pánsíp* 1997, 3.sz.30-38.o.
994. Fejős Zoltán. A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946-1947-ben. *ProMinoritate*. 1997. 1.sz.- 33-37.
995. Halan J. A sátán szolgálatában. [Fordította: K. Endre] / J. Halan. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 34 old. [Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 1488. Галан Я. На службі у сатани. Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во]
996. Halan J. Pápai könny. [Fordította: B. Henrik] / J. Halan. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 23 old. [Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 1491. Галан Я. Папська сльоза. Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во]
997. Halan J. Rómában szólnak a harangok. [Fordította: Z. Lajos] / J. Halan. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 16 old. (Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 1490. Галан Я. У Римі дзвони дзвонять. – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во)
998. Hlebowicz A. Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej / Adam Hlebowicz // Polacy w Kościele katolickim w ZSRR / Pod red. ks. E. Walewandra; [Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego]. – Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991. – S. 175–185.
999. Horváth M. Kényszerkirándulás a Szovjetunióba: Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956 / Miklós Horváth, Olekszandr Pahirya. – Budapest: Argumentum, 2012. – 407 old.

1000. Hruscsov N. Sz. A szovjetunió mezőgazdaságának további fejlesztésére irányuló intézkedések. A SzKP KB 1953. szeptember 3-i Plénümán tartott beszámoló / N. Sz. Hruscsov. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 100 old. (Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 3520. Хрущов М. С. Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР: Доповідь на пленумі ЦК КПРС 3 вересня 1953 р.)
1001. Ivanov V. A hazug és kepmutató amerikai burzsoá demokrácia. [Fordította: Fekete Bertalan] / V. Ivanov, J. Todorszkiy. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 112 old. (Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 1185. Іванов В., Тодорський Ю. Брехня і лицемірство американської буржуазної демократії. – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во)
1002. Kamilewski L., ks. Kościół katolicki w zachodniej Ukrainie po II wojnie światowej / Ludwik Kamilewski, ks. // Polacy w Kościele katolickim w ZSRR / Pod red. ks. E. Walewandra; [Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego]. – Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991. – S. 293–296.
1003. Kurti L. Határkutatás - a regionális tudományok új aga? / L. Kurti // Magyar tudomány. - 2006, I. - Old. 29-37.
1004. Magocsi P.-R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948 / Paul Robert Magocsi. – Cambridge, Mass. – London, England: Harvard University Press, 1978. – 576 p.
1005. Magocsi P.-R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948 / Paul Robert Magocsi. - 2 ed. – Cambridge, Mass. – London, England: Harvard University Press, 1979. – 640 p.
1006. Magocsi P. R. The Hungarians in Transcarpathia (Subcarpathian Rus') / Paul Robert Magocsi // Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság. - 1995. - № 2. - P. 40-51.

1007. Magocsi P. *The People from nowhere: An illustrated history of carpatho-rusyns* / P. Magocsi. – Uzhorod: V. Padiak, 2006. – 119 p.
1008. Magocsi P. R. *The Fourth Rus': A New Reality in the New Europe* / Paul Robert Magocsi // *Does a Fourth Rus' exist? Concerning cultural identity in the Carpathian Region* / Ed. by P. Best and S. Stepien. - Przemysl - Higganum: South-Eastern Research Institute in Przemysl, 2009. - P. 11-24.
1009. Markus V. *L'incorporation de l'Ukraine Subcarpathique à l'Ukraine Soviétique 1944-1945* / Vasyl Markus; preface de M. André Pierre, rédacteur au «Monde». - Louvain: Centre ukrainien d'études en Belgique, 1956. - 144 p.
1010. Martel R. *La Ruthénie subcarpathique* / René Martel. – Paris: Paul Hartmann, éditeur, 1935. – 188 p.
1011. Marx K. *A Kommunista párt Kiáltványa* / K. Marx, F. Engels. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 68 old. [Літопис друку УРСР. Книги. 1953. № 3506. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во]
1012. Mayboroda O. *Le facteur religieux dans le nationalisme ruthène* / Oleksander Mayboroda et Natalia Rubliova // *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. – 2004. – Vol. 35. – № 4. – P. 75–92.
1013. Moser M. *Did Alexandr Duchnovych Strive to Create a Rusyn Literary Language?* / Michael Moser // *Does a Fourth Rus' exist? Concerning cultural identity in the Carpathian Region* / Ed. by P. Best and S. Stepien. - Przemysl - Higganum: South-Eastern Research Institute in Przemysl, 2009. - P. 63-80.
1014. Padiak V. / Valerii Padiak // *Does a Fourth Rus' exist? Concerning cultural identity in the Carpathian Region* / Ed. by P. Best and S. Stepien. - Przemysl - Higganum: South-Eastern Research Institute in Przemysl, 2009. - P. 81-88.
1015. *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR* / Pod red. ks. E. Walewandra; [Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego

- Uniwersytetu Lubelskiego]. – Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991. – 324 s.
1016. Sieradzki P. Polski kościół narodowy / Paweł Sieradzki // Encyklopedia katolicka / Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; Towarzystwo Naukowe Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. – Lublin, 2011. – T. XV. – Klm. 1322–1328.
1017. Snopek J. Ostrożne życie i męczeńska śmierć Imre Nagya / Jerzy Snopek // Snopek J. Węgry: Zarys dziejów i kultury. - Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2002. - S. 284-301.
1018. Soós Kálman. A kárpátaljai magyarság anyaország-képének változása, 1944-1991 // Magyarország és a magyar kisebbségek: történeti és mai tendenciák. - Budapest: MTA, 2002. - P. 97-110.
1019. Soviet Nationality Policy in Carpatho-Ukraine Since World War II: The Hungarians of Sub-Carpathia // Hungarian Studies Review. - Vol. XVI, 1-2. - Toronto, 1989. - P. 67-91.
1020. Steven Bela Vardy. The Hungarians of the Carpatho-Ukraine: From Czechoslovak to Soviet Rule / Bela Vardy Steven // Ed. by Stephen Borsody. The Hungarians: A Divided Nation. - New Haven, Conn., 1988. - P. 209-227.
1021. Szemenyuk I. Elég volt! [Fordította: G. Mózes] / Igor Szemenyuk. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 47 old. [Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 1523. Семенюк Ігор [Галан Я.] Годі! – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во]
1022. Sztálin J. V. A szocializmus közgazdasági problémái a szovjetunióban / J. V. Sztálin. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és folyóiratkiadó, 1953. – 94 old. (Літопис друку УРСР. Книги. 1953 рік. № 3511. Сталін Й. В. Економічні проблеми соціалізму в СРСР. – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во)
1023. Sztálin I. Az októberi forradalom nemzetközi jellege. Okt. tizedik évjordanulójára / I. Sztálin. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-és

- folióiratkiadó, 1953. – 15 old. (Там само. № 1875. Сталін Й. В. Міжнародний характер Жовтневої революції: До десятиріччя Жовтня. – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во)
1024. Sztálin I. V. Beszéd a párt XIX kongresszusán 1952 okt. 14-én / I. V. Sztálin. – Uzshorod: Kárpát. területi könyv-es folyóiratkiado, 1953. – 14 old. (Там само. № 1153. Сталін Й. В. Промова на XIX з'їзді партії 14 жовтня 1952 р. – Ужгород: Закарпат. кн.-журн. вид-во)
1025. Stępień S. Represje wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej / S. Stępień // Polska - Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. - Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1994. - T. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. - S. 195-262.
1026. Szymański J., ks. Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki 1941–1964 / Józef Szymański, ks.; [Instytut badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego]. – Lublin: Norbertinum, 2003. – 494 s. – (Biblioteka Polonii. Seria A. Studia. T. XXVIII).
1027. Yekelchik S. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / Serhy Yekelchik; Revised edition with a new Introduction by the author. - Toronto - Buffalo - London: University of Toronto Press, 2004. - 307 P.
1028. Zieliński Z. Ewangelickoreformowany kościół / Zieliński Z., Tranda B., Górka L. // Encyklopedia Katolicka / Katolicki Uniwersytet Lubelski. Towarzystwo Naukowe. – Lublin, 1995. – T. 4 / Pod red. R. Łukaszyka i in. – S. 1410–1422.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ:

1029. Болдыжар М. Н. Антинародная деятельность униатской церкви: На материалах Ужгородской унии: автореф. дис. на соискание ученой

- степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Михаил Николаевич Болдыжар; [Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко]. – Киев, 1982. – 48 с.
1030. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лешко Оксана Василівна; [Ужгород. нац. ун-т]. – Ужгород, 2008. – 256 с.
1031. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Оксана Василівна Лешко; [Ужгород. нац. ун-т]. – Ужгород, 2008. – 20 с.
1032. Линтур П. В. Закарпатский сказочник Андрей Калин: Проблема традиции и личного начала в творчестве сказочника: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук / Петр Васильевич Линтур; [М-во культуры СССР. Моск. ордена Ленина гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. – Ужгород, 1953. – 16 с.
1033. Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.05 / Малець Олександр Омелянович; [Ужгородський національний університет]. – Ужгород, 2002. – 186 с.
1034. Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.05 / Олександр Омелянович Малець; [НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Ін-т народознавства]. – Львів, 2003. – 20 с.
1035. Марина В. В. Румыны Закарпаття: проблемы истории и этнокультурного развития: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 / Марина Василий Васильевич; [Ужгородский государственный университет]. – Ужгород, 1995. – 183 с.
1036. Неточаев В. И. Крестьянское движение на Украине в конце XVI и в 1-й четверти XVII ст.: автореф. дис. на соискание ученой степени

- кандидата ист. наук / Владимир Иванович Неточаев; [МВО СССР. Ужгород. гос. ун-т]. – Ужгород, 1951. – 16 с.
1037. Рублёв А. С. Исторические взгляды Ярослава Галана: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.09 / Рублёв Александр Сергеевич; [АН УССР. Институт истории]. - Киев, 1988. - 320 с.
1038. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сердюк Наталія Станіславівна; [Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка]. - К., 2006. - 190 с.
1039. Сливка Ю. Ю. Революционно-освободительная борьба трудящихся Закарпатья в годы мирового экономического кризиса (1929-1933): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Юрий Юриевич Сливка; [АН УССР. Институт истории]. – Киев, 1958. – 17 с.
1040. Стоцький Я. В. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944-1964 рр.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: 09.00.11 / Ярослав Васильович Стоцький; [Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України]. - К., 2009. - 40 с.
1041. Федака П. П. Історія етнографічного вивчення Закарпаття в українській крайовій періодиці другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Федака Павло Павлович; [Ужгородський національний університет]. – Ужгород, 2008. – 239 с.
1042. Федака П. П. Історія етнографічного вивчення Закарпаття в українській крайовій періодиці другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Павло Павлович Федака; [Ужгород. нац. ун-т]. – Ужгород, 2008. – 16 с.

1043. Ференц П. П. Формування української ідентичності на Закарпатті в 20–30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Петро Петрович Ференц; [Ужгород. нац. ун-т]. – Ужгород, 2006. – 16 с.
1044. Худанич В. І. Радянсько-угорське співробітництво в 1945-1965 рр. (політичне, економічне, культурне): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.03 «Всесвітня історія» / Василь Іванович Худанич; [М-во вищої і серед. спец. освіти УРСР. Ужгородський держ. ун-т, каф. наукового комунізму]. - Ужгород, 1972. - 929 с.
1045. Чучка П. П. Украинские говоры окрестностей Ужгорода: Фонетика и морфология: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук / Павел Павлович Чучка; [МВО УССР. Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко]. – К., 1958. – 20 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1046. www.munkacs-diocese.org/ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3